

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nordiske arkivstudier

tilegnet Harald Jørgensen
1977

Nordiske arkivstudier

tilegnet
landsarkivar dr. phil.
Harald Jørgensen
den 3. januar 1977

Redaktion

Grethe Ilsøe og Helle Linde

Udgivet med tilskud fra Letterstedtska Föreningen, Sverige

Forord

Landsarkivar Harald Jørgensen har ydet en livslang og frugtbar indsats for det nordiske samarbejde gennem forfatter- og udgivervirksomhed, arrangementer af fællesnordiske udstillinger og af studieophold for unge nordiske arkivarer m.m. Det var derfor naturligt, at man samlede sig om nordiske emner ved udarbejdelsen af et festskrift til Harald Jørgensen, så meget mere som vi mente, at der stadig er et behov for udveksling af erfaringer om arkivfaglige problemer på fællesnordisk plan og for at få åbnet for hidtil ukendte arkivalske kilder til de nordiske landes historie. Under planlægningen af bogen blev vi hurtigt klar over, at der selv med den begrænsning, som bogens målsætning pålagde bidragsyderne, var mange, der gerne ville hylde Harald Jørgensen med et skriftligt bidrag til hans festskrift. Vi måtte derfor beslutte at indskrænke bidragsydernes kreds til vore kolleger i de nordiske lande. Der er utvivlsomt mange andre, for hvem det ville have været nærliggende at skrive en artikel til festskriftet, men vi håber, at Harald Jørgensen vil tage bogen som det, den også er: en hyldelse fra *repræsentanter* for venner og kolleger i de nordiske lande.

Vi takker den Letterstedtska Föreningen for økonomisk støtte til udgivelsen af bogen, kolleger i Landsarkivet for Sjælland for uundværlig praktisk hjælp ved det redaktionelle arbejde med manuskriptet og naturligvis festskriftets mange forfattere for deres bidrag.

Helle Linde Grethe Ilsøe

(fot. Marie Jensen)

Herman Jensen

Tabula gratulatoria

Børge Aabo ekspeditionssekretær i undervisnings- ministeriet, cand.jur.	Svend Balslev kontorchef, landinspektør
Gunnar Aasen konsulent	Inger og Jørgen Bang
Torsten G. Aminoff riddarhusgenealog	Ola Barlaup førstearkivar
Dorrit Andersen arkivar	Nils G. Bartholdy arkivar
Finn Andersen registrator	Jørgen Bech fuldmægtig
Johs. Chr. Andersen	Ulf Beijbom docent
Jørgen H. Andersen arkivar	Susanne Krogh Bender arkivar, mag.art.
Mogens Andersen maler	Lars O. Berg landsarkivarie
Svend Andersen ingeniør	E. Betzer-Pedersen underdirektør
Barbro Anderson arkivarie	Palle Birkelund rigsbibliotekar
Egart Andersson arkivar	Willy W. Bjerkeli stud. mag.art.
Karl-Gustaf Andersson arkivarie	Birgit Bjerre Jensen arkivar
Toini Aunola arkivråd	Eilert Bjørkvik arkivar
W. Axen arkivbetjent	Holger J. Bladt arkivleder
Povl Bagge professor	Åge Fasmer Blomberg lektor, dr.phil.

Karen Else og Aage Bonde
bibliotekarer

Else-Marie Boyhus
museumsinspektør mag.art.

Carsten Bregenhøj
arkivar

J. O. Bro-Jørgensen
fhv. arkivar

Jonas Bruun
højesteretssagfører

N. Fabritius Buchwald
professor

Vagn Fabritius Buchwald
lektor, civilingeniør

Åke Byström
major, Sällskapet Concordias
sekreterare

Annalise Børresen
stadsbibliotekar

Ingemar Carlsson
første arkivarie

O. Malte Caspersen
administrator, cand.jur.

Aksel E. Christensen
professor

Harry Christensen
arkivar

Tage Christensen
kontorchef, cand.jur.

Niels Finn Christiansen
lektor, mag.art.

Villy Christiansen
overassistent

H. P. Clausen
professor

Suzanne Clemmesen
arkivarvikar

Sune Dalgård
overarkivar, dr.phil.

Birgitte Dedenroth-Schou
arkivarvikar, cand.mag.

Ole Degn
cand.mag.

B. Dehlholm
projekteringschef

Aage Deleuran
chefredaktør

Jørgen Dieckmann Rasmussen
stud.mag.

Milan Draskic
assistent

Annegrete og Vagn Dybdahl

Carl-Edvard Edvardsson
første arkivarie

Thorsten Eken
førstearkivar

Niels Eldahl
dr.med.

Svend Ellehøj
professor

Birthe Ellermann
registrator

Sigurd Engelstad
arkivar

Anna Esbech
arkivleder

Lotte Fang
bibliotekar

C. R. Fasting-Hansen
generallæge

Ole Feldbæk
docent. dr.phil.

Troels Fink

Vivian Fjordholm
arkivar

Poul Fogh-Andersen
overkirurg, dr.med.

Hans-Erik Frithjof
arkivbetjent

Sven Fritz
arkitekt

Henry Fränkel
arkitekt m.a.a.

Leif Færregaard Jensen
bibliotekar

Finn Gad
lektor, cand.mag.

Arne Gammelgaard
lokalarkivar

Niels Gangsted
læge

J. Genner

Leif Gidlöf
förste arkivarie

Vibeke Gribsvad

Kristian Hald
professor

Brita Hall
assistent

Anne Hals
arkivar

Jørgen Hamre
professor

Anne-Lise Hansen
assistent

Robert L. Hansen
fhv. biblioteksdirektør

Alex Haslund
vicepolitidirektør

Sven-G. Haverling
förste arkivarie

Kurt Hector
landesarkivar i.R.

Britt Hedberg
förste arkivarie

Henning Heilesen
arkivar

Vello Helk
overarkivar, dr.phil.

Sven Henningsen
professor, dr. phil.

Nils Herlitz
professor emeritus

Uffe Himmelstrup
ekspeditionssekretær i udenrigsministeriet

Karen Hjorth
arkivarvikar

Arne Hoff
museumsdirektør, dr.phil.

Nils F. Holm
f.d. förste arkivarie

Jens Holmgaard
landsarkivar

Sven Houmøller
afdelingsbibliotekar

Jørgen Hæstrup
dr.phil.

Kai Hørby
universitetslektor

Sirkka Impola
stadsarkivarie

J. Ingemann Pedersen
amtsskolekonsulent

Mogens Iversen
lektor

Mathea og Peter Kr. Iversen

Ole Jacobsen
afdelingsleder

Lotte Jansen
arkivar

Frode Jensen
fhv. stadsbibliotekar

Marie Jensen
fotograf

Sigurd Jensen
stadsarkivar, dr.phil.

Svend Aage Jensen
bogbinder

Thorkild Jensen
kontorfuldmægtig

Iver Jespersen
forlagsboghandler

Thelma Jexlev
arkivar

Knut Johannessen
arkivar

Hans Chr. Johansen
professor

Ulla Johanson
første arkivarie

Seved Johnson
landsarkivarie

Olof Jägerskiöld
fil.dr. f.d. arkivråd

Henning Jølver
byarkivar

Andreas Jørgensen
forskningsleder

Dagny Jørgensen
førstearkivar

Erik Stig Jørgensen
arkivar, cand.mag.

Jørgen Jørgensen
arkivbetjent

Marie-Louise Jørgensen
redaktør

Valborg Jørgensen
assistent

Jan Kanstrup
mag.art.

Hugo Karlsson
arkivchef

Ole Karup Pedersen
professor

Yrjö O. Kihlberg
arkivarie

Preben Kirkegaard
rektor for Danmarks Biblioteks-
skole

Klaus Kjølsten
overarkivar

Knud Klem
museumsdirektør

Niels Klerk
højesteretssagfører

Helge Klint
oberstløjtnant

Hans Kofoed
fuldmægtig

Eva og Nils Koppel
arkitekter

Jon Krokmoen
arkivar

Åke Kromnow
riksarkivarie

Lolo Krusius-Ahrenberg
professor

Jussi Kuusanmaki
arkivarie

Carlo Larsen
förstearkivar

Finn H. Lauridsen
arkivar, cand.mag.

Johannes Lehmann
forfatter, dr.phil.

Gustav Lembcke
arkivbetjent

Gösta Lext
fil.dr., landsarkivarie

W. Liebmann
assistent

W. Limkilde
overassistent

Elsa och Örjan Lindberger

Björn Lindh
arkivarie

Birgitte Linkov
arkivsekretær

Gunde Linvald
sparekassedirektør, cand.jur.

Steffen Linvald
museumschef

Folke Ludwigs
arkivarie

Niels Lund
universitetslektor

Birger Lundberg
fil.dr. f.d. landsarkivarie

Per Lysdahl
museumsinspektør

Kaj Løber
rektor

Birgit Løgstrup
arkivar

Erik Lönroth
professor

Anna-Brita Lövgren
arkivarie

Krister Malmström
arkivarie

Dagfinn Mannsåker
riksarkivar

Ingrid Markussen
lektor, mag.art.

Jørgen H. Marthinsen
arkivar

J. A. Melchior
højesteretsagfører

Poul Melgaard
redaktør

Anna Christina Meurling
første arkivarie, fil.dr.

Ellen og Poul Meyer

P. Mikkelsen
lektor, cand.mag.

Margit Mogensen
arkivar

Jens Mortensen
kustode

Jørgen Mundt
landsdommer

D. Müller
professor, dr.phil.

Karen Neiiendam
museumsleder

Klaus Neiiendam
lektor, museumsinspektør

Herluf Nielsen
cand.mag.

P. Chr. Nielsen
lektor

Torben Nielsen
overbibliotekar

Vibeke Nielsen
cand.mag.

Lars Nilsson
arkivchef

Marianne Nilsson
arkivarie

H. O. Nordlund
arkivleder

Karin Nordlund-Bendixen
arkivarie

Egil Nysæter
arkivar

Hans Eyvind Næss
statsarkivar

Felix Nørgaard
redaktør, cand.mag., fhv.
programchef DR

Axel Nørlit
fhv. kustode

Georg Nørregård
professor, dr.phil.

Bjørn Ochsner
førstebibliotekar

Birgitta Odén
professor

Bror-Erik Ohlsson
stadsarkivarie

Erik Olaf-Hansen
redaktør

Karen Marie Olsen
arkivar

Sven Olsson
stadsarkivarie

Ester Olstad
arkivregistrator

Jan H. Olstad
statsarkivar

Toivo J. Paloposki
riksarkivarie

Helge Paulsen
førstearkivar

Gunnar Pedersen
fhv. generaldirektør, civilingeniør

Hans Peder Pedersen
konservator

Eggert Petersen
konservator

Viggo Petersen
museumsinspektør

Gustaf Petrén
regeringsråd

Axel Petri
civilingeniør

Iørn Piø

Raimo Pohjola
landsarkivarie

Hans W. Praetorius
dr.phil.

Kirsten og Knud Prange

Werner Pursche
landsarkivarie

Sigurd Rambusch
overarkivar

Anker Rasmussen
advokat

Edit Rasmussen
arkivar

Knud Rasmussen
universitetslektor, dr.phil.

Ole Rasmussen
cand.mag.

Poul Rasmussen
arkivar

Marianne Reimer
arkivsekretær

Henning Repsdorph
advokat

Mogens Repsdorph
grosserer

Lorenz Rerup
professor

Ole Restrup
forlagsboghandler

Niels Rickelt
kontorfuldmægtig

F. Riise
kommandør

Carl-Magnus Roos
arkivarie

Wilhelm von Rosen
arkivar, cand.mag.

Erik Rosendal
cand.jur., expeditionsskr. pens.

Bjørn Rosengreen
cand.phil.

Nils Rosqvist
første arkivarie

Lars Rumar
første arkivarie

Sigrida Runcis
arkivarie

Alpo Salmela
arkivråd

Vesa Salminen
landsarkivarie

Per-Øivind Sandberg
arkivar

Børge Schmidt
borgmester

Ingrid Semmingsen
professor

Ove Simonsen
dr.phil., dr.ing. E.H.

Trond Sirevåg
arkivar

Viggo Sjøqvist
dr.phil.

Povl Skadhauge
antikvarboghandler

Egil Skall
fuldmægtig

Lars-Olof Skoglund
arkivarie

Inge og Vagn Skovgaard-Petersen

Roar Skovmand
professor, dr.phil.

Fridlev Skrubbeltrang
dr.phil.

J. Slettebo
museumsinspektør

Egill Snorrason
prof., dr.med. og phil.

Hans Sode-Madsen
arkivar

H. C. Springborg
advokat

A. Strange Nielsen
skoleinspektør, fmd. f. SLA

Arne Strøm
arkivinspektør

Tage Støvring
arkivbetjent

Andres A. Svalestuen
arkivar

Jørgen Svane-Mikkelsen
fagleder, cand.mag.

Veli-Matti Syrjö
arkivarie

Britta og Casper Syskind
cand.mag.

Kari Tarkiainen
fil. doktor

V. E. Thayssen
overlæge, dr.med.

Anna Thestrup
arkivar

Poul Thestrup
arkivar. mag.art.

Birgit Nüchel Thomsen
arkivar, cand.mag.

Hans Kargaard Thomsen
arkivar

Niels Thomsen
professor, dr.phil.

G. Thuesen
grosserer

Jens Henrik Tiemroth
stud.mag.

Lennart Tomner
stadsarkivarie

H. Topsøe-Jensen
dr.phil.

Solveig A. Torp
kontorassistent

Christian Tortzen
lektor

Stein Tveite
professor

Jørgen Tvevad
lektor

Dan Tørning
arkivar, cand.mag.

Bodil Ulate-Segura
arkivarie

Alf Ussing
direktør

Jens Vibæk
direktør, cand.mag.

Morten Laursen Vig
overbibliotekar

Bjarni Vilhjálmsson
nationalarkivar

Ebba Waaben
cand.mag.

Otfried Weber
dr.

E. Weigaard Jørgensen
oberst, hærarkivar

V. Weihe
fabrikant

Frantz Wendt
fhv. generalsekretær

Morten Westrup
arkivar

Jöran Wibling
landsarkivarie

Henning Wieslander
bibliotekarie

Lillian Wilhelmsen
assistent

Axel Wilhjelm
civilingeniør

Verner Wilken
assistent

Jørgen Witte
arkivar

Tage Worsaae

H. C. Yde
studielektor, cand.mag.

Steen U. Zangenberg
assistent

Eva Øhlckers
arkivregistrator

Anders Öhman
forskare

Paul G. Ørberg
arkivar

Bertil Åstrand
arkivarie

Kjeld Svend Andersen
fuldmægtig

Jane Bossen
bibliotekar

Agneta Claesson
arkivarie

Per Clemensson
arkivarie

Helmut Dahm
dr., Leitender Ministerialrat

Claes Granström
første arkivarie

Michael Hertz
arkivar

ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV, OSLO
ARBEJDERBEVÆGELSENS BIBLIOTEK OG ARKIV
ARKIVET, CARLSBERG BIBLIOTEK
ARKIVFORENINGEN, KØBENHAVN
BALLERUP OG OMEGNS HISTORISKE FORENING
BIBLIOTEKET FOR VEJLE BY OG AMT
DANMARKS BIBLIOTEKSSKOLE
DANSK ARKIVSELSKAB
DANSK CENTRALBIBLIOTEK FOR SYDSLESVIG
DANSK FOLKEMINDESAMLING
DANSK FOLKEMUSEUM
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING
DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB
ERHVERVSARKIVET STATENS ERHVERVSHISTORISKE ARKIV
ESBJERG KOMMUNES HOVEDBIBLIOTEK
FALSTERS EGNSHISTORISKE ARKIV
FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV
FREDENSBORG-HUMLEBÆK LOKALHISTORISKE ARKIV
FREDERIKSBERG KOMMUNES BIBLIOTEKER
FREDERIKSBERG AMTS HISTORISKE SAMFUND
FÖROYA LANDSBÖKASAVN
FRÓDSKAPARSETUR FØROYA
FØROYA LANDSSKJALASAVN
GÖTEBORGS UNIVERSITETS BIBLIOTEK
HASLEV FOLKEBIBLIOTEK
HELSINGØR BYMUSEUM
HERNING CENTRALBIBLIOTEK
HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT
DET HISTORISKE INSTITUT VED KØBENHAVNS UNIVERSITET
HOLBÆK BIBLIOTEK

HORSENS BIBLIOTEK

HÆRENS OFFICERSKOLE

INSTITUT FOR DANSK SKOLEHISTORIE

INSTITUT FOR EUROPÆISK FOLKELIVSFORSKNING

INSTITUT FOR FOLKEMINDEVIDENSKAB, KØBENHAVNS UNIVERSITET

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

KRIGSARKIVET, STOCKHOLM

KØBENHAVNS BYMUSEUM

KØBENHAVNS KOMMUNES BIBLIOTEKER

KØBENHAVNS STADSARKIV

KØBENHAVNS UNIVERSITETS INSTITUT FOR NAVNEFORSKNING

KØBENHAVNS UNIVERSITETS INSTITUT FOR SAMFUNDSFAG

LANDSARKIVET FOR FYN

LANDSARKIVET I GÖTEBORG

LANDSARKIVET I HÄRNÖSAND

LANDSARKIVET I JOENSUU

LANDSARKIVET, LUND

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.M.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

LANDSARKIVET I TAVASTEUS

LANDSARKIVET I UPPSALA

LANDSARKIVET I VADSTENA

LANDSARKIVET I VISBY

LANDSARKIVET I ÖSTERSUND

LOKALARKIVET FOR HEDENSTED KOMMUNE

LOKALHISTORISK AFDELING

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HOLBÆK KOMMUNE

LOKALHISTORISK ARKIV FOR AALBORG KOMMUNE
LUNDS UNIVERSITETSBIBLIOTEK
LYNGBY-TAARBÆK KOMMUNES BIBLIOTEKER
MARIKELDIREKTORATET
MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT
DET NATIONALHISTORISKE MUSEUM PÅ FREDERIKSBORG
NATIONALMUSEETS 2. AFD.
NORSK ARKIVRÅD
NORSK HISTORISK KJELDESKRIFT-INSTITUT
NORSK LOKALHISTORISK INSTITUT
ODENSE BYS MUSEER
ODENSE UNIVERSITETSBIBLIOTEK
OULUN MAAKUNTA-ARKISTO
PRIVATARKIVKOMMISSJONEN, OSLO
RANDERSEGNENS BIBLIOTEKER
REDNINGSTEKNISK INSTITUT
RIGSARKIVET, KØBENHAVN
RIKSARKIVET, HELSINGFORS
RIKSARKIVET, OSLO
RIKSARKIVET, STOCKHOLM
RINGKØBING LOKALHISTORISKE ARKIV
RINGSTED BIBLIOTEK
ROSKILDE LOKALHISTORISKE ARKIV
ROSKILDE UNIVERSITETSBIBLIOTEK
RUDKØBING BYHISTORISKE ARKIV
SCHLESWIG-HOLSTEINISCHES LANDESARCHIV
SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE
SILKEBORG BIBLIOTEK
SKOVHISTORISK SELSKAB
SKÆLSKØR EGNSHISTORISKE ARKIV

STADSARKIVET I MALMÖ
STATSARKIVET I BERGEN
STATSARKIVET I HAMAR
STATSARKIVET I OSLO
STATSARKIVKONTORET I TROMSØ
STENLILLE KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV
STOCKHOLMS STADSARKIV
STOCKHOLMS UNIVERSITETSBIBLIOTEK
SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM
SÆBY MUSEUM
SÄLLSKAPET HEIMDALL I MALMÖ
SØLLERØD KOMMUNEBIBLIOTEKER
THJÓÐSKJALASAFN ISLANDS
UNIVERSITETSBIBLIOTEKET 1. AFD. KØBENHAVN
UNIVERSITETSBIBLIOTEKET, UPPSALA
VANLØSE BYDELS HISTORISKE ARKIV
VENDSYSSEL HISTORISKE MUSEUM
WILLEMØESGAARDENS MINDESTUER
AALBORG UNIVERSITETSBIBLIOTEK
ÅRHUS KOMMUNES BIBLIOTEKER

Indhold

JOHAN HVIDTFELDT, rigsarkivar, dr. phil., Danmark Til Harald Jørgensen	23
<i>Arkivernes funktion:</i>	
FRANK JØRGENSEN, arkivar, Danmark Forholdet mellem administrationen og arkiverne i Danmark, Norge og Sverige	31
GRETHE ILSØE, arkivar, Danmark Arkiverne som forskningsinstitutioner. Forsøg på en helheds- opfattelse med udgangspunkt i debatten på det 7. nordiske ar- kivmøde	43
<i>Terminologi:</i>	
NILS NILSSON, arkivråd, Sverige Det svåra ordet arkiv	53
JOSEF EDSTRÖM, arkivråd, Sverige En jämförelse mellan svensk och dansk arkivterminologi. Iakt- tagelser av några centrala termer	59
<i>Arkivdannelse; arkivering og registrering:</i>	
MARKKU JÄRVINEN, arkivarie, Finland Arkivläggningsmetoder och arkivens struktur i Finland. Primär arkivbildning och sekundära ordningsarbeten	79
RAIMO VIIKI, landsarkivarie, Finland Arkiven från Gamla Finland	97
RISTO ROPPONEN, krigsarkivarie, dr. philos., Finland Diarieförings- och arkivläggningsmetoder i den militära för- valtningen. Om Krigsarkivets uppgifter i Finland	127
HANS CHR. BJERG, arkivar, Danmark Arkivering og registrering af kort og tegninger	137

JØRGEN NYBO RASMUSSEN, arkivar, Danmark	
Historisk administrationsgeografi	153
<i>Kassation:</i>	
HELLE LINDE, arkivar, Danmark	
Om vurderingsproblemer ved kassation	165
<i>Tilgængelighed:</i>	
† BERNDT FEDERLEY, f.d. arkivråd, Finland	
De privata arkiven i Finlands allmänna arkiv och sekretessbestämmelserna i landets arkivlagstiftning	175
<i>Enkelte arkiver:</i>	
LAURITS REPSTAD, arkivar, Norge	
Amtmann Povel Juel og hans embetsprotokoller	181
† KJELD HELLAND-HANSEN, statsarkivar, Norge	
Struenseeiana i et norsk privatarkiv	195
HANS H. WORSØE, arkivar, Danmark	
Breve fra danske forfattere i Ericssbergsarkivet på riksarkivet i Stockholm	213
<i>Nordiske arkivudvekslinger:</i>	
MARTTI KERKKONEN, f.d. riksarkivarie, Finland	
Arkivalisk boskillnad mellan Sverige och Finland efter freden 1809	225
LAJOS JUHASZ, statsarkivar, dr. phil., Norge	
Forhandlinger om norske arkiver i København efter 1814	233
ADALGEIR KRISTJANSSON, førstearkivar, dr. phil., Island	
Aflevering af arkivalier vedrørende Island fra Rigsarkivet i København i året 1928	253
<i>Kildeudgivelse:</i>	
ERIK KROMAN, fhv. overarkivar, dr. phil., Danmark	
Dansk-svensk Samarbejde om Udgave af Malmøs ældste Raadstueprotokoller og Tingbøger	263
<i>Historiske studier i arkiverne:</i>	
C.G.U. SCHEFFER, f.d. statsheraldiker, Sverige	
De svenska akterna i 1600-talets trekronorsstrid	269

THORD BYLUND, arkivarie, Sverige	
Skolan som verktyg vid Jämtlands försvenskande	283
ANNE RIISING, landsarkivar, dr. phil., Danmark	
Om den svenske post gennem Danmark 1645-1814	297
C. RISE HANSEN, arkivar, Danmark	
Peder Juel, dansk resident i Stockholm 1647-55	321
PALL NOLSØE, landsarkivar, Færøerne	
Næbbetold	349
NIELS PETERSEN, overarkivar, Danmark	
Den danske regerings islandske politik 1848-52	355

HARALD JØRGENSENS FORFATTERSKAB. EN BIBLIO-	
GRAFI ved arkivar Grethe Ilsøe	387

Til Harald Jørgensen

For mange mennesker er det vel ofte sådan, at det kan være lidt tilfældigt, hvorledes deres liv kommer til at forme sig. For Harald Jørgensen gælder det nok kun delvis. Hans far Troels G. Jørgensen var både videnskabsmand og jurist. Han var en flittig forfatter, og hans værker spænder vidt, men er især samlet om jura og historie, bl.a. med mænd som A. S. Ørsted og A. F. Krieger som midtpunkt i mange undersøgelser.

Troels G. Jørgensens far var A. D. Jørgensen, sønderjyde af fødsel, historiker af egen bevidst vilje og arkivmand vel oprindelig ved et tilfældighedernes spil, da han som fordrevet sønderjyde skulle finde et egentligt arbejdssted. Som historiker blev A. D. Jørgensen en af sin tids betydeligste, som arkivmand faldt det i hans lod at skabe det moderne danske arkivvæsen, hvis rammer er fastlagt i arkivloven af 1889. Som sønderjyde fik A. D. Jørgensen betydning, både når det gjaldt at udforme den aktuelle nationale modstandspolitik mod preusserne, men også ved klart at udstikke de endelige mål for fremtiden, en genforening på grundlag af den nationale selvbestemmelse. A. D. Jørgensen døde allerede i 1897, men hans betydning for hans egen generation og for de følgende blev meget stor, og der stod i mange kredse en særegen glans om ham og hans virke.

Harald Jørgensen blev født januar 1907 i Ålborg, hvor hans far dengang var amtsfuldmægtig og auditor. Senere kom faren til Viborg som dommer i landsretten, og det var fra denne bys gamle katedralskole, at Harald Jørgensen i 1925 blev student, samme år som faren flyttede til København som højesteretsdommer. Han var jo næsten forudbestemt til at gå videre med et akademisk studium, og det har næppe været svært for ham at vælge hovedfag. Det blev historien, og allerede i 1930 kunne han afslutte sin eksamen. I studietiden havde han haft mulighed for et studieophold i Geneve, og hertil kom et par år efter - i 1932 - nye besøg i såvel Paris som Geneve. Samme år fik han Universitetets guldmedalje for en afhandling som Johan Sigismund Møstings virksomhed og betydning som statsmand efter 1814.

Jørgensen var tidligt blevet knyttet til Instituttet for Historie og Samfundsøkonomi, hvor han kom til at virke som medarbejder indtil

1936, og hans store værk *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede* er et resultat af hans arbejde ved Institutet. Det er stadig den eneste samlede oversigt over 1800-årenes fattigvæsen nord for Kongeåen, både når det gælder lovgivning, administration og praktisk organisation. Adskilligt i Jørgensens arbejde i de første år efter eksamen pegede vel hen mod en tilværelse som forsker og universitetsmand. Der skulle dog dengang stort mod til at bygge sin fremtid på at kunne eksistere som akademisk lærer. Vel havde Universitetet i Århus begyndt sit virke i 1928, men antallet af lærere ved de to universiteter var yderst ringe, og der var ikke meget, der tydede på, at det i en nær fremtid ville blive større.

På universitetet havde Harald Jørgensens medstuderende vist altid en fornemmelse af, at det måske nok var arkiveringen, der for ham var det egentlige mål. Mulighederne her var heller ikke for store, men i 1934 blev der med ét ikke mindre end tre stillinger ledige. Det var noget helt enestående. Blandt ansøgerne var Harald Jørgensen, og han blev udnævnt til arkivar sammen med Arthur G. Hassø og J. O. Bro-Jørgensen.

I de første år gjorde han tjeneste på 2. afdeling, bl.a. i »Buret«, det særlige ekspeditionskontor til ministerierne. Et resultat af arbejdet på denne afdeling var hans fortsættelse af de tidligere oversigter over centralforvaltningens kontorer og chefer, som han med værket *Den civile Centraladministration 1914-1935* nu kunne føre helt a jour. Det er karakteristisk, at denne bog var færdig i 1936, kun godt to år efter Jørgensens ansættelse i Rigsarkivet, et vidnesbyrd om den hurtighed, hvormed den unge arkivar kunne arbejde og også om den trang til litterær produktion, som nu engang er en del af hans natur, vel en arv efter far og farfar.

Det må for ham have været en særlig inspiration at have fået sit virke i den institution, som hans farfar havde været med til at skabe, og hertil kom, at han som de fleste andre arkivarer følte det naturligt gennem udgiverarbejder at gøre de historiske kilder tilgængelige for så mange som muligt. Han kunne i 1939 udsende det store værk *A. D. Jørgensens Breve*, der også er af betydning for dansk kulturhistorie i sidste halvdel af 1800-årene.

Det var dog ikke kun arkivararbejde og edition, der tog Harald Jørgensens tid. Han fortsatte i de følgende år sit forskningsarbejde og fik 1944 doktorgraden i Århus med bogen: *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, og 1950 udsendte han en stor biografi af politikerne C. N. David. I en række år var han optaget af et værk, der skulle

skildre genforeningens historie, men på grund af mange andre opgaver gik arbejdet i stå. Først senere tog han det op på ny og udsendte i 1970 bogen: Genforeningens statspolitiske baggrund. I de senere år har han i en række mindre værker skildret forskellige sider af omsorgsarbejdet i København. Som ung var han en utrættelig medarbejder ved Dansk biografisk Leksikon, og få har skrevet så mange og store bidrag til Trap: Danmark som han.

Jørgensen var tjenestegørende i Landsarkivet for Sjælland 1941-43. I de ni måneder heraf - i 1942 - var han dog ved Landsarkivet i Åbenrå, mens arkivaren dér havde orlov. Det var hans ønske at lære dette særegne arkiv at kende, hvilket var naturligt for en arkivar, der på forskellig måde følte sig nær knyttet til Sønderjylland.

Rigsarkivar Axel Linvald satte stor pris på den unge arkivar og havde hurtigt forstået, at han forbandt betydelige administrative evner med viljen til at få sagerne fra hånden. Det var derfor naturligt, at han ønskede at knytte ham til sekretariatet, på en måde at gøre ham til sin sekretær i det daglige arkivararbejde. Der kan ikke være tvivl om, at det var et heldigt valg for arkivvæsnet. I sine første år som rigsarkivar havde Axel Linvald været rig på ideer, og hans virke havde været præget af initiativ og af en betydelig arbejdskraft. Han var ikke helt den samme, da han i 1945 vendte tilbage fra Sverige efter halvandet års landflygtighed, og det fik stor betydning, at sekretariatschefen - en stilling som endnu ikke eksisterede officielt - både havde initiativ og stor arbejdsevne. Han var uden tvivl den egentligt ledende i en del af den aktivitet, som prægede Rigsarkivets tilværelse i de første år efter krigen, f.eks. når det gjaldt det praktiske arbejde med Rigsarkivets udstillinger, herunder også den store udstilling i forbindelse med Rigsdagens jubilæum. Den blev afholdt i Harsdorff-bygningens gallerisal og havde for Rigsarkivet den praktiske betydning, at et længe næret ønske om at få Harsdorff-bygningen restaureret nu kunne blive til virkelighed. Rigsarkivet fik et smukt udstillingsrum, og i stueetagen kunne der installeres et mindre compactus-anlæg, et af de første her i landet.

Den parlamentariske undersøgelseskommission ønskede i 1947 at sende et udvalg til Berlin for dér at gennemgå det tyske Auswärtiges Amts arkiv fra besættelsesårene, så fotokopier heraf kunne stilles til rådighed for kommissionen og for den politimæssige efterforskning. Af de to arkivarer, der skulle medvirke herved, blev Harald Jørgensen den ene. Efter hjemkomsten lykkedes det rigsarkivaren at skaffe midler til en gennemgang af de ældre dele af Auswärtiges Amts arkiv tilbage

til 1867, et arbejde, som kom til at strække sig over knap fire måneder. Med vældig energi kastede Jørgensen sig over de omfattende arkivmængder, hvoraf meget var af største betydning for dansk historieforskning. Den, der som undertegnede og de engelske arkivarer havde ansvaret for, at der hele tiden skete tilførsler, kan bevidne, at Jørgensens appetit var næsten umættelig. Han ligefrem åd sig gennem de umådelige hobe af pakker og hefter. Men når retræten lød, og det var fyraften, var der heller ingen mangler ved hans appetit over for de mere materielle goder, som kunne indtages i de engelske og amerikanske klubber, hvor der var nok af mad og drikke. Og på dansegulvet var han utrættelig, inspireret af stedets stemning og visens opildnende virkning.

For Jørgensen fik denne udflugt fra det hjemlige arkivstøv den betydning, at Den parlamentariske Kommission udpegede ham til at udgive aktmaterialet om Weserübung, det tyske angreb på Norge og Danmark den 9. april 1940. Det kom som bind 12 af kommissionens beretning. Da alle fotokopierne var kommet til Rigsarkivet, udarbejdede Jørgensen en registratur herover, og den er senere trykt i Foreløbige Arkivregistraturer.

Det omfattende praktiske arbejde i sekretariatet betød naturligvis, at der kun kunne blive begrænset tid til egentlige ordningsarbejder. Han ordnede og registrerede dog Den slesvig-holstenske provinsialregeringers arkiv, og denne registratur er trykt i Vejledende Arkivregistraturer bd. 7 over Tyske Kancellis arkiv. Ellers har det mest været registreringen af privatarkiver, som har optaget ham. Han ledede det omfattende arbejde med udarbejdelse af fortegnelsen over P. Munchs store arkiv og registrerede selv Christmas Møllers arkiv.

Arbejdet i sekretariatet var anledningen til udarbejdelse og udsendelse af Rigsarkivets Tjenestemænd, der kom i 1954, samme år som han begyndte på udsendelsen af det store udgiverarbejde: Statsrådets Forhandlinger, der udgives af Rigsarkivet i samarbejde med Statsministeriet. Det afsluttes 1976 og omfatter 12 bind for tiden 1848-1912. Brevudgaven To Ungdomsvener. H. P. Hanssen og H. V. Clausen fra 1962 angår to mænd, som var knyttet til hans bedstefar, og som skulle få afgørende betydning for Sønderjylland og afgørelsen i 1920. En anden brevudgave: Tre venstremænd. Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard kom samme år. I 1966-67 kunne han udsende trebindsværket J. P. Traps erindringer.

Fra 1. februar 1956 skiftede det danske arkivvæsen chef, idet stadsarkivar Svend Aakjær blev rigsarkivar efter Axel Linvald, der måtte gå af

på grund af alder. Der blev nu oprettet en ny afdeling i Rigsarkivet, sekretariatet. Det var en selvfølge, at Harald Jørgensen som overarkivar blev dets chef. Aakjær var 62, da han blev rigsarkivar, og det var omved 27 år, siden han selv havde gjort tjeneste i Rigsarkivet. Forholdet mellem Aakjær og Harald Jørgensen var udmærket, og det var naturligt, at mange af arbejdsopgaverne blev overdraget til sekretariatschefen med det mangeårige kendskab til arbejdet og opgaverne. De følgende seks år i arkivets tilværelse blev i høj grad præget af ham, og det lykkedes ham at få det værk gjort færdigt, som han havde arbejdet på i flere år, men som var gået i stå på grund af Linvalds mange redaktionelle betænkeligheder. I 1958 kunne arkivvæsnet udsende Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921-55 og to år senere Meddelelser om landsarkiverne for de samme år. Det er Harald Jørgensens store fortjeneste, at de blev gjort færdige, og han har udarbejdet den væsentlige del af manuskriptet.

Lederen af det sjællandske landsarkiv, dr. Gunnar Olsen, døde pludselig i januar 1962. Den dag var ikke så fjern, da Aakjær skulle gå af. Ingen var i tvivl om, at Harald Jørgensen håbede på at blive hans efterfølger, men ingen kan med sikkerhed tage kending af fremtiden. En landsarkivar er meget selvstændig, mens en sekretariatschef vil være afhængig af rigsarkivaren. Harald Jørgensen valgte landsarkivet på Jagtvejen. Her var der - det vidste han - en rig arbejdsmark, mange opgaver lå og ventede på ham.

Den vigtigste var bygningen af det nye landsarkiv. Som sekretariatschef havde Harald Jørgensen haft en del med det forberedende arbejde at gøre - det var begyndt i 1960 - og han blev nu som landsarkivar den egentlige »bygherre« og har en stor del af æren for det nye landsarkiv, hvor de sikkerhedsmæssige, arkivalske og funktionelle opgaver er tilgodeset på fortrinlig måde. Jørgensen var stærkt optaget af problemer omkring arkivbyggeri og havde fået god indsigt heri gennem sine mange besøg i udenlandske arkiver og som deltager - sammen med Svend Aakjær - i de mange drøftelser, også af principiel karakter, der fandt sted i byggeudvalget for landsarkivet i Viborg, der var det første af de danske arkiver, som fik en ny bygning.

Få år efter at A. D. Jørgensen var blevet chef for de forenede arkiver, Gehejmearkivet og Kongeriget's Arkiv, begyndte han at udsende Vejledende Arkivregistraturer. For landsarkiverne i Åbenrå og Viborg blev der senere udgivet forskellige oversigter. Det var en nærliggende opgave også at få udsendt fortegnelser over de arkivalier, der fandtes inden for det sjællandske landsarkivs nye og gamle mure. En lang række af

arkivregistraturer har siden 1964 set dagens lys. De omfatter først og fremmest retsbetjentenes arkiver, kirkebøger, rådstuearkiver, fængselsarkiver og lægdsruller. Og landsarkivaren har selv - i 1966 - udarbejdet en almindelig oversigt over hele arkivets indhold.

I det nye arkiv er der et udmærket foredrags- og udstillingsrum, og Jørgensen har med stor energi arrangeret en række forskellige udstillinger, alene eller i samarbejde med andre. Landsarkivet er herved og på anden måde kommet til at betyde noget i byens kulturelle liv.

Harald Jørgensen har altid været rejselysten, og trangen til at se nye lande har ført ham vidt omkring, i 1975 helt til Japan. Men han har ikke kun været turist, der kunne betages af skøn natur og gamle bygninger. Han har på rejserne altid opsøgt kollegaer rundt om for at drøfte arkivproblemer, studere arkivbyggeri og lære menneskene i arkiverne at kende. Det var derfor også naturligt, at han tidligt blev inddraget i det internationale arkivarbejde. Han var med ved arkivkongressen i Paris 1950, da Conseil International des Archives blev oprettet, og han blev senere knyttet til CIA.s arbejde som korrespondent, fra 1967 som medredaktør ved dets tidsskrift *Archivum*. I en række år var han eneste danske deltager i de arkivalske rundbordskonferencer, der begyndte i 1954. Han har til og med 1975 deltaget i alle disse konferencer på nær én og har hertil udarbejdet værdifulde internationale oversigter.

Fra sine unge år var Harald Jørgensen stærkt optaget af det nordiske samarbejde. Det var for ham en hjertesag, og på utallige rejser lærte han Skandinavien at kende, knyttede personlige forbindelser med mennesker rundt om. Allerede i 1941 blev han redaktør af det Letterstedtske *Nordisk Tidsskrift*, og på det nordiske arkivmøde i 1954 tog han initiativet til at udgive et fællesnordisk arkivtidsskrift. Han har redigeret *Nordisk Arkivnyt*, fra det begyndte at udkomme i 1956. To bøger, *Det moderne Finland* og *Det moderne Norge* fra 1950'erne er et andet vidnesbyrd om interessen for og kendskabet til landene i det nordiske fællesskab. Et værdifuldt resultat af hans indsigt i arkivforhold er bogen *Nordiske arkiver*, som han udsendte i 1968. Dens emne er de offentlige arkiver i Danmark og Norge, Sverige, Finland og Island med værdifulde oversigter over historie og øjeblikkelig status.

Dette rids af en biografi har givet et indtryk af en arkivmands energiske virke i et par menneskealdre, med trang til forskning, men først og fremmest med en aldrig svækket vilje til at udrette noget praktisk inden for det arkivvæsen, som han fra de unge år har tjent. Det, der vel altid har imponeret mest hos Harald Jørgensen - og stadig imponerer -

er hans vitalitet og hans arbejdsevne, men også at han formår at finde nye veje, både når dagens mange problemer skal løses, men også når der skal bringes viden om arkiverne og deres indhold ud til videre kredse, så alle kan udnytte de arkivalier, som er givet i vor varetægt. Hertil kommer så den beslutsomhed, der ofte er nødvendig for at få et arbejde gjort færdigt og nå frem til resultater.

A. D. Jørgensen var ikke kun en streng mand, men også en alvorlig mand. Sønsønnen kender smilet, er en optimist, der kan se de lyse sider i tilværelsen, har tro på den institution, han tjener, som ikke lader sig slå ud af de skuffelser, vi nu engang alle møder på vor vej, men ser hen imod den fremtid, som med sine løfter om solrige dage og lyse glæder hele tiden lokker og drager. I denne fremtid ønsker en gammel kollega, fælle og ven mange gode år med tak for dådrig fortid til gavn for dansk forskning og danske arkiver.

Johan Hvidtfeldt

Forholdet mellem administrationen og arkiverne i Danmark, Norge og Sverige

Frank Jørgensen

Den administrative og konstitutionelle udvikling i de tre nordiske lande er forløbet forskelligt indenfor de sidste hundrede år. De opgaver, som forvaltningen i de tre lande er blevet pålagt, har derimod i overvejende grad været af samme art og har medført en nogenlunde ensartet vækst i administrationen. Når administrationen ekspanderer og får stigende betydning for samfundet, kompliceres forholdene for arkiverne, der ikke får lov til at vokse i takt hermed. De tvinges derfor i større og større grad til at tage stilling til henlæggelsesprincipper, opbevaringsforhold, registreringsspørgsmål og kassationer endnu mens arkivalierne er i administrationens varetægt, - ja endnu inden arkivalierne er skabt. I lande på nogenlunde samme udviklingstrin vil det være rimeligt at antage, at problematikken for arkiverne vil være forholdsvis ensartet, og at den politik, som arkiverne vil føre også stort set vil følge samme spor. Udgangspunkterne er dog ret forskellige, og der skal af denne grund summarisk redegøres for det historiske udviklingsforløb i Danmark, Norge og Sverige, inden den nuværende situation søges beskrevet.

I det danske rigsarkiv fastsættes normalt året 1582 som grundlæggelsesår, idet en stor del af den centrale forvaltnings arkivalier på dette tidspunkt samledes i hvælvingen på Københavns slot. I det 17. århundrede fik det betegnelsen gehejmearkivet, og i årene 1715-20 opførtes en selvstændig bygning til arkivet. Imidlertid modtog gehejmearkivet kun arkivalier fra udenrigstjenesten, den militære forvaltning og kongehuset. Den øvrige del af administrationen havde egne arkiver, kan-

celliarkivet og de forenede kammerarkiver, der i 1861 forenedes til kongerigets arkiv. Først ved loven af 30. marts 1889 sammensluttedes kongerigets arkiv og gehejmearkivet til rigsarkivet. Samtidig besluttedes oprettelsen af tre provinsarkiver, fra 1907 benævnt landsarkiver, for den lokale forvaltning. Desuden oprettedes i 1933 et landsarkiv for de sønderjyske landsdele. Herefter havde kun den lokale militære forvaltning eget arkivvæsen, der sorterede under krigsministeriet, senere forsvarsministeriet. I 1971 ophørte denne ordning, da hærens arkiv indlemmedes i rigsarkivet som en særlig afdeling.

Gehejmearkivet var en selvstændig institution, der efter 1848 sorterede under kultusministeriet, mens kongerigets arkiv ved oprettelsen hørte til indenrigsministeriet. I 1869 overflyttedes det imidlertid ligeledes til kultusministeriet. Rigsarkivet kom således også til at sortere under kultusministeriet, og da ministeriet i 1916 deltes i et kirkeministerium og et undervisningsministerium, fulgte rigsarkivet sidstnævnte. Da ministeriet for kulturelle anliggender udskiltes fra undervisningsministeriet i 1961, henlagdes arkivvæsenet herunder.

For centraladministrationen eksisterede oprindeligt ingen arkivlov eller faste afleveringsregler, hvilket betød at institutionerne selv afgjorde, hvornår de ville aflevere. Rigsarkivet hævdede imidlertid at have adkomst til arkivalier af statslig proveniens og kunne her henholde sig til justitsministeriets cirkulære af 15. januar 1885 til dommere og politimestre om statens ejendomsret til alle arkivalier, der var fremgået af den statslige administration (vindikationsretten).

Arkivloven af 1889 og instruksen for rigsarkivaren af 16. dec. 1896 vedrører arkivernes interne forhold og handler derfor om arkivaliernes skæbne efter afleveringen til arkivvæsenet. En bekendtgørelse fra konsilspræsidiet om kgl. res. af 22. juli 1902 fastslår, at kassation af arkivalier ikke må finde sted uden rigsarkivarens tilladelse i civile og militære ministeriers kontorer. I tilfælde af uenighed kan sagen indankes for kultusministeriet. Denne resolution er fortolket som gældende analogt for alle statsinstitutioner. Der er sidenhen ikke fremkommet mere generelle bestemmelser om kassationer, arkivdannelsen i institutionerne, om tilsyn og opbevaring inden aflevering. Derimod foreligger der en lang række enkeltafgørelser.

I 1933 nedsatte undervisningsministeriet et arkivudvalg med rigsarkivaren som formand med den opgave »at udarbejde Forslag til en Begrænsning af Arkivalierne samt sideløbende hermed at klarlægge Spørgsmaalet om den mest hensigtsmæssige Anbringelse af Arkivalier i Kontorerne og om en eventuel Anvendelse af bestaaende Bygninger

til Arkivrum«. Udvalget har i tidens løb arbejdet med byggesager, planer om indførelse af generelle regler for kassation samt med ændringer af de gamle journaliseringssystemer i centraladministrationen.¹ Planerne om udarbejdelse af generelle kassationsregler blev ikke ført ud i livet, derimod blev arbejdet med ændringer af de bestående journalsystemer taget op i rigsarkivets regi efter 1963.

I det hele blev arkivvæsenets interesse i højere grad rettet mod arkivdannelsen ude i administrationen. Arbejdet med sådanne begyndte fra midten af 1950'erne på landsarkivplan.² Målet var tilvejebringelse af sagligt indrettede journalplaner, der både skulle lette kassationsarbejdet og gøre sagerne mere tilgængelige. Denne virksomhed var i og for sig uden hjemmel i gældende bestemmelser men må ses som et led i arkivernes almindelige rådgivende arbejde overfor de afleverende myndigheder. Samtidig med disse journalplaners gennemførelse opnåede landsarkiverne inspektionsret i enkelttilfælde. I instruksen for amterne af 27. nov. 1958 anføres det således, at landsarkivarerne har inspektionsret. Ved skrivelse af 30. august 1963 fra skattedepartementet til rigsarkivet får landsarkivarerne inspektionsret i amtstuearkiverne. I retningslinier for amtsrådenes journalisering fra 1964 nævnes det, at landsarkiverne har tilsyn med amtsrådsarkiverne.

Inspektionsretten kan for så vidt siges at have eksisteret også tidligere om end i begrænset omfang, idet en repræsentant for det pågældende landsarkiv havde ret til at komme til stede ved overleveringsforretninger for dommere og politimestre. Ved denne lejlighed skulle arkivet besigtiges, og en rapport herom udfærdiges.

I 1963 oprettedes i rigsarkivet en journaliserings- og kassationssektion, og hermed kunne arbejdet med udarbejdelse af journalplaner i samarbejde med institutionerne tages op centralt og i større omfang. Et samarbejde med kommunerne blev også taget op, selv om kommunerne ikke har afleveringspligt til det statslige arkivvæsen.

Arkivvæsenets interesse i dette arbejde var åbenlys, men rigsarkivets egne ressourcer virkede bremsende på denne virksomhed, idet der kom flere henvendelser om bistand, end man kunne overkomme. Arbejdet i sektionen er derfor nu mere gået i retning af udarbejdelse af generelle retningslinjer for journalsystemer og godkendelser af journalplaner. I de journalplaner med tilhørende instrukser, der er udarbejdet for centraladministrationen, findes imidlertid ingen bestemmelser om inspektion af forvaltningens arkiver med regelmæssige mellemrum.

I erkendelse af de vanskeligheder, som den voksende arkivdannelse ude i de afleveringspligtige institutioner vil skabe for arkivvæsenet og

for øvrigt også for administrationen selv, har man i rigsarkivet udarbejdet et udkast til et arkivcirkulære. Dette skulle give arkivvæsenet visse muligheder for at regulere og kontrollere arkivdannelsen. Ifølge cirkulæret kan arkivvæsenet inspicere alle afleveringspligtige institutioners arkiver, og desuden fastslås det, at nye journalsystemer skal godkendes af arkivvæsenet. Endelig giver cirkulæret en tidssvarende definition på arkivalier og fornyer den kgl. res. af 22. juli 1902.

Arkivcirkulæret kan således betragtes som afslutning på en periode, hvor arkivvæsenet har søgt at opnå indflydelse på udformningen af de journalsystemer, der anvendes i administrationen, og samtidig gennem aftaler med enkelte institutioner at få tilsyn med arkivalierne forinden afleveringen. Cirkulæret har været til udtalelse i de afleveringspligtige institutioner og er udsendt den 20. febr. 1976 gennem ministeriet for kulturelle anliggender med titlen: bekendtgørelse om statsinstitutionernes arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne.

Et norsk rigsarkiv oprettedes i 1817 og henlagdes indtil videre under finansdepartementet. Det fik ikke egen chef, men bestyredes af en kontorchef, der tillige ledede et af departementets øvrige kontorer. I 1840 blev arkivet departementskontor med egen chef, og i 1846 overflyttedes det til kirke­departementet. 1885 blev rigsarkivet en selvstændig institution under departementet, og den hidtidige ekspeditions­chef Michael Birkeland udnævntes til rigsarkivar.

Grundstammen i det nye norske rigsarkiv blev en række arkiver fra rets- og forvaltningsinstitutioner i Norge fra rigsfællesskabets tid, herunder statholderarkivet, overhotretten og kommandantskabet på Akershus. Hertil kom i de følgende år afleveringer fra Danmark samt fra lokale rets- og forvaltningsinstitutioner i Norge. Samtidig med grundloven og unionen med Sverige i 1814 var der imidlertid skabt et moderne forvaltningsapparat, hvis produktion af arkivalier hurtigt skulle overstige mængden af gamle akter.

Afleveringspligten blev fastslået ved en kgl. res. af 10. juni 1827 og gjaldt for samtlige kontorer indenfor den statslige administration og i denne bestemmelse lå også implicit at arkivalier ikke måtte kasseres uden tilladelse. I kronprinsregentens res. af 25. marts 1904 nævnes det i instruksen for rigsarkivaren, at han skal påse, »at der følges betryggende regler for Sagers Kassation« (§1). Ifølge §2 skal han gøre indberetning til kirke- og undervisningsdepartementet, hvis et offentligt arkiv er udsat for tab eller undergang. I samme paragraf anføres det, at

han skal »opspore tidligere Embedsmyndigheders Arkiver og at gjenherverve Arkivalier, som er komne ud af det Offentliges Væрге«.

Rigsarkivet have oprindelig til huse på Akershus, men i 1866 fik man lokaler i den nyopførte Stortingsbygning. I begyndelsen var der her god plads, og arkivet kunne modtage betydelige afleveringer fra departementerne. Uheldigvis inddrog Stortinget senere en del af de lokaler, der var bestemt som arkivmagasiner, til eget brug. Pladsmangel blev derfor rigsarkivets betydeligste problem. En vis aflastning opnåedes dog gennem oprettelse af stiftsarkiver (senere kaldet statsarkiver). Det ældste kom så tidligt som i 1850 i Trondhjem, og Bergen stift fik sit arkiv i 1885. På dette område gik udviklingen således hurtigere i Norge end i Sverige og Danmark. Ved den ovennævnte res. af 25. marts 1904 blev det fastslået, at rigsarkivaren var chef for det samlede arkivvæsen (senere benævnt arkivværket) og daglig leder af rigsarkivet.

Den velvilje fra politikernes og administrationens side, der havde givet sig til kende i form af bevillinger til stiftsarkiverne, var ligesom ikke til stede, når det drejede sig om opbevaringen af den centrale forvaltnings sager. Forklaringen kan være, at rigsarkivet manglede den indarbejdede position som de betydeligt ældre danske og svenske rigsarkiver havde, men årsagen kan måske også søges i de ledende politikeres uvilje mod centrale kultur- og forskningsinstitutioner.

I 1914 kunne rigsarkivet rykke ind i eget hus, idet man fik overladt den tidligere nationalbankbygning. Flytningen gav ingen egentlig pladsgevinst, men en vis aflastning betød oprettelsen samme år af et statsarkiv i Oslo for de sønden- og østenfjeldske dele af landet. Desuden oprettedes senere statsarkiver i Hamar (1917) og Kristianssand (1934). Sidst kom statsarkivkontorerne i Stavanger (1949) og Tromsø (1952).

Kommunerne kunne aflevere til statsarkiverne og gjorde det også i en vis udstrækning, men om nogen afleveringspligt var der ikke tale. Ved kgl. res. af 9. juli 1949 fik rigsarkivaren et vist tilsyn med de kommunale arkiver.

Den tilbageholdenhed, som den konstante pladsmangel tvang rigsarkivet til at indtage over de afleverende myndigheder, medførte en stor ophobning af arkivalier i administrationen, hvor de henlå uden tilsyn og ordning. Til sidst bevirkede disse forhold, at det blev nødvendigt at tage arkivvæsenets forhold til administrationen op til behandling. Dette skete ved nedsættelsen af arkivudvalget af 1958. Udvalget fik to hovedopgaver. Det skulle stille forslag til en nyordning af arkiv-

problemerne i statsforvaltningen og desuden udarbejde indstilling om opførelse af et nyt rigsarkiv.

Det blev især det første punkt, der kom til at beskæftige udvalget, hvis formand blev direktøren for statens rationaliseringsdirektorat. Arkivudvalget indstillede, at kassation af administrative arkivalier i første omgang skal finde sted inden aflevering til arkivet og på administrationens ansvar. Forbilledet var de kassationsprincipper, der var indført i den britiske centraladministration baseret på en undersøgelse af administrative arkivaliers forskningsrelevans. Denne undersøgelses resultater udsendtes i 1954 i en rapport fra »Committee on Departmental Records«, også benævnt Grigg-rapporten.

Nyordningen skulle praktiseres således, at administrationen skulle gennemgå arkivalierne 5 år efter sagernes afslutning, hvorefter de sager skulle kasseres, der ikke mere havde administrativ betydning. En af Grigg-rapportens konklusioner var netop, at journalsager, der ikke havde administrativ betydning efter 5 års forløb, heller ikke var bevaringsværdige. Efter 25 års forløb foretages en ny gennemgang (second review), denne gang i samarbejde med rigsarkivet. Enstypesager (particular instance papers) og regnskabsmateriale skulle dog behandles efter andre retningslinier. I tilfælde af uenighed i forbindelse med 2. gennemgang skal afgørelsen træffes af et særligt sagkyndigt råd.³

Udvalgets indstilling om arkivproblemerne i forvaltningen blev stort set fulgt, og de nye bestemmelser udsendtes ved kgl. res. af 4. november 1961 i form af en instruks. Det sagkyndige udvalg, der nedsattes samme dag, skulle kun være midlertidigt. I en nyudgave af instruksen af 1. maj 1969 anføres det, at kirke- og undervisningsdepartementet er ankeinstans i tilfælde af uenighed i kassationsspørgsmål.

Den nødvendige kontakt mellem rigsarkivet og administrationen skulle varetages af administrativt uddannede arkivinspektører, og to sådanne stillinger, der direkte underlagdes rigsarkivaren oprettedes i 1963. Nyordningen byggede i øvrigt på, at der i administrationen uddannedes en række arkivfunktionærer, der kunne gennemføre såvel ordning som kassationer efter de nye retningslinier. Ved kgl. res. af 6. dec. 1963 fik rigsarkivaren fuldmagt til at inspicere »de arkiver innenfor statsforvaltningen, som etter gjeldende regler skal overføres til arkivverket«. Samtidig fik rigsarkivaren fuldmagt til efter samråd med vedkommende institution at give bestemmelser om opbevaring og ordning af arkiver. Herved opnåede arkivvæsenet betydelige muligheder for at påvirke arkivdannelsen og opbevaringsforholdene (den materielle arkivpleje) inden aflevering kunne finde sted. Med hjemmel i

disse fuldmagter har rigsarkivaren den 22. april 1968 givet bestemmelser for journalsystemer (»arkivnøkler«) og kassationer.

Arkivudvalgets anden indstilling om en nybygning for rigsarkivet fik i første omgang ikke samme medvind. Selv om nyordningen for forvaltningsarkiverne byggede på den forudsætning, at afleveringerne til arkivværket skulle påbegyndes snarest, trak byggesagen i langdrag. I 1970 kom projekteringen imidlertid igang, og herefter blev der givet bevilling til selve byggeriet, der ventes afsluttet i 1978.

Selv om mange af bestemmelserne i arkivudvalgets indstilling måske kunne lyde drastiske, tyder udviklingen på, at kassationerne i administrationen er sket med stor forsigtighed og i samarbejde med rigsarkivet formidlet af arkivinspektørerne. Rigsarkivets holdning til, hvorledes bestemmelserne skal administreres, kan måske karakteriseres af følgende bemærkning i nyudgaven af instruks om arkivbe-grænsning m.v. (fra 1974): »Principielt skal en i et arkiv aldri helt udslette sporene etter noen form for administrativ virksomhet. Det må derfor bevares prøver av alle typer arkivsaker som kasseres etter denne instruks«⁴ De grundsætninger, som var indeholdt i Grigg-rapportens konklusion, og som til dels gentoges i arkivudvalgets indstilling er blevet modereret, og arkivværket har opnået betydelig større indflydelse end arkivudvalget formentlig havde forestillet sig.

Sverige fik i 1618 en central arkivforvaltning, der sorterede direkte under rigskansleren. Arkivalierne, der oprindeligt lå spredt på de kgl. slotte, samledes i den følgende tid på Stockholms slot. Den store slotsbrand i 1697 ødelagde en del af arkivet, og de resterende dele af arkivalierne måtte flyttes. Genopbygningen trak ud i mange år, og først i 1756 kom tilbageflytningen i gang. Fra 1835 måtte man tage reservemagasiner i brug uden for slottet, og 10 år senere fik arkivet egen bygning. I 1835 fik den ledende arkivsekretær stillingsbetegnelsen rigsarkivar.

I 1840 gennemførtes en departementalreform, hvorved det kongelige kancelli inddeltes i departementer efter saglige kriterier. Statsrådet skulle herefter bestå af 10 medlemmer, hvoraf de 7 blev chefer for et departement. Rigsarkivet blev ved denne lejlighed en afdeling af ekle-siastikdepartementet. 1878 blev arkivet en selvstændig myndighed, men sorterede fortsat under samme departement. Samtidig gennemførtes en kraftig forøgelse af personalet, således at en række nye opgaver kunne tages op.

Ved kundgørelse af 5. juni 1885 udstedtes fastere regler for kassati-

on, og i princippet skulle alle kassationsspørgsmål forelægges for rigsarkivaren inden kungl. maj:t traf den endelige afgørelse. Hermed var rigsarkivet gået over til at spille en mere aktiv rolle overfor de arkivproducerende myndigheder.

I 1891 kunne en nyopført arkivbygning tages i brug, og man regnede med at have plads til afleveringer mange år frem i tiden, idet rigsarkivet stort set kun modtog arkivalier fra kongelige majestæts kancelli og enkelte centrale embedsværk. I øvrigt lå de centrale embedsværk og andre myndigheder med store embedsarkiver, der gik langt tilbage i tiden. Statsdepartementernes arkiver var gennemgående små af omfang, da man her næsten udelukkende havde mere generelle sager til afgørelse.

Ifølge en stadga om offentlige arkiver af 31. december 1900 blev de centrale embedsværk forpligtet til at indsende fortegnelser over deres arkiver. De indkomne fortegnelser var imidlertid ikke altid tilfredsstillende, og rigsarkivet fik derfor udsendt nye og videregående bestemmelser. De dårlige erfaringer bevirkede, at rigsarkivar Emil Hildebrand foreslog kungl. maj:t en ændring af den i øvrigt nyligt udstedte instruktion for rigsarkivet af 25. oktober 1901.⁵ Det lykkedes Hildebrand gennem udfærdigelsen af en ny instruks af 12. oktober 1906, hvori der gives rigsarkivet bemyndigelse til at foretage arkivinspektioner i de centrale embedsværks, lensstyrelsernes og visse andre myndigheders arkiver. De indsendte fortegnelser og rigsarkivets inspektioner viste, at store mængder af arkivalier opbevaredes under dårlige forhold og omgående burde afleveres. Samtidig medførte inspektionerne, at mange embeder gik igang med ordningsarbejder og indretning af tidssvarende arkivmagasiner.

De nye initiativer rigsarkivet hermed havde taget, resulterede imidlertid i store afleveringer, således at al magasinplads hurtigt blev beslaglagt. Afleveringerne fra den lokale forvaltning løstes dog gennem oprettelsen af en række landsarkiver. Det ældste oprettedes i Vadstena i 1899, herefter fulgte arkiverne i Uppsala og Lund i 1903, 1905 indrettedes et arkivdepot i Visby og i 1911 toges landsarkivet i Göteborg i brug.

Ved en ny arkivstadga af 8. sept. 1924 udvidedes inspektionsretten og forpligtelsen til at udarbejde arkivfortegnelser. Desuden opnåede rigsarkivet større beføjelser i forbindelse med udarbejdelse af kassationsbestemmelser. Også før landsarkivernes vedkommende udvidedes inspektionsretten, men udbygningen af landsarkiverne gik langsomt. Først i 1929 løstes arkivproblemerne for Nordsverige gennem oprettel-

sen af to lensarkiver, et i Östersund og et i Härnösand. I 1958 omdannedes de to lensarkiver til landsarkiver.

Kammerkollegiet, der som et centralt embedsværk sorterede under finansdepartementet, havde længe et selvstændigt arkiv og ønskede ikke at aflevere til rigsarkivet. Efter forhandlinger lykkedes det rigsarkivet at indlemme arkivet i 1922, men rigsarkivets vanskelige pladsforhold gjorde, at man måtte lade det forblive i kollegiets arkivmagasiner. Krigsarkivet bevarede derimod sin uafhængighed. Oprindeligt var det underlagt generalstaben men blev senere selvstændigt og fik i 1923 tildelt inspektionsret for landmilitære arkiver under forsvarsdepartementet. Senere opnåede krigsarkivet arkivmyndighed for alle militære myndigheder. Det er underlagt de almindelige arkivbestemmelser og er under tilsyn af rigsarkivet.

Linien i svensk arkivpolitik er blevet fortsat ud fra de principper, der fastlagdes i Odhners og navnlig Hildebrands forslag til bestemmelser fra omkring 1900. I den nugældende »Allmänna verkstadga« af 3. december 1965 og »Allmänna arkivstadgan« af 10. november 1961 fastslås det, at hver myndighed er ansvarlig for sit arkiv. Arkivalierne er under tilsyn af arkivmyndigheden, og arkiverne skal indrettes og administreres efter de regler, som myndigheden fastlægger. Begrebet arkivmyndighed indførtes netop i stadgan af 1961. Rigsarkivet er arkivmyndighed for de centrale administrative myndigheder, kommissioner og kommitter, universiteter og forskningsinstitutioner, overordnede retsinstanter, men derimod ikke overfor statsdepartementerne. Krigsarkivet er på tilsvarende måde i besiddelse af arkivmyndighed overfor alle militære myndigheder, centrale og lokale, der sorterer under forsvarsdepartementet.

Den nuværende arkivstadga giver således regler for:

- 1) arkivdannelse, 2) kassationer, 3) registrering, 4) udlån og udlevering af arkivalier, 5) opbevaring (materiel arkivpleje), og 6) aflevering til arkivvæsenet. Den har gyldighed for de statslige centrale og lokale institutioner, dog med visse ikke ubetydelige undtagelser. Statsdepartementerne, rigsdagen og kirkemødet er således ikke omfattet af stadgan, dog findes der for departementerne en særlig stadga af 26. april 1967, der ikke giver rigsarkivet helt samme beføjelser. Denne departementsstadga gælder ikke for udenrigsdepartementet, der har sin egen arkivorganisation. Rigsarkivet er imidlertid pligtig til at modtage arkivalier fra disse institutioner, og sagerne fra kongelig majestæts kancelli må vel siges at udgøre grundstammen i rigsarkivets samlinger.

Landsarkiverne har efter landsarkivinstruksen af 3. dec. 1965 og arkivstadgan arkivmyndigheden over de lokale statslige myndigheder, hvoraf de vigtigste er lensstyrelserne. Derimod har man ringere indflydelse på den kommunale sektor, såvel primærkommunerne som landstingene (de regionale kommuner). Der findes også for de kommunale myndigheder bestemmelser om opbevaring og kassation, der gør dem ansvarlige for deres arkiver, men landsarkivernes opgave bliver dog her af mere rådgivende karakter. Kommunerne har ingen afleveringspligt, men kan aflevere til landsarkiverne og har i enkelte tilfælde også gjort det. Stadsarkiverne i Stockholm og Malmö fungerer indenfor deres områder som landsarkiver.

Rigsarkivets interesse for forvaltningens arkivproblemer markeres også ved oprettelsen af den særlige utrednings- og utvecklingssektion, der i særlig grad beskæftiger sig med kassationsplanlægning, ændringer og udbygning af de skematiske arkivfortegnelser, der anvendes af statslige og kommunale institutioner. Desuden skal sektionen kontrollere de materialer, som offentlige institutioner anvender, i den udstrækning de har betydning for arkivalierne.

Varetagelsen af arkivmyndigheden i alle dens aspekter kræver, at en betydelig del af ressourcerne anvendes hertil. Til gengæld skulle det betyde, at når arkivalierne skal afleveres til arkivvæsenet, er de kassationsbehandlet, ordnet og registreret således, at de uden større besvær skulle kunne benyttes af forskningen. I forbindelse med sin rådgivende virksomhed udsender rigsarkivet publikationer om journalisering, konserveringsforhold og andre arkivanliggender som for eks. tidsskriftet RA-nytt.

Udviklingen i Danmark, Norge og Sverige har formet sig ret forskelligt, ligesom den administrative opbygning er uensartet i de tre lande trods visse ligheder mellem danske og norske forhold. Alligevel er der tydelige ensartede tendenser i den arkivpolitik, som har været ført over for de offentlige institutioner.

Oprindelig var arkiverne udelukkende depoter for forvaltningens sager, og det var de afleverende institutioner, der rejste afleveringssagerne efter behov. Arkivernes opgave bestod i at modtage, ordne, registrere, opbevare og stille arkivalierne til rådighed. Omkring århundrede-skiftet søger man at skaffe sig indflydelse på kassationerne. I Sverige fik rigsarkivet indflydelse på kungl. maj:ts afgørelser i 1885, og senere omend i langsomt tempo udvidedes disse beføjelser. I Danmark får rigsarkivaren bestemmelsesretten i 1902.

Med den stærkt stigende produktion af arkivalier bliver arkivplads et voksende problem både for arkiverne og forvaltningen. Dette betyder igen, at kassationsspørgsmålet trænger sig på, men ved løsningen af dette problem følger udviklingen i de tre lande forskellige veje. I Norge tvinger pladsmangelen rigsarkivet, især efter år 1900, til at afvise alle større afleveringer og koncentrere virksomheden omkring det ældre materiale. I Danmark lykkedes det trods store vanskeligheder til stadighed at skaffe plads til afleveringerne, og man kan derfor fortsætte traditionen fra kancelliarkivet med at modtage ganske nye journalsager fra en del af centraladministrationen. Her er det i første omgang landsarkiverne, der kommer til at mærke pladsmangelen. I Sverige havde man ved århundredeskiftet relativt god plads, navnlig fordi man havde indstillet sig på i overvejende grad kun at modtage arkivalier fra statsdepartementerne. Da rigsarkivet gik igang med at undersøge og inventere arkiverne i de centrale embedsværk, blev man samtidig nødt til at modtage store afleveringer. Efterhånden lykkedes det at skaffe magasinplads til de ældre dele heraf, men ikke mindre vigtigt var det, at rigsarkivet på samme tid fik gennemført en række generelle bestemmelser om forvaltningens arkivalier. Herved skaffede arkivet sig indflydelse på forholdene inden afleveringerne fandt sted gennem en række regler om inventering og tilsyn. Dette betød, at afleveringer med god samvittighed kunne udskydes på ubestemt tid, når blot arkivvæsenet havde sikkerhed for, at opbevaringen skete på tilfredsstillende måde.

Ordninger i lighed med den svenske gennemførtes ikke i Norge og Danmark. I Norge kom store arkivmængder til at henligge mere eller mindre uregistrerede og uden tilsyn i departementerne, mens det danske rigsarkiv efterhånden fik fremskaffet pladsreserver i form af utidssvarende arkivdepoter. For de danske landsarkiver var pladsproblemet større, og hensigtsmæssige kassationer var vanskelige at gennemføre med de herskende kronologiske journaliseringsmetoder. Initiativet til at indføre moderne saglige systemer i administrationen udgik i øvrigt fra det norske landsarkiv i 1950'erne. Senere fulgtes det op af udarbejdelsen af en række systemer for både lokal- og centraladministrationen, og samtidig hermed fik man gennemført i enkelttilfælde et vist indseende med embedsarkiverne, der kan ses som en parallel til de svenske generelle bestemmelser. I Norge medførte de reformer, der fulgte i kølvandet på arkivudvalgets indstilling, at arkivværket skulle godkende nye journalsystemer. I Sverige er udarbejdet generelle vejledninger i journalisering og henlæggelse, og samtidig

har rigsarkivet i samarbejde med myndighederne opstillet detaljerede kassationsplaner for alle former for arkivalier (traditionelle og maskinlæsbare) i et administrativt system.

I Norge har arkivværkets synspunkter traditionelt haft vanskeligt ved at trænge igennem, og da pladsproblemet var blevet akut og et arkivudvalg nedsat syntes det, som om det først og fremmest var rationaliseringsdirektoratets holdning til arkivproblemerne, der blev bestemmende. Udviklingen sidenhen har dog vist, at arkivværket har skaffet sig stigende indflydelse både på kassationspolitikken og arkivdannelsen.

Overfor forvaltningen i de nordiske lande har arkiverne kunnet påvise, at man, ved at regulere arkivdannelsen gennem indførelse af mere ensartede og hensigtsmæssige journaliseringssystemer, udarbejdelse af kassationsplaner, planlægning af afleveringsproceduren, har arbejdet i rationaliseringsøjemed, der også var til gavn for administrationen. »Arkivmännen har blivit kontorsorganisatorernas medhjälpare i planering och utvecklingsarbete eller själva bedrivit sådant arbete«, og dette er sket, fordi studiet af arkivdannelsen må være udgangspunktet, når et arkiv senere hen skal ordnes, benyttes eller, når der skal kasseres i det.⁶ Arkivernes administrationsvendte virksomhed har derfor fået stigende betydning og fordrer øgede personaleresourcer. Det må antages, at denne udvikling vil fortsætte, og arkiverne må indrette sig herpå i den langsigtede politik for såvel den udadvendte virksomhed som for den indre struktur.

Noter

Der kan generelt henvises til (Dansk) Lovtidende, Norsk lovtidende, Svensk författningssamling og Harald Jørgensen: Nordiske arkiver, 1968.

1. Et forslag til saglig inddelte journalsystemer forelagdes egl. allerede i 1947 af daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt, jvf. Birgit Bjerre Jensen: J og K - 10 år gammel, Arkiv, 5. bd. nr. 1, 1974, s. 19-20.
2. Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921-55, 1958, s. 71-72.
3. Finans- og tolldepartementet. Innstilling om arkivproblemerne i statsforvaltningen avgitt av arkivutvalget af 1958, 1959. Jvf. Niels Petersen: Kommentarer til norsk arkivreform. Arkiv. 1. bd. nr. 2, 1966, s. 100-107.
4. Arkivbegrensning, kassasjon og arkivordninger i statsforvaltningens arkiver, 2. opplag, 1974, s. 5. Jvf. Niels Petersen: Kommentarer til norsk arkivreform, s. 105.
5. Meddelanden från svenska riksarkivet, ny följd, ser. 1, bd. 1, 1906, s. 95 (Undersökning af de centrala ämbetsverkens arkiv 1901-02) og s. 164 ff (skrivelse af 8. maj 1903 til kungl. maj:t om ændring af rigsarkivets instruktion).
6. Nils Nilsson, Arkivkunskap, 1973, s. 58.

Arkiverne som forskningsinstitutioner

Forsøg på en helhedsopfattelse med udgangspunkt
i debatten på det 7. nordiske arkivmøde

Grethe Ilsøe

Den, der ønsker at studere de nordiske arkivdage for igennem foredragene og debatterne at få viden om opfattelser af og holdninger til væsentlige arkivproblemer, er særdeles dårligt stillet.¹ Mens de nordiske arkivforvaltningers respektive journalsager indeholder et væld af oplysninger om de praktiske arrangementer, findes der i dem så godt som intet om mødernes immaterielle indhold.² To af de fire hovedindlæg fra mødet i 1961 og enkelte af foredragene fra mødet i 1971 findes trykt,³ og fra 1974-mødet har det svenske arkivvæsen udgivet en samlet rapport, hvor foredragene gengives in extenso og diskussionerne refereres.⁴ Herudover er man for møderne 1957ff henvist til referaterne i Nordisk Arkivnyt og for 1954-mødet, til dette tidsskrifts forgænger Nyt fra Rigsarkivet, samt iøvrigt for disse og alle tidligere møder (1935ff) til omtalen i det danske arkivvæsens periodale publikation Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne.⁵

Kun fra fire af de ialt elleve nordiske arkivmøder er der bevaret tilstrækkeligt materiale til en undersøgelse af problemformuleringer og holdninger i foredrag og debat.⁶ Emnerne fra især to af disse møder er centrale for arkivernes samfundsmæssige funktion og placering. Det ene af disse emner: arkiverne og de arkivskabende myndigheder behandles i anden sammenhæng i nærværende skrift.⁷ Det andet emne: arkiverne som forskningsinstitutioner skal forsøges analyseret her. Såvel på det pågældende møde i 1961 som naturligvis også i hele den følgende fremstilling er »arkiverne« opfattet som identiske med det statslige arkivvæsens institutioner.

Den logiske definition af begrebet forskningsinstitution er: en institution, ved hvilken der drives forskning. Nærværende undersøgelse vil eo ipso gå ud på at udlede de karakteristika, der specielt konstituerer *arkiverne* som forskningsinstitutioner. Den vil derfor koncentrere sig om en indholdsanalyse af begrebet sådan som det fremstår i oplæg og debat.⁸

Samtlige indlæg med én undtagelse griber emnet konkret historisk an og forsøger en karakteristik af arkiverne som forskningsinstitutioner igennem en fremdragelse af nogle af deres faktiske funktioner. Kun Martti Kerkkonen behandler emnet fortrinsvis ud fra principielle og generelle betragtninger. Hans tese er dels, »att arkivens verksamhet som forskningsinstitutioner svårligen kan skiljs från deras verksamhet som administrativa ämbetsverk, det är egentligen frågan om två olika sidor av en och samma verksamhet« - dels, at »arkiven har en egen självständig uppgift inom forskningen, som ingen annan institution har förutsättningar att utföra. Den är vidlyftig och den är svår att definiera. Man kan hänvisa, utom till arkivens forskartjänst, framförallt till det forskningsarbete som ordnandet och katalogiserandet av arkivmaterialet förutsätter. Arkivtjänstemännen bör göra sig förtrogena med de handlinger de ha att förvalta samt »med de förhållanden under vilka de tillkommit och vilka de äro ägnade att belysa«, som det heter i instruktionerna. I själva verket ett studium utan ända.« Martti Kerkkonens konklusion er, »at arkivens uppgift som helhet tagen i grund och botten är en vetenskaplig uppgift.«

De fremdragne funktioner fra mødets hoved- og diskussionsindlæg er følgende, opstillet i en rækkefølge, der angiver i hvor mange og i hvilken type indlæg de forekommer:

se tabel næste side

Ingen af indlæggene fremdrager samtlige nævnte funktioner, og flere af funktionerne vægtes forskelligt i karakteriseringsforsøgene.

I de fleste indlæg lægges stor vægt på ordnings- og især registreringsarbejdet som det, der fremfor alt giver arkiverne status som forskningsinstitutioner. Dernæst lægger mange vægt på forskerbistanden, især forstået som individuel service til professionelle forskere. I et enkelt indlæg sammenkædes kassationsspørgsmålet snævert med arkivernes generelle serviceforpligtelser over for forskningen (Reidar Omang). Såvel i dette indlæg som i de øvrige, der fremdrager kassationsfunktionen, understreges det med megen vægt, at kassation er en videnskabelig specialopgave for arkiverne. Der opereres, men uden

synderlig vægt, med udgivelse af kildepublikationer i tre indlæg, hvoraf det ene dog (Johan Hvidtfeldt) henviser denne traditionelle arkivvirksomhed til de særlige udgiverselskaber. Kun i to af indlæggene behandles administrationshistorisk forskning, men det sker til gengæld med særdeles stor vægt. (Johan Hvidtfeldt og Martti Kerkkonen). Forskningen i den aktuelle administrations organisation og arbejds-gang fremdrages naturligt af de samme to indledere, kraftigst formuleret af Johan Hvidtfeldt i et diskussionsindlæg. Hver af de øvrige opregnede karakteriserende funktioner forekommer kun én gang i indlæggene og med forskellig vægt.

Rækken af karakteriserende funktioner er givetvis ufuldkommen. Et manglende, men væsentligt karakteristikum er arkivteoretisk forskning.⁹

Selvom det i et arkivhistorisk perspektiv kan være af interesse at konstatere, hvor hyppigt og med hvor stor vægt de enkelte funktioner fremførtes på daværende tidspunkt af fremstående og kyndige arkivfolk, så er det væsentligste dog i nærværende sammenhæng, at der igennem denne primitive indholdsanalyse af begrebet arkiv/forskningsinstitution lader sig opstille en række karakteristiske funktioner, som hver især yderligere lader sig præcisere, evt. definere. Længere kan man imidlertid ikke nå via en indholdsanalyse. Hvis man

	hoved- indlæg	diskussions- indlæg
udarbejdelse af registraturer	4	2
forskerbistand	3	1
udvælgelse af bevaringsværdigt arkivmateriale = sagkyndig kassation	3	1
ordning af arkivalier	3	
udgivelse af kildepublikationer	3	
forskning i administrationshistorie	2	
forskning i den aktuelle administrations organisation og forretningsgang	1	1
udarbejdelse af embedsetater	1	
udarbejdelse af administrations- historiske oversigter	1	
forskning i forskellige historiske hjælpevidenskaber	1	
uddannelse af forskere (=arkivarer)	1	

ikke vil se begrebet mikroskopert ud i det absurde, bliver det nødvendigt i stedet at betragte rækken af karakteriserende funktioner som *en helhed* og forsøge at finde det konstituerende element i denne helhed. Så vidt nåede man ikke på mødet i 1961, end ikke Martti Kerkkonen.

Og så vidt er man knapt nok nået i de mellemliggende 15 år. De senere nordiske arkivmøder har kun indirekte og i specialsammenhænge strejft problematikken arkiv/forskningsinstitution. Således fik man ved mødet i 1967 belyst den forsker (=arkivar)uddannelse, der foregår i Finland (Markku Järvinen).¹⁰ På mødet i 1971, hvor det ene af de to hovedemner var: arkivernes placering i den historiske forskning, blev dette splittet op i delemner som »registreringsarbejder og publikationer« og »vejledning af studerende«, et forhold der tydeligvis stillede sig i vejen for en helhedsbetragtning. Det må dog fremhæves, at Niels Petersen i forbindelse med det førstnævnte delemne formulerede den principielle opfattelse, at den administrative analyse på én gang er en overordnet og integreret del af arkivaliernes tilgængeliggørelse.

Det er desuden værd at bemærke, at man meget intenst har debatteret en række af de opregnede funktioner på de af den danske »Arkivarforeningen« siden 1966 regelmæssigt afholdte seminarer.¹¹ Det drejer sig om »Registrering af arkivalier« (1966), »Kassation af arkivalier« (1969) og »Uddannelse i arkivvæsenet« (1973).¹² Men hvert emne er her behandlet som enkeltfænomen og ikke set i sammenhæng med arkivvæsenets andre funktioner.

En undtagelse danner dog seminaret i 1967 med titlen »Landsarkiverne som videnskabelige institutioner.«¹³ Her forsøgte man i flere indlæg og især i diskussionen at nærme sig emnet generelt. Det lykkedes dog heller ikke her at nå frem til nogen helhedsformulering, men der var ét begreb, som i varierende former ustandseligt gik igen: administrationshistorie.¹⁴ Meget præcist formulerede Jens Holmgaard det administrationshistoriske aspekt i spørgsmålet arkiv/forskningsinstitution således: »Sigtet for en videreudvikling af arkiverne som forskningscentre må være en intensiveret og mere aktiv åbning af deres samlinger for den videnskabelige forskning. En naturlig opgave i denne henseende er bl.a. omfattende og dybtgående administrationshistoriske undersøgelser, som arkivernes folk har helt specielle forudsætninger for at foretage i tilslutning til ordnings- og registreringsarbejdet. Et hovedsigte bør være at lukke virkelig effektivt op for administrationens efterladenskaber og derved skabe impulser og muligheder for deres videnskabelige udnyttelse. Enkeltundersøgelserne, der

bør publiceres løbende, kan muligvis senere sætte frugt i en bredt anlagt dansk administrationshistorie, som knytter trådene og drager mere omfattende og almene konklusioner, end enkeltundersøgelserne hver især giver anledning til.« Jens Holmgaard understreger tillige stærkt i sit foredrag arkivvæsenets bundethed til »de opgaver, der følger med arkivernes rolle som administrationens centralarkiver«, men sætter ikke de to forhold i indbyrdes relation.

I de allerseneste år er der udarbejdet to fremstillinger, der med forskelligt sigte analyserer arkivvæsenets funktioner som helhed. Det drejer sig om »Betænkning afgivet 12. januar 1973 af Arkivvæsenets strukturudvalg«, som er et team-work,¹⁵ og om Nils Nilssons bog »Arkivkunskap«, 1973, som er en enkelt, meget kyndig, arkivmands opfattelse af »arkivtjänsten«, fremstillet i udogmatisk lærebogsform.

I »Arkivkunskap« udsiger Nils Nilsson »sammanfattande har den moderna arkivtjänstens målsättning angetts vara att handha och vårda arkiv, oberoende av på vilket stadium de befinner sig... och att främja den servicefunktion arkiven har att fylla i praktiskt förvaltningsarbete, samhällsliv och forskning« (s. 10). Om den særlige arkivvidenskab fremhæver ham, at den »innefattar det vetenskaplige studiet av arkivens natur, betydelse och utveckling och av de metoder, som krävs för att vidmakthålla arkiven, gallra dem och göra dem funktionsdugliga« (s. 11).

I strukturudvalgets »Betænkning« (s. 15) understreges »betydningen af arkivvæsenets egen forskning, der f.eks. inden for administrationshistorien har karakter af en nødvendig grundforskning, hvis resultater indgår i brugsvejledninger og registraturer. Udvalget finder, at arkivvæsenets opgaver i forhold til forskningen kan sammenfattes således:

1. at tilgængeliggøre for forskning de i arkiverne opbevarede arkivalier ved a. udarbejdelse af brugsvejledninger og registraturer, b. vejledning over for institutter, forskergrupper og enkelte forskere.
2. at stille fysiske faciliteter (læsesale, forskerrum, maskinel m.v.) til rådighed for forskere.
3. at deltage i forskeruddannelsen på forskellige trin i et sådant omfang, at fremtidige forskere sikres et forsvarligt kendskab til benyttelsen af arkivernes samlinger.
4. at drive selvstændig forskning.«

I et bilag, udarbejdet af Sune Dalgård, Anne Riising og Paul G. Ørberg, uddybes forholdet bl.a. således: »Den grundlæggende arkivisti-

ske behandling af arkivstoffet må stadig være den primære funktion i arkivvæsenets bidrag til den samlede forskningsproces. Uden denne behandling vil betingelserne for forskning i arkiverne være elementært utilfredsstillende. Den må fortsat tage sit udgangspunkt i de klassiske arkivistiske metoder såsom bestemmelse og beskrivelse af materialets karakter og proveniens, dets indordning i arkivgrupper og samlinger, udarbejdelse af summariske eller analytiske registraturer...«

Det nyeste bidrag til en helhedsopfattelse af arkiverne som forskningsinstitutioner er givet af Erik Stig Jørgensen, der med konsekvens hævder, at »al videnskabelig anvendelse af administrativt materiale er *genanvendelse*, og sker følgelig kun forsvarligt på det vilkår, at forskeren kender og forstår dets oprindelige hensigt, dets ophavssituation, som vi siger i kildekritikken. Det er her arkivvæsenet skal træde til som serviceinstitution og som forskningsinstitution - distinktionen er her uden mening, for tilgængeliggørelse og forskning er punkter på samme rette linie. Pointen er jo, at der som det logiske og nødvendige endepunkt på tilgængeliggørelsens skala står en videnskabelig disciplin, hvis indhold er at forstå og beskrive de administrative institutioners tilblivelse og liv, at udrede de kræfter og traditioner hos politikere, organisationer, enkeltpersoner og i embedskorps, der oprindeligt har bestemt og stadig siden ændret kompetence, virkeområde og virkemåde i den enkelte institution og i det samlede administrative system.«¹⁶

Når man efter den inspiration, som udsigten over de i mellemliggende tid explicit formulerede opfattelser af arkiverne som forskningsinstitutioner giver, vender tilbage til udgangspunktet: rækken af karakteriserende funktioner og forsøget på at finde det konstituerende element, så vil netop *administrationshistorisk forskning* vise sig at være den videnskabelige disciplin, baseret på kildekritisk metode, som er integreret i/danner udgangspunkt for alle de øvrige opregnede karakteriserende funktioner. Dette er umiddelbart indlysende, når det gælder ordning og registrering, kassation, udforskning af den aktuelle administration, forskerbistand og uddannelse af forskere (=arkivarer). Men det gælder også for udgivelsen af kildesamlinger (naturligvis forstået som kilder fremgået af en administrativ proces) og for udviklingen af visse historiske hjælpevidenskaber, især diplomatikken, men også den offentlige heraldik og sigillografi.¹⁷

Den administrationshistoriske forskning er dog ikke et mål i sig selv for arkiverne. Den er derimod det eneste middel, som findes til *tilgæn-*

gelligørelsen af deres indhold. Den administrationshistoriske forskning sætter arkivinstitutionerne i stand til at vurdere og klassificere arkivalierne allerede fra de opstår, og som en videre følge til at udarbejde generelle og specielle kassationsplaner, til at tilrettelægge en velfungerende afleveringsprocedure, til at ordne og registrere, alt sammen som led i tilgængeliggørelsen.¹⁸ Det er denne proces, der entydigt er arkivernes egentlige formål; den forener i sig deres opgaver som administrationens centralarkiver og deres opgaver over for forskningen. Erkendelsen heraf reducerer den så ofte fremførte opfattelse af arkivernes dualistiske virksomhed til en skrøne og konkretiserer Martti Kerkkonens nævnte tese om »de två olika sidor av en och samma verksamhet«.

Det er den administrationshistoriske forskning, der er arkivernes særopgave. Og det er den, der er kernen i arkivernes status som forskningsinstitutioner. Men den er ikke blot en opgave, den er en forpligtelse over for den historiske forskning i videste forstand, og den er garantien for, at arkiverne ikke synker ned til at blive slet og ret ophobningsplads for papirer, hvis tilkomst fortoner sig, og hvis indhold ingen kan tyde endsige udnytte, men som efterhånden vil antage samme karakter som etruskisk, det uforståelige.

Noter

1. Oversigt over samtlige nordiske arkivmøder og deres emner, se bilag.
2. De fyldigste journalsager vedr. de nordiske arkivmøder er flg.: Sverige, Riksarkivets ämbetsarkiv, Byrå I, F XI, 6, Arkivdagen 1935, 1939; Finland, sag i Riksarkivet vedr. mødet 1967; Danmark, Rigsarkivets journalsag 1935 nr. 507.
3. Arkiv, Samhälle och Forskning nr. 8, 1965, s. 14-24; Arkiv 3. bd., 1971, s. 327-46; Heimen XV, 1972, s. 529-38; Arkiv, Samhälle och. Forskning nr. 14, 1972, s. 7-12.
4. Arkiven i dataåldern. Mötesrapport från de nordiska arkivdagarna i Uppsala den 3-4 augusti 1974, Stockholm 1975.
5. Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921-55, 1958, s. 154-56; Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956-60, 1961, s. 108f; Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1961-65, 1968, s. 143f.
6. Næmlich møderne 1961, 1964, 1967 og 1974.
7. Frank Jørgensen: Forholdet mellem administrationen og arkiverne i Danmark, Norge og Sverige.
8. Officielle indledere, se bilag. Diskussionen bød på 5 indlæg.
9. Jfr. Sten Engström: Vad är arkivvetenskap, Arkivvetenskapliga studier, Fjärde samlingen, 1968, s. 55-73; Nils Nilsson: Arkivkunskap, Stockholm 1973, s. 12-32.
10. Det er næppe tilfældigt, at netop denne funktion (uddannelse af forskere) blev fremdraget af den finske indleder som karakteriserende.
11. Rapporter fra samtlige nævnte seminarer er udgivet.

12. Uddannelsesseminaret behandlede uddannelse af samtlige personalegrupper i arkivvæsenet og kun i enkelte indlæg forsker(arkivar)uddannelsen.
13. Titlen er inspireret af den aktuelle situation, hvor landsarkiverne i Viborg og København begge havde fået nye bygninger, udvidet personale og en række tekniske faciliteter, som muliggjorde en aktivitetsudvidelse. Flere indlæg og en stor del af debatten var imidlertid generel og drejede sig om hele arkivvæsenet.
14. Begrebet optrådte så ofte, at det af deltagerne (jfr. Rapporten s. 31 og 38) blev betegnet som søslangen.
15. Dette udvalg, nedsat af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, havde ialt 16 medlemmer, hvoraf 10 arkivarer (incl. lands- og overarkivarer).
16. Erik Stig Jørgensen: Mål og midler i dansk arkivvæsen, Arkiv 6. bd., 1976, s. 48.
17. At palæografi ofte betragtes som en særlig arkivistisk videnskab skyldes det faktum, at en overvejende del af de ældre bevarede skriftlige kilder stammer fra administrationen. Principielt må palæografien lige så vel bygge på f.eks. litterære kilder.
18. I tilgængeliggørelsesprocessen indgår naturligvis også arbejdet med en konkret bevaring af arkivmaterialet. Denne kan foregå direkte i form af konservering og restaurering, eller den kan ske via overførelse til et medium.

Bilag

Oversigt over nordiske arkivmøder 1935-74

1. Stockholm 1935, 8. august:

Förhållandet mellan arkiven och bibliotekens handskriftssamlingar (arkivar J. Roos, Helsingfors).

Tjänstgöringstidens uppgifter och arkivtjänstemännens vetenskapliga intressen (stadsarkivar B. Boethius, Stockholm).

Hvad kan gøres for at vække øget interesse for de offentlige arkivers virksomhed i den almindelige opinion og hos de statslige myndigheder? (rigsarkivar A. Linvald, København).

Redogörelse för Statens provningsanstalts förslag till arkivpappersförordning (arkivar P. Samzelius, Stockholm).

Meddelelse om arkivspørgsmåls behandling i Dansk historisk Fællesforening (arkivar H. Hjelholt, København).

2. København 1939, 8. august:

Erfaringer fra det indre arbejde i Rigsarkivet, navnlig med hensyn til en tillempling af proveniensprincippet (rigsarkivar H. Almqvist, Stockholm).

Uddannelse af arkivarer (rigsarkivar A. Steiness, Oslo og stadsarkivar B. Boethius, Stockholm).

De offentlige arkiver og privatarkiverne (rigsarkivar A. Linvald, København).

3. Lillehammer 1948, 29. juni:

Orientering om de forholdsregler, der var truffet i de enkelte lande under krigen for at beskytte arkiverne (rigsarkivar A. Linvald, København, rigsarkivar A. Steiness, Oslo og rigsarkivar B. Boethius, Stockholm).

Den moderne fotograferingstekniks betydning for arkiverne (arkivar A. Hassø, København).

De kommunale arkiver (landsarkivar J. Hvidtfelt).

4. *Gøteborg 1951, 8. august:*
 - Arkiva og nasjonen (rigsarkivar A. Steiness, Oslo).
 - Privatarkiver (arkivar V. Dybdahl, Århus).
 - Utbildning av arkivtjänestemän (arkivar M. Kerkkonen, Helsingfors).
5. *Åbo 1954, 3. august:*
 - Om gallring av arkivalier (førstearkivar N. F. Holm, Stockholm).
 - Om udvidelse af det danske arkivtidsskrift (arkivar H. Jørgensen, København).
6. *Århus 1957, 6. august:*
 - Aktuelle arkivalske byggeprojekter (rigsarkivar Y. Nurmio, Helsingfors, rigsarkivar A. Steiness, Oslo, førstearkivar N. F. Holm, Stockholm, landsarkivar R. Swedlund, Gøteborg, overarkivar H. Jørgensen, København og landsarkivar J. Hvidtfeldt, Viborg).
7. *Malmø/Lund 1961, 6. august:*
 - Arkiverne som forskningsinstitutioner (landsarkivar J. Hvidtfeldt, Viborg, arkivråd M. Kerkkonen, Helsingfors, rigsarkivar R. Omang, Oslo, og landsarkivar B. Lundberg, Uppsala).
8. *Bergen 1964, 9. august:*
 - Arkiverne og de arkivskabende myndigheder (rigsarkivar J. Hvidtfeldt, København, arkivråd M. Kerkkonen, Helsingfors, rigsarkivar R. Omang, Oslo og arkivråd R. Swedlund, Stockholm).
9. *Helsingfors 1967, 7. august:*
 - Arkivuddannelsesproblemer
 - Aktuelle frågor vid utbildningen av arkivpersonal (rigsarkivar Å. Kromnow, Stockholm).
 - Uddannelsen af danske arkivmedarbejdere (rigsarkivar J. Hvidtfeldt, København).
 - Om utdanning av ei ny mellomgruppe av arkivfunksjonærer i det norske arkivverket (rigsarkivar D. Mannsåker, Oslo).
 - Om arkivariernas utbildning i Finland (arkivar M. Järvinen, Helsingfors).
10. *København 1971, 7.-8. august:*
 - Registrering af store moderne arkiver («massearkivalier»)
 - Ministeriernes arkivalier (førstearkivar R. Hedman, Stockholm).
 - Udenrigsministerielle arkiver (overarkivar V. Sjøqvist, København).
 - Skoleadministrations­sager (førstearkivar C. Larsen, Oslo).
 - Sygehusarkivalier (arkivar J. Frisk, Gøteborg).
 - Folkepensionssager (arkivchef A. Salmela, Helsingfors).
 - Andre sociale sager (førstearkivar C. Larsen, Oslo).
 - Tekniske forvaltningssager, spec. bygningstegninger (arkivar J. Saarenheimo, Helsingfors).
 - Skattesager (arkivar H. Linde, Viborg).
 - Statistisk materiale i Statistisk Centralbureau (fhv. førstearkivar E. - B. Grage, København).
 - Arkivernes placering i den historiske forskning. Nordisk status
 - Registreringsarbejder og publikationer (arkivar M. Järvinen, Helsingfors, professor L. Hamre, Oslo, førstearkivar N. F. Holm, Stockholm og overarkivar N. Petersen, København).
 - Vejledning af studerende (arkivar V. Litzén, Helsingfors, professor L. Hamre, Oslo, arkivar I. Carlsson, Stockholm og arkivar S. Rambusch, København).

11. Uppsala 1974, 3.-4. august:

Arkiven i dataåldern

EDB som internt redskab (arkivar F. Jørgensen, København).

Overføring av folketeljinga av 1801 til magnetband (rigsarkivar D. Mannsåker, Oslo).

En svensk demografisk databas (førstearkivar A. C. Meurling, Lund).

Myndigheternes overgang till EDB-lagring av data (arkivinspektør A. Strøm, Oslo).

ADB och befolkningsregister (arkivar J. Saarenheimo, Helsingfors).

Förvaltningens användning av ADB (arkivar C. Gränström, Stockholm).

Dokumentationsproblemer i forbindelse med aflevering af maskinlæsbare arkivalier (arkivar D. Tørning, København).

Gallring i administrativa i ADB-system (førstearkivar R. Vallerö, Stockholm).

Beständighet hos databärare ADB-system (førstearkivar S. Haverling, Stockholm).

Sammenfatning (arkivar A. Thestrup, København).

Det svåra ordet *arkiv*

Nils Nilsson

Ordet *arkiv* hör till den internationella ords-katten, men dess betydelse växlar som bekant från land till land. Betydelseskiftningarna har i flera fall belysts i litteraturen; på senare år har de bl.a. starkt framhävts av Johannes Papritz.¹ Enligt hans mening har de internationella arkivkongresserna - liksom arkivsamarbetet i övrigt - haft en benägenhet att alltför litet beakta dessa skillnader.

Till detta kan läggas det välkända förhållandet, att ordet arkiv be-gagnas i vitt skiftande bemärkelser också i ett och samma land. Arkiv-tjänstens grundläggande term förtjänar att diskuteras ur flera olika synvinklar!

Sannolikt bör skillnaderna mellan de olika ländernas arkivbegrepp inte överdrivas. Även om de är av intresse, teoretiskt och praktiskt, är de i regel av begränsad räckvidd; i viss utsträckning torde de också vara på väg att utjämnas.

Några få exempel torde vara tillräckliga för att klargöra arten av de, i och för sig välbekanta, skillnader det här är fråga om. I Tyskland avser ordet Archiv som bekant handlingar, offentliga eller privata, som har tagits om hand för varaktig förvaring. I Holland har man, i anslutning till antik uppfattning, menat, att bara myndigheters papper utgör arkiv. I England har en annan tankegång levat kvar: arkiv-handlingar äger ett speciellt bevisvärde och bör därför ha stått under oavbruten bevakning av ansvariga tjänstemän. I Frankrike och Italien är arkivbegreppet vidsträckt. Det omfattar äldre och nyare, offentliga och privata handlingar.

Redan dessa antydningar utvisar, att variationerna är iögonenfalande. De är dock inte sådana, att de hindrar en överensstämmelse på väsentliga punkter. Så t.ex. synes gränsdragningen mellan arkiv och litteratur i stort sett vara densamma på de flesta håll. Mycket tyder på,

att de olika betydelser ordet kan ha i ett och samma land utgör ett betydligt större problem.

I Sverige har flera av de utländska distinktioner, som nämnts här, varit okända. Till arkivet räknas både äldre och nyare handlingar; också privatpersoner anses bilda arkiv. Att även de nya handlingarna räknas till arkivet tycks vara helt i överensstämmelse med ett äldre språkbruk. I Emil Hildebrands kända uppsats från 1903 om proveniensprincipens tillämpning heter det exempelvis, att man »fordom« skilt mellan det dagliga eller nya arkivet och det gamla arkivet.² Där emot fanns det länge en tendens att med arkiv huvudsakligen avse officiella handlingar. I motsats därtill talade man om privatpersoners »samlingar« eller »papper«.

Som det nu är, finns det inom arkivtjänsten i Sverige ett relativt enhetligt arkivbegrepp. Om värdet därav kan knappast någon tvekan råda. Man behöver endast erinra om de svårigheter, som frånvaron av en sammanhållande benämning vållat i Tyskland. De nyare handlingarna kallas där Registratur, men termen är svår att begagna utanför den offentliga sektorn. I vissa fall tvingas man röra sig med omskrivningar av typen »potentiellt arkivgods« eller liknande.

I Sverige brukar termen arkiv definieras som ett bestånd av handlingar, vilket efter hand har uppvuxit hos en arkivbildare till följd av dennes verksamhet.³ Enigheten kring en definition av denna art hindrar emellertid inte, att en benägenhet för avvikelser eller begreppsförändringar ofta gör sig gällande. Delvis sker detta under inflytande av den tekniska utvecklingen, och till stor del är det fråga om företeelser av internationell karaktär.

Möjligen under inflytande av de nya mediernas flyktighet skymtar numera inte så sällan en tendens att enbart förbinda ordet arkiv med handlingar, som är gamla eller förväntas bli det. Eftersom många arkiv bevaras under lång tid och ligger till grund för historiska forskning är det knappast överraskande, att det blivit så. Ord som arkivbeständighet, arkivexemplar, arkivfilm torde leda tankarna i sådan riktning. Inom biblioteks- och museiområdena begagnas ordet arkiv ofta på ett sätt, som ensidigt knyter begreppet till bevarandet. Böcker som inleveras till de s.k. »arkivbiblioteken« för att förvaras för all framtid kallas arkivexemplar. Det mångtydiga ordet »arkivera« begagnas på många håll som en term för bevarande i allmänhet, även av icke-arkivaliskt gods (tidskrifter, grammofonskivor, t.o.m. föremål).

När ordet arkiv begagnas på det sätt, som här angetts, sker det i allmänhet utan någon avsikt att förändra arkivtjänstens grundsyn.

Något försök att hävda ett arkivbegrepp av den i Tyskland eller England gängse arten synes ej på senare år ha gjorts i Sverige; tidigare kunde detta någon gång förekomma, främst under inflytande av Hilary Jenkinsons lärobok.

Det är emellertid tydligt, att den starka betoningen av bevarandet i det långa loppet kan medföra en begreppsfröskjutning, i varje fall på det praktiska planet. De nya eller utgallringsbara handlingarna faller mer eller mindre utanför synfältet. Skiljelinjen mellan arkivalier och annan dokumentation, som skall bevaras, tenderar att träda i bakgrunden.

I det föregående har talats om en benägenhet att *begränsa arkivbegreppet till det, som bevaras länge*. Vid sidan härav finns dock en inte mindre märkbar tendens att tvärtom *utvidga det, så att det kommer att omfatta dokumentation i mera vidsträckt mening*. Arkiv blir då beteckningen på en fyndgruva, oberoende av materialets natur.

I en likartad bemärkelse har ordet sedan länge använts som namn på tidskrifter (Arkiv för nordisk filologi). Det blir då i det närmaste liktydigt med samling (av bidrag till ett ämne). Det är betecknande, att Henrik Schück på sin tid med lika gott resultat kunde kalla en periodisk publikation på det litteraturhistoriska området för Samlaren!

Även böcker kan gå under benämningen arkiv. Ett exempel av nytt datum är E. Sundströms Arkiv religion (1973), en för skolbruk avsedd samling texter (källutdrag, citat, pressklipp osv). En annan, liknande textsamling heter Arkiv historia (»källor och stoff till studiet av historia på grundskolans högstadium«, utgiven av G. Graninger och Sven Tägil, 1973). Framför allt har det emellertid under senare år blivit något av ett tidsmode att ge namnet arkiv åt dokumentationsbestånd, som sammanbragts för att underbygga aktioner mot myndigheter och andra: Arkiv 72, Arkiv Samtal, Arkiv för Oss som Jobbar med Barn.

På det vetenskapliga området har det under 1900-talet blivit vanligt att begagna ordet arkiv om en på olika sätt sammanförd *källreservoar*. I många fall blir det därvid fråga om en hel institution: dialektarkiv, folklivsarkiv o.s.v. Närmast är det således fråga om institut, som inte endast bedriver räddningsarbete utan också fungerar som basorgan för forskning.

Över huvud har användningen av termen arkiv som beteckning för institutioner sedan länge berett arkivmännen svårigheter. I Muller-Feith-Fruins arkivhandbok sökte man i klarhetens intresse skilja mellan arkiv som beteckning för ett enhetligt bestånd, upp vuxet hos en arkivbildare, och som namn på en institution, där flera sådana arkiv

vårdas. De senare benämndes arkivdepåer (§§ 4-8). Det är en distinktion, som alltjämt bevarar sin aktualitet. Med tiden har emellertid arkivinstitutionerna vidgat sin verksamhetsfär; framför allt har det i deras arbete tillkommit allt flera inslag av myndighetsutövning. I de nuvarande instruktionerna betecknas riksarkivet, krigsarkivet och landsarkiven därför som »arkivmyndighet och arkivdepå«. Som en följd av tidigare ordningsarbeten förvaras där även ett antal samlingar. På senare år har en tendens till ökad samlarverksamhet gjort sig gällande, främst på grund av mikrofilmens tillkomst.

Under 1900-talet har det tillskapats allt flera institutioner, som benämner sig arkiv. Ibland ingår i deras bestånd ett antal arkiv eller arkivdelar i egentlig mening, så hos det 1958 grundade Kvinnohistoriska arkivet i Göteborg. Karakteristiskt nog utgör dock Kvinnohistoriskt arkiv numera namnet på en stödförening för de »kvinnohistoriska samlingarna« vid universitetsbiblioteket.⁴ Emellånåt sammanför man skisser och utkast, som i någon mån har arkivkaraktär, så hos Arkiv för dekorativ konst - det s.k. Arkivmuseet - i Lund. I andra fall är det nästan uteslutande fråga om upppteckningar och samlingar; institutionens uppgift anges stundom vara att »insamla och arkivera«.

Inte minst har den tekniska utvecklingen lett till framväxten av dylika »arkiv«: filmarkiv, fotoarkiv, porträttarkiv o.s.v. I dessa fall användes ordet arkiv ej alltid som beteckning på en institution utan kan avse en särskild enhet inom ett företag eller en institution (klipparkiv, bildarkiv).

I dagens läge finns det därför på institutionsplanet anledning att skilja mellan *arkivdepåer* - som förvaltar verkliga arkiv - och *kollektionsdepåer*, som benämnes arkiv men är inriktade på hopbringande och vård av samlingar. Kollektionsdepåerna kan vara knutna till ett forskningsområde (Kyrkohistoriska arkivet) eller till ett medium eller materialslag (grammofonarkiv).

Det finns också institutioner, som benämner sig arkiv men som huvudsakligen är dokumentationscentraler; man samlar inte källorna utan endast uppgifter om källorna (ex.: Svenskt musikhistoriskt arkiv).

När ordet arkiv används i så skiftande betydelser ligger riskerna för oklarhet nära till hands. De ökas ytterligare, om t.ex. den information, som förvaras i kollektionsdepåerna, benämnes arkivmaterial, arkivbestånd o.d. Så sker ej sällan. De arkivvetenskapliga diskussionerna om skillnaden mellan arkiv och samlingar, liksom mellan arkivalier och annan dokumentation kan därigenom komma att framstå i en egenomlig dager.

Bland administratörer och politiker framträder ibland en benägenhet att ur den i olika betydelser brukade institutionsbenämningen arkiv utläsa en allmän uppfattning om arkivtjänstens mål. Det säger sig självt, att den målsättning man därvid tycker sig finna är starkt inriktad på bevarande, medan andra sidor av den reguljära arkivtjänsten blir mindre beaktade, och skiktningen inom informationslivet undanskymmes.

Det är självfallet, att institutioner, som vårdar skilda slag av dokumentation, har åtskilligt gemensamt och behöver samarbeta utefter en bred front. Sårbarheten hos de nya informationsbärarna har utan tvivel skapat ytterligare en rad gemensamma problem. I vissa fall kan beröringspunkterna vara så framträdande, att en organisatorisk förknippning ter sig motiverad; här som överallt annars finns det gränsområden och övergångsformer. Det bör emellertid betonas, att behovet av samarbete kännetecknar stora delar av kulturminnesvården och ingalunda kan läggas till grund för slutsatsen att de olika dokumentationsformerna skulle ha förlorat sin särart.

Ty i grund och botten synes knappast någonting tyda på att gränserna mellan arkiv (i egentlig mening) och annan dokumentation är på väg att suddas ut. Motsatsen torde, åtminstone i vissa avseenden, vara fallet. Arkivarien ställs följaktligen inför kravet att klarare än förut söka framhäva arkivmaterialets natur och egenart. Förhåller det sig måhända så, att definitionerna av arkivbegreppet i facklitteraturen har meddelats i alltför summarisk form och ej underbyggts med tillräckligt inträngande analyser av bestämningen och dess olika delar? Eftersom också åtskilliga arkivmän har visat tecken till tvekan, har man anledning ställa den frågan.

I alla händelser måste det betonas, att arkivdefinitionen består av flera olika led, som alla är ofrånkomliga:

arkivet har (normalt) tillkommit genom *en* arkivbildares verksamhet (det utgör ett enhetligt bestånd och skall bevaras som ett sådant);

det har tillkommit genom en *arkivbildningsprocess* och ej genom ett senare företaget subjektivt urval;

det har efter hand *växt fram* och ej tillkommit genom insamlingsarbete; och

det utgör materiella rester av en *verksamhet*, varför handlingarna har ett av denna verksamhet betingat, nära samband med varandra - de kan inte utan skadeverkningar brytas ut ur det sammanhanget.

Under sådana omständigheter blir det inte möjligt att härleda arkivkaraktären ur något enstaka, starkt betonat led i definitionen eller ur något sekundärt drag, som i särskild grad anses kännetecknande för arkiven (exempelvis det långsiktiga bevarandet). Ordet arkiv går, som det påpekats, ej tillbaka på *archaios*, gammal, utan på *archeion*, ämbetsbyggnad. Den ursprungliga uppgiften var ej att säkra tillgången till gamla urkunder utan att förvara ett ämbetsverks handlingar.⁵

Vill man ange, vad som i dag utgör kärnan i arkivbegreppet, måste man tvivelsutan stanna vid själva konstruktionen, som medför att den enstaka handlingen är en del av en helhet och avsedd att fungera inom den helheten. Av det förhållandet följer ordningsgrunderna, förteckningsarbetets karaktär och den speciella sökprofilen. Handlingar, som har tillkommit inom ramen för en arkivbildningsprocess, är arkivalier, även om de utgallras efter kort tid. En samling, som bevaras i århundraden, blir aldrig något arkiv. Endast om den synpunkten fasthålls, blir det möjligt att bevara arkivet oförkränkt och att bibehålla den fulla informationskvaliteten.

Just därför att tendensen till avvikelser till en del är inbyggd i själva ordet arkiv, blir interpretationen av arkivtjänstens centrala begrepp en vansklig och maktpåliggande uppgift. Att ett ord begagnas i skiftande bemärkelser får självfallet accepteras; sådant hör till det alldagliga inom språkets värld. Kravet på vakthållning kring det grundläggande begreppet blir inte fördenskull mindre angeläget - snarare tvärtom. De många betydelseerna kommer endast alltför lätt att influera på den allmänna uppfattningen om arkivens karaktär och arkivinstitutionernas roll. Inte heller arkivarierna går fria från påverkan.

Det måste därför - åter och åter - understrykas, att arkivmaterialets särprägel alltjämt är oförsvagad. Därmed är inte sagt, att terminologien skulle ha en statisk karaktär. Såvitt nu kan bedömas synes emellertid arkivteorin och dess begreppsapparat i allt väsentligt komma att bestå det prov, som kontorsteknikens och informationslivets omvandling utgör. Arkiven kan spela sin betydelsefulla roll i det moderna samhället med bevarad egenart.

Noter

1. Se bl.a. J. Papritz, *Grenzbereiche des Archivgutes*. *Der Archivar* 3, 1973.
2. Meddelanden från svenska riksarkivet 1901-05, sid. 85.
3. B. Boëthius, art. Arkiv i *Svensk uppslagsbok* band 2, spalt 291.
4. B. Losman, *Kvinnohistoriskt arkiv*. *Arkiv, samhälle och forskning* 14, 1972, s. 50.
5. Jfr. E. G. Franz, *Einführung in die Archivkunde*, Darmstadt 1974, s. 1 f.

En jämförelse mellan svensk och dansk arkivterminologi

Iakttagelser av några centrala termer

Josef Edström

All yrkesutövning fordrar precision i uttryckssättet. Ju mer komplicerad yrkessituationen blir, desto viktigare framstår kravet på klara fackuttryck. Rättsregler, föreskrifter och anvisningar måste skrivas så entydiga som möjligt. Samtidigt måste språket vara lätt-begripligt. Detta är särskilt nödvändigt inom arkivområdet, där kontakten med allmänheten är livlig. Liksom inom andra yrkesområden bör man här skapa fackuttryck, som är väldefinierade och lätta att förstå.

Behovet att skapa och definiera termer har känts olika starkt i olika tider. I Norden innebar införandet av proveniensprincipen vid seklets början en både teoretisk och arkivterminologisk förnyelse. När den arkivteoretiska grunden lagts dröjde det ända till andra världskrigets slut innan en ny våg av termer och definitionsförsök kom. Den hade otvivelaktigt ett samband med omläggningar av kontorsrutiner, och införandet av nya kontorsmaskiner, något som skedde världen över.

Under senare år kan också iaktas en klar ökning av intresset för väldefinierade termer. Inom flera kulturkretsar har termlistor, glossarier och arkivhandböcker utgivits.¹ Inte minst torde ADB och andra tekniska hjälpmedel bidragit till detta intresse liksom utvecklingen på dokumentationsteknikens område.

I Norden undersöktes på 1960-talet möjligheterna både till en gemensam arkivhandbok och en gemensam ordlista för arkivterminologi. Förutsättningarna syntes goda.

De nordiska länderna står på gemensam arkivteoretisk grund och även statskicket har många gemensamma drag. De historiska och förvaltningsmässiga särdragen visade sig emellertid för stora för att

man skulle kunna åstadkomma en överallt i Norden gällande arkivhandbok. En utlöpare av planerna finns emellertid i den av Harald Jørgensen redigerade serien Nordisk arkivkundskab, som hittills utkommit med fyra nummer och otvivelaktigt finner intresserade läsare i alla de nordiska länderna.

På nordiska riksarkivariemöten har den arkivterminologiska ordlistan ingående diskuterats och möjligen kommer två listor till stånd, en dansk-norsk och en finsk-svensk, men än så länge är planerna mycket preliminära. Från dansk sida har man emellertid 1971 lagt fram ett förslag till urval av arkivtermer. Detta förslag har jag tagit del av.²

Det grundar sig till en del på den utmärkta »Håndbog for danske lokalhistorikere«, som första gången utkom 1952-1956 och som redigerats av nuvarande rigsarkivarien Johan Hvidtfeldt. Denna handbok ger talrika värdefulla förklaringar till termer som hämtats från äldre och samtida förvaltningspråk.

När det gäller dansk arkivterminologi beklagade Grethe Ilsøe ungefär samtidigt som förslaget till termlista överlämnades, att »vort arkivfaglige sprog er særdeles upræcist i mange henseender« och framhöll at »det bliver nødvendigt (senest når der skal udarbejdes edb-venlige registreringer) at skabe en fast og veldefineret terminologi for alle arkivalske enheder og at overordne denne terminologi de individuelle (korrekte eller ukorrekte) betegnelser«.³

Under senare år har också förts en livlig debatt om arkivväsendets framtid i Danmark och om andra centrala arkivfrågor. Den har otvivelaktigt stått i samband med förberedelserna til den »arkivbekendtgørelse«, som trädde i kraft den 1. april 1976 och som lade en fastare grund för arkivens myndighetservice och fältarbete i Danmark. En rad definitioner av arkivtermer har publicerats och ännu fler är under utarbetande och finns i manuskript. Om alla vunnit den stadga att definitionerna blir bestående återstår att se, men otvivelaktigt är det danska arkivspråket på väg mot en allt fastare precisering.⁴

I Sverige ligger diskussionerna om begrepp, målsättning och termer tidigare i tiden. Den svenska allmänna arkivstadgan fick sin senaste utformning 1961 och därvid skapades och fastställdes en rad arkivtermer av central betydelse. Diskussionen har sedan fortsatt. Flera handböcker i arkivkunskap har sett dagens ljus de senaste åren och de innehåller vanligen någon förteckning över arkivtermer. Den utförligaste förteckningen hittills och den som också i många avseenden blivit normbildande, återfinns i Nils Nilssons lärobok »Arkivkun-

skap«. Nils Nilsson har dessutom under många år samlat uppgifter om definitioner eller definitionsförsök av arkivtermer i svensk arkivlitteratur och i riksarkivets korrespondens. Dessa anteckningar finns i maskinskrift i det svenska riksarkivet.

Sveriges standardiseringskommission har slutligen tillsatt en arbetsgrupp för att utarbeta en svensk standard i fråga om arkivteknisk terminologi. Arbetsgruppen har utarbetat ett förslag till standard men förslaget är då detta skrivs under bearbetning och arbetet är inte avslutat. Som ledamot av arbetsgruppen har jag dock kunnat utnyttja diskussionerna där och citerar i det följande det framlagda förslaget.

Det föreligger således en hel del material på det arkivterminologiska området både i Danmark och Sverige. Det är dock inte min mening att här diskutera och ta ställning till dessa termer. Inte heller är det min avsikt att ta upp en diskussion om vad arkivterminologi egentligen är och hur området skall avgränsas - en i och för sig både intrikat och lockande uppgift. Syftemålet är väsentligt blygsammare. För att underlätta meningsutbytet mellan yrkesutövare inom de båda ländernas arkivväsen har det synts mig motiverat att ta upp vissa termer av central betydelse till skärskådande för att belysa skillnader och likheter. På så sätt skulle kanske vissa svårigheter och missförstånd kunna undvikas. Det finns likalydande termer som har olika innebörd i de båda länderna. Andra termer speglar trots likartad betydelse olika arkivtekniska och förvaltningstekniska förhållanden.

Som icke språkman måste jag utgå från egna erfarenheter och svenskt språkområde. Betydelseskilnaderna kommer därför ofta att illustreras med citat ur dansk litteratur, vilka kan förefalla en dansk läsare tämligen självklara.

Proveniensprincipen, arkiv, arkivfonds

Proveniensprincipen och arkiv hör inte till de termer och begrepp som ställer till förvirring i det svensk-danska meningsutbytet. Tvärtom är de ganska entydiga och fasta begrepp. Att de ändå tas med här beror på deras centrala ställning i all arkivteori.

Proveniensprincipen infördes i Sverige och Danmark strax efter sekelskiftet. I Sverige skedde det i arkivstadgan 1903. Principen fick samtidigt sin svenska arkivteoretiska utformning av Emil Hildebrand i uppsatsen »Om den s.k. ursprungsprincipens tillämpning vid ordnande av offentliga arkiv«. ⁵ I Danmark offentliggjorde A V Secher tre år senare 1906 uppsatsen »Om Proveniens-(Hjemmehørs-)Principet som Ordningsregel i de danske Statsarkiver«, där han i viss polemik

mot Hildebrand gav en dansk teoretisk stadfästelse av vad som redan i praktiken tillämpats någon tid i danskt arkivväsen.⁶

Numera har termen *samma* innebörd i Danmark och Sverige. Den senaste och kortaste definitionen på danska lyder »arkivordningsprincip hvorefter den oprindelige arkivdannelse skal respekteres.«⁷

Den motsvarande svenska definitionen lyder: »Princip enligt vilken ett arkiv sammanhålls såsom en enhet och ordnas i enlighet med arkivbildarens organisation och verksamhet.«⁸

Även betydelseerna av ordet arkiv överensstämmer i det väsentliga. En svensk arkivman är således helt införstådd med riksarkivarie Johan Hvidtfeldts förklaring.

»Ordet arkiv er græsk og betyder egentlig rådhus. Det er i dag mangetydigt. Dels bruges det om steder, hvor arkiver opbevares, rigsarkiv og landsarkiv, dels om den enhed af akter m.m., som er resultatet af en institutions eller et menneskes virksomhed. Et landsarkiv rummer således i hundredvis af arkiver. Ordet arkiv anvendes også om tidsskrifter som bringer afhandlinger om et bestemt emne, f.eks. Arkiv for nordisk Filologi, eller om institutioner, der samler materiale om et enkelt sagområde eller om en bestemt egn, f.eks. de lokalhistoriske arkiver.«⁹

Här är inte platsen att ytterligare fördjupa sig i ordet arkiv, särskilt som Nils Nilsson på annan plats i denna festskrift ägnar ordet en mera ingående studie. Det bör emellertid nämnas att man i Danmark har en synonym til ordet arkiv i betydelsen bestånd av handlingar, som man saknar i Sverige. Det är den internationellt gångbara termen arkivfond(s). »Det ville f.eks. være nærliggende, at den på universitetet foregående speciale-vejledning mundede ud i en undervisning i brugen af det eller de arkivfonds, der omhandlede pågældende tidsperiode« säges till exempel.¹⁰ I rigsarkivets blankett för inlån förklaras t.o.m. termen arkiv med arkivfond: »Ved »arkiv« forstås det arkivfond, hvori arkivalierne findes, f.eks. Ribe byfoged« heter det. I regel används dock numera det enkla ordet arkiv även i den danska arkivlitteraturen.

Da. Dokument, arkivale

Sv. Dokument, arkivhandling, arkivalier

Även då det gäller de grundläggande beståndsdelarna i ett arkiv råder viss samstämmighet i svenskt och danskt språkbruk. Detta gäller exempelvis ordet *dokument*. Ordet förekommer varken i de svenska eller danska arkivförfattningarna, men det är flitigt brukat i arkivdiskussionen, särskilt inom den enskilda sektorn i Sverige. Beteckningar som

dokumentstyrning, dokumenthantering är vanliga. Näringslivets arkivråd anordnade således 1975 en kurs i »dokumenthantering och arkivering«. Termer som typordnade dokument, ämnesordnade dokument och projektordnade dokument kan t ex utgöra samlingsbegrepp vid beskrivning av olika kategorier handlingar i ett arkiv.¹¹ Även från statligt håll har röster höjts för att dokument skall införlivas med arkivterminologien inom det statliga arkivväsendet. Termen synes således vinna terräng och i förslaget till arkivterminologisk standard är dokument i alla definitioner insatt inom parentes efter handling, där detta ord förekommer.

Varför ordet dokument ännu inte vunnit insteg i svensk arkivterminologi har Nils Nilsson utvecklat i sin lärobok. Ordet har numera en allför vidsträckt innebörd för att kunna användas i statliga arkivföreskrifter. Dokument används om nästan alla former av meddelanden, också t ex om skyltar, inskriptioner, böcker och föremål (genstand).¹²

I andra fall förekommer differenser i fråga om benämningen av enskilda aktstycken, vilka kan vara värda att belysa. Här skall behandlas ett par termer, vilkas innebörd i stort sett överensstämmer men där vissa nyansskillnader kan iakttagas.

Ett författningsmässigt preciserat uttryck för den minsta beståndsdel i ett arkiv är i Sverige *arkivhandling*. I allmänna arkivstadgan heter det: »Det hos myndigheten bildade beståndet av arkivhandlingar utgör myndighetens arkiv«. Termen arkivhandling ansluter till den svenska tryckfrihetsförordningens begrepp »allmän handling«. ¹³ En beskrivning av begreppet arkivhandling finns i riksarkivets cirkulär om tillämpningen av allmänna arkivstadgan. För att få med alla aspekter citeras den här i sin helhet:

A. Till en myndighets arkivhandlingar räknas sådana handlingar, som

upprättats hos myndigheten för dess eget bruk (t ex protokoll, koncept, olika slags ämbetsböcker och register, såsom diariet, matriklar, räkenskapsböcker) eller i upprättat skick inkommit dit för fortsatt förande (t ex personakter hos pastorsämbeten);

inkommit till myndigheten för efterrättelse, handläggning eller kännedom och stannat kvar där (t ex skrivelser, rapporter, räkenskapsverifikationer);

återställt till myndigheten efter handläggning hos annan myndighet (t ex reviderade räkenskaper).

Anmärkning. Materialet i en handling och det sätt på vilket den framställts är i och för sig utan betydelse för frågan, om den är arkivhandling eller icke. Arkivhandlingar är icke blott skriftliga framställningar utan även exempelvis kartor, ritningar, diagram eller andra bilder, film och fotografiska kopior, hålkort, fonogram, magnetband och andra vid automatisk databehandling använda lagringsmedel för information.

B. Om handling, som avses under punkt A, hör till mål eller ärende, blir den arkivhandling först, då målet eller ärendet slutbehandlats hos myndigheten.

Anmärkning. Observeras bör att en till myndighet inkommen skrivelse är allmän handling från det att den avlämnats dit, men blir arkivhandling först i och med att den vid avslutad handläggning lägges till förvaring. En ämbetsbok och ett register blir arkivhandling i och med att någon anteckning införts däri. Till arkivhandlingar räknas även sådana handbrev, som är att anse som allmänna handlingar.

C. Till arkivhandlingar räknas icke anteckningar och meddelanden av endast tillfällig betydelse samt sådana utkast, kladdar och liknande arbetspapper, vilkas betydelse upphör i och med att slutligt koncept upprättats eller arbete fullbordats.

Till arkivhandlingar räknas icke heller regelbundet inkommande allmänna författningar och likartade publikationer samt sådana trycksaker av annat slag, som varken påkallar någon åtgärd eller eljest föllhör mål eller ärende.

Utgående expeditioner, som ligger kvar hos myndigheten; sådana inkomna handlingar, som skall återställas viss tid efter det att handläggning avslutats (t ex vissa ansökningshandlingar); såsom lån eller deposition mottagna handlingar; inlösliga eller utbytbara värdehandlingar och andra säkerhetshandlingar, som under viss förutsättning skall återställas (t ex kvitton på utlånade föremål), är ej att anse som arkivhandlingar.

Anmärkning. En myndighets lager av egna, för utdelning avsedda redogörelsen, cirkulär o.d. utgör ej arkivhandlingar.

Beskrivningen anger således, vilka handlingar som är arkivhandlingar och vilka som faller utanför detta begrepp. Arkivhandlingar skiljer sig i två avseenden från begreppet allmänna handlingar. Det ena fallet angivs i första anmärkningen under B i citatet. En inkommen handling blir allmän handling så snart den inkommit men den blir arkivhandling först när ärendet till vilket den hör slutbehandlats och handlingen arkivlagts (henlagts). Den andra avvikelserna består i att interna handlingar som minnesanteckningar och dylikt blir allmänna handlingar om de efter ärendets slutbehandling omhändertas för förvaring. Vissa sådana handlingar blir emellertid inte arkivhandlingar enligt den citerade beskrivningen. Detta kan medföra konsekvenser.

Närmast som synonym till arkivhandlingar används i Sverige uttrycket *arkivalier*. Ordet har definierats som »handlingar(dokument) som ingår i arkiv eller härrör från arkiv«. En tydlig trend inom det statliga arkivväsendet är emellertid att ordet arkivhandlingar föredras framför termen arkivalier (som nästan uteslutande användes i pluralis).

I Danmark har emellertid termen *arkivale*, *arkivalie(r)* vunnit insteg i arkivförfattningarna och framstår som det centrala begreppet.

»Ved arkivalier forstås, såvel skriftligt materiale som enhver anden art af materiale, der formidler information og er blevet til eller tilvejebragt i forbindelse med institutionens og dens medarbejderses tjenstlige virke. For kort, tegninger og planer, fotografier, film og mikrofilm, grammofonplader, lydband, hulkort, magnetband og andre medier til behandling og opbevaring af data gælder de samme regler som for de øvrige arkivalier, for så vidt de er en del af institutionens arkiv« heter det i arkivbekendtgørelsens 2§.¹⁴

I denna beskrivning av vad arkivalier är finns ingen avgränsning mot annat material. Allt som tillkommit i tjänsten hör till arkivbildningen (arkivdannelsen) och blir arkivalier. Av andra uttalanden framgår dock att allt inte räknas dit. Man talar om »arkivfremmed materiale som tryksaker, resteksemplarer af duplikeret materiale etc. Sådant materiale bør fjernes fra en sag senest når sagsbehandlingen er afsluttet og sagen arkiveres«.¹⁵

En författningsmässig grund får en sådan anvisning i arkivbekendtgørelsens bestämmelse att »rigsarkivaren kan foreskrive, at visse arter af materiale ikke må indgå i arkiverne.«¹⁶ En kvardröjande oklarhet kan möjligen råda om när arkivalier bildas. Själva uttrycket säger dock att arkivläggningen måste ha ägt rum innan man kan tala om arkivalier. Full överensstämmelse synes således föreligga mellan det svenska begreppet arkivhandlingar och det danska arkivalier. Däremot skiljer sig svenskt och danskt språkbruk i fråga om andra termer för grundbeståndsdelar i ett arkiv, vilka nu skall behandlas, termer som akt, sag och dossié.

Da. Akt, sag, saggruppe

Sv. Handling, akt, dossié

Som redan framgått benämnes t.ex. en enstaka skrivelse, en kopia, ett koncept, en promemoria, i Sverige med den gemensamma beteckningen *handling*. Det talas om enstaka handlingar, lösa handlingar - i motsats till inbundna - spridda handlingar osv. I Danmark kallas den enstaka handlingen vanligen *akt* (aktstykke eller enbart stykke).¹⁷

Det i detta sammanhang förvirrande är att i svensk arkivterminologi används ordet *akt* i en annan betydelse. En akt är där »under ett ärendes handläggning sammanlagda handlingar rörande ärendet. Akten är färdigbildad, när ärendet slutligt har avgjorts hos arkivbildaren. Därefter tillföres akten ej ytterligre handlingar.«¹⁸

Akt är ett viktigt begrepp i svensk terminologi. Dit knyts termer som aktrensning, som skall behandlas i annat sammanhang. Akt är vidare

ett exempel på en term som undergått en betydelseförskjutning. Från början användes ordet, som R. Swedlund utrett, enbart om inkomna handlingar.¹⁹ Senare har det i vissa sammanhang fått betydelse av ..ine såsom i personakt, socialakt. Sådana beteckningar bekämpas numera från arkivhåll.

I Danmark motsvaras den svenska termen akt av ordet *sag*. *Sag* är ett mångtydigt ord som används såväl om själva ärendet - och där har man anknytning även till svenskt språkbruk, t.ex. rättsak - som om handlingarna i ärendet. Men *sag* kan också betyda ämne, särskilt i sammansättningar, t.ex. *sagplan*, ett ord som visserligen är på avskrivning i Danmark, men som på svenska motsvaras av *dossierplan*. Också i den betydelsen har *sag* en svensk motsvarighet. I Sverige användes t.ex. termen *sakregister* för *ämnesregister*. Det vanliga är dock att *sag* innebär handlingar i ett ärende.

En dansk specialterm i anslutning till *sag* är *personsager*. Dessa bör inte förväxlas med *persondossier* (eller *personakt*) på svenska. »Ved *personsager* forstås her en række ensartede sager hver bestående af et antal løse akter om en enkelt person eller en enkelt familie. Som eksempler kan nævnes sociale sager, straffesager, sygejournaler, selvangivelser og personaleakter« förklarar exempelvis Helle Linde.²⁰ andra exempel på *personsager* är »invaliddepensionssager, sygejournaler, sager vedrørende værnepligtige etc.«²¹ På svenska motsvaras *personsager* närmast av uttrycket »individorienterat material«. I både Sverige och Danmark har diskuterats om sådant material är särskilt lämpat för gallring efter statistiska metoder.²²

Vad som i Sverige benämns *persondossier* (eller *personakter*) kallas i Danmark *personaleakter*. »En særlig gruppe af *personsager* udgøres af *personaleakter*. Disse er ikke enstypesager i egentlig forstand, men skal alligevel omtales her. I praktisk talt enhver institution findes en *personalesag* på hver enkelt ansat. En sådan *sag* rummer normalt ansøgning, kopi af ansættelsesbrev og af afskedigelsespapirer. Derudover kan findes forskellige akter som dokumenterer vedkommendes tjenesteforhold i videste forstand«.²³

Det är således viktigt att skilja dessa *personaleakter* eller *personalesager* från det vidare och samtidigt mera avgränsade begreppet *personsager*. *Personsager* uppfyller nämligen ett speciellt kriterium, de är också *enstypesager*.

Enstypesager är en dansk (ursprungligen norsk) term, som vi saknar motsvarighet till i svensk arkivterminologi. Ordet har definierats som »papirer eller grupper af papirer med samme sagsemne, men

gældende hver sin individuelle enhed som kan være en person, et sted eller andet. De opstår under ensartede administrative omstændigheder, oftest fastlagt gennem en lovbestemt procedure. Selvangivelser er typiske enstypesager, ansøgninger om uddannelsesstøtte ligeledes«. ²⁴ Termen spelar en stor roll i dansk diskussion om möjligheterna till statistisk gallring.

Det moderna sättet att arkivlägga enstaka handlingar (da akter) och akter (da sager) är att sammanföra dem till särskilda ämnen. En sådan ämnesgrupp kallas i svensk arkivterminologi för *dossié*.

Termen *dossié* brukades som svenskt fackuttryck redan i arkivstadgan 1903. Lika länge har uttrycket varit känt i Danmark. Redan A. V. Secher skrev:

»I et Kontor fra nyere Tid (hos os fra de sidste Par Hundrede Aar) vil man gjerne finde et af to Systemer fulgte ved Henlæggelsen af Kontorets Akter, *Seriesystemet* efter hvilket Akterne anbringes i Rækkefølge efter Numrene i Kopibogen eller i Journalen, eller *Dossiersystemet*, hvorefter de henlægges samlede om visse Æmner«. ²⁵

Numera är emellertid dossier ett övergivet ord inom danskt arkivväsen. Termen är i stället *saggrupp*. Man talar om »saggruppnummer« och »saggruppbetegnelser« i en journalplan. »Hovedsynspunktet synes at være det at saggrupperne skal defineres sådan, at placering af en sag i saggruppe ikke kræver en fagspecialist for at blive korrekt udført, og sådan at saggrupperne svarer til institutionens informationsbehov« framhåller t ex Wilhelm v Rosen i en recension. ²⁶

Termerna handling - akt - *dossié* inom svensk arkivterminologi motsvaras således i dansk terminologi av akt - sag - *saggruppe*.

Dossié och *saggruppe* förutsätter båda någon form av klassifikationssystem och vanligen också någon form av registrering. Registreringen sker enligt svenskt fackspråk i diarium enligt danskt i journaler.

Da. Journal, journalplan, arkivplan
Sv. Diarium, diarie- och *dossié*plan,
arkivbildningsplan, förteckningsplan

Diarium kommer från latinets betydelse från början dagbok. Motsvarande danska term, *journal*, har samma grundbetydelse men är hämtad från franskan.

Diarium har definierats som »en fortlöpande, samtidigt med ärendenas handläggning förd förteckning över inkommande och/eller utgående skrivelser jämte notering om vidtagna åtgärder«. ²⁷ Definitionen är tillräckligt vid för att täcka såväl äldre kronologiska skrivediarier som moderna ärendesdiarium.

Diarierna, journalerna, utgör de viktigaste hjälpmedlen för att återfinna sökt information och följa ärendenas behandling hos en myndighet. Inte minst i modern arkivbildning spelar de en central roll. Det kan därför vara av intresse att stanna något vid det termkomplex som hänger samman med diarietföring och framhålla likheter och olikheter. Å andra sidan måste frågorna i detta sammanhang behandlas mycket kortfattat, varför endast några huvudiakttagelser kan meddelas.

Utvecklingen på diarietföringens - journaliseringens - område har varit likartad i Sverige och Danmark. Då proveniensprincipen strax efter sekelskiftet infördes som arkivteoretisk grund i de båda länderna härskade fasta och likartade kanslivanor. Inkomna handlingar och koncept till utgående handlingar lades antingen på beslutsdatum som bilagor till protokoll eller diarietfördes främst i två kronologiska serier, en för inkommande och en för utgående skrivelser. Diarierna fördes i bundna böcker.

Emellertid innebar det uppenbara olägenheter för myndigheterna att alltid söka efter handlingar i långa kronologiska serier. För att snabbt finna fram till önskad handling måste man då antingen känna till dess diarienummer eller datum för dess ankomst. För att komma ifrån svårigheterna skapade man ofta ämnesgrupper av särskilt betydelsfullt och ofta använt material. De efter hand bildade ämnesgrupperna diarietfördes i Danmark ofta på s.k. »fasta nummer«, dvs. en ämnesgrupp erhöll ett fast diarienummer, som används år från år, och varje handling tillhörande gruppen fick samma nummer. De fasta numren samlades vanligen först. Så kunde t.ex. nr. 1-100 i varje årgång anslås till fasta nummer i journalen.

Den stora omvandlingen på kontorsteknikens område, inte minst kännetecknat av tillkomsten av lösblads- och kortsystem, inverkade uppluckrande även av kanslivanorna hos myndigheterna.²⁸ Särskilt efter andra världskrigets slut började många myndigheter under påverkan från det fria näringslivet utarbeta system för ämnesuppdelning av korrespondensen, så kallade *dossiésystem*.

Visserligen saknas inte exempel på tidiga sådana *dossiésystem*. Både i Sverige och i Danmark synes utrikesministerierna ha varit först med att införa sådana.²⁹ I Sverige skedde det under utrikesminister Alfred Lagerheim (1899-1904) och 1903 års arkivförfattningar föreskriver, att en myndighet, som vill införa *dossiésystem* bör låta uppgöra en bestämd plan för fördelningen av handlingarna. Först på 1950-talet började man dock mera allmänt övergå till *dossiésystem*.

En *dossiéplan* bildar grundvalen för klassificering av arkivhandlingar och för arkivläggning av därigenom bildade dossiéer. En *diarieplan* är en plan för ämnesklassificering av handlingar avsedda att diarieföras. En diarieplan kan således underlätta sökandet efter handlingarnas identifikationsbeteckningar i diariet men behöver inte påverka arkivläggningen av själva handlingarna. Den kan fortfarande ske i diarienummerordning. Vanligen utarbetas dock numera en gemensam diarie- och dossiéplan, en s.k. DD-plan. I Danmark kallas ett motsvarande system för *journalplan*. Journalplanen definieras som »den systematiserede oversigt over de saggrupper, som institutionens sagområde er opdelt i.«³⁰ En ren dossiéplan benämnes i Danmark *arkivplan*.

Införandet av diarie- och dossiéplaner resp. journalplaner påverkade även själva diarieföringen. Man övergick vanligen från kronologiskt förda skrivelsediariet till *ärendesdiariet* i vilka alla skrivelser tillhörande ett ärende diarieföres på samma nummer och antecknas på samma ställe i diariet. Praxis vid diarieföringen har utvecklats olika i Sverige och Danmark. I Sverige är det vanligast att ärendesdiariet förs kronologiskt i en nummerserie per år. Diariet förs vanligen på blanketter i A 4-format med plats för ett begränsat antal ärenden per blad. Diarieblanketterna är vanligen försedda med ett antal perforerade genomslagskopior, som kan delas till s.k. »strips« för olika register och bevakningsblad. Vanligen består ett sådant diarium dels av den kronologiska delen dels av ett alfabetiskt register över korrespondenter och dels av ett ämnesregister enligt dossiéplanen. Ett sådant diarium ger fördelen av att man kan skriva alla nya ärenden i löpande följd vid postöppningen. Man får också kronologiskt-register vid själva diarieföringen.

I Danmark har en annan praxis utformat sig. Diarieföringen sker där vanligen på kort från början märkta enligt journalplanens beteckningar. Ärendena, sagera, numreras genomgående inom varje dossié - saggrupp. Man vinner därmed den fördelen att man lätt kan kontrollera att alla akter (sager) ligger rätt inom saggruppen och att inga akter saknas.³¹

Ett dossiésystem eller ett journalssystem utgör ett förnämligt styrinstrument för arkivbildningen. Birgit Bjerre Jensen har uttryckt det så här:

»Et *journalssystem* er et system, der gør det muligt at styre og kontrollere en institutions korrespondancesager. Grundlaget er en række regler for hvorledes ind- og udgående skrivelser skal registreres - journaliseres - og henlægges i arkiv. En skrivelse journalise-

res ved, at der i en journal noteres oplysninger om skrivelsens datering og indhold og ved hjælp af det nummersystem, hvorefter journalen er anlagt, angives det, om skrivelser er første led i en ny sag, eller om den hører til en verserende sag.«³²

Ungefär samtidigt prövades i Sverige och Danmark möjligheterna att via diarie- och dossiéplan och journalplan från början skilja gallringsbart (kasserbart) material från icke gallringsbart. I Danmark avlämnade dåvarande landsarkivarien Johan Hvidtfeldt 1954 ett förslag till nya journaliseringsprinciper för amtsarkiverne, vilket den 27 november 1958 slutligen resulterade i en instruktion om »amternes journalvæsen og arkivaliernes kassation.« I Sverige utarbetade 1954 års arkivgallringssakkunniga, bestående av arkivrådet Sam Hedar och landsarkivarien Birger Lundberg tillsammans med statens organisationsnämnd en diarie- och dossiéplan med inbyggda gallringsföreskrifter för länsstyrelserna. Den trädde i kraft 1959.

Utvecklingen har därefter skilt sig. I Sverige följs visserligen utformningen av diarie- och dossiéplaner med uppmärksamhet från arkivhåll och flera planer har utarbetats av arkivexpertis. I regel är dock gallringsutredningar och gallringsbeslut frikopplade från diarie- och dossiéplanerna. Att utarbeta sådana planer ingår inte som något centralt moment i det svenska arkivväsendets myndighetservice.

I Danmark däremot intar journalplanerna en central plats i riksarkivets gallrings- och planeringsverksamhet. Enligt den nya arkivbekendtgörelsen skall visserligen myndigheten själv svara för uppgörandet av »journal- eller arkivplan« men riksarkivarien kan begära en omarbetning av en plan som inte tillåter en effektiv gallring (kassation) och riksarkivarien skall godkänna alla nya planer och ändringar av planer.³³

En journalplan skall emellertid inte gälla i evighet. Det förutsätts tvärtom att den skall revideras efter ganska kort period, event. årligen. Fleråriga *journalperioder* bör inte vara längre än 5 högst 10 år. Journalperiodens längd skall bestämmas på förhand och arkivbildningen uppdelas på journalperioder. Regler skapas för hur ärenden som ej avslutas under en journalperiod skall arkivläggas, så att en klar avgränsning kan ske.

För att ett sådant journalsystem skall fungera, måste en *journalvejledning* utarbetas. Denna skall »definere journalsystemets målsättning, fastlægge kompetenceforholdene vedrørende systemets vedligeholdelse og videreudvikling og gengive instruksen for journal- og arkivlederen. Den skal desuden indeholde en beskrivelse af systemet

samt regler för journalisering, företningsgang, arkivering, kassation og aflevering«. ³⁴

En viss likhet med den danska journalvejledningen sådan den här definierats finns också i Sverige fast helt frikopplad från diarie- och dossiéplanen. Journalvejledningen ger föreskrifter för »företningsgang, arkivering, kassation og aflevering«. Motsvarande föreskrifter och mera därtill ingår i den svenska *arkivbildningsplanen*. En arkivbildningsplan visar, hur arkivbildningen hos en viss arkivbildare går till och ger anvisningar för arkivläggning, volymbildning och seriebildning. Den kan dessutom innehålla upplysningar om skrivmateriel, gallring och tidpunkt för leverans till centralarkiv, seriebeteckning enligt arkivförteckningsplanen m.m. I motsats till en diarie- och dossiéplan omfattar arkivbildningsplanen *alla* serier i ett arkiv, inte bara korrespondensen. Genom en arkivbildningsplan skapas med andra ord regler för arkivbildningen i dess helhet.

Benämningen arkivbildningsplan är ännu inte helt fast. Ofta används i stället särskilt inom enskilda sektorn termen arkivplan eller arkiveringsplan. Det svenska arkivplan är emellertid ett obestämt ord med flera betydelser. Bland annat kan det användas med samma mening som den danska termen arkivplan, som skal översättas med dossiéplan. ³⁵

Arkivbildningsplanen är något av en slutprodukt i fråga om föreskrifter och hjälpmedel för myndigheternas arkivvård. Den bygger bland annat på *förteckningsplanen*, som är den centrala planen för arkivordningsarbetet enligt de svenska arkivförfattningarna. En förteckningsplan »tjänar som grundval för den systematisering av arkivets serier, vilken ingår i arkivordnandet«. ³⁶ Den kan gälla för ett arkiv eller för en grupp av likartade arkiv. Förteckningsplan skall enligt allmänna arkivstadgan fastställas eller ändras av riksarkivet.

Enligt de flesta förteckningsplaner indelas ett arkiv i första hand i vissa huvudavdelningar. Omfattar en huvudavdelning flera serier (rækker) indelas den i underavdelningar, vilka i sin tur kan underindelas. Den lägsta underavdelningen i varje huvudavdelning består av en serie av ensartade volymer. Riksarkivet har tillsammans med krigsarkivet fastställt en plan för centrala ämbetsverks mfl arkiv. Denna förteckningsplan har blivit normbildande och går under namnet *allmänna arkivsystemet*. De flesta enskilda föreningars och företags arkiv, kommunala arkiv och statliga arkiv ordnas efter detta allmänna arkivsystem. Huvudavdelningarna i denna förteckningsplan vilka är fasta och alltid betecknas med stora bokstäver är följande:

- A Protokoll och föredragningslistor
- B Koncept och kopior av utgående skrivelser
- C Diarier
- D Liggare och register
- E Inkomna handlingar
- F Handlingar ordnade efter ämne
- G Räkenskaper
- H Statistik
- J Kartor och ritningar
- K Fotografiska avbildningar
- Ö Övriga handlingar

Även förteckningsplanen omfattar till skillnad från diarie- och dossiéplanen hela arkivet. Handlingar ordnade efter diarie- och dossiéplan blir vanligen endast en serie under huvudavdelning F Handlingar ordnade efter ämne.

Da. Registratur, fortegnelse

Sv. Arkivförteckning, registratur, register

En förteckningsplan leder över till termen *arkivförteckning*. I Sverige är stadgat att en arkivförteckning skall föras över varje myndighets arkiv. Arkivförteckning har definierats som »en systematiskt uppställd inventarieförteckning över ett arkiv«. ³⁷

Den danska motsvarigheten till arkivförteckning är *arkivregistratur*, en term hämtad från tyska språket. ³⁸ Den stolta raden av »vejledende arkivregistraturer« och »foreløbige arkivregistraturer« som utgivits av danska arkiv har gjort termen till ett välkänt begrepp även för svenska arkivmän.

Emellertid hör registratur ändå till de termer som kan åstadkomma förvirring i det dansksvenska meningsutbytet. Termen *registratur* betecknar nämligen på svenska i löpande följd gjorda avskrifter av en myndighets utgående skrivelser. Särskilt har kopieböckerna i det kungliga kansliet benämnts registratur ända sedan Axel Oxenstierna blev rikskansler och termen begagnas i kansliordningarna från och med 1618. ³⁹

Riksregistraturet är den vanliga beteckningen på den serie avskrifter eller renskrifter av de skrivelser som utgått från Kungl Maj:ts kansli ända från 1523.

Den svenska beteckningen registratur har en viss motsvarighet i det

Danske kanslis serie *registraranter* som består av avskrifter av de brev som utgick därifrån som en följd av kungliga resolutioner. De skiljas från serien *brevbøger*, i vilka infördes avskrifter av brev som inte innehöll kungliga resolutioner.⁴⁰

Den svenska termen registratur måste noga skiljas från *register*. Ett register är antingen en systematiskt uppställd översikt över innehållet i en bok eller en samling eller utgör fortlöpande (eller periodiskt) förda noteringar i en liggare, t ex ett kundregister, ett fastighetsregister. I svenska riksarkivet arbetas för närvarande på att skapa ett nationalregister över enskilda arkiv. I detta registreras fortlöpande alla kända uppgifter om enskilda arkiv i Sverige. Det får emellertid inte till danska översättas med termen riksregistratur av skäl som framgår ovan. En sådan översättning kan ligga nära til hands.⁴¹

I »foreløbig arkivregistratur« betyder den danska termen registratur förteckning över ett avslutat arkiv.

Ordet registratur förekommer inte i arkivbekendtgørelsen. Där fastställes, att »rigsarkivaren giver regler for førelse af fortegnelser over deres (dvs institutionernes arkivers) indhold«. *Arkivfortegnelse* är således en term som förekommer även i Danmark och som erhållit författningsmässig förankring. »I arkivfortegnelsen medtages alle institutionens arkivgrupper såsom sagsbehandlingsarkiv bogholderimateriale, kort og tegninger, film og lydband, skemamateriale og edb-materiale«⁴².

Arkivfortegnelsen skiljer sig emellertid från registratur i dess äldre betydelse rent faktiskt. Enligt muntlig uppgift är en arkivfortegnelse summarisk och redovisar i regel inte volymerna. En svensk motsvarighet har den därför närmast i termen sammandragsförteckning.

Da. Protokol, matrikel

Sv. Protokoll, liggare, matrikel

Ordet *protokoll* har i svensk och dansk arkivterminologi ofta men inte alltid samma innebörd. Protokoll kan beskrivas som en uppteckning av huvudpunkterna vid ett sammanträde, ett möte eller en förrättning. Man talar om diskussionsprotokoll och beslutsprotokoll, rättegångsprotokoll o.s.v. Ordet finns också använt i andra betydelser som här kan förbigås. I danskt språkbruk har emellertid protokoll även en betydelse som numera saknas i svenskan, och som finns skäl att beröra här, nämligen rätt och slätt bunden bok.⁴³ Ofta används termen på samma sätt som den svenska termen liggare, t ex *besøgsprotokol*,

fremmedprotokol. Samma betydelse av ordet finns i följande mening. »Journalisering i en protokol kan kun foretages af én person ad gangen, og denne funktion har derfor tendens til at danne flaskehals i journaliseringsarbejdet.«⁴⁴

Den svenska termen *liggare* är emellertid svårdefinierad. Den används i flera betydelser. Grundbetydelsen är bok för löpande anteckningar av visst slag eller för successiv registrering av något. Ofta kan *liggare* användas om räkenskaper. Som huvudavdelning i allmänna arkivsystemat används *liggare* om sådana ämbetsböcker samt kort eller lösbladsregister som ej är att hänföra till diariet eller räkenskaper. *Liggare* blir sålunda en sammanfattande term för journaler, matriklar, rullor, förteckningar mm. Danska språket saknar motsvarande ord. Fortegnelse, lista, journal - och kanske protokol - utgör således olika slag av »*liggare*«.

En speciell uppmärksamhet bör i det dansk-svenska umgänget fästas vid termen *matrikel*. På svenska är en *matrikel* en speciell typ av *liggare*, vanligen en förteckning över medlemmar i en förening eller över personal anställd hos en myndighet, t ex pensionsmatrikel.

Den danska termen *matrikel* används visserligen också om personer, t.ex. studentermatrikel, men har vanligen betydelsen av en »fortegnelse over et lands faste ejendomme med angivelse af deres skatteevne«. »Matrikelprotokol« och *matrikelkort* (=kator) och även vissa skifteshandlingar förvaras i *matrikelsarkivet*⁴⁵. Den närmaste svenska motsvarigheten till den danska termen *matrikel* är *jordregistret*. *Matrikelsarkivet* har sin motsvarighet i den svenska *lantmäteristyrelsens arkiv*.

Da. Kassation, rensning, udtynding

Sv. Gallring, utgallring, rensning

När det gäller att minska arkivens omfattning genom att förstöra arkivhandlingar av ingen eller ringa forskningsbetydelse användes i danskan det internationellt lätt förståeliga uttrycket *kassation*. Ordet har fördelen att vara entydigt. Det som skall kasseras skall förstöras. Någon egentlig definition av ordet är överflödigt. I arkivbekendtgörelsen (§7) heter det också: »Kassation af arkivalier må kun finde sted med Rigsarkivarens samtykke eller i henhold til bestemmelser, som er godkendt af Rigsarkivaren«, och vidare (§7, stk. 4) Arkivalier »skal destrueres på en sådan måde at uvedkommende ikke kan få adgang til dem f.eks. ved makulering, opbrænding eller formalning i papir- eller papfabrik.«

Motsvarande svenska term, *gallring*, är hämtad från jordbrukets område. Den säger kanske något mer om själva processen; genom gallring blir vissa arkivhandlingar i ett arkiv kvar medan andra utplockas och förstörs. Man skiljer i Sverige mellan gallring och *utgallring*. Gallras en serie blir resultatet att vissa arkivhandlingar i serien förstörs medan andra bevaras. Utgallras en serie innebär det total destruktions av hela serien. I begreppet gallring läggs sålunda huvudvikten vid utplockandet medan utgallring innebär förstöring. I uttrycket gallring ligger också något systematiskt. Gallring kan definieras som minskning av ett arkivbestånd genom utgallring av arkivhandlingar enligt fastställd plan.⁴⁶

Sammansättningar med gallring resp. kassation är likformiga för de båda språken. Gallringsfrist, kassationsfrist avser den tid som skall förflyta innan utgallringsbara handlingar får förstöras. En gallringsplan (en kassationsplan) är en systematiskt uppställd plan för gallringens genomförande.

Ett arkivbestånd kan emellertid minskas utan att det gallras. I samband med arkivläggningen av en akt (sv) kan man avlägsna övertaliga kopior, kladdar, utkast och dylikt, som mist sin betydelse sedan slutgiltig skrivelse eller rapport upprättats. Detta kallas med svensk arkivterminologi *rensning* (utrensning).

Rensningen innebär med andra ord att handlingar, som inte är arkivhandlingar, avlägsnas ur akter och dossiéer. I Danmark används samma uttryck men där finns ytterligare en term vars motsvarighet saknas i svenskan och som därför behöver definieras. »Vi skelner mellem *udtynding* og *rensning*. Ved *rensning* forstås vi udskillelse af arkivfremmed materiale som tryksager, resteksemplarer af duplikeret materiale etc. Sådant materiale bør fjernes fra en sag senest når sagsbehandlingen er afsluttet og sagen arkiveres (præventiv kassation). *Udtynding* bør først ske, når den administrative interesse i sagen er udsukt« heter det i Vejledning i kassation 1973. *Udtynding* innebär enligt samma Vejledning en »partiel kassation« i »de enkelte sager med henblik på at udskille visse dele af dem«. »*Udtynding* er forholdsvis kostbar, da den forudsætter gennemgang af hver enkelt sag« fremhålls vidare.⁴⁷ Detta innebär en precisering och i viss mån en ändring i ordets innebörd. Tidigare har *udtynding* haft ungefär samma betydelse som *rensning*.⁴⁸ Den svenska motsvarigheten till ordet *udtynding* blir plockgallring.⁴⁹

Arkivterminologien är liksom språket i allmänhet underkastad en ständig förändring. En del termer ändrar innebörd, nya skapas, andra faller i glömska. För närvarande ter sig utvecklingen över hela världen särskilt livlig på flera fält inom arkivområdet. Den slår också igenom i fackspråket. Särskilt gäller detta arkivsidan av den automatiska databehandlingen. Där sker omvandlingen snabbt och terminologien har ännu inte vunnit fasthet och stadga. Även inom konserveringstekniken och reprografien sker många reformer med genomslag i terminologien.

Jämförelsen av de termer som här har gjorts, visar, att det råder vissa skillnader mellan dansk och svensk arkivterminologi. Stora överensstämmelser finns naturligtvis också. Det är otvivelaktigt värdefullt att centrala begrepp inom arkivområdet standardiseras och definieras entydigt inom varje land, så som nu sker. Detta bör dock inte hindra, att man eftersträvar enhetlighet inom arkivterminologien i ett större område som Norden. Begrepp med samma innebörd skulle kunna åstadkommas, särskilt vid nybildning av termer och en standardisering ske över gränserna.

Den tekniska utvecklingen bör kunna verka i denna riktning. Automatisk databehandling (EDB) kan främja en fast och väldefinierad terminologi och underlätta informationsutbytet mellan länderna. Därtill fordras dock täta yrkeskontakter och livlig kommunikation länderna emellan. Aktiva förbindelser är också en förutsättning för att de nordiska ländernas arkivväsen inte skall språkligt och begreppsmässigt glida isär. Harald Jørgensen har i sin arkivmannagärning framgångsrikt ivrat för ett ökat nordiskt samarbete. Hans intentioner måste fullföljas om någorlunda enhetliga arkivbegrepp skall utbildas och bibehållas till gagn för framtida utbyte av erfarenheter mellan Nordens arkivmän.

Noter

1. Som exempel skall här endast nämnas Evans, Frank B. m.fl. A basic glossary for archivists, manuscript curators, and records managers. *The American Archivist* vol 37, 1974, s. 415-433 och *Kurzes Wörterbuch der Archivterminologie* (in der UDSSR) 1968.
2. Foreløbig liste over opslagsord til en dansk arkivterminologi. Riksarkivet Dnr 1223/K 4/1971. 1. Dansk J. nr. 141-1 (1971).
3. Ilsøe, G., Arkivfaglig metodedebat. *Arkiv* bd. 4 (1971) s. 10 f.
4. Utöver vad som framgår av publicerad arkivlitteratur vill jag i detta sammanhang särskilt hänvisa till två skrifter i manuskript, som varit särskilt värdefulla för mig,

nämligen »Vejledning i kassation« utarbetad för internt bruk inom rigsarkivets 2 avd samt »Arkivdannelse og Journalsystemer. Bestemmelser og vejledning« Rigsarkivet 1975.

5. Meddelanden från svenska riksarkivet (MRA) 1903.
6. Meddelelser fra det danske rigsarkiv I, 1906-1918. s. 191ff.
7. Arkivdannelse og journalsystemer, s. 69.
8. Förslag till svensk standard. SIS 62 80 10. Arkivteknik, Terminologi, s. 4.
9. Hvidtfeldt, J., Offentlige arkiver. Strange-Nielsen, A., Lokalhistoriske arkiver, 1972, s. 9.
10. Sode-Madsen, H., Om vejledning af Studerende. Arkiv bd. 3, 1971, s. 348.
11. Se t ex NLA Arkivinformation nr. 49 (nov. 1975) s. 4.
12. Nilsson, N., Arkivkunskap, 1973, s. 33. Dokument i den mer högtidliga betydelsen av urkund, rättshandling m m beröres inte här.
13. Tryckfrihetsförordningen 2 kap. 2 § lyder: »Allmänna handlingar äro alla hos stats- eller kommunalmyndighet förvarade handlingar, vare sig de till myndigheten inkommit eller blivit där upprättade.
Vad i detta kapitel sägs om handling skall även avse karta, ritning eller bild.«
14. Institution används i fortsättningen här liksom i arkivbekendtgørelsen som en dansk gemensamhetsbeteckning för »alle statens myndigheder, institutioner og virksomheder«.
15. Vejledning i kassation. Manuskript, s. 14.
16. Arkivbekendtgørelsen § 7 stk. 3.
17. Exempel på det senare hos v. Rosen, W., Rec. av Lillemor Kåhre, Diarieföring i praktiken. Arkiv bd. 5, 1975. s. 266.
18. Nilsson, N., Arkivkunskap, s. 35 f.
19. Swedlund, R., Arkivbildningens moment. Arkivvetenskapliga studier 3, 1961, s. 240 ff. Swedlund står också för den gällande definitionen, s. 242.
20. Linde, H., Kassation i personsager. Arkiv bd. 3, 1971, s. 321.
21. Thestrup, A., Kassation i personsager og familiesager. Arkiv bd. 5, 1975, 4. 248.
22. Utom de ovannämnda se Adamson, R., Funderingar om gallringsprinciper för kommunala arkiv. Arkiv, samhälle och forskning (ASF). Svenska arkivsamfundets skriftserie 15, 1973, s. 44.
23. Thestrup, A., a.a., s. 251.
24. Christensen, H., Hvor repræsentative er repræsentative udsnit? Arkiv, bd. 5, 1974, s. 1.
25. Secher, A. V., Om Proveniens-(Hjemmehørs-)Principet. Meddelelser fra Det Danske Rigsarkiv 1906-1918, s. 200 f. Om Sechers syn på dossiésystemet se Hvidtfeldt, J., Arkivvæsen og administration. Arkivvetenskapliga studier 3, s. 70 ff. - Om Emil Hildebrands användning av termen dossié se Swedlund, R., Arkivbildningens moment. Arkivvetenskapliga studier 3, s. 237 f.
26. v Rosen, W., Rec av Lillemor Kåhre, Diarieföring i praktiken. Arkiv bd. 5, 1975, s. 266.
27. Förslag till svensk standard. SIS 62 80 10 Arkivteknik. Terminologi, s. 2.
28. Se t ex Hedar, S., Arkivväsensets kris. Meddelanden från svenska riksarkivet 1956, s. 55 ff.
29. Nilsson, N., Arkivkunskap, s. 65, och Sjøqvist, V., Om Udenrigsministeriets dossier-system og dets evt. omdannelse til et EDB-arkiv. Registrering af arkivalier, Arkivarforeningens seminar i Løgumkloster, s. 44.

30. Arkivdannelse og journalsystemer, s. 69.
31. Jfr. v. Rosen, W., Rec av Lillemor Kåhre Diarieföring i praktiken. Arkiv bd. 5, 1975, s. 269.
32. Bjerre Jensen, B., J og K - 10 år gammel. Arkiv bd. 5, 1974, s. 18.
33. Arkivbekendtgørelsen § 8.
34. Arkivdannelse og journalsystemer. Manuskript 1975, s. 21.
35. Jfr. ovan.
36. Nilsson, N., Arkivkunskap, s. 38.
37. Nilsson, N., Arkivkunskap, s. 36.
38. Registratur på tyska har dock betydelsen arkivbestånd. Jfr. Hedar, S., Några arkivtermer. MRA 1954, s. 86 och Jägerskiöld, O., Arkivterminologi. ASF 8, s. 98.
39. Liedgren, J., Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, uppslagsord Brevbog.
40. Bjerre Jensen, B., Kilder til belysning af len stamhuse og fideikommissier. Arkiv, bd. 3, 1971, s. 233.
41. Det danske »riksregistratur« har emellertid också innebörd av centralt straffregister.
42. Arkivdannelse og journalsystemer, s. 5.
43. Jfr. Hedar, S. Några arkivtermer. MRA 1954, s. 86.
44. Bjerre Jensen, B. J og K - 10 år gammel. Arkiv bd. 5, 1974, s. 19.
45. Jarnhus, K. artikel Matrikelsarkivet i Håndbog for lokalhistorikere.
46. En viss oklarhet vilar över begreppet gallring. Uttrycket används inte sällan i betydelsen utplockning av inaktuella kort ur ett kortregister eller av inaktuella arkivhandlingar ur dossiéer. Dessa handlingar överförs sedan t ex till en arkivlokal. Svenskt arkivväsen arbetar för att få bort denna senare betydelsen ur språket.
47. Vejledning i kassation, s. 13-14.
48. »Ofté er der i sagerne lige gyldige småkladder, ekspeditionsnotitser, ekstraeksemplarer af gennemslag eller udsendte cirkulærer, tryksager, reklamer, mødeindkaldelser m.m. Disse vil uden skade kunne udskilles og kasseres, når sagen er afsluttet. Det er en af de mest presserende opgaver for det danske arkivvæsen at få gennemført klare retningslinjer for en sådan udtynding af sagerne.« Hvidtfeldt, J. Tanker om kassation. Arkiv bd. 1, 1966, s. 12.
49. Termen »uttunning« har i Sverige börjat användas i samband med automatisk databehandling.

Om arkivläggningsmetoder och arkivens struktur i Finland

Primär arkivbildning och sekundära
ordningsarbeten

Markku Järvinen

I denna artikel försöker jag karakterisera arkivbildningens utveckling och arkivens struktur i Finland mot en internationell bakgrund. Jag är fullt medveten om, att detta kommer att bli endast en skiss, men jag anser det ändå vara värt ett försök, ty det finns skäl och ett verkligt behov till internationella jämförelser.

För att arkivens samarbete över nationella gränser överhuvud taget skulle vara möjligt och fruktbart, är det oundgängligt, att det finns en internationell terminologi och arkivteori. Endast med tillhjälp av dessa verktyg blir det möjligt för arkivarier av skilda länder förstå varandras metoder och praktik. För att få fram från arkivserier de uppgifter som behövs, är det också nödvändigt att känna arkivens struktur och arkivbildningens principer. Arkivteoretiska studier är därför nyttiga både för forskningen och förvaltningen. Och slutligen kan man säga, att resultaten av arkivteoretiska undersökningar berättar någonting om kulturinflytanden över nationella gränser. Detta gäller alla länder, i betydande mån också Finland, som har stått vid gränsen mellan väst och öst.

Arkivläggningsmetoder och arkivbildningens utveckling utgör en del av arkivhistoria. Men här studeras inte arkivväsendets eller arkivhandlingars historia, utan jag försöker skissera ett utkast av arkivläggningsmetoder och arkivstruktur i Finland. Det finns i huvudsak två omständigheter som har inflytande på dessa: de principer efter vilka slutbehandlade handlingar i kanslier har arkivlagts och de principer

efter vilka sekundära ordningsarbeten har utförts i centralarkiven sedan kanslierna har överfört sina handlingar till centrala depåer.

Som teoretisk bakgrund hänvisar jag till litteratur citerad i slutet av artikeln i synnerhet till försök av det Internationella Arkivrådet att skapa en allmän arkivteori och till tysk arkivteori, som man kan anta ha övat något inflytande på nordiska länder och i deras krets också på Finland.

Speciellt skulle jag vilja hänvisa till utgångspunkten som Schatz hade i sitt verk *Behördenschriftgut*: det finns två huvudsystem i arkivläggning, som, fastän de sällan träffas som sådana, kan dock i praktiken i flesta fall urskiljas från varandra, *Serienaktenregistratur* (serieakter, serieprincip) där handlingarna arkiveras enligt någon formell grund: datum, nummer, namn eller typ av handling; och *Sachaktenregistratur* (sakakter, sakprincip, dossiersystemet) där handlingarna arkiveras enligt den sak de behandlar.

Å ena sidan har vi teorin, men på den andra praktiken. Det är mycket viktigt att hålla i minnet, vad professor Bautier har sagt: man skall närma sig arkiven pragmatiskt; tillämpandet av för strama teorier kommer inte att lyckas. De som har arkiverat handlingar, har sällan haft som handledning några teorier eller djupttänkta system - detta kommer dock i bilden med Registraturwissenschaft, methodizers, med Dewey och UDK - för registratorer och arkivarier har deras arbete ofta varit endast ren rutin.

På tal om arkivläggningsprinciper kan man anse - för ändamål av denna artikel - att perioden före året 1809 hör i Finland till förhistorien. Granskningen av arkivering blir mera fruktbar endast efter det att landet har fått en egen central administration, vad som hände år 1809, då Finland införlivades med det ryska imperiet som ett autonomt sturfurstendöme. I själva verket kan arkivläggningen i Finland inte undersökas långt bakåt i historien och detta för tydliga skäl: det finns till exempel i finska riksarkivet endast 66 originala medeltida handlingar och kopiorna medräknade stiger antalet till 223; i svenska riksarkivet lär antalet medeltida handlingar vara närmare 20 000. I Finland kan man tala endast om arkivfragment eller enstaka urkunder, och inte alls om arkivbestånd.

Arkivserier som löper från år till år begynner i riksarkivet år 1537 och det gäller då fogderäkenskaper, som sänts för revision till kammarkontoret i Stockholm och som överläts till Finland på grund av fredsfördraget i Fredrikshamn år 1809. Serien fortsätter som läneräkenskaper från år 1635 och löper enda till 1809 (och i själva verket e-

xisterar ännu i dag, om-ock i utgallrad form efter 1919; i princip börjar utgallringen från detta år i Finland). Från 1620-talet börjar den viktiga serien rådsstuvu- och härädrätternas renoverade domböcker, som till stor del förvarades i Åbo hovrätts arkiv och räddades till eftervärlden, fastän hovrätts egna handlingar nära nog totalförstördes i Åbo brand år 1827. Länestyrelsesarkiven och Borgå domkapitelsarkivet, i mindre mån Åbo domkapitelsarkivet, har i fullständigare form bevarats endast efter den stora ofreden, från 1720-talet.

Vad kan man säga om arkivläggning och arkivstruktur under perioden före 1809? Det säkerligen har funnits, såsom det sägs, i nordiska konungakanslier vid sidan av urkunder en första början till reguljär arkivbildning i form av registraturer, men de har inte bevarats. Register eller registraturer känner man inte till i Finland, men man upprättade emellertid kopieböcker, den förnämligaste av dem Åbo domkyrkas svartbok, *Registrum ecclesiae aboensis*, uppgjord under senare hälften av 1400-talet. Såsom det kan ses från antalet medeltida urkunder i finska riksarkivet, är de så fåtaliga att man kan inte tala om arkivstruktur. Tydligt bevarades de i kistor (arkivets benämning under medeltiden: *armarium*, *brevskrin*, *brevkista*) och om de hade någon speciell ordning, torde den ha varit den kronologiska.

Fogde- och läneräkenskaper samt renoverade domböcker kan kallas separata serier, eller kanske enligt en tysk term *Auslesearchiv*, eftersom de förra hade utsetts på grund av sin lokala pertinens ur kammarkollegiets arkiv och de senare på grund av sin historiska betydelse hade överförts från hovrättsarkiven till statsarkivet på 1880-talet. Jämförbara med dessa räkenskaper och domböcker var de akter från justitiekollegiet för liv-, est- och finländska ärenden och Dirigerande senaten i St. Petersburg, som efter 1812 utbröts enligt pertinensprincipen ur sina arkivsammanhang och överläts till finländska myndigheter.

Fogdarnas och senare landskontorens redovisningar hör till kategoriet räkenskaper och i allmänhet arkiveras detta slags handlingar i långa kronologiska serier, men, det måste tilläggas, det är bokföringssystemet som bestämmer seriernas antal och karaktär. I den finska statsförvaltningen var räkenskapssystemet det så kallade kamerala ända till 1901 och därefter det italienska, och det återspeglade sig naturligtvis på arkivserier. Den allmänt godtagna metoden i Finland har varit att arkivera och ordna räkenskaper i skilda serier enligt formella grunder: huvudbok, kassabok etc. och verifikationer; läneräkenskaper ordnade man dock under förra århundradet d.v.s. före det italienska bokföringssystemets införande - i första hand årsvis: landsbok, jordebok,

mantalslängd och andra verifikationer årgång efter årgång i en enda serie.

Underrätternas domböcker är ett annat exempel på serieprincipen. Enlig Aulis Oja förvarades domböckerna före 1827 i Åbo hovrättsarkiv efter domsaga i alfabetisk ordning och ordningen inom domsaga var naturligtvis den kronologiska. Man kan i förbigående notera, att domboken företräder en rätt gammal typ av handling: i protokollet noterades inte bara sessionens gång utan alla handlingar som presenterades. Man bildade inte akter i finska underdomstolar. Senare började man likväl ha sådana för några fall, såsom till exempel för konkursärenden. Akterna var däremot en regel hos domstolarna i det ryska Finland i Karelen på områden som Sverige åren 1721 och 1743 avträdde till sin östliga granne.

Länestyrelsernas och i någon mån också domkapitlens arkiv bjuder redan bättre möjligheter att betrakta arkivläggningsprinciper, ty i dessa fall är det fråga om ämbetsverk, som redan har ett relativt fullkomligt bevarat arkiv sedan 1700-talet. I detta sammanhang skall man lägga märke till att utvecklingen i Tyskland hade sedan 1500-talet lett mot sakaktprincipens tillägnande i arkiveringen. I instruktioner till svenska landshövdingar från 1635 förordnades det att handlingar skulle grupperas i vissa kategorier, men betydde detta ett inflytande från den tyska utvecklingen, kan jag inte säga. I alla fall är det oklart, enligt Nilsson, huruvida den ämnesordning, som skedde i svenska arkiv, kan föras tillbaka på något utländskt inflytande. Det är också okänt, om man efterlevde dessa instruktioner. Bilden från finska länestyrelsearkiv från 1700-talet är i varje fall annorlunda. I dessa arkiv träffar vi en struktur, som sedan återkommer i finska arkiv ända till våra dagar:

- diaries för ankommande brev och suppliker
- koncepter av utgående brev och utslag
- ankommande brev och suppliker
- räkenskaper

Här har vi ett rent serieaktsystem, som också kan karakteriseras som bilateralt: inkommande och utgående var skilt från varandra. Systemet kom senare att basera sig på diariet som utsöksväg och kontrollmedel. I domkapitelsarkiv (Åbo och Borgå) måste man ännu tillägga protokoller till huvudserier, eftersom domkapitlet var ett kollegialt ämbetsverk. Såväl inkommande som utgående arkivlades strikt kronologiskt efter datum. Dock syns det att ankommande suppliker arkiverades

både i domkapiteln och i länsstyrelserna också enligt beslutsdatum och sedan efter mönstret av den kejsrerliga senaten enligt diarienumret. I riksarkivet har man någon gång efteråt gått även så långt att omordna efter beslutsdatum arkivlagda handlingar enligt diarienummer.

År 1809 blev Finland ett autonomt sturfurstendöme inom det ryska imperiet, och det blev nödvändigt att grunda en central administration för landets förvaltning. Det upprättades den Kejsrerliga Senaten för Finland (verket hette regeringskonselj till 1816), som utgjordes av två departement: ekonomiedepartementet och justitiedepartementet. Det föregående var det egentliga förvaltningsdepartementet, men båda departementen hade också gemensamma plenum-sammanträden. Ekonomiedepartementet var indelat till expeditioner och medlemmarna av ekonomiedepartementet hade var för sig sin expedition att förvalta. Året 1918 ombildades justitiedepartementet till Högsta domstolen och ekonomiedepartementet omnämndes til statsrådet och expeditionerna till ministerier. Statsrådet som bekant utgör landets nuvarande regering enligt Regeringsformen från 1919.

Struktur av ekonomiedepartementets arkiv blev den följande:

- brevdiarier, suppliksdiarier
- brevkoncepter, utslagskoncepter eller utslagsliggare
- protokoller
- reskripter (H. M. Kejsarens förordningar till generalguvernören)
- ankomna brevakter och supplikakter
- räkenskaper

De ovannämnda utgör de för hela departementet gemensamma huvudserierna, som efter den holländska terminologin kan kallas ryggradserier. I princip avspeglar sig den samma bilden i expeditionernas arkiv, de hade på samma vis sina diarier, protokoller av ärenden föredragna av expeditionen och akter; brevkoncepter träffas endast i expeditionernas arkiv (fastän de redan nämndes ovan bland de gemensamma serierna för fullkomlighetens skull).

I början behandlades nästan alla ärenden i ekonomiedepartementets sammanträden och sålunda förblev handlingarna också arkiverade i departementets allmänna serier. Men småningom och särskilt från 1860-talet blev expeditionerna lottade med större befogenheter och med självständig avgöranderätt, vilket gjorde deras arkivserier viktigare. Utvecklingen förde slutligen till det att den allmänna brevaktserien avbröts år 1929 (mot riksarkivets vilja), och därefter finns alla brevvärenden arkivlagda i ministeriernas serier. Det återstår som allmänna serier närmast diarier och statsrådets protokoller.

Senaten var ett kollegialt ämbetsverk och alla ärenden av vikt behandlades i sammanträden. Ärendets innehåll, behandlingen och beslutet kan studeras i protokollet, i fullständig form finns det också i brevkonceptet eller utslagsliggaren; handlingarna i ärendet arkiverades i brev- eller supplikaktserien. Man ansåg ett brev varje skrift från ett ämbetsverk eller myndighet och en supplik varje skrift från en enskild person eller senare också förening, bolag etc. Fördelningen till brevskrivande ämbetsverk och supplikavfattande enskilda undersåtar eller personer har bestått mycket långt och det har inte ännu helt försvunnet. Men diariet förnyelsen speciellt från 1960-talet har i många fall lett därtill att det förs ett enda diarium.

Diariet var indelat enligt avsändare; generalguvernören, landshövdingar (guvernörer 1837-1917), centrala ämbetsverk. Registreringen skedde kronologiskt för varje ämbetsverk och varje brev, som började ett nytt ärende, var också början till en ny akt. Akterna arkiverades enligt diarienummer. Till exempel Sen. EK.D. BD 15/25 1850 betydde brev nummer 15 på sidan 25 i senatens brevdarium för 1850. Utom aktnumret kunde man finna i diariet datum för ärendets behandling, ämbetsverk som yttrade sig i ärendet och beslutsdatum. Vid undersökningar i senatsarkivet borde man ta i hänsyn fyra serier: diariet, akten, protokollet och brevkonceptet eller utslagskonceptet (i supplikärenden). I diariet kunde man hitta ärendet enligt datum eller avsändare; det fanns också ett alfabetiskt register till generalguvernörens brev för 1809-1867, men enligt sakinnehållet kunde man i allmänhet söka handlingar endast i register till brevkoncepter eller protokoll. Blott prokollregister upprättades reguljärt. Det är troligt, att en noggrannare granskning av dessa register skulle ge vid handen, att deras redigeringsprinciper har mer eller mindre varierat och de inte motsvarar den nuvarande forskningens behov av hjälpmedel.

Senatens arkiv kan inte betecknas som annat än ett system grundat på serieakter. Akterna arkiverades efter formella grunder (diarienumret) och ärenden kunde man söka efter endast bristfälligt på grund av sakinnehållet. I huvudsak borde man framskrida i forskning på grund av datum eller avsändare. Supplikdiariet i ekonomidepartementet var ordnat alfabetiskt och också i justitiedepartementet fanns det till diariet ett alfabetiskt register. Om det fanns flere ansökare måste man söka efter första underskivaren eller titta i slutet av diariet under rubriken 'åtskilliga'.

Hurudan var en senatsakt? I den ingick brevet/suppliken som utgjorde början till ett ärende, i den ingick vidare utlåtanden i ärendet,

möjligen föredragandens promemoria, men i många fall innehöll akten endast det ankomna brevet med dess eventuella bilagor. Akten var alltså ofta ganska tunn och utan omslag; omslaget utgjordes av brevet självt, andra handlingar sammanfogades med tråd och senatssigill på pärmsidan. Man antecknade också på pärmsidan beslutsdatum (res.fin. = resolverat finaliter) och initialerna av de senatorer, som deltog i beslutet.

En sådan akt kan troligen, efter den tyska terminologin endast kallas en 'Vorgang', som enligt det i Tyskland utvecklade aktsystemet (Sachaktenregistratur) skulle ha blivit arkiverat i en större enhet, *Aktenbetreffseinheit* (Schatz) i överensstämmelse med sitt innehåll. Men i senatsarkivet arkivlades akterna enligt diarienummer och numret fastställdes alltid enligt avsändare. Endast i några fall uppstod i senaten större akter: om alla guvernörerna yttrade sig i saken, arkivlades deras yttranden i en och samma akt under Nylands guvernörs nummer (Nylands guvernör var den första i ordningen efter det att huvudsaden hade flyttats år 1819 från Åbo till Helsingfors). I många fall hemställde senaten ärendet till kejsaren i St. Petersburg till slutgiltigt avgörande och då det återvände med beslutet från stassekretariatet, arkivlades handlingarna, inte under samma nummer, utan under det nummer saken fick vid diariet förändring av generalguvernörens brev, som anmälde beslutet. Det framgår klart från det ovanstående att det inte fanns en tendens till sakaktsprincipen. Det hände dock att man emellanåt uttog handlingar från aktserier för att bevaras skilt. Till exempel finansexpeditionen hade förr i tiden en nästan famös serie av skilda handlingar. Det kanske var en antydning om, att serieprincipen inte alltid tillfredsställde alla den tids byråkrater (i riksarkivet har handlingarna för stor del blivit återställda till sina respektive platser i registrerade aktserier).

Tekniskt sett fungerade systemet bra, diarienumret bestämde för alla inkomna handlingar en otvetydig plats i serien. Man behövde inte överväga vid arkivläggning, endast tillämpa mekaniskt numrerings-systemet. En klar nackdel naturligtvis var att likadana saker arkiverades på skilda håll och sökningen förutsatt i många fall diarieläsning för en lång period (om man hade ingen aning om datum för sakens behandling). Man kunde framhålla som nackdel också att systemet baserade sig på inkomna handlingar. Om initiativet till en aktion togs inom ämbetsverket fanns det ingenting i aktserien. Senare fann man en utväg: det öppnades en ny sektion i diariet: ministeriets egna initiativ. Om det fanns ingen breväxling utåt, teg aktserien fullständig: det fanns inte akter om interna aktioner eller diskussioner.

I justitiedepartementet måste man förfara på liknande sätt som i ekonomiedepartementet: söka i diariet som kompletterades av ett alfabetiskt namnregister, ta fram akten och gå vidare till protokollet, utslagskonceptet eller domkonceptet. I allmänhet var vederbörandens namn förenat med aktnumret, i några enstaka fall identifierades en akt också med en allmän beteckning på målet såsom till exempel handlingarna rörande upproret år 1906, vilkas referens heter: Sen. JD SD pag. 471/1907 Sveaborg. Akterna indelades efter deras juridiska karaktär i tre serier: supplikakter, revisionsakter och ägodelningsmål och de innehöll handlingarna från målets behandling i hovrätten. Justitieakter kan kallas enligt en term begagnad av Pappritz *parallelismus membrorum*: varje akt var ett individuellt mål och som sådan jämförbar med alla andra.

Från året 1811 uppstod det ett nät av centrala ämbetsverk underlydande senaten, såsom tullstyrelsen, medicinalstyrelsen, lantmäteristyrelsen o.s.v. I deras arkiv avspeglade sig det från senaten och från 1700-talet kända systemet. Mestadels nya ämbetsverk var kollegiala så att protokollserien kom att vara av central betydelse. Ett särdrag var att senatens brev ofta arkiverades som en egen serie (som kejsarliga reskripter i senaten) och det utbröts på formella grunder av den traditionella serien inkomna brev, handlingar av särskild typ, till exempel från underlydande lokala myndigheter ankomna periodiska rapporter och liknande.

Men under det autonoma tidevarvet kom också sakakterna med i bilden genom förebilder från Ryssland och i mindre grad från Tyskland. Mellan kejsaren-storfursten och senaten fungerade två viktiga ämbetsmän: generalguvernören, som var kejsarens representant i landet och ordföranden i senaten, samt statssekreteraren, från 1834 ministerstatssekreteraren som hade sitt ämbetsäte i St. Petersburg och som föredrog finländska ärenden för härskarens slutgiltiga prövning. Generalguvernören var ryss, men statssekreterareposten bekläddes vanligen av en finländare. Båda ämbetsverk, generalguvernörskansliet och statssekretariatet eller Hans Kejsarliga Majestäts kansli för Finland förde sina akter enligt sakprincipen. Man borde dock nämna att från 1811 till 1826, då statssekretariatet existerade i form av en kollegialt organiserad kommitte för finska ärenden, liknade arkiveringssystemet förfaringssättet i senaten och också generalguvernörskansliet följde under Sprengtportens ledning 1808-1809 det bilaterala systemet (ingående och utgående skilt), dock fanns det en klar tendens till sakakter.

Struktur av generalguvernörskansliets arkiv (GGK):

- aktförteckningar, aktregister, diarium
- akter
- brevkoncepter

Struktur av statssekretariatets arkiv (StS):

- aktförteckningar, aktregister, diarium
- akter
- föredragningsnoter
- brevkoncepter

Undersökningar i båda dessa arkiv baserar sig på aktförteckningar, där akterna uppräknas i nummerföljd i årliga sviter eller på alfabetiska aktregister eller sakregister eller index såsom man nu skulle säga. Diarierna kunde man också nyttja som hjälpemedel men i allmänhet spelar de en betydligt mindre roll. Om man ville hitta ett särskilt brev, kunde man inte alltid, men dock i flesta fall finna i diariet vid sidan av registreringsanteckningen numret av den akt till vilken brevet hade inbundits. Det fanns ytterligare ett alfabetiskt register till inkomna brev i GGK för år 1857-1917, som i betydande del ännu lättade sökningar.

Under förryskningsperioden sedan 1899 växte GGK:s uppdrag och befogenheter, ännu större, kansliet indelades i flere avdelningar och sektioner, aktföringen och arkiveringen decentraliserades och också diariet föringarna fördubblades genom att avdelningarna började föra sina egna diarium och förteckningar. Av dessa dubbla hjälpmedel kan i synnerhet nämnas diariet av rysk typ, *nastolnyj rejester*, 'avdelningsregister', där registreringen skedde i akternas nummerordning. Diariet kom att motsvara på sätt och vis en innehållsförteckning till akten. Sedan början av serien fanns det också inbunden i akten en innehållsförteckning (rotulus).

Den centrala serien i StS:s och GGK:s arkiv var akterna. I en akt, på ryska *delo* (betyder både 'akt' och 'sak') inbands all korrespondens i en sak, både ingående och utgående, också interna promemorior och noter. Det fanns en brevkonceptserie, men den var endast för försiktighets skull. Det renskrivna konceptet, i sista skedet en genomslagskopia lades till akten och det överarbetade konceptet till konceptserien. Akterna hade alltid ett omslag på vilket en tryckt text angav ämbetsverkets namn och på vilket antecknades aktnumret och aktribriken, datum för den första och den sista handlingen och ofta också

en hänvisning till den föregående och följande akten av samma sak-innehåll. StS:s och GGK:s akter var verkliga sakakter, som innehåll alla handlingar rörande ett ämne. Exempel på akter: StS 99/1863, finska språkets brukande uti administrativa verk; GGK XVI/1905 I. sektionen, mordet på Bobrikoff.

Det synes, att man i början bildade akter alt efter som ärenden uppkom, men från 1860-talet lär aktbildningen ha grundat på en *aktplan*. Den slutsatsen kan man dra därifrån att samma aktrubriker återkommer år efter år under samma nummer. Under 1900-talet var aktplanen redan i GGK en på förhand tryckt handling. Brevväxling i ett ämne kunde naturligtvis pågå under flere år. I GGK var man van vid att arkivera akten under det år ärendet uppstod; i StS däremot arkivlades akten under det år ärendet avslöts. I StS gav man åt varje akt två nummer: den första under behandlingen och den andra då akten kom till arkivet (vilket från arkivariens synpunkt var mycket praktiskt: serien växte endast i slutet).

Sakakternas system utbreddes till finska civila ämbetsverk under det ryska väldet endast i några enstaka fall. Däremot var sakakterna allmänna i den militära förvaltningen både i truppförband och i staber. Det gälde speciellt den högsta ledningen d.v.s. staben för de i Finland förlagda trupperna, senare från 1864 staben för det finländska militärdistriktet, genom vilket generalguvernören kommanderade de ryska garnisonerna, och samma arkiveringsmetoder var i bruk också i generalguvernörens stab för den finska militären.

Om andra ämbetsverk kan man nämna ingenjörscorpsen för väg- och vattenkommunikationerna, som använde sakakter från 1817 till 1861, men under den tiden kåren var militärt organiserad och besatt med officerare med generalguvernören själv i spetsen. För andra gången gick detta ämbetsverk, numera under namn överstyrelsen för väg- och vattenbyggnaderna, över till sakaktsprincipen år 1900, ett system det ännu i dag använder. Man är okunnig om från vilket håll kom inflytandet till denna åtgärd. Järnvägstyrelsen tog samma steget år 1911 och modellet togs från Tyskland (Preussens järnvägsförvaltning antog en ny Registraturordning året 1895). Det är möjligt anta att dessa tekniska verk var mera öppna för byråtekniska reformer än de mera konservativa civiladministrativa ämbetsverken. Man kan också tänka sig att de sakers natur, dessa tekniska ämbetsverk hade att handskas med, krävde arkivering enligt sakprincipen, men detta kan endast fastställas av närmare forskning.

På tal om arkiveringsprinciper kan man inte glömma bort den

skarpa politiska motsatsen mellan Ryssland och Finland på grund av förryskningspolitiken, som börjats i öppen form 1899 och som med ett kort mellanrum 1905-1908 kom att fortsätta ända till marsrevolutionen 1917. Ryska inflytanden betydde ryska språkets intrång in i förvaltningen men allt som kom från förtryckarens sida var naturligtvis motbjudande i patriotiska ämbetsmäns ögon. Det var lätt begripligt att Sachaktenregistratur i sin ryska form kunde endast tillfälligt och med ett visst tvång tillämpas i finska ämbetsverk. Så till exempel arkiverade den ryskfödde senatens ekonomiedepartementets viceordförande, M. Borovitinov sina akter enligt sakprincipen även 1913-1916, men det blev endast ett undantag.

Vilken riktning tog utvecklingen efter det att landet blev självständigt? De gamla och härdvunna metoderna har till en del bevarats men viktiga nya utvecklingstendenser har kommit fram. Utrikesministeriet grundades år 1918 och det antog, närmast efter modellen från Sverige, ett dossiersystem som baserade sig på 115 huvudgrupper och där den geografiska elementen som naturligt hade stor plats. Men man arbetade med vanligt diarium i bokform kompletterat med kortindex och man bevarade den kronologiska brevkonceptserien (den andra kopian lade man till akten). I detta sammanhang är det möjligt att kort hänvisa till den allmänna tendensen i utrikeskanslierna. Det synes att kronologiska serier börjar att differentieras till sakakter i början av detta århundrade. I Tyskland vilade systemet redan på en fast grund, i Sverige förverkligades systemet konsekvent mellan 1899 och 1904. Stor-Britannien antog systemet år 1906 och samma år realiserades det i Washington, där man något senare år 1910 tog ett steg vidare och startade en *decimal file* för allmän korrespondens av Department of State. Också i Frankrike börjar de kronologiska serierna att differentiera sig och i Norge använde man sakakter från första början av utrikesförvaltningen. Samma tendenser kan möjligen spåras även i Danmark.

I finska försvarsverket fortsatte man i stora drag med metoder man hade vant sig vid, vilket kom att betyda sakakternas fortbestående. Detta gällde staber och truppförband dock med vissa variationer och utan samma strama regler som under den ryska tiden. Denna tendens blev fastställd i 1948 års instruktioner för försvarsmaktens arkivvård. På grund av riksarkivets utfärdade anvisningar utgavs det en enhetlig förteckningsplan för denna förvaltningsgren och serien F: brevväxling fick en viktig plats i schemat. I praktiken har man dock mött med svårigheter och de nyaste instruktionerna från 1973 har återigen givit mera plats för serieakterna.

Den viktigaste faktorn i utvecklingen av arkivläggningsmetoder har dock varit diariereformen sedan 1920-talet. Diariereformen i Finland är möjligen en avspeglning av tysk *Büroreform*. År 1929 gick två ministerier, försvarsministeriet och lantbruksministeriet och även medicinalstyrelsen över till kortsystem i diariet. Den ena sidan i reformen var form av diariet, den andra att man avstod från indelningen enligt avsändare och gick över till sakprincipen, d.v.s. att diariet indelades till sakgrupper. År 1938 granskade en statskommitté diariet och den rekommenderade i sitt betänkande att man i större ämbetsverk skulle avstå från den traditionella bokformen vid diariet. År 1943 grundades i finansministeriet en organisationsavdelning som anförtroddes alla rationaliseringsärenden i statsförvaltningen också registreringen, d.v.s. diariet. Den första chefen var Urho Kekkonen och under hans signatur utfärdades redan under kriget rekommendationer om diariereformen. Som resultat av denna avdelnings arbete har diariet förnyats i statsförvaltningen. Riksarkivet antog reformen 1973 för sina egna inkomna handlingar, fastän avdelningen för arkivförvaltningen redan från 1950-talet hade använt dossierer för sitt eget arbete.

Den viktiga frågan gäller, vad har diariet förnyats inverkat på arkivläggningsmetoden. Jag är inte i tillfälle att ge ett klart svar. Det synes att i arkiveringen har man inte alltid efterfollt diariet; handlingarna har alltså i några fall vidare arkiverats enligt löpande nummer och inte enligt det andra numret som anger sakgruppen (exempel på aktens nummer: undervisningsministeriet BD 1521/112/73). Men i andra fall har man ändå arkiverat akter i sakordning. I praktiken talar man nästan alltid om diarietplaner och det torde vara klart att idéet bakom detta är detsamma som i en tysk *Aktenplan*. Men man har riktat mycket litet uppmärksamhet åt själva akter (som ändå borde vara huvudsak; diariet är blott ett hjälpmedel). Man skall ställa frågan, om man arkiverar handlingarna i sakordning, så har man inte då gått från den hävdvunna serieprincipen över till sakprincipen? Akterna själva har samma utseende som förut, varje akt har ett diarienummer enligt initiativbrevet, men det andra numret binder akterna samman till en större enhet, som kunde kallas 'Aktenbetreffseinheit', om man ville nyttja tyska termer. Akterna innehåller fortfarande endast inkomna handlingar. Emellanåt tillägs en silkpapperkopia av det utgående brevet till akten, men inte allmänt. Och sålunda fortvarar den bilaterala grundvalen. Men den slutsatsen måste man oundvikligen dra att under diariereformens namn har i Finland skett en förflyttning, om ock bara för en del, från serieakter till sakakter.

Sekundära ordningsarbeten har sannolikt övat betydligt mindre inflytande på arkivens struktur i Finland än i andra nordiska länder. Detta därför, att det finns i Finland ont om äldre arkivbestånd och arkiväsendet är yngre, skapat under den period då de principer, som ännu i dag allmänt accepteras för behandlingen av arkivbestånd, hade redan framställts.

Senaten tillägnade redan under de första åren av sin verksamhet något av sin tid för arkivärenden, fungerade såsom arkivmyndighet, och året 1816 inrättades en arkivariepost vid senaten. Denna arkivariejurist tog hand om senatens egna handlingar och åtnöjde sig troligtvis att bevara dem i den ordning de hade ursprungligen blivit arkivlagda.

De stora ordnings- och förteckningsarbetena börjar med docent J. E. Grönblad och amanuens K. A. Bomansson, senare den första statsarkivarien. Den förstnämnda ordnade och förtecknade fogderäkenskaperna 1537-1634 och bildade en kontinuerlig nummerserie med allmänna handlingar rörande alla finska provinser eller större områden i början och fortsatt med den stora massan från slottslän till slottslän. Den ursprungliga ordningen i kammaret synes ha varit den motsatta: alla räkenskaper för ett år var tillsammans. Den första principen var altså året och därefter kom förvaltningsområdet. För Grönblad var ordningen den motsatta, han plockade tillsammans alla handlingar rörande ett slottslän. Kanske var hans tanke, att den ordningen tjänade bäst historieforskningen.

Bomansson fortsatte med Grönblads arbete och slutförde det för läneräkenskapers del. Följande samma principer upprättade han en serie förteckningar där volymerna upptecknades en efter annan i nummerföljd. Det måste tilläggas att båda dessa serier kompletterades från skilda håll, särskilt från länestyrelsernas arkiv och också handlingar från Moskva införlivades på 1860-talet med denna serie så att man från teoretisk synpunkt kan kalla den inte bara 'Auslesearchiv' utan möjligen också en 'Mischfonds'.

Bomansson utförde också ett annat arkivaliskt storverk: han förtecknade hela det yngre senatsarkivet, de ännu lite föraktade 'administrativa' handlingarna från 1809 ända till 1867. Bomansson anpassade hela arkivet på ett schema, men byggde på verkliga existerande serier och hans verk betydde sålunda inte en ändring av den ursprungliga ordningen, om sådant alls skedde. Riksarkivets 'grand old man' Reinhold Hausen redigerade den första tryckta översikten till statsarkivets arkivalier år 1883. Hausens presentation av materialet är inte klart byggd på proveniensprincipen - hans inspiration lär ha kommit från Sverige - så att de enheter man numera uppfattar som skilda arkivbestånd

skulle ha framträtt som skilda och självständiga. Men å andra sidan hans presentation bryter inte, tror jag, serier som bildats i senatens expeditioner. Det är möjligt att säga att den senare övergången till proveniensprincipen kunde för riksarkivets del ske utan större svårigheter.

Principiella arkivteoretiska frågor diskuterades under mellankrigstiden i en statskommitté kallad arkivdelegation, som först hade hand om landsarkivens inrättande (vad som skedde från 1927 till 1936) och sedan gjorde grundläggande propositioner för landets arkivväsende och arkivlagstiftning i sitt betänkande 1934. Från 1930-talets diskussioner också i landsarkivariemöten härrör sig det ordningsschemat som år 1941 och 1946 fastställdes av riksarkivet för kommunala arkiv och år 1947 för statliga ämbetsverk.

Det finska ordningsschemat bygger sig på det svenska fastställt år 1903, det innehåller nio huvudserier, som vidare kan indelas till underserier, som i sin tur bildas av arkivenheter (förvaringsenheter; kartong, band) och enskilda akter eller handlingar. I princip är det svenska och finska systemet detsamma, endast ordningen varierar i någon mån: i Sverige torde ordningen följa viktigheten, i Finland ville man följa behandlingsföljden genom att börja med diarium.

Det lär ha sitt intresse att presentera de två scheman eller förteckningsplaner parallellt (det svenska på vänster):

A Protokoll och föredragningslistor	A Diarium och registreringsböcker
B Koncept	B Förteckningar
C Diarium	C Protokoll
D Liggare och register	D Koncept och liggare
E Inkomna handlingar	E Ankomna handlingar
F Handlingar ordnade efter ämne (dossierer)	F Skriftväxling (ifall ankomna och utgående förvaras gemensamt)
G Räkenskaper	G Räkenskaper
H Statistik	H Handlingar ordnade enligt ämne (dossierer till F; här avtal, statistik, diverse handlingar)
	I Kartor och ritningar
J Kartor och ritningar	J Diverse handlingar (rekommenderas numera att inte mera använda den här serien)
K Fotografiska avbildningar	
Ö Övriga handlingar	

Man kan kalla de här planerna som enkla och klara, men ändå måste man konstatera att, oaktat den gemensamma ursprunget, tillämpandet har mer eller mindre gått i skilda vägar, fastän det är omöjligt att här ingripa i denna fråga.

Man har troget använt denna förteckningsplan i finska riksarkivet och landsarkiven och man har förmått ämbetsverken också att tillämpa den. Det nya allmänna arkivschema betydde också upphov till stora förtecknings- och ordningsarbeten, nästan hela arkivmaterialet är förtecknat på detta sätt och resultaten kan ses i tryckta översiktscataloger för riksarkivet och landsarkiven. Det allmänna arkivschema har utan tvivel utrett utomordentliga tjänster för arkivväsendet. I deras tankar som upprättade förteckningsplanen på 1930-talet var otvivelaktigt senatens och ministeriernas och de centrala ämbetsverkens arkiv, och alla dessa i stora drag byggde sig på serieprincipen. Men man måste konstatera att på likadant sätt schema har kunnat anpassas på arkivbestånd som bildats av sakakter: till exempel statssekretariatets och generalguvernörskansliets arkiv har förtecknats enligt detta mönster.

Som en brist i planen kan betecknas, att det inte finns en klar plats för interna handlingar (eller är bristen i kanslitraditionen?). Det har utarbetats förslag att bygga ut H-serien till en, till exempel på decimalsystemet baserad serie för interna handlingar såsom promemorior och handlingar födda i samband av beredelse eller planering (Salmela). Ett slags missbruk betyder enligt min mening också att det har öppnats för många underserier nästan *ad infinitum* och för obetydande handlingar. Någon gång kunde man tro att man har försökt bygga förteckningsplanen till en aktplan. Men från andra sidan producerar förvaltningen handlingar i så enorma mängder att det alltid finns ett tryck att öppna nya serier. På lång sikt kunde det vara praktiskt att helt gå från bokstavssigna till siffror, byggda på decimalsystemet (utan att dock passera tre eller fyra decimaler): siffrorna är mera elastiska än bokstavssigna. Siffrorna skulle också ge ett modernt utseende för arkivenheter och signa. Det finns också en svårighet att anpassa schema till utvecklingen. Förteckningsplanen med alle underserier är en logisk byggnad, som det är lätt att upprätta för ett slutet arkivbestånd, men det är vida svårare att anpassa det på ett dynamiskt växande arkiv. Det tycks någon gång vara önskvärt att kunna bilda nya serier fritt enligt behov.

En utmaning till förteckningsplanen och hela serieakternas princip betyder de arkiveringsmetoder som arbetar utan register eller diari-er:

subject classification, (American) *filings plans*, där arkivläggningens bas är inte mera en plan med ett tiotal serier utan alla handlingar arkivläggs i sakakter (files) på grund av deras innehåll. Det gäller alltså en enda stor »serie« som växer inifrån och där akterna inte avslutas årsvis. Det finns verk som vill arkivera sina handlingar på detta vis utan diariet och förteckningsplaner som ett enda direktiv aktplanen, *filings plan*. Erfarenheten tycks i Finland tala för det att endast en del av handlingar är lämpliga för detta slags arkivering, men det uppstår förmodligen i framtiden arkivbestånd enligt detta mönster. Och såsom historien bevisar, är detta inte helt okänt, inte ens i Finland som har ändå varit ett förlovat land för serieakter och där arkivarierna allmänt har skytt sakakter och ansett dem som ett egendomligt undantag.

Utan att ha någon verklig kännedom om situationen törs jag ännu dra en tillfällig konklusion (för vidare diskussion i ämnet?) rörande förhållandet i Norden på den i arkivhistoria viktiga axeln serieakter - sakakter: Finland är på väg att gå över till sakakter utan att dra alla slutsatser därom; i Sverige har man trätt några steg längre; i Norge har man kanske medvetet antagit sakprincipen (anglosaxiskt inflytande?); i Danmark enligt en artikel av riksarkivarie Hvidtfeldt fanns det år 1961 bara två verk med dossiersystemet: utrikesdepartementet och statsjärnvägarna (Arkivvetenskapliga studier 3. 1962). Kanske kunde situationen utredas av en Nordisk arkivdag eller ett gemensamt seminarium?

Till slut en reflexion om internationellt samarbete mellan arkiven. Det har någon gång sagts att samarbetet mellan arkiven är konstgjort. Denna tankegång utgår därifrån att arkivmaterialet är unikt och bundet till ett land eller en ort. Detta är för en del sant: arkivalier i landsarkivet i St. Michel belyser bäst Östra - Finlands hävder. Men jag hoppas ändå, att också denna lilla artikel för Finlands del kunde antyda, att det finns i arkivens utveckling många för flera länder gemensamma punkter och att det är utomordentligt viktigt att känna förhållanden i andra länder för att kunna bättre uppfatta sitt eget lands arkivalier och arkivbestånd, deras historia och struktur.

Litteraturhänvisningar

Om arkivteori Schatz, Behördenschriftgut (1961); Archivum 14, 1964 (1968); Nilsson, Arkivkunskap (1973); Brenneke-Leesch, Archivkunde (1953), Franz, Einführung in die Archivkunde (1974) och också andra handböcker såsom Enders; Jenkinson; Schellen-

berg; Manuel d'archivistique (1970); Teorija i praktika archivnogo dela (1966).

Om internationella jämförelser Nilsson s. 35.

Om Finlands arkivhistoria se litteratur på s. 41 i Riksarkivet, en handledning. Riksarkivets publikationer 3. Helsingfors 1973: Pirinens, Roséns, Blomstedts och Nurmios artiklar; om medeltida arkiv Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Arkiv, Regi-strum; om räkenskapssystem J. G. von Bonsdorff, Storfurstendömet Finlands kameral-lagfarenhet (1833), betänkandet och förordningen rörande kassa- och räkenskapsväsen-dets omorganisering 1899.

Om arkivbestånd behandlade i denna artikel Riksarkivet, en handledning (1973); Översiktskatalog för riksarkivet I-IV (1956-1973); Maakunta-arkistojen opas (Landsarkiven en handledning) (1972); Maakunta-arkistojen yleisluettelo (Översiktskatalog för landsarkiven) I-III (1971); Sota-arkiston opas (Krigsarkivet, en handledning) (1974); Suomen arkistojen opas - Arkiven i Finland, en handledning (1975).

Om diariereformen Alpo Salmela, Diarieföringen i Finland. Arkivvetenskapliga stu-dier 4 (1968); av central betydelse för mitt tema; många uppgifter kommer från honom.

Om dossiersystemet i utrikesförvaltningen Nilsson s. 65; Thomas-Case (ed), The New Guide to the Diplomatic Archives of the Western Europe (1975); Gustafson (ed), The National Archives and Foreign Relations Research (1974) s. 4.

Om ordningsarbeten Blomstedts och Nurmios artiklar samt Boëthius, Primär och sekundär proveniens i svenska riksarkivet. Historiallinen arkisto 60 (1966), där han påpekar, att den farliga punkten för handlingar var, då de inte mera var behövliga för aktuella behov. Det kan konstateras att senatens handlingar bevarade ganska bra sin ursprungliga ordning, kanske därför att de var alltid under kontroll: det fanns en senatsarkivarie sedan 1817 och på 1860-talet tog Bomansson hand om dem. I stora drag kan man säga att troligen endast senatens räkenskaper råkade i ordning. Deras ursprung utreddes, de ordnades och förtecknades enligt det allmänna arkivschemat i bör-jan av 1960-talet, då också andra senatshandlingar förtecknades före utgivandet av översiktskatalogen år 1966. Se också Bomansson, Katalog öfver handlingar och räkenskaper i Kejsrerliga Senatens för Finland nyare arkiv från år 1808 till och med 1867; Hausen, Öfversigt af Finlands statsarkivs uppkomst, tillvext och närvarande organisa-tion (1883).

På sidorna 21-24 i Riksarkivet, en handledning ges en mera nyancerad bild av hjälp-medel till de viktigaste arkivbestånden, som jag har presenterat mycket schematiskt. I översiktskatalogerna finns alla serier förtecknade, och det kan lätt iakttagas, att de verkliga existerande serierna är vida talrikare än de ryggradserier jag har framställt. Men jag tror, att de flesta andra (jag inte omnämmt) tillhör till kategorier a) från huvudserier differentierade serier b) föga betydande biserier c) handlingar utbrutna ur registrerade handlingar och d) den del av arkivet som före ordningsarbetet kan - enligt Pappritz - kallas »ungeordneter Rest« som torde vara en allmän företeelse i alla arkivbestånd.

Som sagt kan denna artikel endast vara en skiss, och många skeden i utvecklingen borde omsorgsfullt utredas. Många frågor kan ställas, till ex. vad kan man säga om medeltida arkivläggning utöver brevkistorna, vilket var arkiveringssystemet i sina detaljer under den svenska tiden och fanns det ett tyskt inflytande. Det ryska systemet och inflytandet under 1700- och 1800-talen borde noggrannare utredas (Se dock Raimo Viikkis artikel om Arkiven i Gamla Finland i denna bok s. 97. Till ex. den ryska telegrafstyrelsen i Finland hade ett mycket effektivt utgallringssystem; enligt Kihlberg för-stördes 90% av akterna; berodde detta på sakaktsystemet? Vidare borde man undersöka

försvarsmaktens metoder (det finns på finska en kort redogörelse i Sota-arkiston opas (Krigsarkivet, en handledning) s. 22-25) och på svenska i Dr. Ropponens artikel i denne bok s. 127); Büroreform's inverkan kunde studeras och tankesättet bakom finska diarieplaner, dossiersystemets ankomst och till sist också arkiveringssystemen i affärsvärlden kunde vara föremålet av en utredning (och där skulle vi troligen möta anglosaksiska impulser).

Arkiven från Gamla Finland

Raimo Viikki

1. Gamla Finland

Med benämningen Gamla Finland förstod man alltsedan 1800-talet de sydöstra delarna av Finland, vilka Sverige i frederna i Nystad 1721 och Åbo 1743 avträdde till Ryssland, samt vilka 1812 som Viborgs län förenades med storfurstendömet Finland. Gamla Finland var förenat med Ryssland f.o.m. Viborgs erövring år 1710 till freden i Nystad 1721 som en del av ockupationsförvaltningen, och därefter 1721-1743 som Viborgs och Kexholms provins, vilken lydde under det S:t petersburgska guvernementet, 1744-1784 som det viborgska guvernementet, 1784-1797 som Viborgs ståthållarskap och 1797-1811 som det finländska guvernementet.

Begreppet Gamla Finland hade småningom uppstått. Redan på 1770-talet då Katarina II var regent, började det viborgska guvernementet i vardagligt språkbruk kallas ryska Finland och sedan allt oftare enbart Finland, vilket även blev områdets officiella namn då det finländska guvernementet år 1797 bildades. Sedan Ryssland i 1808-09 års krig erövrat huvudparten av Finland, som tidigare tillhört Sverige går detta nyerövrade område i ryska handlingar åtminstone f.o.m. december 1808 under namn av »Nya Finland«. Till åtskillnad från detta fick det finländska guvernementet, som redan förut var i rysk ägo heta Gamla Finland.

Sveriges lag var i tämligen stor utsträckning gällande i Gamla Finland. Tack vare detta lyckades området även i svåra förhållanden bibehålla sitt landskaps särprägel. Gamla Finland var likväl inte i rättsligt avseende ett enhetligt område. I Viborgs och Kexholms provins, som i freden i Nystad förenats med Ryssland, gällde nämligen Kristoffers landslag med dess tilläggsförordningar, medan man där emot i området längre västerut som avträtts i Åbo-freden tillämpade 1734 års svenska lag. Det ekonomiska livet, politiserandet o.s.v. dirige-

rades däremot i hela Gamla Finland genom ukaser i enlighet med det ryska förvaltningssystemet. Av denna orsak har man vid utforskandet av områdets historia att utgå från den tryckta ryska lagsamlingen »Polnoje Sobranie Zakonov Rossiskoi Imperi«, som omfattar flere volymer.

Det nya förvaltningsmaskineriet blev på många sätt betungande för den karelska befolkningen. Medan kriget ännu pågick hade Peter den Store år 1710 till generalmajor Tsernysev bortskänkt 92 gårdar i Mola socken. Tsernysev lät senare till gårdarne förflytta som tjänstefolk ryska bönder, som var hans livegna. Donationssystemet, som härmed fått sin början, spred sig med tiden och kom att hämma Gamla Finlands ekonomiska utveckling. Emellertid hamnade de finska bönderna inte under något skede i livegenskap, vilket var fallet annorstädes i Ryssland. Problemen tillspetsades till det yttersta under förryskningsperioden i slutet av 1700-talet. De ryska utskrivningarna av krigsfolk var avskräckande och främmande för finnarna, i podusnieavgiften, den nya person skatten, som uppbars från år 1783 ingick element, som inte kan låta bli att föra tankarna till kollegierådet P. I. Tsitsikov, uppköparen av döda själar som skapats av Nikolaj Gogol. En del av förvaltningsreformerna kan förliknas vid de reformer, som med tiden dök upp i det rysktstyrda storfurstendömet Finland. Så hade t.ex. dödsstraffet avskaffats i Gamla Finland år 1754 och utbytt mot kroppsaga eller förvisning till Sibirien. I storfurstendömet började man f.o.m. 1820-talet sända farliga fångar till Sibirien.

Gamla Finland var dock inte efterblivet på alla områden. Där blomstrade trävaruindustrin, dess högsta ämbetsmaskineri och intelligenta, ett ytskikt som höll sig avskilt från gemene man, var av internationellt ursprung och även mången finländare nådde en tämligen hög ställning i den ryska ämbetshierarkin under de tre generationer som Gamla Finland existerade. Gamla Finland var St Petersburgs förpost och samtidigt en del av de stora konflikternas och många möjligheter- nas Ryssland.

2. Förvaltningsmaskineriet och arkivbildarna

2.1. Ockupationsförvaltningens tid 1710-1721

Sedan ryssarna år 1710 berövat den svensk-finska armén Viborg, upphörde det tidigare förvaltningsmaskineriet med undantag av rådsturätten i Viborg att fungera. Sedan hela Finland ockuperats, avskiljdes

de två östligaste länen - Viborgs och Nyslotts län samt Kexholms län - från generalguvernörens i Åbo myndighet till en egen förvaltningsenhet. Förvaltningen handhades av militären: på lokal nivå leddes den av överkommendanten i Viborg och denne underlydande kommandanter i Nyslott och Kexholm.

I länsräkenskapernas allmänna handlingar som förvaras i riksarkivet ingår ca: trettio arkivenheter från ockupationstiden (1717-21). De berör likväl nästan enbart västra Finland eller Åbo generalguvernement. Från Viborgs generalguvernement finns det enbart ett band diverse handlingar.

Medan kriget ännu pågick igångsattes i Ryssland omfattande förvaltningsreformer, vilka sträckte sin verkan även till Gamla Finland. Peter den Store hade år 1708 gett befallning om bildandet av guvernement och dem underlydande provinser. Till följd av ockupationen av Ingermanland och Karelen bildades till först det S:t petersburgska guvernementet. År 1711 uppkom dirigerande senaten, som i kejsarens namn skulle fungera som högsta domstol och leda den centrala förvaltningen. Dess verksamhet som centralt ämbetsverk underlättades, när man år 1718 för olika förvaltningsgrenar inrättade nio kollegier. Högsta kyrkliga organ blev år 1721 den heliga synoden. Dessa ledande myndigheters fonder bevaras naturligtvis i Sovjetunionens arkiv. På mikrofilm finns emellertid i Finlands riksarkiv en del av kollegiets för utrikes ärendena, amiralitetskollegiets, samt en del enskilda personers arkiv från Gamla Finlands tid. Arkivmaterial som saknas har man försökt ersätta genom att filma material i svenska arkiv (t.ex. Krigsarkivet: Stora nordiska kriget).

2.2. Viborgs och Kexholms provins 1721-1743

Efter freden i Nystad kunde man i Gamla Finland återgå till civilförvaltning. Myndigheterna på länsstyrelse - eller lägre nivå följde i sin verksamhet svensk praxis - flertalet ämbetsmän hade endast bytt överhet - och arbetsfördelningen för de högre myndigheterna verkade inte heller främmande. Peter den Stores rådgivare var väl förtrogna med det västerländska förvaltningssystemet.

Chef för Viborgs och Kexholms provins, som lydde under det S:t petersburgska guvernementet, var en överkommendant eller vojevod med generalmajors rang. Denne residerade i Viborg och bistods av provinskansliet och drätsel- eller skattkammaren. Kansliet hade underavdelningar i Viborg och Kexholm, och vardera underavdelningen förestods av en gränskommissarie med biträden. I spetsen för skatt-

kammaren stod en landskamrerare som under sig hade en lantränt- och proviantmästare både i Viborg och Kexholm. Dessutom fanns det en särskild lantmätare för hela provinsen. I lokalförvaltningsmässigt avseende bildade Viborgs och Kexholms provins ett härad, som förestods av en kronofogde eller en lantkommissarie. Länsmän, till antalet åtta, var utplacerade i socknarna.

Befattningshavarnas ställning var noggrant föreskriven i utgiftstaben för år 1731. Lokala myndigheter skulle i sin verksamhet följa svenska instruktioner, som emellertid inte alltid fanns att tillgå. Därför uppstod det gång på gång mångahanda friktioner i handhavandet av förvaltningsuppgifterna.

Kejsaren utnämnde överkommendanten. Denne hade till uppgift att bevaka regentens intressen, övervaka landskapets allmänna säkerhet och utveckling samt tjänstemännens ämbetsutövning. Befolkningen inom området fick rikta sina klagomål till vojevoden, ifall de fått lida av missväxt, skatter eller oskäligheter från tjänstemännens sida. Provinskansliets ämbetspråk var ryska. En översättare uttolkade ankommna handlingar medan utgående handlingar enbart expedierades på ryska.

Länskamreraren var näst efter vojevoden provinsens viktigaste ämbetsman. Tre gånger i året skulle han översända en berättelse över sitt område till kammarkollegiekontoret för livländska och estniska ärenden i S:t Petersburg. Delvis för detta ändamål och delvis även för att övervaka lantkommissariens ämbetsutövning skulle länskamreraren årligen göra en inspektionsresa i provinsen. Kamreraren var, som titeln redan säger, en redovisande myndighet. Redovisningen gick till på både svenska och ryska: kapitalräkningen uppgjordes på svenska; på ryska gjordes därav ett exemplar för kammarkollegiekontoret, liksom även av de rapporter som avfattades tre gånger per år och av de som avfattades varje månad.

Förutom guvernören i S:t Petersburg hade även kammarkollegiet tillsyn över provinsens ekonomie- och kameralförvaltning. Sedan kammarkollegiet överflyttats till Moskva upprättades år 1731 i S:t Petersburg kammarkollegiekontoret för livländska och estniska ärenden. Följande år anförtröddes kontoret även de kamerala ärendena i Viborgs och Kexholms provins. Som namn på ämbetsverket vann kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden hävd (Das Cammer Collegii Contoir der Lief-Est- und Finnländischen Sachen). Med undantag av överkommendanten utsåg kontoret ämbetsmännen i provinsen.

Vid omorganiseringen av förvaltningen hade Peter den Store upprättat ett justitiekollegium för ledningen av rättsväsendet i hela riket. Hovrätterna och huvudmagistraten i S:t Petersburg underlydde kollegiet. Hovrätterna hade överinsyn över landsbygdens överdomare eller lagmän, vilka i sin tur övervakade under- eller landsdomarnas verksamhet. Städers magistrater och rådsturätter stod under huvudmagistratens överinsyn.

Viborgs och Kexholms provins saknade lagman. Distriktet underställdes år 1723 hovrätten i S:t Petersburg, vilken till provinsen ägde sända en justitiekommissarie, som i fråga om tjänsteställningen stod häradshövdingen nära. En justitiekommissarie utnämndes år 1725, men uppenbarligen var hans verksamhet föga effektiv, eftersom guvernör Engelhardt i sin berättelse av år 1767 påstår, att Gamla Finland helt saknade häradshövdingar före bildandet av det viborgska guvernementet.

Inom provinsen fanns från svenska tiden tre städer: Sordavala, Kexholm och Viborg. Av dessa upphörde Sordavala att existera som stad, och föga bättre beställt var det med Kexholm, där det bl.a. inte fanns rådsturätt. I Viborg var emellertid rådsturätten i verksamhet under stora ofreden och den var sedermera underordnad huvudmagistraten i S:t Petersburg. Rådsturätten i Viborg använde huvudsakligen tyska som protokollspråk, men i någon mån även svenska. Hovrätten och huvudmagistraten i S:t Petersburg indrogs i slutet av 1720-talet i samband med omorganiseringen av rättsväsendet.

I stället upprättades år 1731 i S:t Petersburg för rättskipningen i de erövrade områdena vid justitiekollegiet en avdelning, vars ämbetspråk var tyska. År 1735 blev avdelningen oberoende av justitiekollegiet för livländska och estniska ärenden. Redan samma år underställdes Viborgs och Kexholms provins kollegiet, som därefter gick under namn av justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden (Das Justice Collegium der Lief - Est - und Finnländischen Sachen). Kollegiet hade i Gamla Finland samma ställning, som hovrätten enligt svensk lag hade.

Under ockupationstiden mellan åren 1712-1716 verkade i Viborg ett konsistorium, som leddes av medlemmen i det forna domkapitlet, kyrkoherden i stadens dubbelförsamling Magnus Alopæus. Konsistoriet intog samma ställning som domkapitlet. Den konsistoriella förvaltningen ägde bestånd efter Alopæus bortgång 1716, men var till sin utformning lösare än tidigare. Peter den Stores ukas av år 1720 utgjorde regentens första kända ställningstagande till den östfinska kyrkan

och förstärkte Viborgs konsistoriums prestige. Dess rättigheter stadfästes genom ett privilegium av år 1732. Domprosten i Viborg var under hela perioden ordförande i konsistoriet. 17 moderförsamlingar, 4 kapell och 5 bönehusförsamlingar lydde under konsistoriet. Svenskan var ämbetspråk i den lutherska kyrkan. Till år 1735 hade den heliga synoden uppsikt över den evangelisk-lutherska kyrkan, men nämnda år övergick denna befogenhet till det nyssbildade justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden. Den heliga synoden kom således inte längre att handha »de oliktroendes« ärenden.

Den grekisk-katolska kyrkan förblev allt fortfarande under den heliga synodens uppsikt. I spetsen för provinsens sju grekisk-katolska församlingar stod protojereien eller domprosten i Viborg. Därtill fanns det inom området två kloster: Valamo och Konevits. Provinsen hörde till S:t Petersburgs stift. Ämbetspråket var kyrkoslavonska och ryska. Provinsen saknade ett egentligt skolväsen. Endast borgarna i Viborg var i stånd att underhålla en tysk skola.

Viborgs och Kexholms provins saknade således inte ett eget förvaltningsmaskineri, men jämfört med det svenska var det otympligt. Området var likväl enligt rysk måttstock tämligen litet och kunde således lätt övervakas av ämbetsverken i S:t Petersburg, som inte heller geografiskt låg långt ifrån Viborg.

2.3. Det viborgska guvernementet 1744-1784

»Hattarnas krig« som utkämpades mellan svensk-finska och ryska trupper åren 1741-43 ledde till att Finland ockuperades av Ryssland. I freden i Åbo måste Sverige avträda områdena österom linjen Kymmeneälva och Mäntyharju vattenled. Det ryska Finland fick sålunda sin slutgiltiga omfattning och kunde svårligen förvaltas som en helhet i likhet med Viborgs och Kexholms provins. Organiseringsarbetet anförtroddes en av Karl XII:s tidigare officerare, generalguvernören i det ockuperade Åbo län J. B. von Campenhausen. Kejsarinnan Elisabet överlämnade den 16.1.1744 till dirigerande senaten en ukas, enligt vilken det ryska Finland skulle bilda det viborgska guvernementet. Senaten förverkligade Campenhausens plan i 1744 års stat, som sedan i fyrtio år var normerande för förvaltningen.

En guvernör med generallöjtnants rang stod i spetsen för det viborgska guvernementet. Förvaltningsområdets ringa omfattning jämfört med andra ryska guvernement var troligtvis anledning till att tjänsten först år 1758 besattes permanent. Guvernören hade vid sin sida ett guvernementskansli, som leddes av ett guvernementsråd. Kansliet var

uppdelat på en rysk och en svensk avdelning, vilka vardera förestods av en sekreterare. Avdelningarna hade en gemensam translator. Sekreteraren för den svenska avdelningen skulle väl behärska svenska och tyska, samt ha så god kännedom om områdets lag och rätt, att han kunde informera guvernören och rådet, vilka i allmänhet saknade kännedom om dylika angelägenheter.

Guvernementskansliet var den myndighet, som handhade högsta verkställande makten och ekonomin inom sitt område. Detta var orsak till att kansliet stod i flitig skriftväxling med dirigerande senaten, de kejserliga kollegierna och det kejserliga kansliet, andra guvernementskanslier samt i egenskap av ämbetsverk på gränsområdet även med länsstyrelsen i Kymmenegårds län och Åbo hovrätt, vilka vardera låg inom det svenska Finland. Guvernementskansliet fungerade som beslutande myndighet bl. a. i rättstvister, som berörde krono- och donationsjord och omhänderhade kronans inkomster samt deras uppbörd. Kansliets beslut kunde överklagas i kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden, men klagomål i exekutiva ärenden skulle riktas till justitiekollegiet. I vardera fallet var besvärstiden en månad.

Det viborgska governmentet sönderföll i två ståthållarskap, provinser eller län. Den västliga provinsen var Kymmenegårds med Villmanstrand som centrum, och den östliga Viborgs och Kexholms provins med Viborg som centrum. Denna tudelning möjliggjorde beaktandet av den judiciella skillnaden mellan de år 1721 och 1743 införlivade områdena. Provinsen stod under ledning av en ståthållare med rang av överstelöjtnant. I ståthållarkansliet biträdades han av en sekreterare, en motsvarighet till den tidigare länssekreteraren, och av en translator. Ståthållaren skulle övervaka provinsens tjänstemäns ämbetsutövning och det ekonomiska läget i provinsen genom att företa tjänsteresor. Ståthållarkansliet avgjorde tvister rörande äganderätten till kronogodsens och dessas gränser. Ändring i dess beslut kunde sökas i guvernementskansliet.

Jämte ståthållarkansliet fanns det i vardera provinsen såsom under svenska tiden ett länskontor, som under ståthållarens uppsikt förestods av en kamrerare. I kontoret upprättades kalkyler för varje månad m. a. o. inkomst- och utgiftskalkyler, vilka skickades till senaten, till kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden samt till ekonomiekollegiet. Rapporterna som uppgjordes tre gånger i året över medlen som influtit från provinsen sändes till kammarkollegiet, pengarna från saltullen till saltkontoret och skatterna från kronogod-

sen till ekonomiekollegiet. Dessutom skulle fullständiga årliga rapporter avges till dessa högsta kamerala och finansmyndigheter. Länskontoret skulle även granska lantkommisariernas mantalslängder och räkenskaper över magasinens sädesförråd, samt översända dem till kammarkontoret. Länskontoret ombesörjde även regementenas proviantering. Minst en gång på två år hade kamreraren att resa omkring i provinsen för att samvetsgrannt kunna sköta sina många åligganden och speciellt för att utröna, varför bönderna inte förmådde betala sina skatter utan lämnade sina gårdar öde. - Ansvarig kamrerare i guvernementet var kamreraren i Viborgs provins. Lanträntmästaren och proviantmästaren omhändertog länsränteriet och proviantmagasinet. Dessa var till antalet tre och var belägna i Viborg, Kexholm och Sordavala. I Nyslott fanns gränskommissariens expedition. Viktiga ämbetsmän i provinsen var lantmätaren, landsfiskalen och landsgevaldighern.

För den lokala förvaltningen var provinserna indelade i tre kommissariat (dessa kallades även provinser), vilka motsvarade häraden i den svenska förvaltningen: i Viborgs ståthållarskap fanns Viborgs, Kexholms södra och Kexholms norra kommissariat samt i Kymmene-gårds ståthållarskap Kymmene, Lappvesi och Jäskis kommissariat. Kommissariaten förestods av kronofogdar eller kretskommissarier. Eftersom alla ämbetsmän i sin verksamhet hade att följa de reglementen, som var i bruk inom den svenska förvaltningen - vilket inte alltid gick friktionsfritt - måste även kronofogden följa reglementet av den 9.10.1688. Hans verksamhet innefattade enligt hävd uppbörden av kronans inkomster med undantag av tulluppbörd och -redovisning, men han skulle även vara närvarande vid mantalsskrivningen samt anskaffa inkvartering och proviantering för krigsmanskapet och bistå det under marsch. Kronofogden ansvarade för sin verksamhet inför länskontoret och ståthållarkansliet.

I Gamla Finland är de första mantalslängderna från år 1728. I revisionen som verkställdes samma år utgör praxis från den svenska tiden grund för beskattningen. Fram till tiden för ståthållarskapets införande grundade sig mantalsskrivningen på reglementet för mantalskommisarierna av den 20.12.1693. Mantalskommisariat fanns i alla kommissariat förutom i Kexholms norra kommissariat som bevarade sin särprägel i beskattningsmässigt avseende t.o.m. under Katarina II:s reformer. I ovannämnde kommissariat skulle det vart fjärde år upprättas ett s.k. arvio-huvudskrivning, där personskatten ingick i jordskatten.

Lantkommissarierna biträdades av häradskrivare, en för varje kommissariat, men Viborgs och Kexholms kommissariat hade gemensam skrivare. De utförde sitt arbete enligt reglementet av den 16.10.1689. Länsmännen i socknarna var till antalet 4 i Viborgs, 2 i Kexholms södra, 2 i Kexholms norra, 5 i Kymmene, 5 i Lappvesi och 6 i Jäskis kommissariat, och deras uppgifter var lika mångfaldiga som i Sverige-Finland. Liksom i Sverige underlättade bro- och jaktfogdar länsmännens börda. Nämnade biträden var inte arkivbildare i likhet med byäldeste eller staroster och tiondefogdar, ordningsmän för byalag.

Tjänstemännens arbete försökte man reglera genom att till kammarkontoret samt guvernements- och ståthållarkanslierna anskaffa de intruktioner, som användes inom den svenska förvaltningen. Förvaltningspråket inom ämbetsverken varierade. Guvernementskansliet, som mest hade att skaffa med den ryska centralstyrelsen, använde sig av ryska. En tid vägrade kansliet att motta tyska eller svenska handlingar. Detta åsamkade de lägre tjänstemännen, som inte behärskade ryska, samt gemene man som hade svårare att få rysk - än svenskspråkiga skrivare, ansenliga svårigheter. Justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden förmådde guvernementskansliet att motta även svenska papper, men gentemot de tyska förhöll det sig fortfarande avvisande. Däremot vann tyskan på bekostnad av svenskan allt mera terräng i ståthållarkanslierna. Kommissarierna och de övriga lägre ämbetsmännen använde sig mestadels av svenska. Eftersom ryska var ämbetspråk inom kammarkontoret, var man tvungen att upprätta räkenskaperna för guvernementet på trenne språk: originalet formenligt på svenska, på tyska till ståthållarkansliet och på ryska till kammarkontoret; ibland kunde tyskan utelämnas.

Inom justitieförvaltningen tjänade justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden fortfarande som hovrätt för Gamla Finland, men i 1744 års stat inrättades en lagmansrätt som sorterade under kollegiet. Lagmansrätten var i civilmål en mellaninstans: brottmålen föll utanför dess kompetens. Det viborgska guvernementet bildade en lagsaga.

Från och med detta fanns det fyra domsagor. Viborgs kommissariat och Kexholms provinser utgjorde två skilda domsagor. Kymmenegårds provins var också delad. Kymmene och Lappvesi kommissariat utgjorde en och Jäskis kommissariat en annan domsaga. Senaten utnämnde domarna på förslag av justitiekollegiet. Av städerna hade endast Viborg och Fredrikshamn magistrater, och dessa verkade både som förvaltningsorgan och som rådsrätt. Det fanns två kämnersrät-

ter: i Viborg och Villmanstrand. Eftersom Villmanstrand vid denna tid var tvillingstad till Fredrikshamn, underlydde accis- och kämmersrätten i Villmanstrand magistraten i Fredrikshamn. De forna städerna Kexholm, Sordavala och Nyslott räknades som landsbygd.

Originalen till domstolsprotokollen avfattades på svenska, men handlingarna till justitiekollegiet på tyska.

Till följd av de territoriella överlåtelseerna i Åbo-freden var man även tvungen att omdana den kyrkliga förvaltningen. Den evangelisk-lutherska kyrkan leddes av två konsistorier, av vilka det ena som verkade i Viborg omfattade församlingarna i Viborgs och Kexholms ståthållarskap, och det andra i Fredrikshamn församlingarna i Kymmenegårds ståthållarskap. Konsistorierna som förestods av domprostar var underställda justitiekollegiet. De grekisk-katolska församlingarna var fortfarande underställda S:t Petersburgs stift och underlydde således den heliga synoden.

Konsistorierna var framgångsrika i sina försök att få till stånd ett skolväsen i Gamla Finland. År 1745 grundades en katedralskola i Viborg, en trivialskola i Fredrikshamn samt pedagogier i Kexholm och Villmanstrand. Pedagogen i Nyslott inledde sin verksamhet år 1747 och stadsskolan i Sordavala år 1756. Undervisningsspråket i skolorna var delvis svenska, delvis tyska, som senare blev huvudspråket inom skolväsendet.

2.4. Viborgs ståthållarskap 1784-1797

Katarina II omdanade och förenhetligade förvaltningen i sitt rike. År 1775 publicerades en ukas över guvernementsförvaltningen. Guvernementens antal utökades till femtio. Man försökte göra guvernementen lika stora med avseende på invånarantalet. För att förhindra ärendens anhopning fick guvernementen sin beslutanderätt utvidgad. De flesta kollegierna avskaffades och deras uppgifter överfördes på guvernementsstyrelserna. Endast utrikes-, krigs- och amiralitetskollegierna fortsatte sin verksamhet. Senaten anförtroddes uppsikten över förvaltningen. Guvernementsreformen förverkligades stegvis. Östersjöprovinserna och Gamla Finland var i turen i början av 1780-talet.

Den 21.2.1784 öppnades i Viborg högtidligen den nya ämbetsverken som reformen medfört. Gamla Finland blev nu ett ståthållarskap (namjestnitsestvo). Festligheterna till trots förblev förändringarna okända på många håll, t.ex. kommandanten i Villmanstrand och kronans brännvinskommissarie, som var bosatt i Frederikshamn trodde att guvernementskansliet fortfarande var verksamt.

I ståthållarskapet var generalguvernören centralregeringens högsta representant, denne befattade sig likväl inte med detaljer inom förvaltningen. I senaten deltog han i behandlingen av ärenden rörande sitt ståthållarskap, och i egenskap av militärguvernör var han överkommandant för ståthållarskapets truppförband. Generalguvernören var framför allt en representerande myndighet, och kring honom uppstod följaktligen ett intensivt hovliv. Detta var fallet i synnerhet under den första generalguvernören prins Friedrich Wilhelm Carl av Württembergs tid (1782-86). Sedermera blev han den förste konungen av Württemberg under namn av Friedrich I.

Den egentliga ledningen av förvaltningen handhades av ståthållar- eller guvernementsstyrelsen (gubernskoje pravlenije). Ordförande i styrelsen var i egenskap av generalguvernörens ställföreträdare civilguvernören eller i dennes frånvaro viceguvernören. Guvernementsstyrelsen fungerade i allmänhet som ett kollegialt verk och var uppdelad i en svensk och en rysk avdelning. Ämbetsspråket var ryska. I civila ärenden var guvernementsstyrelsen underställd inrikesministeriet och i justitieärenden senaten.

Kameralhovet (kazennaja palata) ansvarade för ekonomin och gick ibland även under namn av finanskammaren. Viceguvernören var ordförande i kameralhovet. Till detta överfördes i stort sett alla de forna länskontorens och provinskansliernas ekonomiska åligganden t.ex.: kronans inkomster och utgifter, förbindelserna till kronoränterierna; tjänstemännens löner, befordringsavgifter, pensioner samt lånen till dem; beskattningen av gårdarna, kronogodsen, fiskeri-, kvarn- och sågärendena, brännvinsacciserna, krogarna; uppsikten över mantalsskrivningen, inköp samt försäljning av livegna, utflyttningen av personer till andra government; framställningarna till senaten om upptagande i borgerskap och skrå; sändandet av häradsskrivarnas rekrytlängder till krigskollegiet; skriftväxlingen med andra ryska government. I samband med kameralhovet verkade governmentets byggnadskontor. Ämbetsspråket var ryska.

Indelning i häraden ävensom häradens ämbeten avskaffades, och i stället bildades kretsar (ujezd, Kreis), vilka var både förvaltnings- och judiciella områden. De motsvarade således på sätt och vis de forna häradena och domsagorna. Centrum för varje krets var en stad. När Sordavala och Nyslott erhöll stadsprivilegier fanns det sex kretsstäder: Viborg, Kexholm, Sordavala, Villmanstrand, Fredrikshamn och Nyslott. I var och en av dessa fanns en kretsrättkammare, en lantmätare, en läkare o.a. myndigheter. Kretsarna sönderföll i länsmanssocknar.

Länsmän tillsattes emellertid inte på sådana orter, där all jord var i privat ägo eller utarrenderad.

Kretsens centrala förvaltningsorgan var nedre lagskipningsrätten (nizni zemski sud; Nieder Landt-Gericht), denna skötte de åligganden, som tidigare tillkommit lantkommissariern. Ordförande i rätten var en ordningsdomare. I förvaltningsärenden var rätten underställd guvernementsstyrelsen. Ämbetspråket var svenska. Nedre lanträtten handlade även rättskipningsuppgifter.

I ståthållarskapet handhades justitieförvaltningen av tre, delvis t.o.m. fyra rättsinstanser, men i varje instans var jurisdiktionen splittad på flera myndigheter allt efter ärendets natur eller personens stånd.

Senaten var fortfarande högsta domstol, men förövrigt omorganiserades justitieförvaltningen. Justitiekollegiet, lagmans- och häradsrätterna avskaffades.

Justitiekollegiet ersattes med tribunalet eller hovet i Viborg, som direkt var underställt senaten. Tribunalet bestod av tvenne avdelningar, civil- och kriminaltribunalet (palata grazdanskij i ugolovnyj džel), vardera förestods av en president. Till en början var ämbetspråket tyska, men mycket snart utbytte regeringen tyskan mot ryska.

Under tribunalet verkade i Viborg två instanser jämsides: övre lanträtten och övre lagskipningsrätten, dessa motsvarade den förra lagmansrätten.

Övre lanträtten (verhni zemski sud; Ober Landt-Gericht) var en specialdomstol för adeln. Den behandlade mål rörande adeln och dess donationsjord, samt vissa från nedre lanträtten vädjade mål. Övre lanträtten var uppdelad på ett civil- och ett kriminaldepartement. Ämbetspråket var till en början svenska, sedermera tyska.

Övre lagskipningsrätten (verhnaja rasprava; Ober Rechtspflege) behandlade från nedre lagskipningsrätten vädjade civil- och kriminalmål, som rörde personer från präste- och bondeståndet. Även övre lagskipningsrätten var uppdelad på ett civil- och ett kriminaldepartement. Tyskan var ämbetspråk.

Kretsrätten (ujezdnyi sud; Kreis-Gericht) och nedre lagskipningsrätten (niznaja rasprava; Nieder Rechtspflege) var de närmaste motsvarigheterna till de förra häradsrätterna. Kretsrätten behandlade som första rättsinstans ärenden rörande adelns donationsjord: arendekontrakt, åborätter, bönders klagomål mot godsägare m.m. Till en början fanns det två kretsrätter, en i Viborg och en i Kexholm. Den senare överflyttades emellertid år 1786 till Viborg eftersom ingen av Kex-

holms adliga godsägare bodde i sin krets. Ämbetspråket var ryska och tyska, men i skriftväxling användes även svenska. I varje kretsstad fanns en nedre lagskipningsrätt, således sammanlagt sex. De behandlade civil- och tvistemål som rörde medlemmar tillhörande präst- och bondeståndet. Svenska var ämbetspråk, sedermera tyska. Även de tidigare nämnda nedre lanträtterna verkställde preliminära förhör och undersökningar, men eftersom dessa saknade dömande makt överfördes den fortsatta behandlingen alltefter ärendets beskaffenhet antingen till kretsrätten eller nedre lagskipningsrätten.

Städerna hade egna förvaltnings- och rättsorgan. Som gemensam överinstans fungerade guvernementsmagistraten i Viborg (gubernski magistrat; der Kaiserliche Gouvernements Magistrat), som lydde under tribunalet. Även den bestod av två departement, ett civil- och ett kriminaldepartement. Guvernementsmagistraten behandlade förutom vädjade mål även ärenden som angick välfärd, privilegier o.a. liknande allmänna angelägenheter. Tyska tjänade som ämbetspråk. Städernas magistrater (gorodovoi magistrat), rådsturätter (ratusa) och städernas pupillkollegier (gradskije sirotskije cudy) underlydde guvernementsmagistraten. Magistraten var myndighet för de större städerna, och rådsturätten med sina färre medlemmar myndighet för de mindre. Förmyndarrätten verkade i förbindelse med magistraten och drog försorg om omyndiga föräldrelösa barns egendom.

I Viborg fanns en samvetsrätt (covjestnyi cud; Gewissensgericht), som stod under senatens och generalguvernörens uppsikt. Den behandlade vissa för alla stånd ömtåliga ärenden, såsom förbrytelser begångna av minderåriga och svagsinta, tvister mellan föräldrar och barn, fredlig förlikning av tvister, trolldom, skamliga och förvållade brott. Som ordförande fungerade samvetsdomaren och som medlemmar två adliga, två borgare eller två bönder beroende på det, till vilket stånd personen vars sak prövades, hörde.

Under ståthållarskapstiden grundades ett riddarhus (1788) och även andra specialämbetsverk. I Viborg verkade under övre lanträttens uppsikt ett adligt förmynderskapsämbete (dvorjanskaja opeka), som på sätt och vis var förenat med kretsrätten. Som dess ordförande tjänstgjorde adelsmarskalken, ämbetet förvaltade adliga änkors och föräldralösa barns egendom, samt handhade testamentstvister rörande adelns gods. Allmänna försorgskollegiet (prikaz obstsestvennago prizrenija; Collegium der allgemeinen Fürsorge) i Viborg hade uppsikt över offentliga skolor, hospital, barnhem, fattighus, sinnessjukhus samt arbets- och korrektionsinrättningar. Som ordförande fungerade generalguvernören.

År 1784 uppställdes ett guvernementskompani av gamla soldater. Kompaniet användes under civilguvernörens uppsikt till skötseln av kronans byggnader och till vaktandet av fångar.

Den evangelisk-lutherska kyrkan var underställd civiltribunalet i Viborg och konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn. Skolärendena överfördes år 1787 i sin helhet från konsistorierna till allmänna försorgskollegiet. I början av år 1788 genomfördes normalskoleväsendet i ståthållarskapet. S.k. huvudskolor fanns i Viborg och Fredrikshamn samt s.k. småskolor i Villmanstrand, Nyslott, Sordavala och Kexholm. Det egentliga undervisningsspråket i skolorna ävensom protokollspråket i försorgskollegiet var tyska, mera sällan ryska. - Den grekisk-katolska kyrkan stod under den heliga synodens ledning.

2.5. Det finländska guvernementet 1797-1811

Då Paul I besteg tronen, upphävdes ståthållarskapet och inom förvaltningen skedde en delvis återgång till förhållandena före 1784. Medelst en ukas av den 26.2. 1797 blev Viborgs ståthållarskap det finländska guvernementet.

Generalguvernörsämbetet avskaffades och ledningen av guvernementet omhändertogs av en civilguvernör. Denne stod i spetsen för guvernementsstyrelsen, som bestod av en rysk och en svensk expedition. Guvernören fattade själv avgörandet efter att ha hört styrelsen. Överuppsikten över guvernementet tillkom fortfarande senaten men efter ministeriernas tillkomst år 1802, var polisministern guvernörens närmaste förman.

Ledningen av ekonomi- och kameralärendena innehades fortfarande av kameralhøvet, som var ett kollegialt ämbetsverk. Genom en kejsarlig förordning av den 10.7. 1806 fick provinskansliet omhänderta kronans byggnadskontor, som tidigare var i förening med kameralhøvet. Ämbetsspråket var huvudsakligen ryska, speciellt efter år 1806 då viceguvernören bestämde, att processärenden, protokoll m.m. som tidigare avfattats på tyska skulle upprättas på ryska. Kameralhøvet sorterade under senaten, senare under finansministern. Guvernementet indelades åter i två provinser, som leddes av provinskanslierna (länsstyrelserna) i Viborg och Villmanstrand. Som förman i kansliet fungerade ståthållaren och som medlemmar länssekreteraren och -kämreraren. Ärendena handlades i stort sett lika som i länsstyrelserna i Sverige-Finland. Länssekreteraren ombesörjde ärenden, som rörde guvernementskansliet, och länskämreraren kameralhøvet.

Inom lantkommisariatet förblev kretsindelningen densamma

frånsett några smärre ändringar. Lantkommissarierna (kronofogdarna) intog åter ledningen av kretsarna, som till antalet var sex. I vardera provinsen fanns tre kretsar: Viborgs, Kexholms och Sordavala krets i Viborgs provins samt Fredrikshamn, Villmanstrands och Nyslotts krets i Villmanstrands provins. Förutom en lantkommissarie fanns det en häradsskrivare i varje krets. Sammanlagt fanns det 36 länsmän, 6 i varje krets.

Under kameralhovets uppsikt ledde kretsens rättmästare kretsrätteriet.

Det adliga förmynderskapsämbetet fortsatte sin verksamhet under adelsmarskalkens ledning, likaså allmänna försorgskollegiet. År 1797 tillkom för vården av kronoskogarna forstmästeriirättningen. Smärre myndigheter fanns bl.a. inom postväsendet - före införlivandet av det finländska guvernementet med det övriga Finland fanns därstädes sju postkontor - inom tullväsendet, som var underställt finansministeriet, samt inom lots- och båkverket som verkade under amiralitetskollegiets uppsikt. För förvaltningen av området var det synnerligen betydelsefullt, att kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden inte längre fortsatte sin verksamhet.

De största omvältningarna skedde inom rättsvården. De dömande myndigheterna från ståthållarskapstiden slopades och ersattes av det återupprättade justitiekollegiet och de likaledes återupprättade lagmans- och häradsrätterna.

Justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden verkade åter såsom förut i S:t Petersburg. Det intog samma ställning som en hovrätt, och dess beslut kunde överklagas i senaten. Den enda lagmansrätten var belägen i Viborg. Lagmansrätten var direkt underställd senaten och behandlade från häradsrätterna värdjade tvistemål. Domsagorna var fem till antalet: Viborgs, Kymmene, Nyslotts, Kexholms södra och Kexholms norra domsaga.

År 1808 tillkom en ny domstol, apanageverket (udelnyi prikaz), som omhändertog de mål som gällde apanagebönderna.

Inom stadsförvaltningen indrogs guvernementsmagistraten; magistraterna och rådsturätterna organiserades på gammal grund. Kämnersrätterna återinfördes. Förvaltningsmässigt var städerna underställda guvernementsstyrelsen och kameralhovet, samt judiciellt justitiekollegiet.

Överuppsikten över lagar och lagskipare ålåg guvernementsprokuratorn, som underlydde senaten och sedermera justitieministeriet. Denne blev nu en självständig myndighet, under ståthållarskapstiden hade hans verksamhet varit knuten till tribunalet.

I samband med guvernementsreformen år 1797 verkställdes i Gamla Finland rekrytering enligt ryskt mönster. Vid rekryteringen följde man rekryteringsordningen av år 1766. Socknarna var indelade i rekrytkretsar, och regeringen i S:t Petersburg fastställde årligen, hur många män som skulle uttas från en rekrytkrets på 500 revisionssjälär. Beslutet verkställdes genom kameralhovets, lantkommissariens och länsmännens försorg.

De evangelisk-lutherska konsistorierna i Viborg och Fredrikshamn lydde under justitiekollegiet. Det fanns 37 församlingar, 7 kapell och 8 bönehusförsamlingar. De grekisk-katolska församlingarna, som var 15 till antalet, stod under den heliga synodens uppsikt. Skolväsendet omorganiserades under Alexander I:s tid år 1806, nämnda år övergick man från normalskolor till enhetsskolor. Härefter fanns det i städerna krets-, flick- och elementarsskolor samt i Viborg ett gymnasium. Skolorna underlydde skolkommissionen vid universitetet i Dorpat.

I Gamla Finland fanns endel tillfälliga kommissioner, vilkas arkiv är av stor betydelse för forskningen. De s.k. revisionskommissionerna undersökte områdets beskattning och försökte därvid fastställa gårdarnas mantal och adertal, grunderna för uppbörden av mantalspenningen o.a. personskatter, beskattningen av sågverken o.s.v. Ursprungligen hade man för avsikt att verkställa en revision vart sjätte år, men efter år 1728 genomfördes inte någon enhetlig revision över hela Gamla Finland. Eftersom man i revisionen försökte utreda och lägga till grund de tidigare skatterna framstod 1706 års jordebok från den svenska tiden som en viktig handling för Gamla Finland under hela dess existens. I revisionen för Viborgs och Kexholms provins för år 1728 och för Kymmenegårds provins för år 1743 utgick man från nämnda jordebok. Revisionerna kompletterades sedermera genom specialförrättningar, som omfattade olika områden och olika slag av skatter.

Kejsar Alexander I tillsatte år 1802 en kommitté - granskningskommittén för finska ärenden (den s.k. äldre kommittén) - för att planera utvecklandet av förhållandena i Gamla Finland. Den omedelbara orsaken till kommitténs tillsättande var de klagomål, som ägarna till donationsjorden riktat till kejsaren. Med klagomålen ville ovannämnda återfå några privilegier som de ansett sig ha förlorat. Samtidigt som ägarna till donationsgodsen gav även bönderna och endel myndigheter uttryck för sin ängslan över guvernementets dåliga tillstånd. Kommittén insamlade för sitt arbete av myndigheterna omfattande utredningar, vilka ger en mångsidig bild speciellt av näringslivet i Gamla Finland. Kommittén upplöstes emellertid år 1810, eftersom dess arbete

inte ledde till några konkreta resultat. - När granskningskommittén för finska ärenden år 1802 tillsattes, upplöste regenten samtidigt revisionskommittén från år 1765, emedan »37 år förlopit utan något resultat, och kommissionen åsamkat kronan enbart stora utgifter i stället för motsedd nytta«.

År 1812 tillsattes i Viborgs län en organisationskommitté och en translatorskommitté. Den förra hade till uppgift att verkställa införlivande av Gamla Finland med storfurstendömet Finland. Även organisationskommittén insamlade av myndigheterna olika slags utredningar, som ger detaljerade upplysningar om förvaltnings-, närings- och kulturliv i Gamla Finland. Translatorskommitténs uppgift var att till svenska översätta de rysk- och tyskspråkiga handlingar, vilka efter införlivandet av Viborgs län med det övriga Finland överflyttades för fortsatt behandling från ämbetsverken i S:t Petersburg till de finska myndigheterna.

Genom en kejsrerlig kungörelse av den 11/23.12.1811 införlivades det viborgska guvernementet med storfurstendömet Finland. Befallningen kompletterades med en förordning av den 31.12.1811/12.1.1812. F.o.m. början av år 1812 utgjorde guvernementet som Viborgs län en del av storfurstendömet.

3. Arkivbildningen

Den kanslipraxis som myndigheter på länsstyrelsenivå och även lägre myndigheter tillämpade i Gamla Finland före år 1784 avvek inte nämnvärt från svensk praxis, så vitt man kan dra några slutsatser på basen av de få bevarade handlingarna (beträffande diarieföringens utveckling se Salmela, Alpo, Diarieföringen hos statens ämbetsverk i Finland. Några glimtar ur utvecklingen. Arkivvetenskapliga studier. Lund 1968).

Handlingars nomenklatur avviker emellertid tidvis från nutida arkivterminologi. Så har t.ex. länskontorets i Viborg handling från år 1744 rubricerats »Diarium eller protocolla« ehuru den till sitt innehåll är en konceptbok för utgående order. Svensk och rysk kanslipraxis sökte varandra.

Den centrala dokumentserien i Gamla Finlands arkiv består av journaler (zurnal), i vilka man förutom brevärenden även antecknade supplikhandlingar. Den bevarade journalen från guvernementskansliet i Viborg för åren 1750-72 upptar årsvis de kejsrerliga förordningarna (ukaserna) som en egen grupp före supplikerna (supplicant ac-

ta). Motsvarande ankomna handlingar har enligt diarieanteckningarna indelats på liknande sätt. Även i senare myndigheters arkiv har man beträffande journalanteckningar använt sig av kronologiskt löpande ordning och numrering.

I kameralhovets journal har flere olika ärenden tilldelats samma nummer. Med §-tecknet har ärendena åtskiljts från varandra. Journalen, såsom den gestaltade sig i Ryssland, avvek inte heller nämnvärt från våra dagars beslutsprotokoll. Ledamöterna i de kollegiala verken bekräftade de dagligen behandlade ärendena med sina underskrifter.

Andra centrala dokumentserier i arkiven hos myndigheterna i Gamla Finland utgörs av protokoll, föredragningar, beslut, ukaser, meddelanden, rapporter och akter. De civila myndigheternas protokoll (protokol) och föredragningar (doklad) är ordnade skilt för varje möte på samma sätt som deras nutida motsvarigheter. Vanligtvis saknar de register. Protokollpraxis i domsagornas arkiv, ståthållarskapstiden möjligen undantagen, avviker inte nämnvärt från formerna från den svenska tiden. Beslut och befallningar (opredelenie) utgör en tämligen välbevarad serie i arkiven hos myndigheterna på länsstyrelsenivå. Härvid har myndigheten till följd av en ukas från senaten eller ett brev från ett övre organ gett underordnade myndigheter befallning om erforderliga åtgärder. Befallningen med åtföljande beslut bevaras vanligtvis tillsammans. Arten av meddelanden och rapporter (soobstsenie) framgår redan av namnen. Av de inkomna handlingarna åtskiljdes ukaserna (ukas) och bildar vanligtvis en egen grupp. Ukasernas bevarande för eftervärlden har säkerställts t.o.m. i flere arkiv.

Brevväxlingen har enligt rysk förebild utformats till ett dossiésystem: brev, promemorior o.s.v. som uppstått vid behandlingen av ett ärende, hopbands till akter (delo), d.v.s. häften av handlingar som årligen försågs med nummer. Domstolsarkiven i Gamla Finland har egna aktserier; denna praxis har inte, med undantag av hovrätterna, tillämpats av judiciella myndigheter i det övriga Finland. Akter tillhörande provinskansliet och lägre förvaltningsmyndigheter har bristfälligt bevarats.

Åtminstone f.o.m. Katarina II:s reformer har man ägnat kanslirutinen tämligen stor uppmärksamhet. Från hennes tid - från år 1784 - har arkiv tillhörande myndigheter på länsstyrelsenivå samt lägre myndigheter bäst bevarats för eftervärlden. Den dirigerande senaten bestämde år 1781, att oavslutade ärenden i varje enskilt fall skulle slutbehandlas inom loppet av ifrågavarande år. Då ukasen efter tre år anlände och togs upp till behandling vid ståthållarskapsstyrelsens session, gick

därom omedelbart bud till de olika domstolarna. År 1785 åtföljdes ukasen av en instruktion, som utfärdades av regenten. Instruktionen gällde effektivisering av arbetet vid ämbetsverken. Speciellt uppmanades kanslisterna till noggrannhet. Rapporterna till senaten skulle avfattas kort med undvikande av onödiga satser (1784), och år 1786 insåg man i ståthållarkansliet att det vid sessionerna var fördelaktigare att muntligt behandla ärendena än att framlägga långa rapporter om dem. Senaten befallde år 1806 kameralhovets avdelningar att efterse att språket i deras handlingar var vårdat och grammatikaliskt riktigt, samt att undvika oklara förkortningar.

Man försökte även övervaka föreskrifternas efterlevnad. Så förebrådde kameralhovet år 1805 provinskansliet i Viborg och Kexholm för dess ständiga dröjsmål med handlingar, vilket vållade berörda personer olägenheter. Provinskansliet hotades denna gång med böter, men dessa tilldelades rådsturätten i Fredrikshamn (1805) och en lantkommisarie (1807), eftersom uppgifterna som anförtrots dem inte utförts inom utsatt tid.

Man försökte även påskynda ärendens behandling med blanketteknik. År 1803 hade t.ex. kameralhovet fem formulär för följande mål och som var under behandling, för anhängiga brottmåls- och processärenden, för ärenden som låg i kronans intresse samt för ärenden och som var under behandling, för anhängiga brottmåls- och processärenden, för ärenden som låg i kronans intresse samt för ärenden som överförts till olika rättsinstanser.

Arkivteknik förekom också i någon form. Då ståthållarkansliet år 1784 föreskrev att underordnade myndigheter i stället för vanligt papper skulle använda stämplat papper, berodde detta inte så mycket på omsorg om papprets kvalitet som på det att staten skulle få sin stämpelskatt oförkortad.

Det var inte tillåtet att utan tillstånd ge avskrifter av myndigheters handlingar (1785), och om förvaringen av kejserliga förordningar tillsades med stränghet att blott ett genom eldsvåda förstört eller på annat sätt bevisligen förkommet exemplar kunde ersättas med ett nytt exemplar (1808). Myndigheterna lånade handlingar av varandra medelst en officiell anhållan; så fick t.ex. civilguvernör Orraeus år 1803 från kameralhovets arkiv revisionskommissionens protokoll från år 1728 för utredande av en äganderätt (samma handling utlånades för en kort tid år 1810 åt guvernör Buharin) och kameralhovet från revisionsverkets arkiv år 1806 kartor för utredande av jordtvister.

När militärguvernören Meiendorff år 1803 från kameralhovet an-

höll om en förteckning över byar belägna i Viborgs län, samt i dessa bosatta män som tillhört uppbådsmanskapet under den svenska tiden, måste kameralhovet låna jorde- och mantalsboken från år 1706 från kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden eftersom dess eget exemplar var »i dåligt skick och handstilen svåräst«. Handlingar konserverades självfallet inte, men åtminstone f.o.m. tiden för det viborgska guvernementet betjänades myndigheterna i Gamla Finland av en inkom för ändamålet avlönad bokbindare. Ståthållarkansliet i Viborg vägrade under åren 1774 och 1775 att motta underordnade myndigheters räkenskapsböcker, verifikat och mantalslängder om de inte var inbundna. Enheterna i decentrala documentserierna i Gamla Finlands arkiv - journaler och andra diaries, protokoll, föredragningar, beslut, ukaser, rapporter - är följaktligen vanligtvis inbundna.

Till kanslipersonalen i ämbetsverken hörde en arkivarie. Denne tjänstgjorde samtidigt som registrator och hade från kanslist eller registrator avancerat till arkivarie. Från arkivarietjänsten kunde man söka tjänst som bokhållare eller kamrerare. Arkivarien var betungad med en mångfald arbetsuppgifter liksom i nutida ämbetsverk. År 1803 fick arkivarien av 14:nde klassen i Viborgs och Kexholms provinskansli Kirill Hoffstein löfte om en tjänst i kameralhovet om han kunde förete ett avgångsbetyg från sin tidigare tjänst och en meritförteckning. Hoffstein klagade över att han inte fick sina arbeten i överlåtelседugligt skick, eftersom han fortlöpande fick motta nya uppgifter. Först då kameralhovet ingrep i saken, ersattes Hoffstein i arkivet av en annan person. Arkivarien i kameralhovet skötte förutom sin egen tjänst även protokollföringen i ämbetsverket.

På sina inspektionsresor hade höga myndigheter för vana att förutom penningmedel även granska arkiven. Viceguvernör Buharin inspekterade år 1806 ämbetsverkets journaler, personförteckningar och handlingar som hörde till föredragningarna, och avgav ett positivt utlåtande om dem. Han gav även råd om handhavandet av tjänsteåligganden och arkiv.

4. Språket i handlingarna

Guvernör Engelhardt nämner i sin berättelse över det viborgska guvernementet (1767), att finskan var gemene mans språk. Alla ståndspersoner förstod också finska ehuru svenskan var deras egentliga hemspråk. Tyska inblandades ofta i ståndspersonernas tal. Av städerna var Fred-

rikshamn den mest svenskspråkiga, Viborg den mest tyskspråkiga och Kexholm den mest ryskspråkiga.

Denna iakttagelse beträffande det talade språket är ännu geografiskt giltigt ifråga om myndigheternas arkiv i Gamla Finland: ryska förekommer i deras handlingar desto oftare ju längre österut och ju närmare S:t Petersburg de är belägna. Användningen av ryska ökar även ju högre upp man kommer i tjänstegraderna. Tyska och svenska används tämligen ofta i handlingar; i flere myndigheters arkiv finns i anslutning till den ryskspråkiga handlingen en tysk eller svensk översättning. När senaten sände ukaser på ryska eller tyska för att kungöras i kyrkorna, har dessa i allmänhet översatts till svenska i en mellaninstans. Den svenska översättningen lästes sedan från predikstolen, men eftersom allmogen inte förstod svenska fordrades det ännu av prästen en finsk tolkning.

I arkiven finns ytterst sällan finskspråkiga handlingar. Myndigheterna började i sina handlingar begagna folkets språk i hela Finland överhuvud först i slutet av 1800-talet, först inom församlingsförvaltningen år 1858 och sedan inom statsförvaltningen på 1880-talet Således stöter en skandinavisk forskare inte på några större hinder vid studiet av handlingar i Finlands arkiv.

5. Överlåtelsen av arkiven och deras placering

Den 31.12.1811 utfärdades en förordning om de åtgärder, som skulle vidtas i samband med införlivandet av Viborgs län med storfurstendömet Finland. I sista paragrafen (§ 20) i denna förordning föreskrevs, att justitiekollegiet och senaten skulle överlämna alla handlingar rörande Finland till storfurstendömet's regeringskanselj. Det ankom på regeringskanseljen att vidarebefordra handlingarna till oavslutade ärenden till vederbörande myndighet och handlingarna rörande avgjorda ärenden på motsvarande sätt till arkiven. I sitt cirkulär til alla ryska ministrar poängterade statssekreterare Mihail Speranski paragrafen rörande handlingars utlämnande. De höga myndigheterna påskyndade utlämnandet först sedan ordföranden i kommittén för finska ärenden, generalguvernör Gustaf Mauritz Armfelt hade övertalat kejsaren att ge dem en befallning därom. Efter detta fanns det inte längre rum för dröjsmål.

För ordnandet av förhållandena i Gamla Finland fordrades ingående kännedom om tidigare förhållanden. Erforderliga uppgifter kunde hämtas enbart i handlingar; största delen av dessa fanns emel-

lertid i olika arkiv i Ryssland. De finska myndigheternas första överlåtelseanhållan gällde rättegångshandlingar. Avsaknaden av dessa inverkade menligt på organiseringsverksamheten. Regeringskanseljen anhöll därför i maj 1813 att domböcker och andra rättegångshandlingar rörande Viborgs län skulle utlämnas från justitiekollegiets arkiv. Denna anhållan ledde till ett positivt slutresultat. Praktiska skäl dikterade helt de följande överlåtelsearna av handlingar. Regenten hade gett guvernören i Viborgs län befallning om att försöka få tag på jordeboken från år 1706 samt revisionsjordeböckerna från åren 1728, 1743 och 1764 med tillhörande handlingar antingen i original eller i avskrift. Guvernör Carl Walleen ansåg avskrivandet alltför besvärligt och skulle hellre ha tytt sig till originalen. På sätt och vis kom han av en händelse originalen på spåren.

Walleen hade under sin tjänstledighet vistats i S:t Petersburg. I staden hade han fått höra, att jordeböcker och andra handlingar från svenska tiden, som berörde Viborgs län, förvarades i dirigerande senatens arkiv. Guvernören meddelade därom senaten i Finland och föreslog, att handlingarna skulle förflyttas till det ställe där dessa kunde vara till nytta. Som lämpliga förvaringsställen ansåg han senatens arkiv eller länskontoret i Viborg, där andra erforderliga jordeböcker förvarades. Walleen tänkte närmast på förestående beskattningssgöromål.

Senaten dröjde inte med saken. Redan samma månad som guvernören meddelat om sina upptäckter, anhöll den hos regenten om berörda handlingar. Senatens brev besvarades av statssekreterare Rehbinder - visserligen förvånansvärt sent, vilket ger anledning att tro att saken noggrannt undersökts - som omnämnde att handlingar från Viborgs län fanns förutom i dirigerande senaten och justitiekollegiet även i riksarkivet. Även Rehbinder poängterade vikten av de efterfrågade källorna.

Rehbinder hade troligtvis fått sina uppgifter från ryska justitieministeriet, som hade låtit verkställa efterforskningar i rikets arkiv för att utreda där förefintliga finska handlingars öden. Det framgick emellertid, att revisionsjordeböckerna som senaten anhållit om fanns i riksarkivet. De utlämnades till bröderna, hovråden Zimmerman sommaren 1820. Bröderna Zimmerman hade tidigare mottagit ovannämnda rättegångshandlingar, som levererats till dem i två försändelser. Förutom revisionsjordeböckerna förde de till senatsarkivet (tidigare regeringskanseljens arkiv) även befolkningsförteckningar, jordeböcker och andra kamerala handlingar över Gamla Finland.

Genom finska statssekretariatets i S:t Petersburg förmedling kompletterades i början av år 1827 Gamla Finlands arkiv i senatsarkivet med handlingar från dirigerande senaten och justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden, sammanlagt med 2903 enheter. Senaten införlivade dem med sina samlingar som fristående arkiv.

När förvaltningstjänstemännen på så sätt hade fått behövliga handlingar till sitt förfogande, var det historieforskarnas tur att söka efter egna. Tiden var emellertid inte inne för detta förrän ett halvt århundrade senare, då intresset för nationell historieforskning uppvaknade. År 1860 hade den för sitt intresse för arkivforskning kända militären Otto Furuhjelm sänt till sekreteraren för Finska Litteratursällskapet i Finland ett brev, där han nämnt hur rikligt det fanns material rörande Finland i justitieministeriets arkiv i Moskva och hur önskvärt det vore, att någon finländare skulle för forskningsändamål ditskickas. Furuhjelm fick också reda på, att Alexander I redan år 1817 hade gett befallning om att från detta arkiv (tidigare känt som ryska senatsarkivet) till Finland utlämna allt material över Gamla Finland och hela Finland från ryska ockupationsförvaltningen åren 1714-21 och 1742-43. Statssekreterare Reh binder hade således nöjt sig med ett tämligen litet antal handlingar.

Furuhjelm bistods av docent J. E. Waaranen, som sålunda kom att vistas flera år i Ryssland. Deras gemensamma ansträngningar var inte förgäves. Som resultat av skriftväxlingen mellan finska och ryska myndigheter utlämnades från justitieministeriets arkiv till Finland 499 band och 37 buntar handlingar rörande Viborgs län, samt från kammarkollegiets kontor 28 journaler och 63 protokoll, samt 6 buntar bifogade handlingar. Så kunde kammarkontorets för livländska, estniska och finska ärenden handlingar och protokoll samt Gamla Finlands länsräkenskaper ställas till forskningens förfogande. Waaranen befordrade denna värdefulla försändelse till Helsingfors via finska tullexpeditionen i S:t Petersburg.

År 1873 utlämnade statssekretariatet i S:t Petersburg 737 arkivenheter: kejsrerliga ukaser, skriftväxling och rapporter rörande förvaltningen samt handlingar rörande civil- och brottmål från åren 1720-1812.

Granskningskommitténs för finska ärenden, ordningskommitténs och translatorkommitténs för Viborgs län arkiv, samt återstoden av arkivet tillhörande arkitekten i det viborgska guvernementet hamnade i senatsarkivet efter Gamla Finlands förening med storfurstendömet år 1812. Granskningskommittén hade av justitiekollegiet för livländska,

estniska och finska ärenden fått motta endel handlingar, som år 1873 tillsammans med kommitténs arkiv flyttades till riksarkivet.

De arkiv som tillhörde lägre myndigheter än dirigerande senaten, kammarkontoret och justitiekollegiet hade till största delen blivit kvar hos myndigheterna i Viborgs län, som handhade liknande uppgifter, framför allt hos länsstyrelsen. Riksarkivet fick sedermera motta dem i flera försändelser.

År 1891 överförde länsstyrelsen till riksarkivet c:a 900 volymer handlingar: arkiven tillhörande provinskansliet i Viborg och Kexholm, guvernementskansliet i Viborg, ståthållarkanslierna, ståthållarstyrelsen i Viborg, kameralhovet, finska guvernementsstyrelsen, provinskanslierna, kronomagasinet, byggnadskontoret, tullmyndigheterna, allmänna försorgskollegiet, adliga förmyndarämbetet, forstmästeriet och revisionskommissionen, justitiatribunalet i Viborg, lagsagan, övre och nedre lanträtterna, övre och nedre lagskipningsrätterna, kretsrätten, samvetsrätten och rekryteringsbyrån.

Största delen av domsagornas arkiv i Gamla Finland hade uppdelats på de nya domsagorna som uppkommit i återföreningsskedet. När man år 1892 från alla finska domsagor till riksarkivet överförde alla handlingar från tiden före år 1809, fick man arkivalier som i tiden tillhört domsagornas arkiv i Gamla Finland. Arkivalierna tillhörde nio dåtida domsagor, nämligen Jäskis, Kronoborg, Kymmene, Kexholm, Lappvesi, Stranda, Rantasalmi, Sordavala och Äyräpää.

De handlingar, som tillhört domstolarna i Viborgs ståthållarskap och vilka år 1891 överflyttades från länsstyrelsen i Viborg bestod mestadels av olika myndigheters renskrivna domböcker. Den s.k. Dahls samling som år 1920 utlämnades därifrån bestod av övriga handlingar i dessa domstolars arkiv. Vardera leveransen förvarades till en början skilt för sig i riksarkivet, tills de år 1957 sammanfördes i en samling.

Vid ingången av år 1920, under en tid av 100 år, hade arkivväsendet i Finland och i sista hand riksarkivet fått motta i det närmaste alla förvaltnings- och justitiemyndigheters arkiv i Gamla Finland. Ett betydande tillskott i denna arkivgrupp utgjorde konsistoriernas i Viborg och Fredrikshamn samt guvernementets skolföreståndares arkiv, som domkapitlet i Tammerfors år 1969 överlät till riksarkivet. Konsistoriernas papper hade vid återföreningen år 1812 hamnat i domkapitlet i Borgå, då Viborgs län i kyrkligt avseende kom att lyda under nämnda domkapitel. Tammerfors stift som bildades år 1923 fortsatte Borgå domkapitels verksamhet närmast i de finskspråkiga kommu-

nerna. Arkiven hade således flyttats från en myndighet till en annan, t.o.m. från en ort till en annan alltefter förändringarna inom förvaltningen.

Grundandet av Viborgs landsarkiv år 1934 medförde en förändring, den centraliserade placeringen av Gamla Finlands arkiv. Eftersom det ålåg landsarkiven att förvara bl.a. länsstyrelsens och lägre myndigheters arkiv, överflyttade riksarkivet i december 1937 till Viborg främst de arkiv, som länsstyrelsen 1891 hade överlåtit till Helsingfors. De judiciella myndigheternas handlingar stannade emellertid i riksarkivet.

Landsarkivet mottog även före krigsåret 1939 i samband med flere arkivöverlåtelse magistraternas, tullmyndigheternas, skolornas och församlingarnas handlingar. Så fanns det bland Viborgs svenska lyceums papper en del av allmänna försorgskollegiets handlingar, som vid ordnandet införlivades med sitt ursprungliga arkiv.

Under kriget evakuerades samlingarna i Viborgs landsarkiv, och många gick ett oblikt öde till mötes (se Federley, Berndt. Ett karelskt ämbetsverks öden. Viborgs landsarkiv under krigsåren 1939-1944. Nordisk tidskrift 1953). Största delen av arkivalierna i landsarkivet lyckades man evakuera, bl.a. Gamla Finlands arkiv. Efter det lugnet återstälts hamnade arkivalierna slutligen i landsarkivet för Savolax-Karelen (namnet ändrades i september 1974 till landsarkivet i S:t Michel) som tillkommit för att uppta verksamheten efter Viborgs landsarkiv. Förutom andra konceptdomböcker överflyttades dit år 1955 Rantasalmi domsagas arkiv. De åtta övriga domsagornas arkiv, som innehåller judiciella myndigheters handlingar i Gamla Finland, befinner sig fortfarande i riksarkivet.

När de karelska indragna evangelisk-lutherska församlingarnas arkiv f.o.m. början av år 1950 underställdes Centralarkivet för de indragna församlingarna, så förvaras Gamla Finlands arkiv för närvarande huvudsakligen av tre olika myndigheter på två olika placeringsorter. I riksarkivet finns det sammanlagt c:a 232 hyllmeter och i landsarkivet i S:t Michel c:a 215 hm, varav andelen i Centralarkivet för de indragna församlingarna är c:a 15 hm. C:a 5 hm av Gamla Finlands handlingar finns i pastorskanslierna i några församlingar, som ännu är i verksamhet.

6. Ordnandet och förtecknandet av arkiven

På dirigerande senatens uppmaning avfordrade civilguvernören år 1794 kameralhovet i Viborg och nedre lanträtterna uppgifter om de

personer, som olagligt förskaffat sig jordegendomar. Kameralhovet meddelade, att det var svårt för det att utreda hur och när egendomarna övergått i de nya ägarnas besittning. Endel egendomar hade innehafts av samma släkter redan f.o.m. svenska tiden, och tidigare ägoförhållanden till andra kunde svårigen ådagaläggas, eftersom uppgifter om dem fanns på olika håll i guvernementets arkiv.

Gamla Finlands arkiv som förvarades i länsstyrelsen i Viborg råkade under de följande hundra åren i än större oordning. När de 1891 överflyttades till riksarkivet, nödgades man hopsamla handlingarna, som låg kringspidda här och där i olika rum och på olika hyllor, förrän förtecknandet kunde påbörjas. Så fick man arkiven inventerade myndighet för myndighet, men en detaljerad förteckning över försändelsen om 900 volymer kom aldrig till stånd.

Handlingarna som justitieministeriets andra avdelning år 1863 överlätit hade ursprungligen uppordnats i tre huvudserier såsom inventarieförteckningen visar: kammarkontorets för livländska, estniska och finska ärenden böcker (knigi), handlingar (dela) samt protokoll och journaler (protokoly i zurnaly). Serien »böcker« hade enligt innehållet indelats i underavdelningar, inom vilka handlingarna inplacerats i tidsföljd. Denna reversalförteckning dög som sådan ca: tio år, tills J. R. Aspelin omordnade en del av handlingarna. Sedermera fick handlingarna från ockupationsförvaltningens tid (1717-1721 och 1741-1743) över hela Finland bilda en enhet som intogs i länsräkningsserien »Allmänna handlingar«. Den resterande delen omordnades. I förteckningen som blev färdig i november 1910 finns skatteböckerna, som erhållits år 1820 och över vilka fyra år tidigare upprättats en egen katalog. Härvid hade man följt de ryska anteckningarna på bokryggarna, ehuru man samtidigt framförde följande: »Dessa borde dock sättas i kronologisk följd.« Detta skedde även.

I början av 1900-talet använde man vid förtecknandet av handlingar från Gamla Finland samma tillvägagångssätt som docent J. E. Grönblad i tiden använt vid ordnandet av fogderäkenskaperna från Sverige, och som även sedermera tillämpades vid ordnandet av länsräkenskaperna. Handlingarna tilldelades ett nummer i en fortlöpande kronologisk serie och grupperades enligt den territoriella indelningen. Brytandet mot proveniensprincipen medförde naturligtvis, att förvaltningsmaskineriets verksamhet inte längre kom till synes. Dessutom är det möjligt, att detta inverkar störande på forskaren vid sökandet efter uppgifter. Det sistnämnda är ändå inte i detta fall någon större brist, eftersom de enskilda handlingarna är tämligen utförligt redovisade.

Förteckningsarbetet hade planerats av en historieforskare för sin egen tids övriga historieforskare.

Dirigerande senatens samt justitiekollegiets för livländska, estniska och finska ärenden aktserier - andra av deras serier har inte överlåtits till Finland - har ordnats kronologiskt. Varje akts innehåll har i kort-het återgivits i katalogerna. Justitiekollegiets förnyade förteckning av år 1924 upptar akterna dessutom enligt avsändande myndighet.

I riksarkivet och landsarkiven har man i allmänhet i senare förteckningsarbeten försökt följa den förteckningsplan som riksarkivet fastställt för myndigheternas arkiv. Vid ordningsarbetet har man eftersträvat den primära proveniensen, men t.ex. domsagornas arkiv i Gamla Finland har inte åtskiljts från sitt arkivsamband som följer sekundär proveniens. Sakregistren till myndigheternas journaler, akter och övriga separata handlingar i Gamla Finland, som utarbetats i landsarkivet, torde underlätta arbetet för de finländska forskare, som saknar kunskaper i ryska.

Gamla Finlands handlingar förstördes - visserligen inte i stor utsträckning - till följd av det ordnings- och gallringsarbete som magister Gustaf Dahl utförde på 1890-talet vid inventeringen av de handlingar som påträffats på länsstyrelsens vind i Viborg. Men även andra faktorer har inverkat på förstörelsen av dokument.

Av Gamla Finlands räkenskapshandlingar som överlåtits till riksarkivet var mantalslängderna i tämligen gott skick. Däremot hade fukten avsatt sina spår i kammarkontorets övriga handlingar. Bärning- en av dessa värdefulla arkivalier från odugliga förvaringsplatser och från bristfällig vård blev en av riksarkivets mest centrala uppgifter. År 1895 föreslog Gustaf Dahl riksarkivarie Hausen, att man från förvaringsplatser i länsstyrelsen i Viborg skulle överflytta till riksarkivet en del handlingar. Dahl ansåg att handlingarnas överlåtelse var nödvändig, »ty annars blir det deras tur att här mögla och multna, emedan de förvaras i samma fuktiga hvalv, där det ryska arkivet nu redan delvis fördervats«.

7. Arkivens betydelse för forskningen

Arkivmaterialet från Gamla Finland, som förvaras i riksarkivet och landsarkivet i S:t Michel, är av stor betydelse inte endast för finländska historieforskare genom att det återspeglar en särpräglad hundraårsperiod och upptakten till det ryska Finland. Gamla Finlands handlingar ger även upplysningar om händelser i hela Ryssland: om öppnandet

av utländska konsulat, om efterlysning av personer i hela riket, om tjänstemäns tjänstebyte, om judarnas behandling, om förflyttning av livegna, om krigshändelser och om mycket annat. I särskilt hög grad möjliggör dessa handlingar studiet av förverkligandet av reformer inom förvaltningen - troligtvis är detta en unik möjlighet utanför de ryska arkiven. Och forskningsfältet kan tidsmässigt utvidgas till att omfatta åren 1717-1917 om man tar med generalguvernörskansliet och statssekretariatet samt furstendömet's övriga förvaltningsorgan som uppkommit efter fredsfördraget i Fredrikshamn år 1809. Dessa organs handlingar förvaras i riksarkivet i Helsingfors. Materialet kompletteras av det speciellt värdefulla beståndet av slavisk litteratur i Helsingfors universitetsbibliotek. Detta bestånd tillväxte under storfurstendömet's tid till följd av universitetsbibliotekets rätt till friexemplar och det är för närvarande enastående i de västliga länderna. I Finland har man således goda förutsättningar att studera den förrevolutionära tiden i rysk historia.

8. Gamla Finlands arkiv

I riksarkivet och landsarkivet i S:t Michel står till forskarnas förfogande specialförteckningar över Gamla Finlands arkiv som uppgjorts enligt arkivbildare, och därför uppräknas arkiven i det följande enbart med gränsår.

1. *I riksarkivet*: Kammarkontoret för livländska, estniska och finska ärenden 1720-1798, länsräkenskaperna från Gamla Finland 1723-1782, guvernementsarkitekten 1780-1790-talet, granskningskommittén för finska ärenden 1802-1809, organisationskommittén i Viborgs län 1812-1827, translatorskommittén 1812-1818.

Ryska dirigerande senaten 1777-1809 (enbart akter i besvärsmål), justitiekollegiet för livländska, estniska och finska ärenden 1720-1782 (-1810), lagmansrätten i Viborg 1744-1783, 1797-1812, häradsrätterna (Viborg 1734-1783, 1797-1811, Kexholm 1747-1783, Kexholms södra 1797-1812 och norra 1798-1809, Kymmene 1744-1783, 1797-1812, Nyslott och Jäskis 1744-1783, Nyslott 1797-1809), justitiatribunalet i Viborg 1784-1797, övre lanträtten 1784-1797, övre lagskipningsrätten 1784-1797, kretsrätten i Viborg 1784-1797, nedre lagskipningsrätterna (Viborg 1784-1797, Kexholm 1784-1797, Sordavala 1794, Frederikshamn 1784-1797, Villmanstrand 1784-1797), nedre lanträtterna (Viborg 1785-1797, Villmanstrand 1784-1785), samvetsrätten 1784-1797.

Konsistoriet i Viborg 1721-1812, konsistoriet i Fredrikshamn 1743-1812, föreståndaren för skolorna i det finländska governmentet 1802-1805.

Privatarkiv (Gustaf Mauritz Armfelt, Gustaf Adolf Dahl, Åminne gård, Rilax, Stjernvall-Walleen); i Ryssland mikrofilmade privatarkiv (F. M. Apraksin, E. I. Cruys, N. F. Golovin, I. G. Tsernysev, Vorontsoverna, M. H. Zmajevits).

2. *I landsarkivet i S:t Michel*: Provinskansliet för Viborg och Kexholm 1730-1740, guvernementskansliet i Viborg 1740-1772, ståthållarkanslierna i Viborg och Kymmenegård 1740-1780, ståthållarkansliet i Viborg 1784-1797, kameralhovet i Viborg 1784-1811, finländska guvernementsstyrelsen 1797-1812, provinskanslierna i Viborg och Kymmenegård 1797-1811, kronomagasinerna 1783-1812, byggnadskontoret 1788-1802, tullmyndigheterna 1724-1812, allmänna försorgskollegiet 1784-1811 och medicinskollegiet 1792-1811, adliga förmyndarämbetet 1784-1794, forstmästeriet 1800-1812, revisionskommissionen (1683-) 1728-1802, skolorna 1805-1812 (Viborg och Kexholm).

Magistraterna, rådstu- och kämnarsrätterna 1721-1812 (Fredrikshamn, Kexholm, Villmanstrand, Nyslott, Sordavala, Viborg), häradsrätterna i Nyslott och Jäskis 1755-1784 (-1810).

Rekrytexpeditionen 1797-1811.

De grekisk-katolska församlingarna (Fredrikshamn, Kiteä, Korpiselkä, Kexholm, Villmanstrand, Raivola, Salmis, Nyslott, Sordavala, Suistamo, Suojärvi, Viborg) och Valamo kloster. Serierna börjar i allmänhet först i slutet av 1700-talet.

De evangelisk-lutherska församlingarna (Fredrikshamn, Joutseno, Kerimäki, Lappvesi, Klemis, Luumäki, Parikkala, Ruokolax, Taipalsaari, Valkeala, Veckelax, Vederlax) och i Centralarkivet för de indragna församlingarna (S:t Andree, Hiitola, Ilmes, Impilax, Jakimvara, S:t Johannes, Jäskis, Kaukola, Kirvus, Kivinebb, Björkö, Kuolemajärvi, Kronoborg, Kexholm, Lövsjär, Mola, Pyhäjärvi, Rautus, Ruskeala, Räisälä, Sakkola, Seitsjär, Sordavala landsförsamling, Hogland, Säkkijärvi, Tyttersjär, Nykyrka, Valkjärvi, Viborg) samt arkiv vilka inte ännu överflyttats till landsarkivet (Kymmene, Mäntyharju, Pyttis, Suomenniemi, Säminge, Uguniemi). Serierna börjar vanligtvis i mitten av 1700-talet.

Handlingarna från Gamla Finland är slitna - nutida historieforskning är emellertid inte orsak till detta slitage. Synbarligen har tolkningen av gammal rysk dokumentär text varit orsaken till att detta århundrade inte frambragt något översiktverk över Gamla Finland. De bästa är från senaste århundrade, men de skulle vid sin sida nödvändigtvis behöva en forskning som bygger på nutida metod och ett rikligare källunderlag (se Finsk historisk bibliografi I-VI. Helsingfors 1940-68, systematik IX:1 b:B »Gamla Finland«).

Diarieförings- och arkivläggningsmetoder i den militära förvaltningen

Om Krigsarkivets uppgifter i Finland

Risto Ropponen

Som försvarsmarknens centralarkiv har Krigsarkivet naturligtvis alla de uppgifter ett massarkiv som uppsamlingsplats för olika arkiv har, men bland dem som har direkt och normgivande inverkan på försvarsmaktens arkivvård må framför allt nämnas utvecklandet av diarieförings- och arkivläggningsmetoder samt övervaknings- och utbildningsverksamhet.

Då Krigsarkivet inledde sin verksamhet samtidigt med grundandet av det självständiga Finlands försvarsväsen år 1918 förestod många problem för avgörande. Det fanns dock mönster och traditioner, Finland hade ju haft den nationella militären under autonomins tid. Då Finland avskildes från Sverige år 1809 medförde detta knappast några förändringar av större betydelse i den yttre verksamhetsformen för ämbetsverken. Finland fick diarie- och arkiveringssystemet i arv från tiden under det svenska väldet. Ärendenas uppdelning på brev och suppliker samt förvarandet av koncepten som egna serier separata från de inkommande handlingarna blev oförändrade t.ex. vid länsstyrelserna efter 1809. Detta system togs i bruk även inom statens högsta förvaltning, regeringskanseljen (fr.o.m. 1816 Kejsarlig Senat för Finland), samt i de nyinrättade centrala ämbetsverken. I början av autonomins tid utnyttjade även finska militärmyndigheter detta system, som dock senare gled över till det ryska. Visserligen syntes den ryska inverkan till även inom civilförvaltningen, i synnerhet på toppen, i statssekretariatet och generalguvernörskansliet. Journalen var det centrala diariet i det ryska systemet. Däri antecknades handlingarna i den ordning de inkommit utan att de fördelades i serier enligt avsändare eller ärende. Handlingarna rörande samma ärende eller en enhet-

lig, vid ämnesgrupp placerades i en dossié (ryskans delo), som omfattade förutom inkommande handlingar även koncept av utgående brev, promemorior för internt bruk inom ämbetsverket, med andra ord alla de handlingar som var fast förknippade med samma ärende. För att underlätta återsökningen av handlingar gjordes särskilda register och förteckningar upp, eftersom det inte alltid framgår av journalen i vilken dossié handlingen blivit placerad. I större omfattning blev det ryska systemet utan betydelse, kanske i följd av att civilförvaltningen i storfurstendömet var skild från den ryska civilförvaltningen, krigsmakten däremot var en del av rikets militärväsen.

Arkivsystemet av svenskt ursprung användes av de värvade infanteri- senare jägarregementen under 1812-1830 samt av Sjöekipaget, som verkade under 1830-1880. Såvitt det är möjligt att konstatera på basen av de från denna tid bevarade handlingaresterna begagnade sig även topografikåren i Haapaniemi av det svenska arkivsystemet under åren 1812-1819. Då topografikåren överflyttades till Fredrikshamn och omorganiserades till kadettskola började den använda det ryska systemet. Den finska försvarsmaktens Inspektorsstyrelse, det ledande organet för de värvade trupperna, begagnade sig av det ryska systemet likaså Finska Gardet under hela sin verksamhetstid. Under kriget på Krim använde däremot de ånyo inkallade rotehärarna det svenska systemet vid arkivläggningen med separata diarier för inkommande och utgående skrivelser. De år 1881 upprättade värnplikts trupperna använde det ryska systemet likaså den högsta inhemska militärmyndigheten, Befälhavarstyrelsen. Krigskommissariatet, grundat vid sidan av det ovannämnda ämbetsverket för ekonomiska ärenden, använde först systemet av svensk typ, men övergick sedan till det ryska. Uppbådsväsendet, som bildades tillsammans med värnpliktsarmén, efterföljde det svenska systemet. Uppbådsbyråerna, som hade mycket att göra med civilmyndigheterna, klarade sig tydligen bättre med detta system.

Autonomins armé upplöstes 1901-1905. Under förhållanden skapade av det första världskriget och den ryska revolutionen upprättades en ny nationell armé i det för sin självständighet kämpande Finland. Högkvarteret och trupperna i frihetskriget använde uppdelningen på basis av ärende, vilken tillämpades i viss utsträckning inom krigsmakten, men som inte kan sägas ha varit konsekvent. Systemen utformades i hög grad enligt praktikens krav utan större överensstämmelse, i krigstid var ju hela stabsarbetet improviserande i viss mån. Handlingarna uppdelades normalt i kronologisk ordning, antingen

de utgående eller inkommande på egna serier eller på en enda serie.

Då förhållandena blev lugnare och de höga kommandomyndigheterna grundades blev verksamheten regelmässigare. Redan på 1920-talet intogs i försvarsmaktens bestående order bestämmelser rörande diarieföring och handling av skrivelser. Försvarsministeriet tog i bruk ett slags aktserie av typen Sachaktenregistratur, som består av omfattande ärendegrupper och visar tydlig verkan av systemen från autonomins tid. I akterna ingick både inkommande och utgående handlingar, även om brevkonceptserien ännu bildades separat. År 1929 övergick försvarsministeriet till ett diariékortsystem, enligt vilket A-korten är placerade i kronologisk ordning och B-korten i ordning efter ämne inom ramen för »Aktenplan«.

Det förefaller som om man inte hade rådfrågat Krigsarkivet, åtminstone inte skriftligt, under de första tiderna av självständigheten. Sin uppgift som en speciell rådgivare fick Krigsarkivet enligt Statsrådets beslut år 1934. I detta beslut ålades föreståndaren för Krigsarkivet att bl.a. övervaka försvarsmaktens arkivbildare samt att göra förslag till försvarsministeriet rörande standardiseringen av diarieföring och arkivbildningsmetoder samt gallringen.

Kort därefter inbegärde den av försvarsministeriet tillsatta gallringskommittén Krigsarkivets utlåtande om gallringen av hemliga och personliga handlingar. Saken hade blivit aktuell då en spioneriäffär avslöjades och Generalstaben ville inskränka antalet hemliga handlingar genom gallringsåtgärder. Krigsarkivet poängterade då starkt att gallringen och handlingarnas förvaring under betryggande förhållanden är två skilda saker. Bara extra exemplar och sådana handlingar som endast bestod av ifrågavarande punkt i diariet samt de exemplar som inkommit till kännedom kunde gallras. Därjämte föreslogs att en ansvarsfull föreståndare skulle utnämnas för varje arkiv för att effektivisera handlingssekretessen.

I krigstid tog Krigsarkivet gallringsproblemet upp på nytt och skickade ett utlåtande till Högkvarteret, där uppmärksamhet fästes vid den omotiverade gallringen av krigstida handlingar. Beroende av missuppfattning förvarade truppförbanden omsorgsfullt order o.a. handlingar med stor utdelning från höga staber medan de egna förstördes, såsom det hette, som mindre betydande. Bland dessa fanns sådana som inte står att finna någon annanstans och som är oersättliga bl.a. när man senare utreder tjänsteförhållanden. Krigsarkivets inställning var att allt krigstida arkivmaterial ogallrat borde vidarebe-

fordras till Krigsarkivet, som senare skulle utföra handlingarna bara då en direkt risk förelåg, att de skulle råka i händerna på fienden. Högkvarteret gav snart därefter en order nästan ordagrant i enlighet med detta utlåtande.

Många problem beträffande arkivvården uppstod förstas under kriget. Snart efter krigsutbrottet föreslog Krigsarkivet att ett tillräckligt stort antal kartonger skulle utdelas till truppförbanden så att det viktiga arkivmaterialet kunde tas hand om. På basen av erfarenheterna av frihetskriget föreslog Krigsarkivet också att försvarsministeriet skulle fästa sin uppmärksamhet vid skrivpapperets kvalitet i staberna och truppförbanden och skulle ge erforderliga direktiv därom. Enligt Krigsarkivets åsikt borde i synnerhet handlingar rörande själva operationerna nedskrivs på sådant papper som skulle tåla nötning och inte vore känsligt för kemiska förändringar. Krigsarkivet ansåg order om operationer, meddelanden samt krigsdagböcker, stridsberättelser, förlustlistor, lägeskartor samt de koncept som ersätter och kompletterar skriftliga meddelanden vara viktiga från krigshistorisk synpunkt.

Beaktandet av arkiveringens betonade Krigsarkivet även då, det krävde att den planerade utdelningen av utmärkelseecken skulle ovillkorligen föras på kort. Kravet godkändes och ifrågavarande kortregister har senare varit till stor nytta vid utredningen av personalens tjänsteförhållanden, som så lätt blir trassliga och bortglömda i krigstid. Även det av Krigsarkivets förslag - visserligen ouppfyllt - att militärstamböcker skulle upprättas vid sidan om militärstamkortsystemet i truppförbanden, syftade till att underlätta utredningen av krigstida tjänsteförhållanden. I dessa böcker skulle de antecknade tjänsteuppgifterna vara i tryggare förvar än på lösa kort. Efter att ha konstaterat hur bristfälligt man förde krigsdagböcker föreslog Krigsarkivet nya direktiv för att bevaka forskningens intressen. Krigsarkivet poängterade att alla händelser bör antecknas och detta noggrant och utan dröjsmål vad tiden beträffar. Eftersom det förelåg en fara att krigsdagböckerna under krigsförhållanden skulle komma bort, föreslog Krigsarkivet, att dessa böcker skulle skickas till Krigsarkivet varje år, alltså inte med normala arkiv. Förslagen blev godkända och Högkvarteret utarbetade nya direktiv på basen av dessa. Som ett speciellt drag i den krigstida verksamheten kan ännu nämnas, att föreståndaren för krigsarkivet var sakkunnig medlem i »Krigstida arkivkommittén«, som omfattade hela riket och hade till uppgift att bl.a. anordna evakueringen av arkiv och att organisera arkivvården i de återerövrade områdena.

Lagen angående arkivläggningen, som trädde i kraft år 1939 och ställde bl.a. gallringsverksamheten under Riksarkivets stränga kontroll, tvingade att ombilda även diarieföringen. Då andra världskriget bröt ut blev denna verksamhet avbruten. Under kriget utfärdades ett slags allmänna diarieföringsdirektiv men praxis blev dock skiftande redan av den anledning att det ofta var reservister som skötte stabsuppgifterna. Strax efter kriget rådde det ännu ett system i de högsta instanserna, enligt vilket en enkel nummerserie utsträckte sig från stabens ena byrå till den andra. Då det inte fanns lika många byråer i alla staber och vissa verk hade inga byråer alls, var ett sådant system förstås opraktiskt. Kommittén tillsatt att utreda arkivvården och dess organisering med föreståndaren för Krigsarkivet som ordförande, rekommenderade, att en i vissa handlingar ingående grupp skulle för enhetlighets skull förses med ett nummer som vore obligatoriskt för alla. Denna rekommendation resulterade i att man inom försvarsmakten fastställde ett system, som togs i bruk i början av 1949. Detta bestod av en skrivelseserie på 23 grupper (serien F) och dessutom av egna serier för diaries (A), förteckningar (B), protokoll (C), koncept och liggare (D), inkommande handlingar (E), räkenskapshandlingar (G), kontrakt (H) och kartor (I).

Det nya systemet förenklade arkiveringen och bragte bättre ordning i arkiven. På basen av erfarenheterna av ett par årtionden var man dock tvungen att konstatera, att arkivbildningen inte hade fördelats balanserat mellan olika serier utan handlingarna stod klart packade i serien F. Orsaken till detta var att bara serien F hade uppdelats i obligatoriska grupper, de viktiga serierna D och E hade däremot lämnats beroende av frivillig uppdelning. De sistnämnda serierna hade även stora arkivbildare någon gång lämnat helt outnyttjade. Då nästan alla tjänstemän inom försvarsmakten har med handhavandet av skrivelser - och i brist på heltidsanställda arkivarier - också med arkiveringen att göra måste schemat helt uppenbart vara obligatoriskt uppdelat till alla delar. Med detta faktum som utgångspunkt började Krigsarkivet planera ett preciserat allmänt schema i slutet av 1960-talet.

Det väsentliga i målsättningen för det omarbetade systemet är strävan till att forma serien F till uppsamlingsplats bara för den rutinmässiga korrespondensen, handlingarna av mera betydande betydelse, såsom föredragningar, order och berättelser däremot placeras i serien D (E). För klarhetens skull är serierna D (alltså utgående handlingar) och E (inkommande handlingar) tämligen identiska. Deras inre kon-

struktion är sådan att den omfattar de arbetsskederna som motsvarar beredningen, avgörandet och sammanfattningen av ärenden. En sådan uppdelning underlättar helt uppenbart återsökningen av handlingarna. Oftast är det just beredningen, avgörandet eller sammanfattningen av ärendet som intresserar en forskare eller någon annan som använder dem. Visserligen påstår tjänstemännen gärna att de behöver alla handlingar för sin verksamhet på samma gång. Detta skulle förutsätta att handlingarna fördelas enligt sakspekter. Krigsarkivets uppfattning är, att ett sådant system slutligen skulle leda till fullständigt kaos i den militära verksamheten, där order, bestämmelser, direktiv och dylika handlingar måste dagligen stå att finna snabbt. Att sammanföra de sistnämnda handlingarna till egna serier garanterar bästa möjliga rationaliseringsresultat. Erfarenheterna av serien F, som är uppdelad i ordning efter sak, uppmuntrar inte heller till att utveckla hela arkiveringssystemet på basen av den. Behovet av aktbildning har dock beaktats vid serien H i schemat med varierande handlingsmaterial placerat i ordning efter innehållet, såsom kontrakt, bestående order, arbetsordningar, grundhandlingar rörande personalen, underhållspapper för kontorsmaskiner, kursarkiv från militärskolor, handlingarna utarbetade av arbetsgrupper osv.

Det allmänna schemat omfattar alla arkivbildare inom försvarsmakten. Grundenheterna (kompanier, batterier) och andra små arkivbildare använder bare huvudserier, då förstås endast store bokstäver utnyttjas vid diarieföringen. Truppförbandsnivån (avdelt bataljon/division, militärskola, särskild militär inrättning), behöver en djupare uppdelning. Första gradens underindelning (t.ex. Da, Db) är avsedd för dem. Huvudstaben, staben för försvarsgren, militärläns- och militärdistriktsstaberna, större militärskola eller brigadstaben använder åtminstone andra gradens underindelning (Daa, Dab), som dessutom kan fortsättas enligt behov. Den obligatoriska uppdelningen kan knappast föras längre än till andra gradens underindelning utan att skada smidigheten i det allmänna schemat. I serierna A-C och G-I har den obligatoriska uppdelningen lämnats i första graden.

För att underlätta den ofta arbetsdryga gallringen har en speciell serie (J) ordnats i det omarbetade allmänna schemat för de handlingstyper som skall endast bevaras en viss tid och som finns förtecknade i gallringsdirektiven. Några handlingar, som skall gallras efter hand, finns förstås placerade i vissa övriga serier, men serien J lättar tydligen trycket på de »egentliga» aktserier, som redan vid uppsamlingskedet skall hållas i permanent förvar.

Då det allmänna schemat strävar till att tillfredsställa de krav försvarrets alla delar ställer, måste det vara smidigt och erbjuda placeringsmöjligheter för alla slags handlingstyper. Det behövs orderserier, aktbildning och rutinmässig korrespondens, men ingen av dessa tre möjligheter räcker ensam till och ingen av dem får vara dominerande. Schemat sattes i kraft fr.o.m. början av 1974 med en speciell instruktion däri också bestämmelser rörande försvarsmaktens hela arkiveringsverksamhet samt råd för arkivarbetet i praktiken ingår.

Vid jämförelse mellan det finska systemet och arkiveringssystemet inom Sveriges försvarsmakt (publicerats i Arkivinstruktion för försvarrets myndigheter/1972) kan man lägga märke till många likheter. I båda systemen används t.ex. en gemensam serie (F) för inkommande och utgående skrivelser och dessutom egna serier för utgående och inkommande handlingar (svenska serier B och E och finska D och E). Möjligheten i det svenska schemats serie Ö (övriga handlingar) att placera bl.a. en tjänstemans efterlämnade handlingar i tjänstearkivet fattas i det finska schemat, eftersom sådana papper placeras i privata samlingar eller på sina platser i tjänstearkivet. Den intressanta skillnaden ligger däri, att statistikuppgifterna enligt det finska systemet hör till en underserie på en huvudserie (D), men enligt det svenska systemet ingår dessa uppgifter i en speciell serie H. Med tanke på tendensen inom all tjänsteutövning att upprätta statistik över allt flera ämnen, kan det svenska systemet vara ganska bra. Bokstavssymbolerna i serierna är olika till en ansenlig grad, men det är ju inte av väsentlig betydelse. De svenska och finska systemen motsvarar varandra vad den allmänna strukturen beträffar. På sätt och vis är det en intressant observation, i synnerhet därför att det inte funnits något samarbete, åtminstone inte i sista omarbetningsskedet. Den dåvarande strävan efter att bilda systemet så att alla tillkomna handlingar kan placeras på så balanserat och sakenligt sätt som möjligt utgör helt uppenbart utgångspunkten även i det svenska systemet, inte det att systemet baseras på en enda dominerande handlingsserie, utvecklad t.ex. på basen av sakaspekterna. Uppenbarligen är arkiveringsproblemen inom försvarsmakterna i länder av i stort sett samma storlek likadana och kräver liknande lösningar.

Förutom de ovannämnda, närmast med utvecklandet av arkiveringen förknippade uppgifterna bör Krigsarkivet övervaka arkiven, sköta om utbildningen inom försvarsmakten och utföra övriga arbetsuppgifter som i allmänhet hör till arkivets åligganden.

Övervakningarna förrättas enligt lag hos varje arkivbildare vart tionde år, men Krigsarkivet har strävat till att ha dem med kortare mellanrum. Detta är motiverat, eftersom möjligheten till att fel uppstår är relativt stor på grund av bristen på yrkeskunniga och heltidsanställda arkivarier. Övervakningsrapporterna skickas till Huvudstaben, som efter övervägande vidtar lämpliga åtgärder på basen av de rapporterade felen, missförhållandena, eventuella försummelseerna osv. De egentliga övervakningarna i arkiven förrättas av Krigsarkivet, men uppmärksamhet fästs även vid förhållandena i arkiven vid administrativa inspektioner i enskilda militärlän. Den sistnämnda verksamheten är mycket positiv i betraktande av utvecklandet av arkivvården, men effektiviteten kunde ökas, om det fanns en speciell arkivkonsult i varje militärlän med uppgift att övervaka, ge råd och inrapportera läget till Krigsarkivet. En del av övervakningen utgör också den verksamhet, som Krigsarkivet utövar för att övervaka gallringen. Duplikaten på gallringsprotokollen sänds till Krigsarkivet och på basen av dessa betygas riktigheten av förstöringsåtgärderna. Huvudstaben underrättas om grova fel.

Undervisningen i arkivvård för försvarsmaktens personal har allt tydligare överlämnats åt Krigsarkivet, vilket torde vara resultat av aktiveringstendenserna inom arkivvården. Den viktigaste och mest grundläggande utbildningen med tanke på försvarsmaktens helhet ges på mästartkurserna i stabstjänst, som anordnas av en speciell Stabsskola för befattningsofficerare vid övergång från fälttjänst till stabstjänst. Antalet lektioner på denna kurs är 32 uppdelade i teori- och övningslektioner. Till slut förevisas Krigsarkivet för eleverna och uppmärksamhet fästs i synnerhet vid granskningen av färdigt bildade arkiv. Det sistnämnda har visat sig vara en mycket effektiv metod vid åskådningsundervisningen. Den sk. löjtnantskursen, som är en fortsättningskurs till denna, omfattar en tio timmar lång föreläsningsserie, där repetitionen utgör en viktig del. Arkivvården ingår både i tjänste- och befattningsofficerares grundutbildningsskeden likaså i programmet för officerskurserna på högre nivå. Vad det sistnämnda beträffar ligger tyngdpunkten dels i repetitionerna, dels i skötseln av sekretessbelagt material. Krigsarkivet har positiva erfarenheter av sin utbildningsverksamhet. Fackkunskap skingrar de fördomar man möjligen hyser mot arkivbranschen samt närmar personalen i Krigsarkivet med dem som tjänar i sin militärkarriär. Kontakterna med »fältet« är även av socialpsykologisk betydelse.

Utvecklanden av systemen, övervakningen och utbildningen är utan tvivel sådana uppgifter den framtida utvecklingen väsentligen beror på. I synnerhet är den förstnämnda uppgiften, som även i denna framställning upptagit största rum, av främsta betydelse för staberna, som brottas med den växande pappersströmmen. Så förhåller sig saken åtminstone inom Finlands försvarsmakt, där diariesignum samtidigt visar handlingens plats även i det slutförda arkivet. Om ett sådant förfarande lyckas rationaliseras stabsarbetet på ett av de bästa sätten. Även Krigsarkivet drar stor nytta därav, då det får mottaga arkiv, som är färdigt bildade på ett naturligt sätt. Detta utnyttjas förmodligen även av forskare, som på basen av arkiv bildade på detta sätt skapar sig en verklighetstrogen bild av den i sin tid rådande verksamheten, vilket ett arkiv, som har ombildats senare, knappast någonsin kan göra på ett så pålitligt sätt.

Arkivering af kort og tegninger

Hans Chr. Bjerg

Inden for arkivteoretisk litteratur er *arkivalske kort og tegninger* kun i meget ringe omfang blevet gjort til genstand for teoretiske og systematiske overvejelser. Denne arkivalie-gruppe har længe været et problembarn eller rettere et stedbarn for de fleste offentlige arkivvæsener. Dette bunder i, at man tilsyneladende ikke til fulde har erkendt kort og tegningers specielle stilling som arkivalier. I hvert fald har man ikke taget den teoretiske og praktiske konsekvens af en sådan erkendelse. Det er symptomatisk, at en arkivmand, der søger efter speciallitteratur angående arkivering og registrering af kort og tegninger, ofte må ty til bøger og tidsskrifter beregnet for biblioteksvæsnet. Inden for dette område har man tilsyneladende længe erkendt og diskuteret de specielle arkiverings-, registrerings- og opbevaringsproblemer, der specielt knytter sig til denne type materiale (jfr. litteraturlisten). Den nordiske arkivlitteratur danner i så henseende ingen undtagelse.

I det følgende vil der i kortfattet form blive gjort rede for en række af de problemer, som knytter sig til det her angivne materiale. Med *arkivalske kort og tegninger* menes i det følgende sådanne arkivalier, der indeholder en grafisk formet kommunikation - trykt eller utrykt - og som normalt vil være knyttet til en embedshandling. I den almindelige sprogbrug vil der være en tilbøjelighed til at opfatte kort som trykte arkivalier og tegninger som utrykte. Denne skelnen vil imidlertid ikke blive opretholdt her, idet hele materialet efter ovenstående definition vil blive sammenfattet under begrebet 'kort og tegninger'. Desværre vil det her kun være muligt at antyde de fleste af de til disse spørgsmål knyttede problemer. Der er således ikke tale om en dybtgående analyse af disse. Et første skridt til at få løst problemerne er ikke desto mindre at erkende deres tilstedeværelse. Endeligt skal der gøres opmærksom på, at det i nærværende redegørelse anvendte begreb 'arkivering' opfattes meget bredt indeholdende såvel henlæggelses- som registrerings- og opbevaringsproblematikken.

Sålænge kort og tegninger ikke er større end folio-størrelse vil de næppe volde arkivistiske problemer. Problemerne opstår i det øjeblik, at tegningerne eller kortene er større end de almindeligt opbevarede arkivalier.

Analytisk kan man tale om *primære* og *sekundære* kort- og tegningssamlinger. De førstnævnte er arkivalske samlinger, der primært og selvstændigt er blevet til i et embede som samlinger af kort og tegninger, og hvor arkivalier tilhørende embedet i virkeligheden er at opfatte som bilag til de pågældende kort og tegninger. Som eksempel på denne type kan nævnes for Danmarks vedkommende Søkortarkivets og Geodætisk Instituts samlinger. Problemerne omkring disse primære samlinger vil ofte være begrænsede, fordi der som regel - på grund af samlingens størrelse og struktur - vil være taget hensyn til de specielle forhold, bl.a. det store format, fra starten af samlingens opståen.

De sekundære kort- og tegningssamlinger er opstået så at sige som bilag til de almindelige arkivalietyper. Allerede på det administrative plan vil der være en tilbøjelighed til at lægge disse bilag for sig selv på grund af deres fysiske størrelse. Meget ofte vil denne henlæggelse af midlertidig karakter hurtigt udarte sig til at blive af mere permanent karakter. Senere vil man normalt samle alle disse større og i regelen sammenrullede arkivalier på specielle hylder eller i specielle rum. Denne udvikling rummer imidlertid faren for, at forbindelsen mellem arkivaliet og tegningen, som dets bilag, klippes over. Kort- og tegningssamlingen vil som følge af en sådan udvikling begynde at føre et selvstændigt og arkivistisk set højst utilfredsstillende liv. Der vil være en tendens til, at de oprindeligt sekundære samlinger, udvikler sig til at blive af primær karakter. Der bliver med andre ord tale om studiesamlinger i embederne, som man kigger i, når nye projekter skal udformes. Adskillelsen mellem arkivalier af normal type og tegningerne vil blive akcentueret gennem en aflevering fra det pågældende embede til arkivvæsenet, hvor man af pladseøkonomiske grunde længe har været nødt til at anbringe kort og tegninger adskilt fra de øvrige arkivalier.

De her nævnte analytiske former for henholdsvis primære og sekundære samlinger vil tit være sammenblandede i de fleste arkivalske kort- og tegningssamlinger. En erkendelse af disse analytiske former vil imidlertid være vigtig for at forstå de specielle problemer, der her redegøres for i forbindelse med kort og tegninger.

Opbevaring

Vigtigt for problematikken omkring arkiveringen af kort og tegninger er spørgsmålet om den mest hensigtsmæssige opbevaringsmåde. Der må her anlægges såvel arkivistiske som arkivøkonomiske og praktiske betragtninger. Alle de her nævnte hensyn er naturligvis vanskelige eller måske umulige at samle i en optimal fællesnævner.

Man kan sige, at kort og tegninger i arkiverne kan forekomme i tre forskellige former:

1. sammenrullet tilstand
2. udfoldet plant eller bukket én gang (for store formater)
3. sammenbukkede til almindelig arkivalie-størrelse.

Den sammenrullede tilstand vil ofte være den ældste eller oprindelige form. Ved en kort- og tegningssamling af begrænset omfang synes den sammenrullede form at være en handy og nem opbevaringsform, som indtil et vist tidspunkt endda vil forekomme pladsbesparende. Meget hurtigt som samlingen vokser vil man dog opdage, at dette ikke er tilfældet. Det værste er, at denne opbevaringsmåde på længere sigt ganske enkelt vil ødelægge papirets struktur. Kommer kortet eller tegningen ikke under særlig behandling får det »hekseskud« og bliver umuligt eller vanskeligt at rette ud og arbejde med. Den sammenrullede form (såkaldt »roll-file«) må gennemgående betegnes som uheldig og bør udryddes så snart disse typer af arkivalier indgår i de offentlige arkiver. Et særligt vanskeligt problem udgør naturligt de meget store formater, f.eks. 4 × 3 m. I det svenske Riksarkiv har man valgt efter særlig behandling at ophænge sådanne store kort sammenrullede i såkaldte konsoller langs væggene, en slags halvcirkelformede plastic-konstruktioner. En anden form for opbevaring af meget store formater repræsenterer den løsning, som bl.a. er valgt af Københavns Stadsarkiv. Her har man i et særligt magasin ophængt de store formater som »gobeliner i gardin-ophæng«.

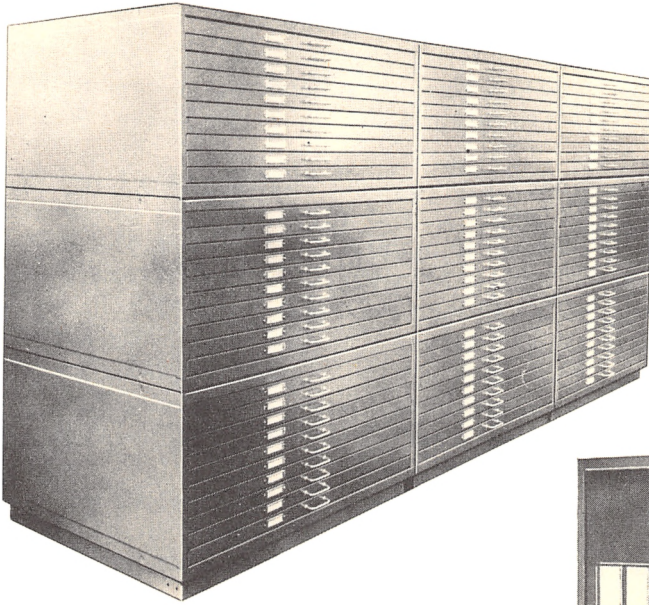
I arkivistisk sammenhæng er det største problem dog de store mængder af kort og tegninger, der er mindre end de meget store formater og større end folio-størrelse. I ældre tid har den mest almindelige opbevaringsform i mange arkiver været den *horisontale*. *Vertikal* opbevaring kendtes i ældre tid formentlig kun i forbindelse med sammenrullede kort og tegninger, der blev anbragt i et slags paraply-stativ. Der findes mange forskellige former for horisontal arkivering af disse arkivalie-typer. I flere hollandske arkiver og f.eks. i det svenske Krigsarkiv (hvad angår samlingerne af søkort) henlægges disse i særli-

ge, flade trææsker, som lægges horisontalt ind på lave hylder, som en slags skuffer. Denne opbevaringsmåde giver en ganske glimrende beskyttelse, men er pladsrøvende og besværlig at ekspedere fra. I Bibliothèque Nationale, Paris, henligger de i store mapper på hylder, der udgøres af stålruller således at udtagningen af mapperne lettes betydeligt.

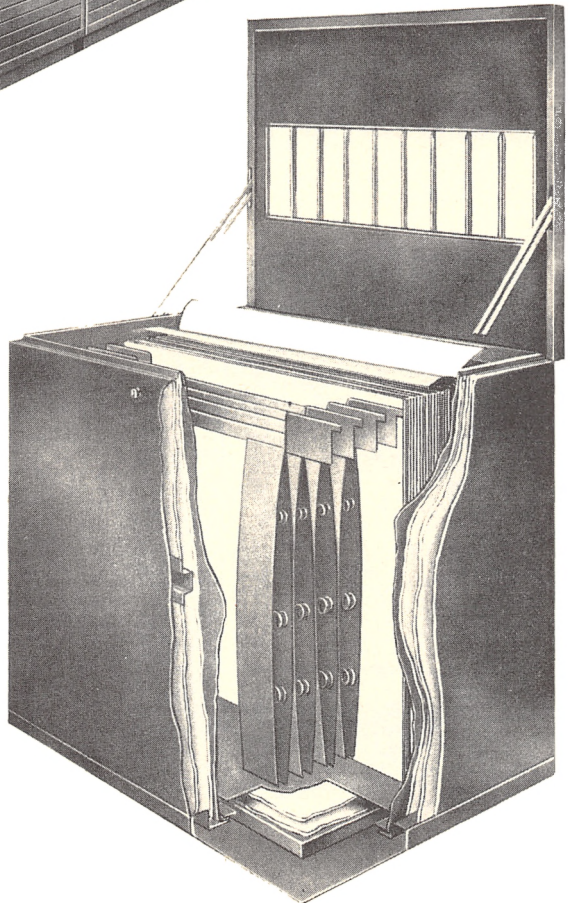
I princippet findes i dag to forskellige hoved-opbevaringsformer for kort og tegninger, henholdsvis *den horisontale* og *den vertikale*. Hver af disse hovedformer synes at have såvel modstandere som tilhængere inden for biblioteks- og arkivkredse.

Princippet i den moderne horisontale arkivering er, at kort og tegninger indlagt i omslag af kraftig karton eller papir lægges ind i et skuffemøbel af metal, som er såkaldt brandfrit (se fig. 1). Formatet af skufferne kan f.eks. være $127 \times 93 \times 4$ cm. En variant af den i fig. 1 viste type er et skuffemøbel forsynet med døre eller låger. På de fleste typer af de moderne kort-skuffemøbler findes foran i skufferne en drejelig klap i skuffens bredde eller glidende overligger, som holder kortene eller kortmapperne nede, således at de ikke kommer i klemme eller på anden måde generer ved ud- og indtrækningen af skufferne.

Der kan ikke være tvivl om, at kort og tegninger opbevares bedst horisontalt, men der kan med rette rejses indvendinger mod denne opbevaringsform ud fra pladsøkonomiske og praktisk-funktionelle grunde. Horisontale skuffer, der er anbragt henholdvis under knæhøjde og over skulderhøjde vil naturligvis være vanskelige at ekspedere i. Der bruges i denne opbevaringstype for meget plads til adskillelsen mellem skufferne. Det kan være vanskeligt at trække kortmapperne op af skufferne, især når disse er overfyldte, hvad der vil være en tilbøjelighed til. Endelig kan der fra et arkivøkonomisk synspunkt indvendes, at små og store kort ofte vil ligge i samme skuffe, og det vil være størrelsen af det største kort, der bestemmer den anvendte skuffestørrelse. Flere ting kan dog gøres for at afhjælpe disse ulemper ved den horisontale arkivering. F.eks. kan skuffemøblerne anbringes på ben, således at der rent faktisk kun befinder sig skuffer i den »funktionelle« højde. Så godt som samtlige af de her nævnte andre ulemper er blevet betydeligt reduceret ved det horisontale opbevaringssystem, som anvendes i det svenske Riksarkiv i de af dette senest anskaffede skuffemøbler. På den her anvendte type kan hele skuffens forstykke efter udtrækningen slås ned, således at udtagningen af kortmapperne lettes. Kortmapperne ligger iøvrigt på en løs masonit-plade med strop, således at hele skuffens indhold kan trækkes yderligere ud i forbindelse med ekspedition. *Hver* tegning er indlagt i sit omslag.

*Fig. 1.
Moderne stålskab,
hvori kort og
tegninger arkiveres
horisontalt.*

*Fig. 2.
Moderne stålskab, hvori
kort og tegninger arkiveres
vertikalt efter kartotekskort-
systemet.
Gennemskæringen viser
disse systemers
komplicerede indretning.*

Arkivøkonomisk har man i det svenske Riksarkiv opnået meget ved fuldstændigt at gennemføre en format-sortering af hele kort- og tegningssamlingen i fire forskellige formater svarende til de anvendte skuffe-størrelser. De fire max. formater er 59×40 cm, 77×58 , 120×77 og 194×116 .

Udgangspunktet for den moderne vertikale arkivering, der første gang er beskrevet i USA i 1910, har angiveligt været på det samme antal kvm. som den horisontale at anbringe flere tegninger. Ved at anbringe kortene som kartotekskort udnytter man i dette system den plads, der i den horisontale arkiveringsform bruges til »luft« i skufferne samt til adskillelsen mellem disse. Inden for den vertikale form for opbevaring er der i princippet tale om to forskellige hovedtyper. I det ene anbringes kortene i et hængemappesystem (fig. 2), og i det andet forsynes tegningerne med særlige strimler eller metalanordninger og ophænges efter »garderobe-princippet« (fig. 3).

Den moderne vertikale opbevaringsmåde skulle bl.a. have den fordel, at tegningerne var lettere at ekspedere i, idet man er fri for at bukke sig for at nå de nederste skuffer. Man kan ligeledes udtage flere

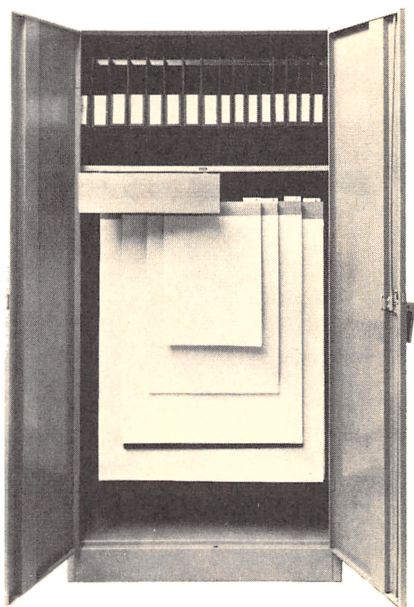

Fig. 3.

Kort og tegninger placeres vertikalt efter »garderobe-princippet«.

Systemet kræver påsætning af særlige anordninger på tegningerne.

tegninger uden at skulle foretage nye ind- og udtræk af flere skuffer. Låget giver en bekvem mulighed for at få et overblik på stedet over store dele af den pågældende kort- og tegningssamling. Man vil imidlertid ikke kunne undgå at skulle bøje sig eller foretage strækbevægelser under fremtagninger fra dette system. Fyldes hængemapperne for meget vil fremtagningen i høj grad blive besværliggjort, idet de stærke fjedre (se fig. 2) vil presse tegningerne sådan sammen, at man risikerer i bedste fald at få flere tegninger op ad gangen og i værste fald, at man kun får et halvt iturevet kort op fra hængemappen!

De vertikale skabe kan stilles tættere end de horisontale, fordi de ikke kræver nogen plads foran til skuffeutrækket. Til gengæld bevirker låg-anordningen, at der ikke kan stilles flere skuffeskabe oven på hinanden og arkiveringskapaciteten derigennem forøges. Dette sidste vil afgjort have betydning for historiske arkiver, som skal opbevare store samlinger af kort og tegninger, der er relativt lidt ekspedition i.

Det ses også anført, at den vertikale opbevaringsmåde i højere grad end den horisontale tilgodeser tegninger, der har et format mindre end gennemsnittet. Imidlertid vil der også ved denne form for arkivering opstå spildplads, hvis ikke der gennemføres en formatsortering. De vertikale systemer fungerer ligesom de horisontale bedst, når kortmapperne ikke fyldes for meget, og når kort og tegninger af samme format er anbragt sammen. Af andre ulemper ved de vertikale systemer efter »garderobe-princippet« kan nævnes, at det her er nødvendigt at påklistre eller påhæfte særlige strimler eller clips, hvad der vil være uheldigt set ud fra et konserveringssynspunkt.

Ved vurderingen af den horisontale og den vertikale opbevaringsform bør man nok være opmærksom på, at begge har fordele og ulemper, men især at de to principper force ligger i forskellige arkiveringsfaser eller arkiveringssituationer. Det vertikale princip bør benyttes ved aktive eller levende arkiver, hvor der hver dag sker hyppige fremtagninger og indsætninger i et nogenlunde homogent materiale. Ved statiske eller historiske arkiver bør imidlertid det horisontale princip anvendes. Dels har papiret på lang sigt meget bedre af at ligge plant og helst udfoldet, dels giver princippet mulighed for større arkivøkonomisk kapacitet såvel gennem byggeklods-tanken som gennem format-sorteringen.

Benyttelse

Der knytter sig en lang række problemer til benyttelsen eller ekspedition i kort- og tegningssamlinger. En undersøgelse af dette aspekt i

forskellige arkiver afslører, at man selv ikke i moderne arkivbyggeri har taget konsekvensen af disse arkivaliers særlige karakteristika og de specielle arkivistiske problemer disse rejser.

På grund af formatet kan det aldrig blive en helt let sag at ekspedere i kort og tegninger, ligesom opbevaringsprincippet så at sige kolliderer med transportprincippet. I mange arkiver opbevares tegningerne langt fra læsesalen, hvor de benyttes af forskerne. Dette er afgjort en ulempe, og hvad værre er, tegningerne lider uvægerligt under lange transporter, bl.a. fordi man oftest ikke har indført specielle transportmuligheder, der beskytter denne type arkivalier. Flere steder har man valgt i stedet at lade benyttelsen af tegningerne foregå umiddelbart ved kortopbevaringsskabene. Derved undgår man den destruktive transport. Transportproblemet ses også løst ved benyttelsen af særligt konstruerede transportvogne forsynet med store horisontale bakker til kort og tegninger.

Mens kort og tegninger bedst opbevares plant udfoldet, viser al erfaring, at de transporteres bedst sammenrullede, idet de i denne tilstand enkeltvis fylder mindst og er mere handy. Dette at transportere kort og tegninger sammenrullede bør være fast praksis hos det arkivpersonale, der ekspederer i disse typer arkivalier. Denne erfaring bør også udnyttes ved indretningen af særlige transportvogne til kort og tegninger. En egnet konstruktion vil her være en af de ved arkiverne i almindelighed anvendte transportvogne forsynet med vertikalt anbragte rør af metal eller plastic til anbringelse af tegningerne i, således at disse under transport er beskyttet.

I forbindelse med benyttelse af kort og tegninger kan det anbefales - således som det gøres i Krigsarkivet i Stockholm - at udlevere et genemsigtigt stykke (ca. 70 × 50 cm) af kunstmateriale til den besøgende, der skal arbejde med kort, således at man undgår, at der sættes hænder og tøj på de tegnede eller kolorede flader under arbejdet. Et sådant stykke vil også være hensigtsmæssigt i det øjeblik benytteren ønsker at kalkere fra det pågældende kort.

Registrering

Den manglende erkendelse af de specielle problemer, der knytter sig til kort og tegninger som arkivalier afspejler sig ofte i den vaklende holdning over for forskellige registreringsprincipper anvendt på dette materiale. Fejlen er nok, at de foretrukne registreringsprincipper kædes for meget sammen med de rent fysiske ordningsspørgsmål.

Der kan analytisk tales om fire hovedregistreringstyper:

1. Bevarelse af eksisterende henlæggelsesordninger
2. Ordning efter proveniens
3. Ordning efter saglige kriterier (bibliotekssystemet)
4. Format-sortering kombineret med indgangsoversigter.

Ved de fleste arkivordninger vil det være naturligt at spørge om hvilke registreringsprincipper, der er det arkivteoretisk rigtige eller det for benytteren eller forskeren mest bekvemme. Ofte vil man dog på grund af manglende ressourcer renoncere på sådanne idealkrav og nøjes med at foretage visse delordninger, der ret beset søger at tage hensyn til begge former for krav. Imidlertid vil opfyldelsen af de to nævnte hensyn, det arkivteoretisk rigtigste og det mest forbrugervenlige, kræve vidt forskellige registreringsprincipper. Det er f.eks. klart, at det arkivteoretisk mest korrekte vil være en ordning efter proveniensprincippet, hvorimod en sådan ordning ikke vil være særlig forbrugervenlig. Iøvrigt må det kraftigt understreges, at der principielt ikke behøver at være nogen forbindelse mellem den fysiske henlæggelse og registreringsformen for kort og tegninger (jfr. sortering efter format).

De ovenfor opstillede 4 hovedregistreringstyper kan repræsentere forskellige stadier i en kort- og tegningssamlings arkivistiske liv. Først begynder man f.eks. at samle alle kort og tegninger ét sted på grund af det store format. Dernæst vil man som regel ordne dem efter tilhørsforhold (proveniens), således at alle kort fra ét embedsområde ligger nogenlunde samlet. Den saglige ordning repræsenterer et omfattende arkivistisk arbejde med disse arkivalier. Endelig må formatsorteringen medføre samlinger med helt nyskabte strukturer, hvor man specielt har taget hensyn til de her omtalte forhold.

De forskellige ordningsprincipper kan ikke anses for forsvarlige eller tilfredsstillende hvis ikke forbindelsen til den foregående ordnings- eller registreringstilstand hele tiden fastholdes. Går man således direkte fra hovedregistreringsprincip nr. 1 til 4, vil en videre forskningsmæssig udnyttelse af den pågældende kort- og tegningssamling sandsynligvis være blokeret. Vejen til den arkivøkonomisk bedste ordning, formatsorteringen, går gennem de arkivteoretiske betonedede stadier i form af proveniensundersøgelser og sagligt ordnede sammenligninger, der kan løse proveniensmæssige problemer og som oftest også kan hjælpe med til at identificere ukendte kort og tegninger. Først når såvel den proveniensmæssige sammenhæng som det saglige indhold er bestemt, kan samlingerne brydes op og formatsorteres. En

gennemgribende ordning og registrering af sådanne samlinger vil derfor altid kræve omhyggelige og til tider omfattende proveniensundersøgelser. At sådanne på grundlag af det almindelige arkivalske materiale med givtige resultater lader sig gennemføre, vidner en lang række undersøgelser om, som i de senere år er blevet foretaget i det danske Rigsarkiv inden for dettes samlinger af sømilitære kort og tegninger.

Registrering af kort og tegninger adskiller sig på forskellige punkter fra den almindelige registrering af arkiver eller arkivalier. Ved den førstnævnte registrering vil det være nødvendigt at foretage en registrering eller katalogisering af hvert enkelt blad i modsætning til den sidstnævnte, hvor man opnoterer hele pakker eller bind eller lige frem hele rækker af bind under samme registreringsnummer. Denne fremgangsmåde er nødvendig p.g.a. det arkivalske korts individuelle præg og gennemførlig i praksis, fordi kortets eller tegningens genstand ofte vil kunne beskrives forholdsvis kortfattet i modsætning til en skrivelse eller »sag«.

Bag de moderne former for registreringer af arkivalske kort og tegninger ligger desuden ønsket om gennem en omhyggelig information i registraturen at undgå unødvendige og belastende ekspeditioner i kortsamlingerne, især hvor disse er transportmæssigt uheldigt placerede. Det bliver derfor mere og mere almindeligt, at man ved ordningen af kort- og tegningssamlinger i arkiverne gennemfotografere disse og derved dels får gennemført en hensigtsmæssig sikkerhedsfotografering dels får fotografier til registraturen.

En kort- og tegningsregistratur kan f.eks. bestå i et løblad-system med påklistede positive fotografier på det enkelte registreringsblad. Det kan også bestå i et kartotekskort-system med en negativ gengivelse af det pågældende kort »indbygget« som en rude i kartotekskortet, således at man ved hjælp af en lille lysskærm kan danne sig et overblik over arkivaliets udseende og genstand. På Landsarkivet for Sjælland m.m. i København har man i forbindelse med ordningen af kort- og tegningssamlingen gennemført et system, hvor man i al sin enkelthed har fremstillet positive fotografier af hele samlingen af kartotekskort-format og på disses bagsider påført oplysninger om den pågældende tegning og dens proveniens. Dette system må siges at være lidt af et columbus-æg! Det kan så at sige benyttes fra begge sider (se fig. 4). Den eneste ulempe er, at det naturligvis er begrænset, hvor mange oplysninger, der rent pladsmæssigt kan anbringes på et sådant kartotekskort. Med de nye micro-fisc-systemer er der åbnet helt nye muligheder for arbejdet med kort og tegninger i orienteringsfasen. Spørgsmå-

Embede: Det classenske fidei- Lokalitet: Frederiksværk
kommis

Mappe nr.: 105 Lb. nr.: 7182

Beskrivelse og henvisninger: Grundtegning af det frederiksværkske eta-
blissements indretninger, tegnet af Mechlenburg 1796

Materiale: Papir på lærred Format: 68,5 x 50,5 cm.
4234 HL

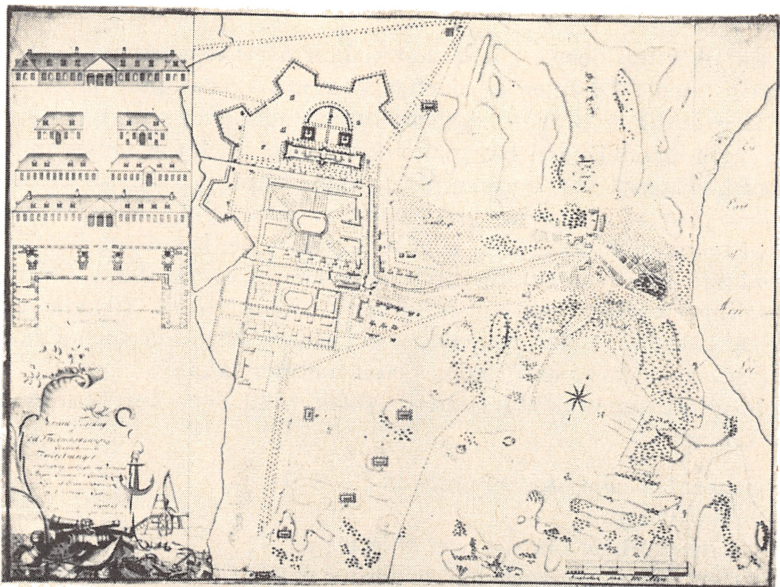

Fig. 4. Eksempel på registerkort til enhed i kort- og tegningssamlingen på Landsarkivet for Sjælland m.m., København. Figuren viser registerkortets to sider. (Foto Ejuv. Rasmussen).

let er imidlertid om disse systemer helt vil kunne erstatte fremtagningen af originalerne. F.eks. vil farvebelægninger og lignende bevirke, at originalerne fortsat skal bruges ved undersøgelser.

Uanset det henlæggelsesprincip, der er valgt, viser erfaring med arbejde i kort- og tegningssamlinger, arkivistisk såvel som forskningsmæssigt, at det er nødvendigt med hjælperegistraturer, der giver flere indgange til materialet end det hovedregistreringsprincip, som er valgt, og som registraturen derfor normalt indrettes efter.

Til enhver kort- og tegningssamling i et arkiv, hvis samlinger skal udnyttes forskningsmæssigt, bør der høre

1. et proveniensregister, der viser den administrationshistoriske sammenhæng;
2. et emne- eller sagregister evt. kronologisk eller topografisk opdelt;
3. »et forfatterregister«, en alfabetisk oversigt over de personer, der har udført de opbevarede kort og tegninger, eller som har udført evt. kopier, samt evt.
4. et hovedregister, som gengiver den rent faktiske fysiske placering af kortene, såfremt der ikke ved denne er valgt et af de under 1.-3. angivne principper.

Disse registre opbygges nemmest ved, at hvert registreringsblad udskrives med 2-3 kopier og derefter sorteres på de angivne måder.

Flere steder, hvor man har gennemført omfattende ordninger i kort- og tegningssamlinger, har man erkendt behovet for at sammenligne med tilsvarende kort og tegninger i andre samlinger som ovenikøbet måske proveniensmæssigt hører sammen, men blot ved tilfældigheder er afleveret til andre arkiver eller biblioteker. Der kan derfor ikke være tvivl om, at de institutioner, som registrerer og ordner deres tegningssamlinger bør udveksle registraturer eller registerblade - til fælles glæde og gavn. Dette kan passende gøres ved, at der udskrives 1-2 ekstra registreringsblade, som fordeles efter nærmere aftale.

Idealfordringen til et registreringsblad, hvad angår kort og tegninger kan være:

- a. citeret titel eller angivet indhold
- b. citeret datering
- c. evt. oplysninger om forfatter eller tegner
- d. oplysninger om materialet, som kortet er fremstillet af, evt. farver og evt. vandmærker
- e. format
- f. evt. ældre signaturer eller provenienssammenhænge.

Ideal-arkiveringsmodel for kort og tegninger

Som afslutning skal de ovenfor anførte problemstillinger og erfaringer m.h.t. arkiveringen af kort og tegninger i arkiver konkluderes i et forsøg på at skitsere en ideal-løsning af de arkivistiske spørgsmål opbevaringen og benyttelsen af dette materiale rejser.

Det er nødvendigt at erkende kort og tegningers specielle karakter som arkivalier. Principielt bør alle kort og tegninger, der er større end folio-størrelse, udtages af de almindelige arkivalie-grupper og anbringes sammen med de specielle kortsamlinger, arkivet modtager. Kun derigennem er der mulighed for på korrekt og overskuelig vis at opbevare dette materiale og tage hensyn til det. Forbindelsen mellem kortet og de akter, som dette udtages af, sikres gennem et reversibelt henvisningssystem, således at intet af kortets kildeværdi går tabt. Kort- og tegningssamlinger bør placeres samlet og ikke spredt rundt i arkivet, i mellemgange, i vindueskarme, på trappeafsætter o.lign. Nye og fremtidige arkiv-bygninger bør indeholde særlige rum til kortopbevaringsskabene og måske betjenes af særligt kyndigt personel i bestemte perioder om dagen. Transportlinierne fra kortenes opbevaringssted til det sted, hvor disse skal benyttes, bør være så korte som muligt; bedst ville det være at indrette læsesal eller andre forskningsfaciliteter umiddelbart i forbindelse med kortopbevaringsskabene.

Med hensyn til opbevaringsformen er der ovenfor omtalt såvel fordele som ulemper ved henholdsvis vertikal og horisontal arkivering af kort og tegninger i de moderne kortopbevaringsskabe af stål eller andet metal. Valget af det ene af disse principper bør ske under hensyntagen til graden af homogenitet i materialet. Generelt kan det vertikale arkiveringsprincip anvendes til moderne kort- og tegningssamlinger eller til aktive/levende samlinger, hvor der dagligt sker mange ekspeditioner. Til historisk kort- og tegningsmateriale bør det horisontale princip anvendes. På længere sigt hviler materialet bedre ved denne opbevaringsmåde og total kapacitetsmulighederne er langt større.

Tager man konsekvensen af dannelsen af et central-opbevaringssted i det pågældende arkiv-byggeri, vil format-sorteringen, set ud fra et arkivøkonomisk synspunkt, være den optimale løsning, forudsat at denne henlæggelsesmåde er gennemført samtidig med opbyggelsen af en række registratur-systemer, som sikrer forskellige angrebsmuligheder over for kortmaterialet. Er disse registratur-systemer i orden og et reversibelt henvisningssystem til de egentlige arkivalier konsekvent gennemført, vil en sortering efter format ingen problemer volde, hverken forsknings-, proveniens- eller sagmæssigt.

I mange arkiver er ordningen af kort- og tegningsmaterialet sket succesive, hvorfor man kan konstatere anvendelsen af forskelligt udformede registreringsblade; noget der dels skyldes forsøget på nøje at tilpasse registreringsbladets oplysninger til den pågældende type af kort og tegninger, dels skyldes tids- og personmæssige forskydninger. Gennemførelsen af en samlet opstilling af kort og tegninger i et arkiv rejser imidlertid hurtigt kravet om gennemførelsen af ensartede registerblade eller -kort gældende for hele det samtlige opbevarede materiale. Dette krav bør absolut opfyldes og bør tillige suppleres med opbygningen af et særligt analytisk eller sagbeskrivende system gerne udformet i talkode, som i nogen tilfælde kan gå ud over eller på tværs af den beskrivelse det pågældende kort giver af sig selv, men som i alle tilfælde meget præcis efter fastlagte retningslinier definerer kortets kildeudsagn eller fortæller om resultatet af en undersøgelse af kortets måske hidtil ukendte proveniens. Et sådant klassifikationssystem bør naturligt opstilles på en sådan måde, at det skaber muligheder for senere EDB-behandlinger af materialet.

Forudsætningerne for de her nævnte ideal-løsninger vil være en erkendelse i arkiververdenen af kort og tegninger som specielle arkivalier med specielle arkiveringskrav.

Hans Chr. Bjerg

Anvendt eller supplerende litteratur

Catherine I. Bahn: Map Libraries - Space and Equipment. Geography and Map Division Bulletin no. 45, oct. 1961. Special Libraries Association.

Hans Chr. Bjerg: Søetatens Kort- og Tegningssamling. En proveniensundersøgelse.

ARKIV. Tidsskrift for Arkivforskning 4. bd. 4. hf. 1973 pp. 209-31

Lloyd A. Brown: The Problem of Maps. Library Trends vol. 13, 1964-65 pp. 215-35

Robert L. Collison: The Treatment of Special Material in Libraries. London 1957

Michel Duchein: Les Batiments et Equipements d'Archives. Paris 1966, pp. 88-90

K. W. Duckett: Modern Manuscripts. A Practical Manual For Their Management, Care, and Use. Nashville 1975 pp. 176-85

Ralph Ehrenberg: Map Acquisition, Arrangement and Description at The National Archives. Special Libraries Association Geographical and Map Division Bulletin no. 68 pp. 10-13

A. M. Ferrar: The Management of Map Collections and Libraries in University Geography Departments. Library Association Record 64, 1962, pp. 161-65

M. Foncin: Les Nouvelles Installations du Departement des Cartes et Plan de la Bibliothèque Nationale. Extrait du Bulletin d'Informations de l'Association des Bibliothécaires Français no. 15, dec. 1954

Herman R. Friis: Cartographic and Related Records. What Are They, How Have They Been Produced and What Are Problems of Their Administration? American Archivist XIII, 1950, pp. 135-55

- J. Douglas Hill: Map and Atlas Cases. Library Trends vol. 13, 1964-65, pp. 481-87.
- Harald Jørgensen: Aufbewahrung und Verzeichnung von älteren Karten und Plänen im Seeländischen Landesarchiv in Kopenhagen. Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen. nov. 1971, hf. 4, sp. 390-96
- Clara E. LeGear: Maps, Their Care, Repair and Preservation in Libraries. Washington 1949
- Helle Linde: Registrering af kort og tegninger i Landsarkivet for Sjælland. ARKIV. Tidsskrift for Arkivforskning. 5. bd. nr. 2 1974 pp. 69-72
- W. W. Ristow: The Services and Collections of the Map Division. Washington 1951
- T. R. Schellenberg: The Management of Archives. New York 1965 pp. 302-20.
- Egil Skall: Om Københavns Stadsarkivs kortsamling. Hist. Meddelelser om København. Årbog 1971 pp. 101-22
- F. Winkler: One Solution for the Map-Handling Program. American Archivist vol. 15, pp. 259-61.
- Forskelligt tjenstligt materiale fra Rigsarkivet, København, af intern karakter. Således bl.a. nr. 9, 13, 17, 18, 20-22, 29 i den såkaldte PRIMULA-serie.

Historisk administrationsgeografi

Jørgen Nybo Rasmussen

Som en naturlig konsekvens af proveniensprincippet dyrkes administrationshistorie stadig mere bevidst som en nødvendig forudsætning for moderne arkivforståelse, -ordning og -registrering. Uden at vi kender de arkivskabende embeders opståen, ressortforhold og funktion, kan vi hverken forstå de arkiver, de har frembragt, eller i praksis behandle dem rigtigt. Imidlertid er der en side af embederne og deres virkekreds, der hidtil har været temmelig upåagtet, nemlig den geografiske. Et embede eller en institution er ikke forstået udtømmende, før også den befolkningsgruppe, det havde med at gøre, eller det landområde, hvor denne boede, er rigtigt afgrænset. Videnskaben om naturlige eller menneskelige forholds udbredelse på Jordens overflade og disses årsager er imidlertid geografien. Undersøgelsen af administrative områders udstrækning må kaldes administrationsgeografi og opfattes som en særlig gren af regionalgeografien. Når der er tale om fortidige administrationsområder må vi tale om historisk administrationsgeografi.

Historisk geografi i almindelighed er en i Danmark ikke særlig udviklet disciplin. Hvad der findes af danske historiske kort er ret pauvert.¹ Dette kan nok undre, når man tager i betragtning, hvilken fortrinlig topografisk tradition vi har. Et værk som Trap: »Danmark« er i virkeligheden også i international sammenhæng noget ganske enestående. For det danske arkivvæsen er Trap hovedhjælpemidlet, også når det drejer sig om administrationsgeografiske problemer. Det er især den, man henviser læsesalens publikum til, når kendskabet til en lokalitets beliggenhed i sogn, herred og amt er en forudsætning for ekspeditionen. Tilbage til Traps første udgave i 1850'erne går det i det store og hele udmærket. Under hvert sogn findes også oplysninger

om dettes tilhørsforhold til retskreds, amtstuedistrikt, lægekreds, valgkreds, lægd osv. Men når vi kommer tilbage i ældre tid, skorter det svært på gode og egnede hjælpemidler til at få fastslået, under hvilke embedsmænd enkelte lokaliteter sorterede, og dermed hvilke embedsarkiver forskerne af netop denne lokalitet har brug for.

I vid udstrækning synes man at være gået ud fra, at inddelingerne i Trap uden videre har gyldighed også tilbage i tiden helt til Middelalderen, i hvert fald hvad angår grundinddelinger som kirkesogne og herreder. Ellers kan man jo ikke forstå, at de administrationshistoriske hjælpemidler, der findes, næppe gør noget forbehold i forhold til denne antagelse. For kirkesogdenes vedkommende findes på Landsarkivet for Sjællands læsesal et sogneregister i tre bind, hvor alle trykte forordninger om ændringer af kirkesogdenes grænser er registreret.² Det er sikkert fra slutningen af det 18. århundrede til nutiden udtømmende, men det giver ingen dækning for tidligere tiders vedkommende. Til alt held er der ingen tvivl om, at netop kirkesognene gennemgående har ændret sig meget lidt, de er ikke blot den ældste stadig eksisterende inddeling af Danmark, men også den mest stabile. Derfor vil de kunne anvendes som udgangspunkt for redegørelser for alle andre inddelinger. Kartografisk vil et kort over kirkesognene være det bedste grundlag, på hvilket de andre inddelinger kan indtegnes.

Samme sjællandske landsarkivs nye registraturer over de sjællandske retsbetjentarkiver indeholder alfabetiske sognefortegnelser, hvoraf man kan se, hvilke jurisdiktioner der siden 1660 har været repræsenteret i hvert enkelt sogn. Lignende fortegnelser er udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland og er delvis indbygget i oversigterne over landsarkiverne for Sønderjylland og Fyn.³ Omfanget af de særlige skiftejurisdiktioner fremgår for Sjællands vedkommende af Axel Nørli's bog herom, som er resultatet af en analyse af skifteprotokollerne.⁴

Men hvis man i Rigsarkivet vil benytte lens- og amtsregnskaberne, får man i selve seddelregistraturerne herover (seddelreg. 77-78 og 79-80) ingen oplysninger om de enkelte lens og amters geografiske omfang og beliggenhed. Man henvises til henholdsvis Kr. Erslevs og J. Blochs embedsetater over lensmænd og amtmænd⁵, der som anmærkninger til hvert len og hvert amt har en angivelse af, hvilke herreder eller dele deraf, der hørte derunder. Disse angivelser er dels meget summariske, dels forudsætter de stiltiende, at et herred i det 16. eller 17. århundrede var det samme, som det er i Traps »Danmark«. Dette skyldes, at oplysningerne gennemgående er hentet fra kancelliets bestallinger o.l. centraladministrative kilder, der blot i almindelighed

refererer til, at de og de herreder hørte til lenet eller amtet. Først på det lokale plan havde det betydning at vide nøjagtigt, hvad der hørte med til den pågældende inddeling. Selve lens- og amtsregnskaberne, der udarbejdedes af de lokale embedsmænd og skrivere som redegørelser for kronens indtægter, indeholder derfor detaljeret materiale om, hvilke beboere og lokaliteter, der regnedes til det enkelte lokale embede. Hidtil er de dog næppe blevet benyttet hertil.⁶

Der bruges i dag megen tid både af det forskende publikum og af arkivpersonalet med at prøve at få skaffet oplyst selv ret elementære administrationsgeografiske forhold i ældre tid.

Viden herom er en forudsætning for, at arkivalierne fra de pågældende lokale embeder kan benyttes rationelt. Ikke blot genealoger og lokalhistorikere, men også social- og befolkningshistorikere, økonomiske historikere og landbohistorikere ville kunne arbejde sikrere og bedre med arkivalierne, hvis der fandtes hjælpemidler, der også for ældre tids vedkommende gav dækkende viden om de forskellige lokale embedsområders geografiske udstrækning. Kun for jurisdiktionernes vedkommende findes som nævnt allerede i det mindste nogen hjælp.

For at belyse behovet, skal der i det følgende gøres rede for et konkret eksempel. Det skal vise, hvilke geografiske realiteter, der i store træk gennem tiderne har ligget bag blot et sjællandsk herredsnavns tilsyneladende entydighed. Hertil er valgt herredet i Sjællands centrum: *Ringsted herred*. Men et hvilket som helst andet herred kunne lige så godt have været taget, for problemerne er af samme karakter overalt.

Som forudsætning må det først nævnes, at begrebet »herred« naturligtvis i almindelighed vides at have været anvendt af forskellige administrationer og derfor i afvigende betydninger gennem tiderne. Siden herredet i Højmiddelalderen i »Kong Valdemars Jordebog« første gang trådte frem i historiens lys, anvendtes det af 1) kirken allerede i den katolske tid, men efter Reformationen som provsti-herred, 2) som retskreds, nemlig som herredstingets og herredsfogedens embedsområde, 3) civiladministrativt og skattemæssigt som enhed i et len eller et amt og 4) økonomisk som enhed for inddelingen af krongodset.⁷ De to sidstnævnte betydninger sammenfattedes efterhånden som »matrikels-herredet«, men i ældre tid var de ikke sammenfaldende, som netop vort eksempel vil vise.

Ifølge *Trap*: »Danmark« omfatter Ringsted herred i nutiden udenfor Ringsted købstad følgende kirkesogne: Ringsted landsogn, Benløse, Bringstrup, Sigersted, Haraldsted, Allindemagle, Jystrup, Valsøllille, Vigersted, Kværkeby, Nordrup, Farendløse, Veterslev, Høm, Øde-

Førslev, Sneslev, Terslev, Ørslev, Haslev, Freerslev, Øster-Broby og Testrup, ialt 22 sogne. Rækkefølgen er geografisk, idet sognene behandles efter beliggenhed: vest, nord, øst og syd for Ringsted.

Den ældste kilde om herredets omfang er den liste over sognekirker-nes mensalgods, der findes i Roskildebispens jordebog fra ca. 1370.⁸ Vi finder her de samme sogne som hos Trap 6-700 år senere med undtagelse af, at der dengang også fandtes det efter reformationen 1571 ophævede og i Ringsted landsogn indlemmede Slauorp = Slangstrup sogn, men Sigersted sogn savnes, idet det dengang regnedes under det vestlige naboherred, Alsted herred.

På lignende måde afspejlende det *kirkelige* Ringsted herred, men efter reformationen, haves fra 1567 Sjællands Stifts Landebog.⁹ Heraf fremgår, at nu ikke blot Sigersted, men også Bringstrup sogn ikke regnedes til Ringsted, men til Alsted herred. Allindemagle sogn var blevet glemt. Et senere stadium af dette provsti-herreds udvikling afspejles i de såkaldte Ringsted herreds bøger fra 1647 og 1695.¹⁰ Ifølge disse kilder manglede nu i forhold til Traps Ringsted herred hele fire kirkesogne, nemlig foruden de allerede manglende Sigersted og Bringstrup mod vest, også Testrup og Freerslev sogne mod syd, og desuden regnedes Ringsted landsogn med til købstaden, så her kun figurerer ialt 17 sogne. Årsagen til de sidstnævnte sydlige sognes fravær fra provstiet må være deres annexforhold til nabosogne udenfor herredet, nemlig henholdsvis Aversi og Ulse sogne.¹¹ Faktisk viser uoverensstemmelser mellem Traps herred og provstierherredernes omfang sig ofte at kunne forklares netop på denne måde. Men er man ikke klar over det, kan det afstedkomme megen forvirring, så meget mere, som annektionsforhold mellem kirkesogne jævnlige ændredes.

Herredernes ældste funktion i historisk tid var at udgøre *retskredse*, hvis beboere havde fælles ting. Herredstinget i Ringsted herred kendes langt tilbage i Middelalderen. Oprindeligt har dets omfang formentlig svaret til det i Roskildebispens jordebog fra 1370 netop omtalte kirkelige herreds, men allerede tidligt er nogle af beboerne kommet ind under andre retskredse, *birkerne*. Til de ældste birker hører de store landklostres godsområder. Både Sorø og Skovkloster fik først sagesaldsret senere birkeret over deres gods, men dette synes ikke at have gjaldt Ringsted Kloster. I hvert fald omtales intet Ringsted Klosters birk. Det skyldes formentlig dette klostres særlige stilling som kongeslægtsens gravkloster, at dets godsområde ikke eximeredes, men hørte under den kongelige herredsfoged for Ringsted herred, hvilket vi finder at være tilfældet i de ældste kilder herom.¹³

Af de store naboklostre havde både Sorø og Skovkloster oprindelig strøgods indenfor Traps Ringsted herred, men heraf havde kun Skovklosters gods i Freerslev sogn et sådant omfang og lå klostret så nær, at det kan have hørt under dets birk, inden det bortforpagtedes i 1433.¹⁴ Det øvrige bortmageskiftedes og i nyere tid fandtes der ikke gods under Herlufsholm i Ringsted herred.¹⁵ Det samme gælder om Sorø Kloster, og vi skal senere se, at netop den yngre grænse mellem Sorøs og Ringsteds godsområder formentlig fik indflydelse på fastsættelsen af grænsen mellem Alsted og Ringsted herreder.

Havde klosterbirkerne ingen betydning i Ringsted herred, så fik *adelsbirkerne* i nyere tid desto større. Enevældens sejr betød ikke nogen rationalisering af jurisdiktionernes geografi, tværtimod udstyredes den nye adel med birkeret over deres fæstere i større omfang end nogensinde. Dette betød alvorlige geografiske indhug i de kongelige herredsfogeders områder og medførte, at disse i vidt omfang sammenlagdes. 1696 forenedes således Ringsted og Tybjerg herreder under en herredsfoged, idet tingstedet lagdes i Sandby nær grænsen mellem begge herreder.¹⁶ Men hvis vi ønsker nøjere rede på, hvilke beboere, der hørte til dette kongelige Ringsted herred og hvilke til de adelige birker, er svaret ikke så let. Det er faktisk først med indførelsen af topografisk ordnede *realregistre* til skøde- og panteprotokollerne, der indtil da kun havde registre på personnavne, at vi har mulighed for nogenlunde let at få overblik over jurisdiktionernes undergivne, og sådanne registre indførtes gennemgående først så sent som i begyndelsen af 1800-tallet, da udbredelsen af selvejet nødvendiggjorde det. Det ældste realregister for Ringsted herred anlagdes ca. 1809.¹⁷ Men det fremgår af stikprøver af landsarkivets hjælpemidler, at beboerne i Traps Ringsted herred i det 17-18. århundrede foruden under herredsfogeden i Ringsted jurisdiktionelt hørte dels under to andre kongelige herredsfogeder, nemlig i Ramsø-Tune og Tryggevælde (Stevns-Faxe) herreder, dels under de private birkefogeder på godserne Konradsborg, Skjoldnæsholm, Svenstrup, Lellinge, Bregentved, Gisselfeldt og Turebyholm og muligvis endnu andre.¹⁸ Først i begyndelsen af 1800-tallet begyndte man at rydde op i denne jurisdiktionelle jungle men afskaffelsen af de private birker fuldbyrdedes først så sent som i 1860'erne, et emne, landsarkivar Harald Jørgensen ud fra sin retshistoriske interesse har viet et særligt studie.¹⁹

Hvad den særlige *skiftejurisdiktion* angår, der udøvedes af næsten alle godser, var forholdene endnu mere udviklede. Af Nørhlits ovenomtalte bog fremgår, at der indenfor selve Traps Ringsted herred

fandtes mindst 13 godser med egen skiftejurisdiktion, hvortil kommer en del bønder under godser udenfor herredet.

Det *civiladministrative* herred møder vi som ovenfor sagt først som en enhed i hovedlenene. Ringsted herred udgjorde i så henseende i middelalderens slutning en del af Skjoldenæs len, men 1567 ophævedes dette og lagdes ind under stiftlensmanden på Roskildegård, der efter reformationen havde overtaget de sjællandske biskoppers verdslige stilling. Først 1617 blev Ringsted herred adskilt herfra igen og gjort til et nyt len under selve Ringsted kloster, som ved denne lejlighed ophøjedes fra et blot klosterlen til et hovedlen.²⁰

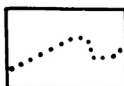
Som nævnt giver Rigsarkivets seddelregistratur over lensregnskaberne ingen oplysninger om lenenes geografiske omfang. Kun ved at undersøge disse selv kan vi få oplysning om, hvilke områder lensmandens myndighed gjaldt. *Ekstraskattemandtallerne* oplyser således om, hvilke sogne og lokaliteter, det enkelte lens skatteopkrævningsområde uanset ejendomsforholdene omfattede. Ekstraskatterne pålagdes jo alle efter de for hver ekstraskat gældende ligningsregler. Først efter ophøjelsen til hovedlen opkrævede lensmanden på Ringsted kloster ekstraskat, derfor hidrører det ældste mandtal fra 1618.²¹ Heraf ses, at Ringsted herred i så henseende dengang i forhold til Traps Ringsted herred var udvidet med Gyrring sogn, nu i Alsted herred, mod vest, mens til gengæld mod syd savnedes sognene Haslev og Bråby. Der er altså en meget dårlig overensstemmelse med det kirkelige provstierherred på samme tid, især hvad vest- og sydgrænsen angår.

Den anden række af lensregnskaber er *jordebøgerne* over det lenet tilhørende krongods. Umiddelbart går man ud fra, at de omfattede kronens bønder i herredet. Men så simpelt er det ikke. Jordebogen for Ringsted len 1618 er ordnet efter sognene og herunder efter disses enkelte lokaliteter, så det er ikke vanskeligt at opstille en liste over, hvilke sogne den angår. Man konstaterer da dels, at der tilsyneladende ikke var krongods i alle herredets sogne, hverken når man regner med Traps eller med datidens ekstraskattemandtals-herred, men at det mangler i sognene Valsøllille, Jystrup, Freerslev og Bråby. Til gengæld regnedes til lenet beboere i Vrangstrup, Tyvelse, Aversi, Herlufmagle, Skelby, Rislev og Fensmark sogne i Tybjerg herred, i Store Tåstrup og Eskildstrup sogne i Merløse herred, samt i Svallerup og Store Fuglede sogne i Arts herred i nærheden af Kalundborg.²² Jordebogen omfatter altså ikke simpelthen kronbønderne i herredet, men bønderne på det gamle *Ringsted Klosters gods*, uanset hvor fjernt det rent geografisk lå placeret. Det er derfor ikke nogen overraskelse, at

Ringsted herred og len i første del af 1600-tallet

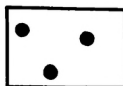
Traps Ringsted herred

Ringsted herreds provsti 1647 og 1695

Ringsted kloster lens ekstra skattemandtal 1618

Landsbyer i Ringsted Kloster lens jordebog 1618-19

UDSNIT AF GEODÆTISK INSTITUTS: »KOMMUNE- OG SOGNEKORT 1: 500.000 UDGAVE 1963«. HISTORISKE ADMINISTRATIVE INDELINGER ER INDETGNET AF: JØRGEN NYBO RASMUSSEN. GENGIVET MED GEODÆTISK INSTITUTS TILLADELSE (A. 504/76).

også det modsatte forhold kan konstateres. I Roskildegårds jordebog for 1617-18²³ findes et helt afsnit betitulet: »Ringsted herred«, hvori jordegods i følgende sogne findes opregnet: Vigersted, Haraldsted, Nordrup, Førslev, Sneslev, Veterslev, Valsøllille og Jystrup. De to sidste navne viser, at når disse to sogne ikke var med i Ringsted Klosters samtidige jordebog, skyldes det ikke, at der intet krongods var i disse sogne, men at dette altså hørte under Roskildegård, ikke under Ringsted Kloster. Det drejer sig vist mest om jordegods, der havde hørt til det gamle Skjoldenæs len, der jo som nævnt 1567 lagdes under Roskildegård, men hvis jordegods altså ikke »fulgte med«, da herredet iøvrigt kom ind under Ringsted Kloster i 1617. Der har altså forekommet så paradoksale forhold, at der i Veterslev har boet to kronbønder som naboer, der begge betalte ekstraskatter til Ringsted len, men når de skulle betale landgilde, er den ene kørt dermed til Ringsted Kloster, mens den anden måtte fortsætte de 30 km videre til Roskilde for at erlægge samme skyldighed!

Det irrationelle i denne krongodsadministration er jo indlysende og fremkaldte da også efterhånden »*mageskifter*« indenfor krongodset selv, således at irregulariteter som den skildrede efterhånden afskaffedes. Først den store matrikel af 1688 synes at være nået så langt, at det nu tilsyneladende var regelen, at kronens bønder faktisk svarede landgilde til lensmanden over det herred, hvor de boede. Helt gælder det dog ikke, endnu 1685 viser Ringsted amts jordebøger,²⁴ at bønder udenfor matriklens herred, nemlig i Gyrringe og Stenmagle sogne regnedes under dette lens gods. Men matriklen medførte, at grænserne ellers afrundedes og kom til at ligge fast. Faktisk omfatter matrikelsherredet Ringsted de samme 22 sogne som Trapherredet.²⁵ Det skyldes utvivlsomt, at netop matrikuleringen og de faste hartkornsskatter gav centraladministrationen et helt anderledes hold på den lokale inddeling, end tidligere havde kunnet effektueres, således at de civiladministrative inddelinger efter den tid ikke mere ændrede sig nævneværdigt. Men før den tid var forholdene, især i lensregnskaberne, altså langt mere indviklede, end de eksisterende hjælpemidler kan give indtryk af.

Man må gøre sig klart, at herrederne i denne forbindelse så lidt som jurisdiktionsherrederne svarer til Traps herreder. Der kan ikke forudsættes nogen overensstemmelse mellem de forskellige samtidigt fungerende inddelinger, hvorefter lenene administreredes. De var en ting, når det gjaldt skatteopkrævningen i ekstraskattemandtallerne og kunne være noget helt andet, når det gjaldt krongodsforvaltningen, som den afspejler sig i jordebøgerne. I hver enkelt tilfælde er det en opgave

at skaffe sig sikker viden om, hvori området bestod og man må søge forklaring på de konstaterede ejendommeligheder. Når således grænsen mellem Alsted og Ringsted herreder ikke kom til at følge den yngre kirkelige herredsgrense, skyldtes det sikkert, at Ringsted Kloster havde betydeligt jordegods i Bringstrup og Sigersted sogne, mens det civiladministrativt oprindeligt ligeledes tilhørende Gyrstinge sogn netop på grund af, at det ikke havde krongods under Ringsted Kloster, men under Sorø Kloster,²⁶ mere naturligt fandt sin blivende plads i Alsted herred, der svarer til det gamle Sorø Klosters birk.

Hensigten med disse linier har ikke været at løse problemerne. Ikke engang indenfor det udvalgte eksempel, Ringsted herred, har der kunnet blive tale om andet end en antydning af hovedspørgsmålene. Men det kan måske være lykkedes at illustrere behovet for en dansk historisk administrationsgeografi. Der er tidligere ved historikermødet i Odense 1969 fra arkivarside slået til lyd herfor. Men trods velvillig modtagelse og principbeslutning om at emnet skulle indgå i planlægningen af Historisk Atlas for Danmark og med deltagelse af repræsentation af arkivvæsenet, er sagen dog ikke siden kommet videre.²⁷

Kun ved arkivstudier kan Danmarks ældre administrationsgeografiske historie nogensinde oplyses. De ældre kort fra datiden har gennemgående ikke administrative grænser indtegnet, og hvis de findes, angår de kun hovedinddelingerne og er upålidelige. Først fra begyndelsen af det 19. århundrede fremkom der anvendelige kort over amts- og sogneinddelingen. Man må derfor regne med at begynde helt på bar bund for de ældre tiders vedkommende.

Uden at foregribe, hvad kun en detailleret planlægning kan skabe sikkert grundlag for, tror jeg, at vejen fremad må være omtrent følgende:

Da *kirkesognet* er både den ældste og mest stabile af alle lokaladministrative inddelinger i Danmark må dette lægges til grund for både registrering og kortlægning.

Registreringen bør omfatte alle landets kirkesogne. For hvert af disse skal samtlige de inddelinger oplyses, det helt eller delvis gennem tiderne har tilhørt. Inddelingerne ordnes i kategorier som 1) kirkelige, 2) retslige, 3) civiladministrative (skattemæssige), 4) udskrivningsmæssige, 5) kommunale m.m. Hver af disse udarbejdes i enkeltheder med de fornødne underdelinger og alt naturligvis i kronologisk orden. Når ikke hele sognet, men kun dele deraf, indgik i en administrativ inddeling, må det søges oplyst, hvorledes sognet i så henseende deltes. Et eksempel herpå findes for Slesvigs vedkommende gennemført i

Registraturen over De slesvigske Folketællinger i Rigsarkivet,²⁸ idet i Hertugdømmerne ikke kirkesognene, men jurisdiktionerne, der gik på tværs af disse og omfattede strøbesiddelser på landet, udgjorde folketællingernes lokale distrikter.²⁹

På grundlag af dette sogneregister kunne der så udarbejdes *kort*, for ingen fremstillingsform oplyser geografiske forhold bedre og mere overskueligt end den kartografiske.³⁰ Grundkortet skulle være et kort over landets kirkesogne medtagende større vandløb og søer, der er de naturgeografiske hoveddeterminander ved administrative grænsedragninger i Danmark. Sådanne administrationsgeografiske kort skulle udarbejdes med henblik på visse udvalgte inddelingskategorier efter det største behov og for et bestemt tidspunkt eller dog et snævert tidsinterval ad gangen. Man kan nemlig ikke godt illustrere udviklinger på et og samme kort, dette må gøres ved sammenligning mellem flere. En stor administrativ omvæltning bør således illustreres af kort fra før og efter denne, f.eks. amsreformens 1794 ff.³¹

Hvor stort et projekt dette end synes at være, vil det dog utvivlsomt i længden lønne sig ved den langt større effektivitet, hvormed vi derefter vil kunne orientere os i arkivmaterialet fra de enkelte lokale embeder. Det vil gavne arkivvæsenet i det praktiske arbejde med at betjene publikum, og det vil give mange historiske og samfundsvidenskabelige forskningsgrene muligheder for ny og nuanceret viden om en hidtil lidet påagtet faktor i vort samfunds udviklingshistorie på det regionale plan.

Det bør tilføjes, at det behandlede administrationsgeografiske emne naturligtvis ikke er et specielt dansk eller nordisk fænomen, men har aktualitet for hele den europæiske kulturkreds.

Noter

1. Peter Bredsdorff: »Kortlægning og historiske studier« Kbhv. 1973 pp. 13 ff.
2. I »Københavns og Helsingørs stifter«, II-III »Roskilde stift. Lolland-Falsters stift. Administrationshistorisk oversigt til 1963« LA Sjæll., Læsesalen.
3. »De norrøjske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956« Viborg 1967. J. Hvidtfeldt: »Landsarkivet for de sønderjyske landsdele« Vejl. Arkivreg. VI. Kbhv. 1944, pp. 200-216. Anne Riising: »Landsarkivet for Fyn.« Odense 1970, pp. 11-44.
4. A. Nørli: »Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m.« Kbhv. 1948.
5. Kr. Erslev: »Len og lensmænd 1513-96« Kbhv. 1879 og samme: »Danmark-Norges len og lensmænd 1596-1660«, Kbhv. 1885. J. Bloch: »Stiftamtænd og amtmand i Kgr. Danmark og Island«, Kbhv. 1895.

6. Poul Rasmussen har dog i sine udgaver af Århusegnens jordebøger gjort enkelte interessante iagttagelser herom, se hans »Herreklostrenes jordegods i Århus stift«, 1955-57, »Århusgård og Åkær lens jordebog 1544«, 1960 og »Silkeborg lens jordebog 1586«, 1964, kommentarerne.
7. »Danmarks administrative Inddeling. Stat. Medd. 4 rk. 86 bd. I hefte, Kbhv. 1930 pp. 15*-20*. J. Nybo Rasmussen: »Ordning og registrering af folketællinger« i »Arkiv« bd. 5, 1974 pp. 111 ff.
8. »Danske middelalderlige regnskaber, 3 rk. I bd. Roskilde kirkens jordebøger og regnskaber« udg. af C. A. Christensen Kbhv. 1956 pp. 157-58.
9. »Sjællands Stifts Landebog 1567« v. S. Gissel Kbhv. 1956 pp. 83-93.
10. »Ringsted Herreds Bog« 1647 og 1695 LA Sjæll. Ringsted provstis arkiv.
11. »Roskilde Stifts kirkebøger IV, provstierne i Præstø amt«, udg. af LA Sjæll. Kbhv. 1973 pp. 39 og 46.
12. F.eks. 1345 og 1463, »Repertorium Diplomaticum regni danici mediævalis« I nr. 2035 og II nr. 1593 og 1635 omtales Ringsted herredsting.
13. Cf. C. Rise Hansen: »Hoveriet på Ringsted Kloster«, Kbhv. 1968 pp. LXXII-III.
14. H. J. Helms: »Næstved Sankt Peders Kloster«, Næstved 1940 p. 463 ff. Poul Nørlund i »Sorø, Kloret, Skolen, Akademiet gennem tiderne« bd. I Kbhv. 1924 pp. 77 ff. B. P. Mc Guire: »Patrons, privileges and property. Sorø Abbeys first half century«. Kirkehist. Saml. 1974 pp. 1-39.
15. »Herlufsholms birks tingbøger 1616-19 og 1630-33« udg. af K. M. Olsen Kbhv. 1954 p. IX og 1959, stednavneregistrene.
16. »Retsbetjente på landet i Sjælland« pp. 124-25, registratur a. 7. LA Sjæll.
17. »Realregister til Ringsted herreds skøde- og panteprotokol 1809-1840«. Retsbetjentarkiv, Ringsted herred. LA Sjæll.
18. »Retsbetjente i private birker«, registratur a. 8 LA Sjæll. Et kort over naboområdet Tybjerg herreds jurisdiktionelle inddeling 1789 findes i »Sjællandske retsbetjentarkiver. Præstø amt.« udg. af LA Sjæll. 1970 ved p. 158.
19. H. Jørgensen: »De private birkers endeligt« i Arkiv 3 bd. 1969 pp. 92-110.
20. K. Erslev: »Len og lensmænd« I p. 20 og II p. 19 ff.
21. Ringsted Kloster c. ekstraskattemandtaller, lensregnskaber Rigsarkivet, Kbh.
22. Ringsted Kloster b. jordebøger, lensregnskaber, Rigsarkivet.
23. Roskildegårds len, b. jordebøger, lensregnskaber, Rigsarkivet.
24. Ringsted amt, jordebøger. Amtsregnskaber. Rigsarkivet.
25. »Matriklerne 1664 og 1688« pp. 17-18, specialregistratur Rigsarkivet 1968. Allerede Ringsted amts ekstraskattemandtaller for 1678 omfatter de samme 22 sogne som matriklen og Trap.
26. Sorø Klosters len b. jordebog 1644, lensregnskaber Rigsarkivet.
27. »Det danske historikermøde i Odense 1969«, Kbhv. 1970 pp. 116-19.
28. »De slesvigske folketællinger 1769-1860« især afsnit 4b »Sognefortegnelsen«. Folioregistratur 220 a-b. Rigsarkivets læsesal.
29. J. Nybo Rasmussen: »Ordning og registrering af folketællinger« Arkiv 5 bd. 1974 pp. 103 ff.
30. Peter Bredsdorff: »Kortlægning og historiske studier«.
31. Hans H. Worsøe: »De gamle amters tilblivelse« Arkiv 3 bd. 1970 pp. 151-71.

Om vurderingsproblemer ved kassationer

Helle Linde

Ethvert stykke beskrevet papir kan tænkes at have en eller anden oplysning af interesse for en eller anden gren af forskning med historisk perspektiv. Selv et antal fuldstændig ensartede kopier kan indirekte fortælle noget om, i hvilket omfang man har haft til hensigt at kommunikere en sag eller faktisk har kommunikeret den. Nogle kvitteringer for lønudbetalinger med en dato, et tal og et navn kunne, hvis intet andet var bevaret, få en enestående betydning. Grundsynspunkter for kassationer må derfor være, at alle arkivalier teoretisk er bevaringsværdige.

Imidlertid er situationen den, at der både produceres og bevares umådelig meget beskrevet papir. Følgen er, at selv arkivarer må indrømme, at det er nødvendigt at indskrænke mængden af arkivalier til fordel for andre samfundsmæssige opgaver. En af metoderne hertil er kassation men hvilket omfang disse nødvendige kassationer skal have af samfundsmæssige eller - som man oftest kalder det - af økonomiske grunde, vides endnu ikke. Forudsætningen for at bedømme det er, dels at man ved, hvor meget beskrevet papir, der produceres, dels at man kan danne sig et skøn over, hvilke ressourcer der er til rådighed for opbevaringen. Begge spørgsmål er vanskeligere at besvare, end man umiddelbart skulle tro, selvom i hvert tilfælde spørgsmålet om produktionens størrelse - den årlige tilvækst af arkivalier - teoretisk skulle kunne besvares ved ren og skær måling. I praksis er det lettere sagt end gjort, fordi grundopdelingen i et arkivfond normalt er saglig og ikke kronologisk. De meget eksperimentelle beregninger, der hidtil er foretaget, tyder på en tilvækst i offentlige arkiver på mellem 30 og 60 hyldekilometer årligt i Danmark. De nuværende opbevaringsressourcer - altså den ledige arkivplads - er det noget nemmere at danne sig et skøn over, selvom der også her er ukendte faktorer som institutioners

og embeders egenkapacitet og de lokalhistoriske arkivers opbevaringsmuligheder, som muligvis også bør tages med i beregningerne set fra et samfundssynspunkt. Det helt afgørende er imidlertid de fremtidige opbevaringsmuligheder og bevillingerne hertil, som vi ikke kan forudse. Det er vel sandsynligt, at vi for øjeblikket er på vej ned i en bølgedal, hvad angår bevillinger til den humanistiske »grundforskning« og dens arbejdsmateriale, som størstedelen af arkivernes indhold må siges at være, men hvor længe det vil vare, eller om vi har nået bunden, er ikke til at vide. Men sker der ikke en drastisk ændring enten gennem en omlægning af administrationens arkivdannelse, så tilvæksten bliver mindre, eller gennem en progressiv udvidelse af arkivkapaciteten, vil vi selv med de mest optimistiske beregninger formodentlig højst kunne gøre os håb om at bevare 10% af den fremtidige arkivtilvækst. Med de begrænsede ressourcer, der er til rådighed, må en beslutning om at bevare arkivmateriale et sted i systemet derfor tages i bevidstheden om, at man så et andet sted i systemet må kassere i et tilsvarende omfang eller undlade at indsamle arkivmateriale.

Den store papirproduktion medfører heldigvis også, at det enkelte stykke beskrevne papir taber i værdi og mister mere eller mindre af sin betydning i forhold til helheden. Med udgangspunkt i den økonomiske nødvendighed af at foretage kassationer, er det denne relative værdi i forhold til helheden, man må forsøge at bedømme, når man skal foretage kassationer. Det er en selvfølgelig forudsætning for at foretage kassationer, at det kan betale sig, d.v.s. at de arbejdsmæssige omkostninger ved selve udskillelsesproceduren ikke overstiger den økonomiske gevinst ved den indvundne pladsbesparelse. Det medfører, at man normalt kun kan foretage kassationer, hvis materialet er let at udskille og findes i store ensartede rækker, evt. på den måde at udskillelsen sker allerede ved den administrative behandling af sagerne. Det har ganske vist været hævdet, bl.a. i en norsk betænkning fra 1959, at kassationer også kan spare fremtidige historikers arbejdskraft, men herimod må nok indvendes, at historikerens arbejde bedre kan lettes ved en ordning af arkivalierne, og mere principielt, at et sådant synspunkt ville indebære, at arkiverne skulle styre den fremtidige forskning gennem udvælgelse af dens kildemateriale. Tværtimod må arkiverne af hensyn til en ukendt fremtid anlægge en kassationspolitik med bevidsthed om vor uvidenhed om fremtidens behov for dokumentation.

De følgende betragtninger er et forsøg på en systematisering eller i hvert tilfælde opdeling af nogle af de hovedsynsvinkler, der kan an-

lægges ved kassationsovervejelser, udsprunget af praktiske erfaringer med udarbejdelse af forslag til kassationsbestemmelser, læsning af især svensk, tysk og dansk arkivlitteratur og mundtlige diskussioner. De tre synsvinkler, der er benyttet er 1) materialets unike karakter, 2) materialets anvendelighed, hvormed ikke så meget menes dets forskellige anvendelsesmuligheder, som om det er håndterligt i en historisk undersøgelse, og 3) materialets kvalitative betydning. Enkelte punkter, som efter min mening har været overset, er uddybet, mens der er gået lettere hen over forhold, der allerede er repræsenteret i den igangværende kassationsdiskussion. Den anvendte terminologi er for en del min egen, idet jeg har skønnet, at der stadig er så megen uklarhed omkring kassationsproblematikkens begreber, at det endnu ikke er muligt at anvende en fast defineret terminologi.

Det mest nærliggende er at undersøge, om de oplysninger, der findes i et foreliggende arkivmateriale, som skal kassationsbehandles, er unike, eller om de også er bevaret andetsteds enten i samme embede, hos over- eller underordnede instanser eller inden for andre administrationsområder. Der er en stærk tilbøjelighed til at mene, at sagerne i overordnede instanser i tilfælde af dobbelt forekomst er mere bevaringsværdige end underordnede instanser sager, men man skal nok være opmærksom på, at sager, der sendes til høring eller beslutning i overordnede instanser, ofte kommunikerer gennem en underordnet instans, og at de bilag, der måtte give sagens konkrete oplysninger, kan være returneret sammen med meddelelsen om sagens afgørelse. Sagen kan derfor være helt uigennemskuelig i den overordnede instans, og uigennemskueligheden forstærkes af, at det er administrativ praksis, at overordnede instansers afgørelser ikke begrundes. Hvad der fremgår af en ministeriel sag, vil da være, at en ansøgning om et eller andet, der er beskrevet i et bilag, som ikke er der, har været behandlet, og at der er sagt ja eller nej til det. Går samme sag igen i parallelle administrationsgrene, er der større mulighed for, at sagerne begge steder indeholder fuldstændige oplysninger, og det gælder da om at afgøre, i hvilken sammenhæng disse sager bedst kan bevares, og sikre, at de virkelig bliver bevaret der, hvor man har tænkt sig det. Det sidste er ikke mindst vigtigt og kræver en høj grad af koordination også mellem arkiverne i og uden for statens regi, hvis kassationerne skal have størst mulig effektivitet.

Dobbelt forekomst af et arkivmateriale består ikke alene i, at samme sag kan være behandlet i flere instanser, men også i at der forekommer et stort antal ret ensartede sager inden for et og samme sagsområde.

F.eks. vil de mennesker, hvis sager behandles i den sociale sektor, dukke op i mange forskellige arkivfonde, ligesom man må regne med, at mennesker i offentlighedens søgelys kan være omtalt andre steder end i arkiverne. Derimod træffes der kun sjældent vidnesbyrd om »almindelige« mennesker, der ikke har gjort sig bemærket hverken ved en særlig fremragende indsats eller ved sociale problemer, og der kan være grund til at holde fast ved en større del af sager vedr. »gennemsnitsmennesket«, selvom denne mennesketype ikke er særlig interessant set med nutidens socialt engagerede øjne.

Selvom kassationer foretaget med begrundelse i en dobbelt forekomst er de mest uskadelige og økonomisk de mindst arbejdskrævende ved udskillelsesarbejdet, udføres undersøgelserne sjældent særlig grundigt. I praksis står man ofte over for en kassationsopgave i et arkivfond, der indeholder så mange forskellige sagsområder, at det rent tidsmæssigt er umuligt at undersøge de enkelte sagsområders forekomst andre steder. Det er et spørgsmål, om det ikke burde overvejes at undgå at udarbejde kassationsbeslutninger for konkrete embeder, før man har gennemarbejdet de vigtigste sagsområder inden for den offentlige administration og konstateret, hvor i administrationen ensartede oplysninger forekommer og i hvilken form. Som biprodukt - eller måske som en hovedsag - kunne der samtidig fremskaffes et hjælpemiddel til en saglig indføring i arkiverne for fremtidens historieforskning. Iøvrigt kan der tænkes tilfælde, hvor oplysninger bør bevares flere steder. Ud over at der altid må udtages en prøve til belysning af den administrative procedure i alle instanser, kan det være praktisk at bevare sager f.eks. i en skematisk form flere steder, hvis de også kan tjene som indgang til andet materiale. Det vil i hvert tilfælde være uøkonomisk at kassere eventuelt indgangsmateriale, selvom det kun indeholder oplysninger, der kan findes mere fuldstændigt andetsteds, for senere at måtte bruge tid til eftersøgninger eller til udarbejdelse af registre med samme indhold som det kasserede.

Det næste fundamentale spørgsmål er, om arkivalierne er mere eller mindre anvendelige. Hermed menes, om de kan bruges - ikke om de kan bruges *til* noget, hvilket ud fra den grundbetragtning, som er fremført i indledningen, er et irrelevant spørgsmål. For at arkivalier er anvendelige, kræves for det første, at de foreligger i en form, som kan bevares. F.eks. er det tynde kopipapir, som af og til benyttes til mangfoldiggørelse af bygningstegninger, uholdbart og vanvittig dyrt at konservere, hulkort bliver skæve ved længere tids opbevaring og brug, og hverken hulkort eller EDB-bånd kan umiddelbart aflæses. Findes et

arkivmateriale i forskellige former, må det selvfølgelig bevares i den mest holdbare form, men problemet er nok vanskeligere end som så, fordi den mest holdbare form - indbundne protokoller - ofte kun indeholder en ekstrakt af oplysninger, som måske er utilstrækkelig.

Dernæst er det en fordel, at arkivmaterialet foreligger i en form, som er let at orientere sig i. Især i et omfangsrigt arkiv kan det have betydning, at materialets ordning enten i sig selv giver en indgangsmulighed, eller at der findes registre til det. Der har dog nærmest været for stor tilbøjelighed til at mene, at kassationer i et uoverskueligt og omfattende materiale kan begrundes med, at benytterne alligevel ikke kan orientere sig i det. Det kan jo tænkes, at der udvikles optiske læsere eller lignende tekniske hjælpemidler til sortering af et materiale, som nu kan forekomme uoverskueligt.

Jo mere kompakt form oplysninger foreligger i, jo lettere er de at arbejde med, og jo mere økonomiske er de at opbevare. Det er en af grundene til, at man foretrækker at bevare materiale i ekstrakt- eller skemaform, som f.eks. journaler, beslutningsprotokoller, bogføringsmateriale og statistiske indberetninger. Der er dog flere problemer ved denne forkærlighed for de kompakte former. F.eks. indeholder beslutningsprotokoller - det, der også kaldes forhandlingsprotokoller - i dag ofte kun et journalnummer og en kortfattet meddelelse om beslutningen, så de trods deres juridisk-administrative betydning næsten ikke indeholder informationer. Også regnskabsagerne er et godt eksempel på et endnu uløst problem af denne art.

På den ene side foreligger oplysningerne i bogføringsmaterialet i en kompakt og overskuelig form, mens bilagene, hvis de, som det ofte er tilfældet, er ordnet kronologisk, kun giver spredte oplysninger af unik karakter, endda i en så uensartet materiel form, at de er vanskelige og meget pladskrævende at opbevare. På den anden side kan bogføringens sagsbeskrivelse være så kortfattet, at den er intetsigende, f.eks. i det tekstløse bogholderi, og kun regnskabsbilagene giver reelle oplysninger om de enkelte regnskabsposters faktiske indhold. Da regnskabsbilag har et kolossalt omfang og sjældent er ordnet sådan, at det er praktisk muligt at udskille de få bilag, som indeholder ret meget andet end en beløbsangivelse, har man stort set valgt at kassere bilagene. Som eksempel på en lidt uheldig virkning heraf kan nævnes, at de kommunale regnskabsbilag ofte er det eneste sted, hvor man ved at følge bogindkøbene kan danne sig et indtryk af kommunebibliotekernes bogbestand gennem tiderne, og kommunebibliotekerne har dog spillet en væsentlig rolle i samfundet i dette århundrede. Iøvrigt må også pris-

historien kunne have interesse i, at regnskabsbilag vedr. vareindkøb og tjenesteydelser bevares. Det er et spørgsmål, om man ikke skulle overveje at gå ind i arbejdet med tilrettelæggelse af regnskabsføringen, ligesom man er gået ind i tilrettelæggelsen af embedernes journalisering, eller - hvis man mener, at arkivarers regnskabsmæssige viden er for lille hertil - i hvert tilfælde gøre eksperterne opmærksom på de arkivalske problemer, idet det kan tænkes, at en eller anden saglig ordning af regnskabsbilagene, hvor det ikke allerede sker, kan gennemføres uden større vanskeligheder for den daglige administration ved embederne.

Et andet problem ved det kompakte arkivmateriale i ekstrakt- eller skemaform er, at det kan være sekundært i forhold til andet materiale og dermed mindre pålideligt end det oprindelige materiale. Risikoen er ikke stor, når det drejer sig om arkivalier med en vis juridisk betydning, men bør nok tages med i overvejelserne ved bedømmelsen af statistisk materiale, indberetninger m.m. Statistisk materiale har fra et bevaringssynspunkt mange gode egenskaber. Det foreligger ofte i en materiel form, som er nem at opbevare, det har kompakte og væsentlige oplysninger ordnet på en overskuelig måde og det enkelte skema er gerne tydeligt dateret. Men undersøger man omstændighederne ved dets tilblivelse, kan man komme i tvivl om dets værdi. De institutioner eller det personale, der udarbejder statistiske skemaer eller indberetninger, har ofte andre arbejdsopgaver, der betragtes som langt mere væsentlige, hvilket ikke kan undgå at få indflydelse på omhuen med arbejdet, ligesom det kan tænkes, at man kan have haft en vis interesse i, at oplysningerne hælder til en bestemt side. Det kan være umuligt senere at konstatere, hvori afvigelserne består, hvis det materiale, hvorfra oplysningerne til statistikken er hentet, er kasseret måske endda med den begrundelse, at oplysningerne jo findes i en lettere anvendelig form i det statistiske materiale.

De hidtidige betragtninger er hovedsagelig, hvad man kunne kalde »tekniske« eller neutrale kriterier for kassationer - på en måde en forlængelse af den udskilning, der umiddelbart kan foretages af dubletter og ubeskrevet papir, blot meget mere kompliceret -, og de neutrale kriterier kan yderligere udbygges ved udtagning af et statistisk repræsentativt udsnit af arkivalier til bevaring. Så langt det overhovedet er muligt, må disse neutrale kriterier lægges til grund for kassationsbeslutninger af hensyn til de historikere i nutid og fremtid, hvis behov endnu er ukendt. De kunne for så vidt gennemføres konsekvent, hvis man bestræbte sig på udelukkende at udtage et statistisk

bestemt, repræsentativt udvalg af samtlige arkiver med så stor en procentdel, som opbevaringspladsen tillader. Men skal man opfatte historie som andet end statistik, slår neutraliteten ikke til. I sidste ende kommer man ikke uden om den kvalitative vurdering som afgørende både ved afvejningen af, i hvilke arkivalier der overhovedet kan foretages kassationer, og hvor stor en del af en gruppe arkivalier der i givet fald kan kasseres.

Ved den kvalitative vurdering har man tillagt materiale vedr. mennesker og deres adfærd, især mennesker, som menes at have haft indflydelse i deres samtid, særlig værdi. Herudover plejer man som minimum at bevare et lille repræsentativt udvalg, som procentvis er lige stort for alle grupper i samfundet. Den kvalitative bedømmelse kommer ind i billedet, når man skal bestemme, hvor stort udvalget skal være ud over minimumskravet for forskellige personkredse, som måtte være repræsenteret i arkivalierne. Det har været en svaghed, at bedømmelsen af, hvilke personer der må betegnes som indflydelsesrige, i nogen grad har været overladt til det rent subjektive skøn og den enkelte arkivars mere eller mindre veludviklede hukommelse for navne og personkredse. Bedømmelsen må formentlig hovedsagelig foretages efter, hvem den offentlige mening - evt. begrænset til en kvalificeret offentlig mening - har udpeget som mere eller mindre betydningsfulde, men »den offentlige mening« burde nok, i højere grad end tilfældet har været, analyseres og systematiseres med henblik på arkivalske behov i stedet for at være overladt til den enkeltes personlige opfattelse i et givet øjeblik. Analysen kan evt. ske i samarbejde med privatarkivafdelingerne, der må have beslægtede problemer ved indsamlingen af arkiver. Man kunne så forsøge at finde frem til hvilke befolkningskredse der til forskellige tider har spillet den største rolle i samfundet og tage særligt hensyn til dem ved kassationsbestemmelser f.eks. om personalesager og andre saggrupper, hvor ordningen af arkivalierne gør det muligt at udtage sager efter stillingskategorier e.l. Derimod er det måske tvivlsomt, om det er økonomisk forsvarligt at gennemgå arkivsager, der er ordnet efter andre principper, f.eks. personnummer, enkeltvis for at udtage sager vedr. enkeltpersoner eller særlige personkredse til bevaring. Det må understreges, at der her ikke nødvendigvis er tale om et overklassebegreb i gammeldags forstand, f.eks. har skolelærere som gruppe i vort århundrede haft relativ stor indflydelse på deres samtid uden at være, hvad man normalt har forstået ved overklasse, og andre personkredse end dem, vi normalt har opmærksomheden rettet mod, kunne vel tænkes at skille sig ud ved en

nøjere analyse, f.eks. arkitekter, som efter mit subjektive indtryk synes at være initiativtagere til mange af de for vor tid karakteristiske private pressionsgrupper.

Ved de kassationsbestemmelser eller forslag dertil, som er blevet udarbejdet indtil nu, og i diskussionerne omkring dem, har man beskæftiget sig detaljeret med arkivalier vedr. mennesker. Den stigende opmærksomhed omkring menneskers materielle livsvilkår og menneskelige omgivelser har givet sig udtryk i arkivernes interesse for aflevering af arkivalier vedr. disse områder, men interessen har endnu knap afspejlet sig i arkivernes kassationspolitik. Oplysninger vedr. menneskelige omgivelser kan foruden i arkivfonds fra de administrationsgrene, der beskæftiger sig med teknisk forvaltning, bl.a. findes i regnskabssager. For disse arkivalier har kassationsbestemmelserne hidtil været meget summariske - enten er der slet ikke taget stilling til sagerne, eller de er indstillet til total bevaring eller total kassation. Man må nok i en ikke for fjern fremtid forsøge at skaffe sig øget viden om disse sager, så det bliver muligt at tage mere nuanceret stilling til deres betydning efter nogenlunde samme kombination af neutrale og kvalitative kriterier, som måtte blive benyttet ved vurderingen af arkivalier vedr. mennesker.

I de ovenfor skitserede synspunkter på vurderingsproblemerne ved kassationer er en del selvmodsigelser, som med vilje ikke er forsøgt udglattet. Der kan sikkert ikke findes noget »Columbusæg«, som endeligt løser problemerne, og vurderingen må derfor bestå i at afveje de mange modstridende praktiske og kvalitative hensyn imod hinanden. Det er her flere gange foreslået, at kassationsproblemerne tages op på tværs af de bestående arkivfonds, således at man en tid koncentrerer sig om en analyse dels af de arter af arkivalier, som forekommer i næsten alle administrative arkiver, som f.eks. personalesager og regnskabssager, dels om de større sagsområder, som er karakteristisk for offentlig administration, som f.eks. socialforsorg, bygningsadministration, næringsliv m.m. Kassationer medfører altid tab af information, men vi kan forsøge at begrænse tabet ved øget viden om arkivaliernes indhold og sammenhæng, ved at finde frem til neutrale kriterier for kassationer uafhængige af personlige vurderinger og de interesser, der tilfældigvis (?) præger nutiden, og - hvor de neutrale kriterier ikke slår til, og vi uhjælpelig er afhængige af en subjektiv vurdering - ved en stadig opmærksomhed over for, hvad der optager ikke blot os selv, men også den samtid, hvori arkivalierne er opstået.

Anvendt litteratur:

- v. Bernd Otnad: Registraturgut einer Landesregierung und ihrer Landesverwaltung. Der Archivar 1972 sp. 27ff.
- Johannes Schultze: Zum Problem der Archivalienkassation. Der Archivar 1972 sp. 246ff.
- Carl Haase: Kassation - eine Überlebensfrage für die Archive. Der Archivar 1973 sp. 395ff.
- Gerhard Granier: Die archivarische Bewertung von Dokumentationsgut - eine unge löste Aufgabe. Der Archivar 1974 sp. 231-36.
- Manuel d'Archivistique, Paris 1970, s. 173-79.
- Rolf Adamson: Några principiella synpunkter i fråga om gallring. Arkiv, samhälle og forskning nr. 11, 1969, s. 21ff.
- Torsten Hägerstrand: Kulturgeografiska synpunkter på arkiveringer af data. Arkiv, samhälle og forskning nr. 11, 1969, s. 7ff.
- Lars Nilsson: Gallringsfrågan. Arkiv, samhälle og forskning nr. 12, 1970, s. 19ff.
- Rolf Adamson: Funderingar om gallringsprinciper för kommunala arkiv. Arkiv, samhälle og forskning nr. 15, 1973, s. 42ff.
- Jan Lindroth: Gallring med statistiske urval. RA-nytt nr. 2, Sverige 1975, s. 8ff.
- Kassation af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III, Kbh. 1970.
- Harry Christensen: Hvor repræsentative er repræsentative udsnit? ARKIV 5. bd. nr. 1 1974 s. 1ff.
- Poul Thestrup: Om kassationsprincipper for personentypesager. ARKIV 5. bd. nr. 2, 1974, s. 73ff.
- Birgit Bjerre Jensen: Lodret kassation. ARKIV 5. bd. nr. 4, 1975, s. 238ff.
- Helle Linde: Kassation i personsager. ARKIV 3. bd. nr. 4, 1971, s. 321ff.
- Anna Thestrup: Kassation i personsager og familiesager. ARKIV 5. bd. nr. 4, 1975 s. 247ff.
- Vejledning i behandling af kassationsager på 2. afd. Rigsarkivet i Kbh., 1973 (dupl. internt)
- Helle Linde: Beskrivelse af landkommunale arkiver og forslag til kassation. Landsarkivet i Viborg 1969 (dupl. internt).
- Birgit Bjerre Jensen: Den årlige arkivproduktion. ARKIV 6. bd. nr. 1, 1976 s. 10ff.
- H. P. Clausen: Hvad er historie? Kbh. 1963. Kapitlet Definition af historien s. 44-61.

De privata arkiven i Finlands allmänna arkiv och sekretessbestämmelserna i landets arkivlagstiftning

† *Berndt Federley*

Det privata arkivbeståndets ställning i Finlands arkivorganisation skiljer sig inte i högre grad från den, som de privata arkiven intar i de övriga nordiska länderna. Arkivbildning och arkivorganisation har dock inte kunnat undgå att påverkas av den politiska utveckling, som de nordiska länderna genomgått. Denna utveckling har gett sina särdrag åt de privata arkivens ställning i de olika länderna.

I föreliggande uppsats har jag stannat vid en del sidor i Finlands politiska utveckling och den återverkan de haft på de privata arkiven. Det privata arkivbeståndets växande betydelse för den moderna historieforskningen torde motivera att särskilt stanna vid den ställning dessa arkiv intar inom arkivväsendet.

De betydande samlingar av privat natur, som efter hand har hamnat i de allmänna arkiven i Finland, ger en inblick i det privata arkivbeståndets skiftande art, även om dessa samlingar utgör endast en ringa del av det material, som finnes spritt ut över landet. Det består till en avsevärd del av papper efter våra ledande politiker och kulturpersonligheter. Som känt ankommer översynen och vården av företagsarkiven i vårt land numera på Näringslivets arkivförening (Liikearkistoyhdistys), som energiskt och framgångsrikt skött sin uppgift. Den arbetar efter samma principer, som de allmänna arkiven. I den mån företagsarkiv överflyttats till allmänna arkiv, har detta huvudsakligen skett innan det nuvarande systemet kom till. Arkiven från våra arbetarsammanslutningar går numera främst till Arbetararkivet (Työväenarkisto), och Folkets Arkiv (Kansanarkisto).

Beståndet av de privata samlingarna i de allmänna arkiven har också i Finland till stor del tillkommit genom en målmedveten insamlingsverksamhet från de allmänna arkivens sida, även om denna verksamhet i Finland i viss mån haft sporadisk karaktär. En systematisk investering av beståndet i privat ägo har inte kunnat genomföras.

Under slutet av den autonoma tiden överflyttade de ryska myndigheterna centrala partier av Statssekretariatets arkiv till ryska arkiv i Petersburg. Detta föranledde skyddsåtgärder från de inhemska arkivmyndigheternas sida. I den mån det var möjligt skred man till kopiering av det material, som måste utleveras, och tillgrep redan i detta tidiga skede fotografering som hjälpmedel.

Emellertid låg i våra samtida och äldre politikernas arkiv material, som belyste vårt lands politiska ställning inom det ryska riket, och det sätt, på vilket de politiska konflikterna mellan Ryssland och Finland blivit skötta från vår sida. Vårt arkivväsendes strävanden gick därför ut på att få dessa arkiv överflyttade till vårt centralarkiv för att ersätta det officiella material, som såg ut att gå förlorat. Farhågorna för, att vårt arkivväsende skulle förlora en del centralt arkivmaterial, visade sig i alla fall på längre sikt som överdrivna. Det beslagtagna officiella materialet blev återställt, och de tagna kopiorna behövde aldrig tas i bruk. Det bestående resultatet av de åtgärder, som vidtagits, blev, att de privata samlingarna överflyttats till vårt centralarkiv. De har senare spelat en viktig roll i historieforskningen i vårt land.

Under vår självständighetstid satt under flera år en statskommitté, som hade som uppgift att insamla papper efter våra ledande politiker. Uppgiften inskränkte sig ursprungligen till papper efter personer, som varit verksamma för landets självständighet. Det var i detta fall fråga om unika och svåråtkomliga källor, då våra officiella arkiv inte i högre grad kunde innehålla material, som belyste en verksamhet av denna art från tiden före det självständigheten hade uppnåtts.

Uppgiften utvidgades dock efter hand och omfattade slutligen papper efter våra politiker, som varit verksamma under modern tid. Kommitténs arbete ledde till gott resultat. En omfattande samling privata arkiv överflyttades genom kommitténs förmedling till de allmänna arkiven. I vårt riksarkiv förvaras i detta nu papper efter ett rätt stort antal av våra ledande personligheter från den senaste krigstiden.

Det är beståndets moderna karaktär och de politiskt oroliga tider under vilka det tillkommit, som i stor utsträckning präglar värden av de privata samlingarna i våra allmänna arkiv. De intar sin särställning vid sidan av de officiella handlingar, som lagenligt levereras till arki-

ven. På dem kan inte automatiskt tillämpas bestämmelserna i den allmänna arkivlagstiftningen. Men också de privata samlingarna innehåller material, som fortfarande måste betecknas som ömtåligt och som inte utan vidare kan utlämnas för begagnande. Det är förklarligt, att redan överlåteran velat skydda det material, som överlämnas, för en alltför snar insyn. Vid de underhandlingar, som förts före överlåtelser, har det för riksarkivet delvis gällt att såvitt möjligt tillmötesgå överlåtarens önskemål om skydd och säkerhet, men samtidigt bevaka forskningens intressen och inte i onödan undanhålla åtkomsten till material, som på ett avgörande sätt kan komplettera de officiella källorna. Överlåtelseurkunderna för de privata arkiven innehåller en brokig samling exempel på, huru dessa frågor i olika fall blivit lösta.

När det gäller papper efter personer, som varit aktivt verksamma i vårt lands politiska liv, ger enbart bestämmelserna i överlåtelseurkunderna inte tillräckliga anvisningar om, vad som kan utlämnas för forskning. I den mån bestämmelserna i lagstiftningen om allmänna handlingars offentlighet äger sin tillämpning på de privata arkiven, bör de beaktas. Det kan inte komma i fråga, att forskare genom de privata arkiven skall kunna komma över material, som är sekretessbelagt i de officiella arkiven.

Nu innehåller de privata arkiven i rätt stor utsträckning material av politiskt art, på vilket de officiella sekretessbestämmelserna inte direkt kan tillämpas, men dock till sin natur är av minst lika ömtålig art, som det material, som kan hemligstämplas med stöd av gällande officiella bestämmelser. Här kommer främst i fråga dagböcker och privat brevväxling mellan tjänstemännen vid legationerna i utlandet och utrikesministeriet. För att undvika tolkningssvårigheter har riksarkivet i allmänhet uppmanat forskarna att först skaffa sig rätt att begagna det officiella materialet. Ett sådant tillvägagångssätt ger forskaren utan vidare rätt att också utfå behövt material ur de privata samlingarna om inte överlåtelseurkunderna sätter hinder i vägen. När forskningarna gäller längre sammanhängande framställningar, måste dessutom bestämmelserna om upphovsmannarätt beaktas. När det gäller nyttjanderätten till privata arkiv, måste ytterligare observeras, att personer, som varit verksamma inom utrikesförvaltningen och diplomatien, även anförtratts uppgifter av helt opolitisk art. Deras efterlämnade papper innehåller som resultat av denna verksamhet, handlingar, som faller utanför alla sekretessbestämmelser och som forskare anser sig ha rätt att få begagna oberoende av alla restriktioner.

I den mån samlingarna är ordnade efter vederbörandes olika verksamhetsområden, är huvudmassan av det mer opolitiska materialet avskild från det av utrikespolitisk art och kan lätt underkastas en översyn innan det utlämnas till begagnande. Brevväxlingen är däremot svårare att överblicka. Såväl ankomna brev som brevkoncept kan vid sidan av högpolitiskt material även innehålla material, som belyser de rent opolitiska frågor, som en forskare sysslar med. Äger forskaren inte rätt att begagna det utrikespolitiska materialet, måste från arkivets sida en omsorgsfull granskning utföras innan någonting kan utlämnas. Gallringen kan utföras antingen så, att för forskarens räkning utplockas material av den art, som han kan anses behöva, eller att ur serien avlägsnas det material, som är underkastat sekretess. Under alla omständigheter bör forskaren underrättas om att gallring utförts. Han får inte lämnas i den tron, att han haft materialet i dess helhet till förfogande. Vid riksarkivet åligger uppgiften den sektion, som har hand om privatsamlingarna, och sektionen har tidvis varit rätt överlupen med arbete av denna art.

Det livliga intresse, som historieforskningen under senaste tid ägnat modern politisk historia, har ökat forskarnas önskan att få utnyttja politiskt material av färskt datum. I samband med de föreläsningar och kurser, som hölls i november 1975 med anledning av Finska Historiska Samfundets 100-års jubileum, framfördes från forskarnas sida önskemålet, att allt material, som var äldre än från 1944, fritt borde få utnyttjas. Detta skulle betyda, att allt materialet från krigstiden inte mera skulle behöva underkastas restriktioner.

Enligt nu gällande bestämmelser skall bl.a. vår utrikesrepresentations politiska rapporter, urkunder rörande underhandlingar med främmande makter om politiska förhållanden, schiffertelegram angående utrikesförvaltningen och handlingar, vilkas offentliggörande kunde försvåra statens förhållande till utländska makter, hållas sekretä i 40 år. Material av denna art från krigstiden kan alltså nu inte utlämnas förrän 1984. Denna tidsfrist har även beaktats, när överlåtelseurkunden för Paasikivis mycket stora och omfattande samling upprättades. Samlingen skall hållas sekret till 1984. Efter förloppet av 8 år står under alla omständigheter materialet fritt till förfogande.

När det gäller privata arkiv är det överhuvudtaget vanskligt att vidta förändringar i överlåtelseurkunderna. Den som överlåter sitt privatarkiv till ett allmänt arkiv, bör vara försäkrad om, att de bestämmelser, som fastställs vid överlåtelsen noggrant iakttas av mottagaren. De

privata arkiven innehåller dessutom material av rent personlig art, som kräver, att en tillräckligt lång tid förgår, innan det kan utlämnas till fritt begagnande.

Amtmann Povel Juel og hans embetsprotokoller

Laurits Repstad

»Det var ikke minst det skrevne ord som ble hans lagnad i liv og død« (Trygve Sundt).

I januar 1876 fullførte Constantius Flood fra Lista en levnetsbeskrivelse om Povel Juel. I 1948 offentliggjorde juristen Trygve Sundt fra Farsund i Norsk Slegtshistorisk Tidsskrift første del av en monografi over Povel Juel, »en frondør fra Fredrik IV's tid.« Fortsettelsen kom aldri, for Sundt døde straks etter; men han har skrevet en kort, godt underbygget biografi om ham i Norsk Biografisk Leksikon. Det er ellers skrevet ganske mye om Povel Juel, særlig i Danmark.¹

Alle som skrev, ser ut til å ha vært følelsesmessig engasjert, fordi historien om Povel Juel er så skrekkelig og tragisk, særlig de siste leveår i Danmark, inntil han ble henrettet som landsforræder 8. mars 1723. Det er da også denne siste, dramatiske periode de fleste skribenter oppholder seg ved. At nettopp Flood og Sundt ville ta for seg hans livshistorie, kan sikkert delvis forklares ved at de vokste opp på Lista-halvøya, der Povel Juel bodde på Huseby gård de siste år han var i Norge, fra 1715 til 1720. For 100 år siden, på Floods tid, var der ennå levende muntlig tradisjon på Lista etter Povel Juel. Han var fremdeles nærværende. Flood og Sundt »så« Povel Juel på de hjemlige steder, jeg »ser« ham stadig i Høllen i min hjembygd Søgne, jeg »hører« hans befalinger til folket der, jeg tar og føler på de embetsprotokoller som han innrettet og skrev så flittig i. Og jeg leser brev og dokumenter fra ham, til ham og om ham fra samtid og ettertid. Jo mer jeg leser, jo vanskeligere blir det å kunne si: Slik var Povel Juel. At han var opprørsk, sterk og dominerende i sin opptreden, er klart. Men om han var trygg på seg selv eller usikker, om han var omsorgsfull overfor de

små i samfunnet eller bare gjorde seg til venns med dem for å fremme sine egne formål, det tør jeg ikke si.

I det følgende skal vi møte ham i den første embetstiden som amtmann i Lister og Mandals amt, det nåværende Vest-Agder fylke på sydspissen av Norge, se litt på distriktet og ta fram en kaperaffære som ingen før har gått særlig inn på. Måten han introduserte seg selv på, gjorde opplegg til den skriftlige embetsførsel, møtte opp i lokal-samfunnet, forteller noe om hans karakter.

Samtidig kan vi bruke Povel Juel som utgangspunkt for betraktninger omkring de arkivsaker som ble til ved et norsk amts-kontor i første del av 1700-tallet, se hvordan omfang og innhold blev preget av arkivskaperen, konstaterer at arkivsakene forsvant og dukket op igjen, og stille spørsmål om hvordan deres vandring har vært. Men først en kort beskrivelse av hans livsløp.

Han ble født i Trondhjem 1673. Faren var kjøpmann, men slekten var av bondefolk fra Nord-Møre. Der var mange søsken, av disse ble den eldste broren prest, den yngste, Christian, fulgte med sin bror Povel, var undertiden hans fullmektig og virket ellers som prokurator.² Povel fikk lite utdannelse, drev først som handelsmann og prokurator i Nordland, så i Bergen, hvor han oppnådde å bli byfogd et års tid. - Januar 1711 reiste han til København for nærmere å redegjøre for noen forslag til bedring av rikets økonomi og finanser han tidligere hadde skrevet til Kongen om. Det ble nedsatt en kommisjon til å vurdere disse forslag. Alt som kunne gi penger i denne krigstid var av interesse. Men forslagene var så urealistiske at de ble avvist. - Sommeren 1711 var han i Tyskland for å lære bergverksdrift, han var lovet stillingen som oberbergmester i Sør-Norge, men det ble ikke noe av.

Derimot ble han utnevnt til amtmann i Lister og Mandal i september 1711, med tiltredelse 21. juni 1712. Han bosatte seg i Kristiansand, i østre del av embetsdistriktet. Kristiansand var (fra 1684) stiftsstad, med sete for biskop og stiftamtmann. Straks Povel Juel kom til Kristiansand, røk han i klammeri og opphisset brevveksling med stiftamtmann Henrik Adeler om misbruk av myndighet og om høflighetsvisiter.³ Like etterpå kom den leie historien med det kaprede skip »Friends Encrease« som vi skal komme tilbake til. Denne episoden svulmet opp til slike dimensjoner at Juel ble suspendert fra embetet fra juni 1713 til januar 1715. Fra da av flyttet han vest til Huseby på Lista. På grunn av sin oppsetsighet ble han avsatt ved kongebrev av 25. april 1718. Han fratrådte 1. juli.

I 1716 var han blitt gift i Fana kirke ved Bergen. Sammen med kone

og en liten sønn reiste han til København i 1720⁴ hvor han forgjeves ba Kongen om å få en stilling, om ikke annet, så i Finnmark. Året etter ga han ut to bøker: »Et lycksaligt Liv,« et diktverk eller en bok på rim, og »En god Bonde, hans Avl og Biæring,« en lærebok i landbruk som ble meget lest i Norge og kom ut i flere utgaver.

Deretter tok han opp igjen en plan som han allerede i 1711 forgjeves hadde forelagt for Kongen: Kolonisering av Grønland. Hans Egede hadde i mellomtiden (1721) reist dit som misjonær. Kongen var ikke imøtekommende, og Povel Juel begynte å bli fortvilet.

Sommeren 1722 ble han kjent med den svenske baron og generalmajor Gustaf Wilhelm Coyet, som også etterhvert var kommet i et opposisjonelt forhold til den danske konge og regjering. Grønlandsplanene ble høsten 1722 forelagt den svenske konge, men også her uten å vinne gehør. Juel og Coyet gikk da til det skjebnesvangre skritt å forelegge planene for den russiske tsars sendemann i København. Nå var også en tredje eventyrer kommet med, en svensk major ved navn Hörling som var i holstensk tjeneste, nemlig hos hertug Carl Frederik. Den høytflyvende nordiske plan var å gjøre hertugen til konge i Sverige, inklusive Norge, Grønland, Island og Færøyene, og planen skulle gjennomføres ved Russlands hjelp. Povel Juel mente at for Norges vedkommende skulle dette bli en lett sak, for misnøyen med det danske styre var stor.

Disse fantastiske konspirasjoner ble avslørt av overpostkontrollør Christian Erlund, som ganske enkelt brøt major Hörlings brev til hertug Carl Frederik. Det ble foretatt husundersøkelse 5. februar 1723 hos Povel Juel. Det lyktes ham å få kastet i ovnen noen av de kompromitterende brevavskrifter, men en av dem, med Juels navnetrekk på, fikk Erlund tak i. Juel snappet den til seg, rev av hjørnet hvor navnet hans var skrevet, tok det i munnen og ville svelge det, men Erlund fikk forhindre det ved å ta kvelertak på ham. Dermed ble han arrestert. En spesiell rettskommisjon ble oppnevnt. Han ble forhørt under voldsom tortur, dødsdømt 6. mars, torturert enda en gang, med eksaminasjon på tysk, for at han skulle oppgi navn på kongesvikere eller opposisjonelle i Norge, og allerede 8. mars ble den sterke 50-årige mann hals-hugget under fullt seremoniell på Nytorvet i København.⁵

Da Povel Juel kom til Kristiansand i 1712, skulle han overta styringen av et lite og fattig amt. Riktig nok hadde det et dobbelt-navn: Lister og Mandal, som gjorde at Juel, i likhet med embetsmenn både før og etter hans tid ofte talte om sine amter, som om det skulle kunne gjøre området mindre uanselig. Man benevnte den østre del Mandals amt og den vestre Lister amt, og det svarte til de gamle len, likeså fogderier

og sorenskriverier med samme navn. Det samme var tilfelle i østre del av Agdesiden, hvor Nedenes ved kysten og Robyggjelag (Råbygdslag) innenfor dannet Nedenes og Råbygdslag amt, inntil 1815 styrt av stiftamtmanden.⁶ Når Povel Juel ikke benyttet flertall i betegnelsen på sitt embetsdistrikt mere enn andre amtmenn, kan det komme av at siden 1694 var fogderiene slått sammen til ett (i 1784 ble det igjen delt i to: Lister og Mandal). Altså bare en fogd, Niels Hansen Tostrup, boende på Lista, hadde Juel kommando over. De to sorenskrivere og dommere, Christopher Lem og Friderich Andersen bodde henholdsvis på Lista og i Mandal. - Lister og Mandals amt var enda mindre den gang enn fylket er i dag, i det Åseral i nord hørte til Robyggjelag, og grensen mot Stavanger amt gikk lenger øst enn nå. Det var så ubetydelig at stiftamtmand Adeler fant det hensiktsmessig i brev til Rentekammeret 3. mars 1714 å foreslå det helt opphevet som eget amt. Sammen med Dalene fogderi i vest og Nedenes og Råbygdslag i øst burde det kunne styres som ett amt av stiftamtmanden. Jæren fogderi, som siden 1694 hadde vært sammenslått med Dalene, kunne legges til Ryfylke, og en kunne spare inn en fogdelønn. Det var argumentasjonen, men vi fristes til å tro at den egentlige grunn til forslaget var å bli kvitt den ubehagelige Povel Juel, som akkurat på den tid var suspendert fra embetet, og var i ferd med å flytte fra Kristiansand til Lista. Etter råd fra Slottsloven på Akerhus bestemte Rentekammeret at ingen forandringer med embetsdistriktene skulle gjøres.⁷

De fleste mennesker i Lister og Mandal bodde ved sjøkanten, hvor de hadde sin næring av jordbruk, fiske og sjøfart, ofte i kombinasjon. Der var også tingstedene, regnet fra vest: Fedal, Helvig på Lista, Berg i Lyngdal, Vats i Hægebostad, Foss i Sør-Audnedal, Lerkjær i Holum, Høllen i Søgne og Odde på Lahelle i Oddernes. Av disse lå bare Vats i noen mils avstand fra sjøen. På tingene møtte sorenskriveren og tinglagets lagrettemenn. Fogden var nesten alltid til stede. Hadde han forfall, kunne han gi fullmakt til bygdelenmannen. På noen av tingene møtte amtmannen. Således møtte Povel Juels forgjenger, Andreas Undall, på alle høstetingene langs kysten i 1710. De to følgende år var ingen amtmann til stede på de ordinære ting.

Derimot møtte den nye amtmann Povel Juel sterkt opp ved et ekstraordinært forhør på tingstuen i Høllen 18. og 19. august 1712⁸ for å få klarlagt hva som hadde skjedd med det kaprede engelsk-amerikanske skip »Friends Encrease.« Det var kommet inn til Buesund havn ved Mandal 5. august og deretter ført til Høllen havn, like utenfor tingstuen. Den lille brigantinen hadde på sin ferd i disse krigsti-

der⁹ fra Virginia til London vært ute for begivenheter som just var interessante for en mann som Povel Juel, men som også var egnet til å vikle ham inn i alvorlige konflikter.

Skipet var lastet med tobakksblader. I nærheten av Skottland ble det kapret av et fransk marinefartøy som satte en offiser og 3 menige ombord for å føre skipet som prise til Calais. De fjernet skipperen, Henry White fra »Friends Encrease«, men lot styrmannen, William Westorn, tømmermannen og en gutt stå ombord til hjelp under seilansen. Etter noen dager lyktes det for disse tre å gjenerobre skipet fra de fire franske. Forskjellige episoder inntraff, dels fraternisering, dels drapstrusler, og omsider ble kursen satt for norskekysten. De franske forlot skipet straks det kom til land. William Westorn anså at han og de to kamerater var blitt eiere av skip og ladning, de hadde jo med fare for sitt liv tatt skipet tilbake, og nå solgte de det hele til rådmann Jens Rodsted i Kristiansand. Så dukket skipperen, Henry White opp og forlangte skipet utlevert. I mellomtiden hadde Povel Juel grepet inn med det ovennevnte forhør. I de motsetninger om eiendomsretten som oppstod, viste han seg samtidig både usikker og meget stortalende. For sikkerhets skyld arresterte han skipperen i Kristiansand, satte vakt ved skipet i Høllen, låste inn seil og redskap i tingstuen og satte opp en plakate på døren med advarsel til alle som ville forsøke å føre skipet bort. En ny ekstrarett ble holdt i Høllen 10. oktober,¹⁰ også da med amtmannen til stede. Fogden møtte ikke, kanskje han allerede nå begynte å mislike den geskjeftige overordnede. Sorenskriveren administrerte og protokollførte saken med vanlig grundighet, og felte den salomoniske dom at skip og ladning skulle deles likt mellom de stridende to parter. Etter gjentatte ordrer fra Slotsloven og regjeringskontorene i København om frigivelse, opprettholdt likevel Povel Juel skipets beslag. Det kom ikke av gårde til England før høsten 1713. Under alt dette slo William Westorn seg ned i Høllen og giftet seg der. Saken hadde forårsaket en anelig mengde brev, dokumenter, avskrifter av disse, innføring i rettsprotokoller, angiverbrev over Juels opp treden til Kanselliet, suspensjon av ham i juni 1713, og ble ikke ferdigbehandlet før mange år senere.¹¹ Den var nok i seg selv kontroversiell, og derfor hadde vel udramatisk sindighet fra amtmannens side kunnet bidra til en løsning. Men Povel Juel var både dramatisk og ubesindig. Det kom til litt håndgemeng mellom Juels sympatisører i Søgne og øvrighetspersoner fra Kristiansand, men det meste av slåssingen foregikk på det verbale plan, både muntlig og skriftlig. Pennen var Povel Juels viktigste våpen.¹²

Når en leser Povel Juels brev, forslag, ordrer og resolusjoner, blir en ofte slått av den direkte, ukunstlede stil. Dette måtte være en ubyråkratisk, handlingens mann, tenker en. Men var han det? Ovenfor har vi sett et eksempel på at en begivenhet, en situasjon han dumpet opp i, fikk ham til å skrive, først noenlunde rolig, men etterhvert mer opphisset, og før han visste det selv, så avslørende oppsetsig og fornærmende at hans skriverier ble et garn han aldri kom ut av. Dette var ikke meningen da han gjorde opplegget til den skriftlige administrasjon. La oss se innom hans »logement« i Kristiansand, der han bodde som ungar med et sovekammer i overetasjen og trolig et arbeidsværelse eller kontor i første etasje.

I brev til Kongen 26. august 1712 skrev han: »min Formand i Embedet haver ikke efterlat sig ved Amterne eldre Breve og Papirer end fra det Aar 1699,« det vil si det år hans nærmeste formann, Andreas Undall begynte som amtmann. Protokoller eller embetsbøker nevnes ikke. Sannsynligvis var der ingen, selv om det i instruksen for amtmennene i Norge av 7. februar 1685, § 19 heter at i det minste en »rigtig Bog« over kongelige forordninger m.v. skulle holdes og overleveres til neste mann i embetet. Enken etter stiftamtmann Chr. Fr. Powisch tok sin manns protokoller med da hun reiste fra Kristiansand i 1711, likeså hadde Mathias Tonsberg beholdt sine protokoller hos seg da han sluttet som stiftamtmann i 1700. I begge tilfelle begrunnes dette med at det var nødvendig å ha protokollene til forsvar for embetsførselen hvis det skulle bli ettersyn senere.¹³ En må anta at Undall hadde tatt med »sine« protokoller da han flyttet til Bergen 1711. Hadde de vært ved amtet og ikke vært fullskrevne, kunne Povel Juel ha brukt dem fortsatt, slik Juels ettermann, Wilhelm Resen gjorde i 1718 med 3 av Juels etterlatte protokoller. Men ville han ha gjort det? Det var sikkert mer naturlig for ham å ta i bruk nye. Han skaffet seg skikkelig pergamentinnbundne protokoller, øyensynlig fra samme bokbinder som hadde levert tingbøker til Lister sorenskriveri. Vi vet ikke hvor mange protokoller han satte i gang med. I det minste var det følgende fire som ennå er i behold:

1. En protokoll hvor de første 38 blad har vært beskrevet, men deretter skåret bort. Litt av skriften står igjen, bl.a. kan en se Povel Juels eget navnetrekk. Forøvrig er den ført av ham fra 7. juli 1712 til 1. juli 1718. Han har også latt innføre det som i suspensjonstiden 1713-1714 skulle ha vært innskrevet av den konstituerte amtmann, lagmann Braunman. Innholdet i protokollen er i følge Juels overskrift på side 1: »De til Amtet ankomne Kongl. Forordninger, Ordres og Missiver,

Item Ordres og Missiver fra Statholderen og i hans fraværelse vice Statholder, Slotzloven, eller fra Rente Cammeret, alle efter min Hiemkomst og tiltrædelse til Amtet siden d: 21. Junj 1712, hvilke efter min Instructions tilholdt tilsammen udj en Bog efter som de ankommer skal indførisk«. Som vi ser, er dette den ovennevnte »rigtige Bog« som var minstekravet i amtmannsinstruksen fra 1685. Protokollen er videreført av amtmann Resen fra 4. november 1718 til 4. august 1720, det vil si utskrevet til der hvor Povel Juels pent førte register begynner, bak i protokollen. Han har paginert fra 1 til 303 og skrevet til slutt: »Saaledis Rigtig, igiennemdragen og med mit Zignet for og bag forsegleet, Test: Huuseby d: 1. Julj 1718 - P: Juel.« Lakkseglene er i god behold. En sammenlikning av orden og tydelighet mellom Juels og Resens avsnitt, faller utvilsomt ut til Juels fordel, selv om Resen slett ikke er av de verste i så måte. Han har brutt Juels system ved også å føre amtmannens svar eller kommentarer til sentraladministrasjonens ordrer i denne protokollen, i stedet for å føre dem i den av Juel dertil innrettede, nemlig:

2. »Amts - Forslags Bog hvorudi findis Forslag, Forestillelser, Forespørseler, Betenchninger, særdelis anbefalede Erklæringer, og Relationer til Kongen, Slotzloven, Statholderen, Generalitetet, og Collegierne, efter Materiens Beskaffenhed.« Denne er ført av Juel så lenge han var i embetet og siden, inntil 3. mars 1723 av Resen. Den er en vanlig kollegialprotokoll.

3. »Amts Befalings Bog for Lister og Mandals Amt indeholdende Ordres til Amts-Betienterne Item Anordninger udi Amtet Item Missiver Een og anden tilschreven...« Den er ført av Juel og Resen, og av sistnevnte betraktet som begynnelsen av kopibokserien. Den går fram til 6. juni 1719.

4. »Resolutions Bog...« ført av Juel 1712-1713 og 1715-1718, fullskrevet av ham alene.

I ovennevnte protokoll nr. 2 har Juel ført inn hva han i brev av 27. januar 1713 har »foresillet hvad Bøger og Documenter fornemmelig ved et Amt burde holdis.« Ikke mindre enn 11 forskjellige bøker er så ført opp, med tittel og forklaring av hva de skal inneholde, og til dels begrunnelser for at de bør innrettes. Blant disse finner vi de ovennevnte fire som nr. 1, 5, 6 og 7. De var kanskje de viktigste, og i alle fall de som ville ruve mest. De fleste andre ville, etter det innhold de skulle

ha, kunne rommes i tynne hefter. I tillegg til de fire nevnte foreslo han som nr. 2: Bok over benefisert og geistlig gods, skolers og hospitalers hus eller gode bruk og stiftelser - eller i stedet for en bok, en avskrift fra jordebok i stiftskisten, kirkestolene m.v. 3: Bok over alle residenser som pro officio påboes. 4: Bok over Kongens og fordum Kronens gods, tiender, sagbruk, laksefiskerier, skoger og andre eiendoms herligheter. 8: Bok over kjøpsteder og ladesteder og deres privilegier. 9: Alminnelig brev-kopibok. 10: Bok om bergverker, manufakturer o.a. næringslivs fortegnelse. 11: Bok eller protokoll over forandringer med Kongens jordebok. Ved flere av bøkene har han nærmere forklaring om hvordan og hvorfor de skulle innrettes. Til slutt skriver han: »Det kan vel falde i tancher om iche fast formeenis at et Amt kand administreris forsvarlig uden at der ved holdis alle forbenævnte Rigtige Indbundne Bøger, samt have forberørte Anordninger, Bevisligheder, Kundskaber og Underretninger, mens ieg siger af Erfarenhed at det iche fuldkommelig kand skee, mindre i alt stræche sig paa Posteritetet, hvor for og Loven byder at ved Amtet skal stedse forblive alt hvis som kand tiene enten til Underretning, eller Efterretning for Efterkommeren i Embedet; Ieg erindrer iche heller at der er noget ret Øvrigheds Embede, eller Dommer Embede, hvor iche holdis rigtige Bøger over alle Embeds Forretninger, og hvad til og fra Embederne gaar; for resten er ieg forsichret at der som alle Embeds forretninger, som ved et Stift eller Amt forefalder, blev ført til Bogs, og saaledis den paafølgende Tid indlemmet, den forrettende til Ansvar og Ære i Livet, samt Minde og Eftermæle efter hans Død, eller forflytning til en anden Charge, da gik det bedre til end nu om stunder paa somme Stæder, i sær skulle Successores iche have fornøden nogle Aars Tid for at komme ret i Kundskab om Politien, Justitien og Intraderne hvorledis det er beskaffet, og hvad der af er nøttigt og mueligt at giøre, eller lade, ei heller skulle Amtet og Hans Majts Tieniste løbe Hazard for noget viderligt i en eller anden Maade at lide, i medens hand erkyndiger sig om iche lærer.« Like etter dette har Povel Juel skrevet: »(intet svar),« og det samme har han gjort under flere andre forslag til Kongen i den første embetsperiode.

Likevel ser det ut til at han virkelig ville realisere det planlagte sett med bøker og fortegnelser. I brev til fogden og begge sorenskriverne 11. februar 1713 forteller han om de sparsomme opplysninger han kan oppnå ved det ribbede amtsarkivet. Han har skrevet til sin forgjenger for å høre hvor mulige protokoller måtte befinne seg, men svaret var til ingen nytte. Nå ber han sine underordnede om hjelp med oppgaver

over en lang rekke spesifiserte fakta, satt opp i 24 punkter. Skulle de svare nøyaktig på alt, måtte det bli et stort ekstra arbeid, særlig hvis de ikke hadde oppgavene innhentet og for hånden.

At Juel la opp til et så omfattende sett av bøker og fortegnelser, kan delvis ha sin årsak i et brev han sendte til sorenskriverne 11. november 1712, og det svar han fikk fra sorenskriver Friderich Andersen. Juel skrev at de innen 6 uker hadde å sende inn alle gamle og dessuten inneværende års tingbok for at han kunne sammenligne hva der var skrevet om de uvisse inntekter med de innsendte regnskaper fra fogden. Friderich Andersen protesterte på dette, for årets tingbok ville ikke være utskrevet ved årets slutt. Juel svarte da imøtekommende: Sorenskriveren skulle, av hensyn til konsekvensen med den ikke-utskrevne protokoll, få beholde inntil videre det han hadde, både av tingbøker, pantebøker, dombøker og arveskiftebøker; men han måtte sende inn spesifikasjon over dem, når de begynte og sluttet, og hvorledes de var innbundet, autorisert og innrettet. Og hvert år måtte han sende tingboken inn til ettersyn. Slikt ettersyn foretok Juel i Lister tingbok 18.-19. desember 1712 og Mandal tingbok 3. mai 1713. Han noterte dette i tingbøkene, godkjente det som var skrevet inn i hans embetstid: der var ikke noen »finesse« eller uaktsomhet å finne, og han tilføyde formaninger og belæring om hvordan en slik protokoll burde føres. Særlig var det viktig »at Vidnesbyrd med flid og agtsomhed forhøres og deris forklaring indprotocolleres.« Det er de eneste tilfelle jeg har sett av slike ettersyns-notat i en rettsprotokoll.¹⁴ - Når ikke disse underordnede protokoller med rimelighet straks kunne forlanges innlevert, følte vel Povel Juel, som virker korrekt inntil det pedantiske i disse arkivspørsmål, at der var behov for å bygge opp en ny og grunnleggende stamme av protokoller, ut fra opplysninger fra fogd, sorenskrivere og fra stiftskisten. Følelsen av legitimitet ble dermed styrket. Pene og mange protokoller ga også næring til forfengeligheten. De skulle inneholde så mye, også om ting som det var lite eller intet av i dette amt: Krongods, manufakturere, bergverker, residen- ser osv. Protokollene ble eventyrbøker og statussymboler.

Dette er den verdige, kongetro og ordentlige Povel Juel. Som vi ovenfor har sett, ble hans omfattende skrivevirksomhet snart preget av situasjonsbetinget, aggressiv kampholdning. Der ble motsetning mellom ramme og innhold.

Imidlertid hadde han rett i at sorenskriverne skulle sende utskrevne protokoller til amtmannen, og det skjedde etterhånden. Amt og stift- amt er forløpere for våre provinsarkiver.¹⁵ Til og med lagmannens

(overrettens) dombok fra 1636 finner vi i en fortegnelse fra amtmann Peter Holm fra 1806. Hadde Juel vært strengere på dette punkt, kunne kanskje flere viktige embetsbøker vært i behold i dag, for eksempel de to lagmannsdombøker fra 1633 og 1643-44 som var havnet hos privatfolk på en øy mellom Arendal og Kristiansand, ble funnet der og i 1754 lånt og delvis avskrevet av Thomas Ellefsen, men dessverre ikke levert tilbake til offentlige myndigheter.¹⁶

Skjønt hvem vet? Som vi skal se, var ikke amtet verdens beste sted som arkivmagasin. Selv amtmannens egne brevsaker, ja endog hans protokoller forsvant. Det gjelder alle de fire ovennevnte fra Juels tiltredelsesår pluss tre til fra Wilhelm Resens tid, nemlig en kopibok 1719-1720 og to kollegialprotokoller 1723-1730 og 1736-1745. Om flere kom bort, vet vi ikke, men de nevnte 7 dukket fram igjen, så dem kjenner vi.

Hvordan de ble fjernet fra amtet, er foreløpig en gåte. Vi vet bare at den store danske litterat og samler P. F. Suhm, som bodde i Trondheim i årene 1751-1765, på en eller annen måte hadde fått tak i *resolusjons*protokollen og forært den til Det kongelige Bibliotek. Derfra ble den i 1888 overført til det danske Rigsarkiv. Fra 1939 har den vært utlånt til det norske Riksarkiv, uten tilbakekalling. En har vært inne på den tanke, at Povel Juel selv kan ha tatt protokollen med til Danmark, det ville i så fall ha vært stikk i strid med det prinsipp han hevdet da han tok over embetet i 1712, eller om den kan ha vært forlangt fremlagt under prosessen mot ham. Intet er funnet som tyder på det. Den er ikke nevnt blant de bøker som ble lagt fram i skifteforretningen etter ham. Derimot er boken Peder Paars nevnt. Ludvig Holberg hadde ikke lenge før gitt den ut under pseudonym. P. F. Suhm må åpenbart i sitt mangfoldige litteraturkritiske arbeid vært ikke så lite opptatt av Povel Juel og hans poetiske verk, »Et lykksaligt Liv« som Suhm forøvrig vurderte meget høyt. Det kan godt være mulig at en mann som Suhm, eller en annen samler av samme type, har kommet i besittelse av arkivsaker fra Lister og Mandals amt, og at både resolusjonsprotokollen og de andre 6 protokoller m.m. for en tid har vært overført til Danmark.

Disse andre 6 protokoller må være kommet bort fra embetet en gang mellom 1745, året for den siste innførsel i den nyeste av dem, og 1773, da Peter Holm tiltrådte sin amtmann. Han var meget interessert i amtets historie og topografi,¹⁷ hadde omsorg for arkivene, og satte opp den ovennevnte arkivliste ved sin avgang i 1806. I denne listen mangler de 6, og der er ingen forklaring på hvor de er. Mellom amtmennene Resen og Holm var følgende i embetet: Jens Stoud fra 1745 til sin død i

1768, Magnus Teiste fra 1768 til 1771 da han overtok i Nordre Bergenhus (Sogn og Fjordane), og Friderich Georg Adeler fra 1771 til 1773 da han ble forflyttet til Buskerud. Fra deres tid er bare embetets kopibok for årene 1762-1771 og noen få innkomne brev i behold i amtets arkiv i Statsarkivet i Kristiansand.

De 6 protokoller dukket opp i manuskriptsamlingen i Universitetsbiblioteket i Oslo, notert i den eldste katalogen, men uten angitt proveniens. Universitetet var grunnlagt 1811. I 1910 ble de overført til »Stiftsarkiverne i Kristiania,« det vil si til Lister og Mandals amtseksjonen der. »Stiftsarkiverne« holdt til huse sammen med Riksarkivet. Ved opprettelsen av Statsarkivet i Kristiansand i 1934 kom endelig de 6 protokoller tilbake til det samme distrikt hvor de var blitt til. Et notat om overføringen i 1910 har fulgt med i mappen for arkivavleveringer fra amtet (senere Vest-Agder fylke), men heller ikke i dette notatet eller i Universitetsbibliotekets brev om overføringen er det nevnt noe om proveniens. Inni permen på disse 6 protokoller er det rest av en papirstrimmel, festet med en lakk-klatt, noe som kan tyde på en spesiell navneseddel eller forsegling.

Da proveniens før 1910 ble etterlyst ved Universitetsbiblioteket, kom det for dagen at der i manuskriptsamlingen har vært, og er fremdeles, innkomne brev til amtmannen i Lister og Mandal fra en lang tidsperiode, i det minste fra ca. 1700 til 1740, dessuten til fogden, de fleste fra Rentekammeret. De ligger i esker sammen med forskjellige andre arkivsaker, delvis avskrifter, delvis originale. Disse sakene har tilhørt kanselliråd Halvor Andersen, født på Toten 1745, kontormann i København skifterett 1771-1793, deretter revisor for de offentlige stiftelser i det danske kanselli, død i København 1810. Han var en stor samler av bøker og dokumenter, og han skrev av en mengde fra de statlige arkiver. Ved testamente 1786 bestemte han bl.a. at hans samlinger skulle tilhøre et fremtidig norsk universitet,¹⁸ og det er høyst sannsynlig at også de 6 protokoller hørte med til hans gave. Hvordan han har fått hånd om alt dette stoffet som i så stor utstrekning er fra Lister og Mandals amtsarkiv, kan vi i stillhet prøve å gjette oss til. Grundigere undersøkelser kan muligens føre fram. I alle fall står vi overfor nok et tilfelle av offentlige arkivsaker på avveie. Såvidt en vet, har ingen hittil gjort noe for å få samlingene tilbake til det øvrige embetsarkiv i Kristiansand, med unntak av de 6 protokoller som ble overført i 1910. For få år siden ville en anmodning om utlevering kunne ha utløst en arrig ordveksling i Povel Juel-stil. Nå har vi heldigvis muligheten til å ta kopier eller mikrofilm, de mildner kampen om originalene.

Dette er også en historie som viser den store fare og den store nytte med private arkivsamlere som i fjerne tider har snust rundt omkring i de offentlige kontorer. De har ribbet eller plukket ut godbiter der sjefen var uansvarlig og uten interesse for arkivsakene, og der statens arkivvesen ennå ikke var skikkelig etablert, eller ikke viste sin eksistens. Men samlerne har også, av stort sett de samme årsaker, ofte vært redningsmenn for saker som ellers ville ha gått til grunne.

La oss til slutt spørre om Povel Juels nokså spesielle liv og virke fikk noen følger i Norge? Til det må vi svare ja, ikke bare i Norge, men også i Danmark, til og med i Island, nemlig ved boken om en god bonde. Den fikk stor utbredelse gjennom lange tider og betydde mye for bøndernes utvikling av landbruket. For bøndene i Norge fikk dessuten hans forræderiprosess den virkning at det nye matrikkelforslag 1723 ikke ble gjennomført, fordi Kongen var skremt til å tro at det norske folk var i ferd med å gjøre opprør.¹⁹

Om Juels alvorlige forsøk på å få i stand et skikkelig kontorhold med et integrert embetsarkiv fikk den ønskede positive betydning for hans ettermenn, er øyensynlig mer tvilsomt. For oss i dag er det klart at hans protokoller og brevsakene fra hans tid ikke bare er kuriøse historiske levninger. De inneholder verdifulle beretninger fra en tid da hans embetsdistrikt var inne i en viktig utvikling som hittil er lite utforsket. De mest uunnværlige protokollene i så måte er ikke den lovbestemte »rigtige Bog« med kongelige forordninger, men de andre tre. Også disse har riktignok mye normativt stoff, men innimellom og delvis innvevd i dette har de uvurderlige opplysninger fra lokalsamfunnet.

Noter

Bare en del av arkivmaterialet og litteraturen om Povel Juel er benyttet under arbeidet med denne artikkel. Jeg har ikke vært i København og sett på det som er i Det kongelige Bibliotek og Rigsarkivet, heller ikke i Universitetsbiblioteket og Riksarkivet i Oslo. Men jeg har fått verdifulle opplysninger fra henholdsvis bibliotekar Tue Gad, arkivar Nils G. Bartholdy, universitetsbibliotekar Oddvar Vassteit, arkivar Knut Johannessen og førstearkivar Thorsten Eken. Mange takk til alle!

Fra Landsarkivet for Sjælland m.m. har dokumentene i skiftet etter Povel Juel, 3/4 1723 -, fra Hofrettens kommissarieskifter (nedenfor forkortet: skiftedok.) vært utlånt til

Statsarkivet i Kristiansand, etter tilbud fra arkivar Margit Mogensen. Hjertelig takk for det! - Disse dokumenter som er nummerert fra 1 til 163, ble kopiert i Kristiansand før tilbakeleveringen.

I statsarkivet i Kristiansand er benyttet Lister og Mandals amts arkiv, stiftamtmandens arkiv (nedenfor: stiftet), biskopens kopibok, rettsprotokoller fra Lister og fra Mandal sorenskriverier. Fogdearkivets eldre del er dessverre brent.

1. Foruten det i innledningen nevnte av Flood og Sundt, og det som under enkelte nr. nedenfor er anført, har jeg hatt følgende litteratur for hånden:
Bang, Vilhelm: Den politiske Æventyrer. Amtmand Povl Juel, i Historisk Arkiv, Ny Række, 19. bd., Kbh. 1888.
Juel, Povel: En god Bonde, hans Avl og Biæring, utg. ved Hans Thode, Trondhiem 1777. - Juels bok: Et Lykksaligt Liv, har jeg bare lest utdrag av.
Secher, C. E.: Povel Juels Projekter og hans Sammenværgelse, et Bidrag til Enevældens Historie, i Danske Samlinger, 3. bd., Kbh. 1867-68.
Wolff, Odin: Den ulykkelige Amtmand Povel Juels Levnetsløb, i Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab, 4. bd., Kbh. 1809.
2. Mandal tingbok 15, fol. 154b. Iflg. skiftedok. nr. 81 døde Christian Juel høsten 1719 på Lista.
3. Universitetsbiblioteket, Oslo, ms. nr. 493.
4. Iflg. skiftedok. nr. 81 reiste han via Stavanger, hvor møbler og løsøre ble stående. Noe ble også igjen på Lista. En smukk reisebåt ble liggende hos gjestgiveren i Ny-Hellesund i Søgne.
5. Henrettelsen skjedde om morgenen på Nytorvet, ikke Kongens nytorv som noen skriver. En av tilskuerne var Povel Juels nevø som da var student, skiftedok. nr. 30.
6. Disse dobbelt-navn ga i 1814 anledning til at det ble kalt inn et dobbelt antall representanter til Riksforsamlingen på Eidsvold fra disse amter. Jeg har ikke sett denne foreteelse kommentert av noen historiker.
7. Stiftet, pk. 14, nr. 74 og 82, samt pk. 20.
8. Mandal tingbok 15, fol. 134 ff.
9. Den spanske arvefølgekriigs opphør var i mars 1713.
10. Mandal ekstraretsprotokoll 2a, fol. 157 ff.
11. Stiftet pk. 14, 17, 20 og 23a. Iflg. skiftedok. nr. 148 hadde Juels sekretær, H. G. Redæcker, hatt mye arbeid like til det siste med å skrive om det engelske skip.
12. Såkalte »Copulations-Sedler til de enrollerede Soldater« tiltok Povel Juel seg rett til å utskrive. Biskop Bircherod anså amtmanden uberettiget til dette. En livlig korrespondanse om saken endte med at Juel ble nektet denne virksomhet ved reskript 17. nov. 1713.
13. Jakob Friis: Stiftamtmenn i Kristiansand før 1814, Kr. sand 1941, s. 15 f., 21.
14. Lister tingbok 37, fol. 172 og Mandal tingbok 15, fol. 155b, cfr. Trygve Sundts artikkel: De Listers skrivere, i A. Berges bok om Lista, Tønsberg 1926.
15. Centralarkivet (Stifts- senere Statsarkivet) i Trondhjem fra 1852, under tilsyn av stiftsdireksjonen. Cfr. M. Birkeland: Om Arkivvæsenets Ordning, Christiania (Chria.) 1879 og 1934, s. 20 f. og 73 ff.
16. S. H. Finne-Grønn i Norsk Slektshistorisk Tidsskrift, V. s. 315.
17. Holm skrev »Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge« i Topographisk Journal, 2.-4. bd., Chria. 1794-95.

18. N. Nicolaysen: Norske Stiftelser, 2. bd., Chria. 1858, s. 3. Se forøvrig Ludvig Daae: Nordmænds Udvandring til Holland og England, Chria. 1880, s. 83, og i (norsk) Slekthistorisk Tidsskrift II, s. 209 f. Se også note til s. 1 i Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie, 6. bd., Chria. 1838. Universitetsbiblioteket i Oslo har egen katalog for Halvor Andersens samlinger.
19. Magnus Jensen: Norges historie 1660-1814, Oslo 1971, s. 55.

Til slutt vil jeg også uttrykke taknemlighet til Universitetsbiblioteket i Oslo for tilsendte kopier, og til statsarkivar Jan H. Olstad, Hamar for bryderi med å se om Halvor Andersen hadde slektstilknytning til Vest-Agder (hva han vistnok ikke hadde).

Struenseeiana i et norsk privatarkiv

† *Kjeld Helland-Hansen*

Af Indlagde sees den Toullemut som er foregaaet i København. (Anon. 29/1 1772. - XI).

Det Kongelige Herskab opholder sig endnu paa Hirschholm og drager herind hver Fredag til Fransk Comoedie og rejser ud igien om aftenen, enskiønt det nu er temmelig mørckt i Vejret. Med Høsten seer det maadeligt ud her i Landet, da Man intet bestandigt Tør-Vejr kand faa, saa Kornet endog afmejes halvmodent, og Frygtes for dyrere Tiider, end i Winter, saafremt ej Fremmed Tilførsel kand faaes. Endnu vedvarer det med Ondskab i henseende til Skandskrifters opslagelse saavel om det eene som det andet. Men man har icke kommet over Gierningsmanden; og skal de være saa skammelige at Folck gider neppe læse eller tale derom. Her tales endnu om een og anden Forandring i Collegierne og uden for... (Anon. 7/9 1771. - I).

De kongelige morer seg, landet vrir seg, intrigantene boltrer seg og collegiene forandrer seg. Alt for åpen scene. Men selv om »Bogtrykernes tillades Frihed, uden Censur at torde trykke« (Stats- Journal 1770 s. 117), var det ikke alt man turde skrive eller trykke under fullt navn. Veggavisene var anonyme, som det sees av sitatet ovenfor. Anonyme brevskrivere var aktive, likeledes anonyme korrespondenter. Det er en serie anonyme korrespondanser fra Struenseeperiodens siste halvår, som her skal trekkes frem. De stammer fra et privatarkiv, deponert i Statsarkivet i Kristiansand.

Vi kjenner mønsteret: Slektenes førstemann i meningen: den første av ætten som hever seg over generasjonenes tilvante nivå, slektens første kjendis, om man vil bruke et slikt ord, blir også gjerne slektens første arkivskaper og dertil dens fremste tradisjonsskaper. Han er tradisjonsskaper i den forstand at ættingene følger i hans fotspor i yrke, i sosial ambisjon, ikke minst i arkivskapende trang.

Det velkjente mønster for familiearkiv: Det stiftes av den første arkivskaper, det vokser seg stadig større, hver ny generasjon plusser på, slekter møtes i ekteskap og skilles ved dødsfall og skifter, de enkelte

familiemedlemmer vil ha sine biter av arkivkaken, det fyldige arkiv splittes. Det er en slik tradisjons- og arkivskaper og et slikt familiearkiv det her skal berettes om.

Personen: Peder Gulbrandsen Todderud, bondesønn, født 17. juli 1691 på gården Todderud i Stange ved Hamar, begynte sin løpebane som 10-årig tjenestedreng hos sognepresten i Vang ved Hamar, ble to år senere lakei hos lagmannen, kom i 1707 i tjeneste hos en major. Fra nu av og resten av sitt liv tilhørte han det militære, avanserte gjennom alle grader frem til generalmajor i 1760. Han var den første norske bondegutt som nådde denne grad i den dansk-norske hær. Han dimittertes i 1764 og døde på sin gård Åker i Vang 30. mai 1772.

I 1720 »begaf« den daværende infanterikaptein seg »efter Guds Forsiun udi Ægteskab med Sr. Ole Jockumsens Datter paa Moss Maren Olsdatter«, som han uttrykker det i sin selvbiografi (Munthe s. 9). Ekteparrets ætlinger gjennom senere generasjoner ble selv, og ble gift med, militære eller utøvere av akademiske profesjoner, leger, geistlige. En kvinnelig ætling, sønnesønnedatteren Ulrica Charlotte Todderud, ble i 1829 viet i Vang kirke til premierløytnant ved kavalleriet, Niels Herman Colbjørnsen Kolderup. Denne Herman Kolderup ble noen år senere verge for sin svigermor, enkefru Anne Benedicte Todderud F. Dorff. Også Kolderup'ene var arkivskapere, fremst blandt dem sangerinnen Amunda Bartholda Wilhelmina Mariane Kolderup (1846-82), datter av Ulrica og Herman Kolderup. »I hennes bryst bodde et tonevæld så skjønt som det aldri før har været hørt i dette land« (NBL VII s. 537ff).

Familiearkivet: Utgiveren av generalmajor Peder Todderuds opptegnelser, C. O. Munthe, forteller:

»Eieren af den som adelig Sædegaard bekjendte Eiendom Aker nær Hamar gjorde Vaaren 1894 nærværende Meddeler opmærksom på endel der beroende Arkivsager, hvilke hidrørte fra familien *Todderud*, i hvis Eie Gaarden Aker kom Aar 1750.« Munthe fikk »tilladelse til at udsortere de rent militære Arkivsager, hvilke Familien derefter overdrog til Generalstabens Krigsarkiv.« Men »paa Aker beror imidlertid fremdeles - foruden et, efter hvad man skulle formode, i vort land sjelden fyldigt Materiale til Gaardens Brugsstatistik og Brugshistorie i de sidste 100-150 Aar - af Arkivsager en Lommejournal, der er ført af Peder Todderud under Felttogene 1718 og 1719, da han tjenstgjorde som Generaladjutantløytnant hos den kommanderende General, Generalløytnant Barthold Heinrich v. Lützwow.«

Dette privat- og gårdsarkiv fra Åker gård befinner seg nå på Statsarkivet i Hamar som privatarkiv nr. 10 (SAH 10) og består av 27 anselige arkivpakker.

Men da Munthe skulle gjengi generalens selvbiografi, måtte det skje »efter en Afskrift af Hr. Toldskriver J. A. Kolderup« (Munthe s. 4). Dermed ser vi en tredeling av det todderudske arkiv: En del til Generalstabens krigsarkiv, en del på Åker gård og derfra til Statsarkivet i Hamar, en del i kolderupsk verge.

Det er den kolderupske delen som gir grunnlaget for denne undersøkelse. Familiearkivets skjebne er en opplysende illustrasjon til så mange privatarkivers proveniens. Sønn av Ulrica og Herman Kolderup, Julius August K., f. i Vang 1839, kom som løytnant og senere som tollinspektør til Bergen, der han døde i 1902 (Kolderup s. 32f). Sønnen Eilert gjorde også sin karriere i tolletaten, to av døtrene ble leger. Datter av tollinspektøren ble gift med dr. Diderich Roll-Hansen i Kristiansand, og med henne kom det et familiechatoll til denne by.

Det hører til en arkivars små, men ofte spennende opplevelser å bli budsendt for å åpne gamle skap eller tømme gamle familiechatoll. Dette chatoll ga en rik høst: Bl.a. spredte Todderudiana gjennom flere generasjoner, dog i hovedsak sentrert rundt generalmajoren, og Kolderupiana gjennom en hundreårsperiode, med tyngdepunkt i Amundakolderup og kretsen rundt henne. Dr. Roll-Hansen lot familiearkivet deponere i Statsarkivet i Kristiansand, der det har dep. nr. 139 (SAK 139). Det omfatter 2 arkivpakker »Todderud« og 5 pakker »Kolderup«. For historikeren er det to saker som er av særlig interesse i todderudpakkene: Den unge løytnants dagbok fra Fredrikstad 1716, og en samling brev fra 1771-72, betegnet i denne artikkels tittel som »Struenseiana«.

I Munthes »Optegnelser« utgjør Todderuds dagbøker 1718-19 hovedtyngden; men utgiveren var klar over at det hadde eksistert en dagbok også fra 1716: »Vedkommende Krigens tidligere Aar har jeg ... ingen Notater fundet fra Generalens Haand; men at saadanne har existeret, ihvertfald for 1716, sees af hans Selvbiografi... hvor Todderud omtaler »Mine som Lt. vagtmester og Garnisons Adjutant i Fridrichstad holte Journaler«: Todderud hadde selv, på oppfordring av generalkrigskommissær Hein, i 1757 tatt ganske utførlige utdrag av 1716-journalen, og disse utdrag blir publisert av Munthe. Denne journal, nå i SAK 139 dekker tidsrommet 10. mars - 25. april 1716.

1716-dagboken er blitt fjernet fra Todderudarkivet en gang mellom 1845 og 1894, da Munthe lette etter den. Som nevnt ble Herman Kolderup verge for enken etter kaptein og eier av Åker gård, Eilert Ditleff Todderud (1773-1838), Anne Benedicte Dorff (1788-1845). Kolderup fikk da å gjøre med skifteoppgjørene etter disse to. Det synes rimelig å

anta at en viss sammenblanding av de to slekters papirer - familiearkiver - har funnet sted, og at det ikke har skjedd noen spesielt omhyggelig utsortering av arkivene da en gren flyttet bort fra Hamartrakten. I SAH 10 finnes fremdeles noen Kolderupiana uten Todderudtilknytning, på samme vis som SAK 139 har Todderudiana fra en periode lenge før de to slekter møttes. Disse Todderudiana, som begynner med 1716-dagboken, går sporadisk helt frem til 1860. Jeg kan ikke se at det har vært foretatt noen bevisst utsortering av brev: Det er heller tilfeldig at 1770-årenes Struenseeiana i en bunt har fulgt Kolderup'er fra Hamar til Bergen til Kristiansand.

De todderudske Struenseeiana i SAK 139 består av 18 anonyme aktstykker dekkende tidsrommet 7. september 1771 til 29. februar 1772. Til denne samling føyer seg naturlig fire andre brev innenfor samme tidsrom, ett fra daværende major og kommandant på Munkholmen, Ejner Ejnersen (ca. 1712-1788) og tre fra generalmajor Todderuds svigersønn, Knud Oppen (1718-1803), på det tidspunkt krigskommissær, senere generalmajor. (Det hadde vært et kortvarig ekteskap, Oppen ble gift med Maren Todderud i mars 1760, hun døde året etter. Av brevene å dømme - og der er flere brev fra Oppen til svigerfaren før Struenseeperioden satte inn - stod de på en god faderlig/sønnelig fot med hverandre så lenge Todderud levde. Oppen giftet seg ikke igjen før etter svigerfarens død).

18 anonyme brev. Hvorfor anonyme? Trykkefrihet var et nytt og uvant gode som man vel ikke turde trøste seg til, i hvert fall ikke når man ønsket å ramme makthaverne. Dette var de anonyme pamfletters, skandskrifters og veggplakaters tid, dette var de anonyme brevets, de anonyme brevskriveres tid. Å bryte ned denne mur av anonymitet er et tidkrevende og ofte fruktesløst arbeid, kanskje heller ikke bryet verd: Det er mottagerens person og karakter som interesserer mere enn hans korrespondenters identitet...

Innen denne samling på 18 brev synes det å være hele 9 forskjellige hender, *a - i*:

- I: Uten sted (København?), 7. september 1771, *a*
- II: U. st. (Kbh?), »P.M.« 14. desember 1771. *b*
- III: Kbh., 14. desember 1771. *b*
- IV: Christiania 21. desember 1771. *b*
- V: U. st. (Kbh?), 28. desember 1771. *c*
- VI: U. st. (Kbh?), 4. januar 1772. *a*
- VII: Kbh., 4. januar 1772. *a*
- VIII: Kbh., 25. januar 1772, »Pro Memoria«. *b*
- IX: Kbh., 25. januar 1772. *b*

- X: U. d. og u.st., »Utdog af en Skrivelse fra Kiøbh. d: 25de Januari«
(1772). *d*
- XI: U.st. (Østfold?), 29. januar 1772. »Pro Memoria«. *e*
- XII: U.st. (Fredrikshald?), 31. januar 1772. »P. M.« *f*
- XIII: Moss, 12. februar 1772. *e*
- XIV: U.st. og u.d. (ca. 15. februar 1772), »P.M.« *g*
- XV: U. st. (Kbh?), 19. februar 1772. »Pro Memoria«. *e*
- XVI: Kbh., 22. februar 1772. *h*
- XVII: U. st. (Moss?), 28. februar 1772. »Pro Memoria«. *e*
- XVIII: Kbh., 29. februar 1772. *i*

Hånd *b* er den hyppigste med fem brev, og disse har alle form og innhold som løpesedler, konsentrente, med mange forkortelser. Mens det er vanskelig å identifisere de andre hender, synes hånd *b* å være arkivskaperen, brevmodtageren Peder Todderuds egen håndskrift. Dersom dette er riktig, betyr det at brevene, slik vi har dem, er avskrifter i konsentrert form av meddelelser generalmajoren har mottatt, og enten, i anonymitetens navn, har tilintetgjort, eller han har sendt de originale brev på omgang etter først å ha notert innholdet til eget bruk.

Slik hadde han tidligere gjort med tjenestebrev. Et brev fra Generalkrigskommissariatet i København, datert 8. mai 1764, stilet til ham og en annen offiser, tok han utdrag av og sendte formentlig originalen videre til medadressaten. Brevutdragets tittel: »Høyædle og Velbyrdig, høytærede hr. Gen. M. og Oberst!« Innholdet har ingen interesse i vår forbindelse, bortsett fra underskriftene: Braem og Wodroff - begge tenkbare som forfattere til noen av de anonyme brev fra 1771/72. I hvert fall Braem var en notorisk anonymskribent (Bricka II s. 584). De to herrer hadde hatt yrkesmessig forbindelse med Todderud. Men skriftprøver fra deres hender ligner ikke på hendene *a* - *i*. Dessuten nyttet begge generalkrigskommissærene helst tysk i sine korrespondanser. Så står man igjen med den ikke helt uavviselige mulighet at de originale forelegg til hånd *b*'s ekstrakter har vært fremmedsprøglige, og at Todderud har oversatt dem for å gjøre dem tilgjengelige for sin krets.

Det er forøvrig høyst sannsynlig at Todderud har satt både originalbrev og en eller flere avskrifter i sirkulasjon: I tilfelle ville det være helt i overensstemmelse med en tradisjon som han utviklet og som fortsattes av senere generasjoner på Åker gård: Gården var et kulturelt opplysningsssentrum, derfra sendtes bøker, aviser, tidsskrifter på omgang til en interessert krets. Her kan vi kanskje også finne en grunn til at det i Todderudarkivene (SAH 10 og SAK 139) ikke finnes flere korrespondanser fra Struenseetiden: Flere løpesedler eller nyhetsbrev kan ha gått tapt på veien innen de kom tilbake til utgangspunktet.

Det var ikke bare gjennom private meddelere den gamle general holdt seg underrettet om begivenhetenes gang i Struensees København. I SAH 10 finnes fremdeles eksemplarer av aviser og tidender fra annen halvdel av det 18. årh., fra 1760-70-årene således, etter arkivkatalogen: Kiøbenhavnske Maanedlige Statstidender, Danske Statstidender, Kiøbenhavnske Tidender, Altonaischer Gelehrten Mercur. Og dette setter en inn på den tanke at de håndskrevne anonyme nyhetsbrev, depesjer eller hva man vil kalle dem, for noens vedkommende egentlig er utdrag av aviser. Dette sannsynliggjøres ved en innledning som denne: »Kiøbh. den 4de Ian: 1772. Ved Aarets Indtrædelse ønskes de hr. Avise-Correspondentere all selv ønskende Lycksalighed« (VII). Men det kan langt fra gjelde alle brevene. Særlig vil jeg nevne hånd *e* som står for 4 av dem; de er personlige brev til en venn, på omslaget adresserte *a Monsieur, Monsieur de Todderud, Major General de la Infanterie*, mottageren kalles *mon cher Frere* (XI, XIII, XV, XVII), det eneste franske innslag i brevene, som forøvrig holder seg til dansk - kanskje et ekko av tonen blant St. Germain's gamle generaler? Men hvorfor underskriver han seg ikke med navn, når enhver noenlunde velorientert samtidig lett nok skulle kunne avsløre hans identitet ut fra innholdet i brevene? Denne mann, som gjerne slutter sine brev til Todderud med et »lev evindeligh vel min Hjerte Broder«, skrev hver uke: Brevene hans er daterte 29/1 1772, (5/2 mangler), 12/2, 19/2, 26/2. I sist skrevne brev refererer han alltid til forrige, i det av 12/2 beklager han at han glemte å datere sitt brev av »5. hujus« (det manglende). Tidligere hadde ikke korrespondansen vært fullt så intens: I brevet av 29/1 refereres til det »seeniste af 8de huj:« - altså et 3 ukers mellomrom; brevskrivetiden er alltid onsdag. - Forøvrig bør anmerkes at ingen av de 18 brevene kan sees å ha fått avsakset underskriften av autografsamlere. Hånd *d* glemte seg en gang, skrev under med navn, og krasset det derpå omhyggelig ut igjen (X).

Alle *e*'s brev er skrevet i Østfold og sannsynligvis på eller nær Moss, bortsett fra det av 19/2. Det kommer fra København med rykende ferske nyheter og rykter. I neste brev (26/2) beklager han sitt fravær: »Oberste Sehestedt har været her i Smaaelehen og Passerte i forige Uge her igiennem igien, saa ieg icke havde den Lycke at see ham hos mig.«

Denne skribent har vært, formoder jeg, nær venn og kollega av Todderud, muligens også beslektet eller besvogret. Men selv med slike kriterier å gå etter, er mulighetene så mange at det forekommer meg ørkesløst å spekulere videre over dette tema.

Men ennå litt må sies om disse hender, alle fra *a* til *i*: De er »dannede«, om man kan bruke et slikt uttrykk om håndskrift, noen av dem heller karakterløse (som våre dagers formskrift), sproget er likeledes tidens dannede dansk, uten utpregede norvagsismer, der er få innslag av tysk eller fransk bortsett fra enkelte klisjéer som dette »cher frere«. Ingen av brevene kan være personlig skrevet av tyske medlemmer av hofstat eller offiserskorps (bortsett fra *e*-brevene, som kan være oversettelser). Ut fra brevenes innhold må de være utformet av nordmenn med gode kontakter eller selv oppholdende seg i København, eller av danske med bra kjennskap til norske forhold og spesielt til general Todderuds interesseområder.

Det må bli under denne synsvinkel: Todderuds og andre opplyste nordmenns interessesfære at de etterfølgende ekstrakter skal betraktes.

Her tales om... det kongelige herskab. I innledningsparagrafen (tatt fra brev I) befinner vi oss på Hirschholm, denne så ofte skildrede Hirschholm-sommer 1771. Dessverre er der et langt opphold i brevene, slik at vi ingen skildring får av matrosmarsjen, som visselig må ha vakt den største oppmerksomhet innen norske offiserskretser. Sommerresidensen nevnes noen ganger senere, men først fortelles (14/12, brev II) at »Herskabet er endnu paa Fberg« - dit var man flyttet i begynnelsen av julemåneden ifølge Reverdil (R. s. 235). Men etter tumultene juleaften tenkte de kongelige å flytte tilbake til Hirschholm (V), dog ble denne plan snart forandret (VI).

Her tales om... at herskabet morer seg. Våre korrespondenter har merket seg at man gikk på »fransk Comoedie« (I) - to ganger i uken (Reverdil s. 234, Bech s. 303). Dette gjaldt forøvrig både mens residensen var Hirschholm og etter at man var flyttet tilbake til hovedstaden. Dog, Juleaften 1771 ble det ingen teateraften, »thi de haffte effter sigende været temmelig frygtagtige« (V). Det var jo ellers en måte å vise sin ubesværthet på, å la seg beskue i teateret - drevet ut i det groteske under tragediens siste akt: 27. april 1772, kongen underskrev dødsdommene over Struensee og Brandt - og gikk i operaen (Reverdil s. 323).

Kongens »yndlingsidræt, slædekørsel« (Bech s. 105) omtales behørig av våre brevskrivere: »Hans Maits. Kongen gjør daglig en tour i Kahne« (XV), ja alle sorger var nu slukket, 17/1 var overstått, »J Tiirsdags (18/2) gjorde hs. Majt. med sin hr. Broder, samt en anseelig Suite, geleydet af Trompetterne og Hantbochterne af Guarnisonen en Kane Tour til Frids.berg, hvorfra de effter indtagne Middags Maaltiid promenerede igiennem de fornemste Gader« (XVI).

Også det kongelige selskaps forkjærlighet for falkejakt bemerkes: Den 14/12 skrives: »I Løverdags og Tirsdags ansaae de kgl. Mtr. Falke Jagten, og gjorde Hds. Mayt. Dronningen med sit Følge den 1ste dagen tour til Hest paa Amager-land« (II og III) - disse dronningens rideturer som vakte slik oppsikt og kritikk (Bech s. 177ff, s. 258, sl. Reverdil s. 283).

Og var det ikke teater, så var det »Cour og Ball 2de afftener om Ugen« (II); katastrofenattens maskeball får vi høre lite om, men desto mere om etterdønningene. Det kommer jeg tilbake til.

Her tales om... »Forandring i Collegierne«, det er et gjennomgangstema, med hensyn både på personutskiftninger og på administrasjonsendringer. Brev I gir eksempler på begge deler: Geheimeråd Brockhenhuus skal avgå og justisråd Rothe komme i hans sted. Dette var i september, men i desember får vi vite at »Rothe udgaar af Kammeret« (V). Straks etter Struensees fall skyndte Rothe seg forøvrig »at forfatte et Digt over Dagen den 17de Januar« (Reverdil s. 269), og ikke så lenge etter skulle han bli amtmann (Luxdorph s. 452).

Atter i brev I: »Grev Holstein afgaar og stiftamtmand Scheel igjen som Ober-Præsident her.« Her har ryktet festet seg mer ved navnene enn ved embedene. Samtidig ser vi et eksempel på hvor hurtig ryktesprederne snapper opp ethvert vindpust: Brevet er datert 7/9, to dager senere skrive Struensee om Holsteins mulige avgang fra Finanskollegiet, og avskjeden fant sted 22/9 (Inkv. kom. II s. 53). Men han fortsatte som overpresident i København til etter palassrevolusjonen, hans avsettelse fra denne post blir rapportert 25/1 72 (VIII). Om stiftamtmand Scheel heter det i samme brev (VIII) at han skal gjeninnsettes som overpresident (hva han ikke ble), i et annet (IX) at han er utnevnt til deputert i Rentekammeret (hva han altså ble). Vår korrespondent er også her tidlig ute, Luxdorph (s. 448) nevner denne utnevnelse først 1/2, samtidig som han melder om Braems utnevnelse til overpresident. Begge opplysninger blir også referert et par uker senere av Todderud-korrespondent, 19/2: Braem er blitt overpresident, stiftamtmand Scheel er inntrådt i kammeret, og det meddeles også at Scheel kausjonerer for sin svigerinne fru Gähler, »for hendes tilstædeblivelse« (XV).

Her tales om... at »begge Cancellierne skulle blive under eet Departement og bestaae af 3 Contoirer, Dansk, Norsk og Tydsk« (I). Dette ble skrevet 7/9. Just slik ble det jo ikke, men et par dager senere, 10/9, utstedtes kabinetsordren om å bekjentgjøre som lov reglementet av 19/8 om fordelingen av forretningene mellom kancelliene og finanskollegiet, og samme 10/9, ordre om ny fordeling av justis- og finans-

forretningene m.fl. ordrer denne dag (Kab. I s. 168ff, II s. 227f, sl. Kornerup, Indledning). Noen dager tidligere, 30/8 skrev Luxdorph (s. 436) i sin dagbok: »Byen er fuld af Rygte om Forandring i Cancelliet. Gud raader bedst alleene.« Men et annet rykte vendte han det døde øret til, nemlig det »at Luxdorph og Høyer skulle afgaae, dog den første at være ved Cancellie-Collegii Holdelse« (I).

*Her tales om...*at »Schumacher skulle til Rusland som Envoie« (I), talen må her være om Peter Christian Schumacher, om hvem Struensee skrev til keiserinnen av Russland 1/9 (Kab. I s. 399 med n. 4) - i stedet ble han konsul i Marokko (ib. s. 399, 420, II s. 217).

*Her tales om...*at »Med første skal nogle Skibe gaae bort, som have faaet Mandskab om Bord. Men hvor de skal gaae hen, derom er uliige Meeninger; nogle vil sige til Sverige, andre alleene til Øster-Søen paa Besejling« (I). Rett nok: Noen dager før, 3/9, hadde schoutbynacht Ole Hansen fått beskjed om å beordre en eskadre til å foreta et kryss-tokt i Østersjøen, den seilte i september og kom tilbake i oktober (Kab. III s. 249f, 267). Ole Hansen var en betrodd offiser, han hadde en tid ansvaret for ro og orden på Holmen, likeså fikk han oppsynet med den berømmelige forsoningsoksefesten 28. september (Kab. III s. 254ff, 276). Om denne festen har Luxdorph det å si at han ble tilsagt å »see den Stud, der gives Matroserne i Dag paa Fridrichsberg. Men Herskabet kom der ikke« (Luxdorph s. 438). Schoutbynachten fikk sin belønning, like over nyttår, 4/1 1772, meddeles at han er tillagt con-treadmirals gasje (VI), og han innhentedes av Nemesis: I et P.M. 25/1 opplyses at han er arrestert (VIII).

*Her tales om...*at »de for adskillige Lejermaale i Tugthuuset indsatte bliver uden Forestilling for Kongen løsladte, og hvoraf 15 fra Trondhiems Tugthuus udkommet« (I). Dette var jo en følge af bestemmelsen av 6/5 1771, at »Alle Bøder og Straffe for at have avlet Børn udenfor Ægteskab skal fremtidig ophøre,« (Kab. I s. 131), og en får vel tro at det for det norske publikum kunne være av interesse å høre om denne exodus fra det trondhjemske tukthus.

*Her tales om...*at »Biskop Gunnerus har haft Audience og spiist ved Kongens Taffel og blev af hans Majt. satt ved siden af sig.« (I) Det var den 4/9 Gunnerus ble »presenteret« (Luxdorph s. 436), nettopp ankommet fra Trondhjem, hvor han var biskop, kallet til København av Struensee for å reformere Universitetet. I kallelsen til København, datert 6/7 1771, heter det at Gunnerus »auf Befehl Sr. Majestät des Königs etwas mündlich communiciret werden soll« (Kab. III s. 565). Allerede ved ankomsten til Helsingør var Gunnerus tilkalt av Struen-

see, med brev dat. Hirschholm 3/9 (Hist. Saml. III s. 447), så biskoppen kjente nok til hva den muntlige kommunikasjon skulle gå ut på. Men selve ordren om universitetsplanleggingen er ikke datert før 1/10 (Kab. III s. 566. Samme dag fikk han anvist 300 rd i reiseomkostninger), hans oppdrag utvidet 21/11 til også å gjelde skolevesenet (Kab. III s. 567).

Faglig sett var det vel ikke noe dårlig valg man der hadde gjort. Johan Ernst Gunnerus (1718-1773) hadde tilbragt 13 år ved tyske universiteter, ble professor i teologi i København 1754 og kom derfra i 1758 til bispestolen i Trondhjem. Hans interesser førtes der inn i naturvitenskapelige baner under påvirkning av sine daværende trondhjemske venner: Dansken P. F. Suhm (bosatt i Trondhjem 1751-1765), nordmannen Gerhard Schøning (rektor ved Katedralskolen i Trondhjem 1751-1765) og den tyske botaniker G. C. Oeder, som tilbragte 5 år i Norge, derav i Trondhjem årene 1758-1760. Det var denne vennekrets som i 1760 grunnla det selskap som fra 1767 heter Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, med sete i Trondhjem (se Bull s. 142ff).

Men hvorfor falt Struensees øyne på Gunnerus? Svaret er kanskje delvis å finne just i denne vitenskaplige vennekrets: Suhm, Norgesvennen, som med sin norske hustru vant en formue som satte ham i stand til å skape et av de største privatbiblioteker i datidens Skandinavia, kan ha hvisket Struensee noe i øret; Men dette er noe som Suhm, denne lærde skvadronør og ryktespreder (Hauge s. 321) neppe ville ha vedkjent seg etter Struensees fall, et fall han livlig applauderte.

Reverdil (s. 252, sl. Bech s. 320f) forteller om den »for sin Overspændthed« bekjente hr. Suhm, at han skulle overbringe en fiktiv Struenseeplan til enkedronningen, en plan som gikk ut på at kongen skulle fraskrive seg tronen, dronningen skulle bli regentinne og Struensee riksforsstander. Og Reverdil (s. 267) fortsetter å fortelle om Suhm, »forøvrigt en udmerket Videnskabsmand«, at han ville overrekke kongen, som så lykkelig hadde unnsloppet Struensees påståtte statskupp, en svulstig tale til »O. Juliane og Du, o Frederik«. »Theologerne maa afgjøre, om disse navne betegne himmelske Engle, eller Engle, som endnu vandre paa Jorden«. (Sl. Wittich s. 102f). - Suhm ble forøvrig oppnevnt til å delta i kommisjonen som skulle gjennomgå de arresteres papirer etter omveltningen (Luxdorph s. 447, Inkv. kom. I s. XI).

I Todderudkorrespondansene nevnes Suhm en enkelt gang, 4/1 1772: Det rykte gikk, »Conference Raad Suhm at skulle blive Cansler« (VI) ved akademiet, som etter Gunnerus' forslag skulle flyttes fra København til Sorø.

Og den lærde Schøning, som fulgte med Suhm og særlig dennes bibliotek til Danmark, hvor han ble professor i Sorø, og nok gjerne

ville ta opp igjen samarbeidet med Gunnerus. Schøning ble i 1775 geheimearkivar.

Og ikke minst den nu innflytelsesrike Oeder, mannen som med sin *Flora Danica* hadde inspirert Gunnerus til å arbeide med en *Flora Norvegica*, professor Oeder som i januar 1771 ble Finansråd og i mai s.å. utnevntes til deputert i Finanskollegiet sammen med U.A. Holstein, T. Rothe og C. A. Struensee (Kab. II s. 72, 145, III. s. 579). Oeder tituleres som »Deputirter in der Norwegischen Kammer« (Kab. II s. 166). Han hadde hatt motgang ved Universitetet i København (Bech s. 236f) og hadde kanskje ikke noe imot å reformere det? Vi finner ham to ganger nevnt i de todderudske nyhetsbrev, den 28/12 71 (V): »Nu tales meget om at Forandringen skulle være skeet i Kammeret saaledes at Rothe og Oeder udgaer«, og ved midten av Februar 1772 (XIV) fortelles at Oeder ikke er i arrest, med ved sitt embede. Han fikk en retrettstilling i Oldenburg og forsvant ut av dansk tjeneste (Bech s. 236f).

Eller, som Holm hevder (DRH V s. 329 og Holm IV, 2. s. 107, 110), den som fikk Struensee til å tilkalle Gunnerus var (foruten Oeder) livlegen C. J. Berger. Berger ble arrestert samtidig med Struensee, og det eneste vår korrespondent har å si om ham er at »Professor Berger skal opføre sig i sin Arrest som det største Sviin, og af hands Diett Penge at dricke sig fuld hver dag« (XVIII).

Det å være tilkalt av Struensee kunne være nok til å bli møtt med skepsis, det fikk Gunnerus merke blant universitetslærerne; og da ministeren, »der var bekjendt for sin Vantro og ikke nedlod sig til at spille Hykler«, »kaldte Biskop Gunnerus ned fra Norge, for at han under ham skulde arbeide paa Skolevæsenets Forbedring, grebes Præsterne af den mest levende Uro, saa at flere endog troede, at Geistligheden skulde ophæves og den christelige Religion afskaffes« (Reverdil s. 179).

Gunnerus var en særdeles hurtig arbeidende énmannskomiteé: Hans universitetsforslag er datert 16/12 1771 (Hist. Saml. III s. 446ff), bare 3 1/2 måned etter ankomsten til København. Todderudkorrespondenten melder 28/12 at »Academiets Forandringer er nu til Forestilling; men da Biskop Gunnerus bestyrer samme allene saa kd ingen faae noget at viide, dog menes at Prof. Holm og Studsgaard gaaer af samt nogle andre og at Professorerne skal have vis Løn og deres jordegods at administreres for heele Accadem. eller Kongens Reign. at ikun 100de Studentere skulle nyde Klosteret, og tillægges 8 Rmrk. ugentl.« (V), og en uke senere, 4/1 72: »Academiets Forandringer haver nu næsten i 3 uger været til Forestilling; efter Sigende afgaaer endeel af Professorer-

ne og nogle nye indkomne, saaog at der i Christianssand skal oprettes et Academie, og dette her værende at skulle forfløttes til Sorø. Conference Raad Suhm at skulle blive Cansler« (VI).

Allerede i 1768 hadde Gunnerus lansert en plan om opprettelse av universitet i Norge (Jensen s. 106, Holm IV, 2 s. 113), og han hadde sterk støtte av patriotiske landsmenn (Steen s. 31). Da han nu la frem planen fikk han støtte av Oeder, og - anonymt - av Suhm (Steen s. 32). Men Struensee hadde mistet interessen, og intet skjedde. Gunnerus ble i Danmark noen uker etter Struensees fall, fikk 24/2 consilium redeundi (Luxdorph s. 449) og vendte tilbake til sitt bispedømme, skuffet, trist og trett. To år senere døde han under visitasreise. Om Gunnerus' universitetsplan er det sagt at den inneholdt »et Indbegreb af nye Ideer, af hvilke ikke faa senere ere blevne gennemførte...og andre vedblivende drøftes (Matzen I s. 108); en av dem er nevnt foran, at universitetslærerne burde ha fast lønn, andre ideer var slike som at forelesningene skulle holdes på dansk, at examen artium skulle avskaffes - en tanke som er høyst levende i 1970-årene! Når han ville plassere det norske universitet i Kristiansand, var det for at også jyske studenter skulle nyte godt av det. 200 år etter at Gunnerus' plan så dagens lys, ble det i Kristiansand opprettet en distriktshøyskole, som av mange betraktes som kimen til et universitet.

*Her tales om...*at »De, som kom til Skade ved Krud-Laboratoriumet, ere nu nesten alle døde paa Frederichs Hospital« (I). Laboratoriet på Kristianshavn sprang i luften 27/8, 4 ble drept og 12-14 dødelig såret (Luxdorph s. 435 n 6) - en begivenhet som lenge levde i minnet.

*Her tales om...*at »Greverne Struensee og Brandt skal nu erholde Grevelige Diplomata« (I). To dager tidligere, 5/9, noterte Luxdorph (s. 436) at »Concept til begge Grevers Diplomata (er) nedsendt fra Hove«, og 9/9 at »Begge Grever faae deres Diplomata gratis.« Det var 22/7 de to herrer ble utnevnt til lensgrever, samme dag som prinsesse Louise Augusta ble døpt. Det var også i juli 1771 at Struensee ble geheimekabinettsminister. Denne vidunderlige Hirschholmsommer. ...De intrigerende ryktesmeder (se ovenfor Reverdil s. 252) førte Struensee høyere opp på rangstigen: Så sent som 25/1 1772 skriver major Ejnensen fra Trondhjem at »gr. St. siges at være udnæfnt til Rigs greve, cantzler og Rigets Administrator.« Den fiktive plan nådde hurtigere frem enn meldingen om Struensees fall.

Utgangspunktet for hva *her tales om* har hittil vært det første todde-rudske nyhetsbrev av 7/9 1771 (I) med utløpere ned gjennom brevmas-sen. Fra 14/12 (brev II) og utover fortetter både brevenes mengde og

begivenhetenes gang seg frem mot klimaks 17/1 1772 og det annet klimaks 28/4; men så langt følger ikke brevene opp - de slutter siste februar, skuddagen 1772.

Der skrives om likt og ulikt, som f.eks. at »imellem Kbavn og Hel-singeur er nu anlagt en agende Post« (II), at »endeel af det gamle Sølv taflf og andet gammelt Sølv, som har været henlagt, skal være bleven sendt til Myndten for deraf at slaas Penger« (II), »at E. de Falsen (er udn.) til 3die Copist i depeche Cont.« (III) - denne utnevning midt opp i en serie utnevnelser til høyesterettsassessorer. Hvorfor ta med en så likegyldig stilling, av annen grunn enn at denne person kunne tenkes å interessere norske lesere? Envold de Falsens far var på det tidspunkt overhoffrettsassessor i Norge; som sønnen senere blé det, og sønnesønnen kom til å bekle det tilsvarende høye embede, som høyesterettsjustitiarius.

Blant nyheter fra Christiania 21/12 (IV) meldes at forleden søndag deklareret forlovelse mellom stiftamtman Storms frøken datter og »en Herre ved navn Bielcke som er Hoff Mareschal hos hs. Mayt. Kongen.« Denne noget enfoldige Bielke var en av Rantzaus protesjéer (Bech s. 256, 279), og var den eneste av gjestene ved kongens taffel 17/1 1772 som ikke ble arrestert ved kuppet (Reverdil s. 223); ut på sommeren 1772 ble han amtmann i Tønder (Kab. II s. 95).

De fire første brevene (I-IV) var korte, konsise, konsentrerte. Men i juleuken 1771 strømmer begivenhetene på, brevene blir lange, innholdsrike, beskrivende, fortellende:

28/12 (V): At Vii lever her i een forunderlig Tiid, maae enhver troe og ingen kand nægte og at vores Juule Aften, som skulde været glædelig, men nær haafde bleven en bedrøvelig og blodig aften, viiser effter følgende:

J Mandags aften hadde Chefen for Liv-Vagten faaed ordre, og den skulle avgaae, og Compagnierne at sættes under de andre her værende Regimenter, som Grenadeérer; den gemeene Mand halde faaed nys herom, og mucliges da overlagt med hinanden, at vægre sig derfor; Dagen effter blev de forsamlet paa 3 à 4 Stæder, for at skulle forelæses Ordren, da den var læst og de skulle af-Marchere sagde alle: Icke at ville tjene meere, plantede selv Bajonetter paa Gevæhret, hvorved da strax var 2 Compagnier til stæde for at arrestere dem som sadte sig til Modværge, de fik og 24 arresteret paa Hovedvagten; men de andre Stormede til og slog hoved Vagten bort og tog de arresterede ud igjen, og iilede til Slotted; hvor et Compagnie Grenadeerer af det Oldenborgske Regiment stoed, sloeg sig igiennem der og brækkede Porten og indtoeg deres Vagstue, ved denne Leylighed, havde saavel Commendanten, som oberst Sames og Køller nær sadt livet til; thi de æstimerede ingen fremmede Officeerer og de fleeste af deres egne var ej tilstæde og naar nogen af dem kom, forlangte de deres afskeed; Mod Middag kom Slotz Vagten, som var Grenadererne af det Danske Liff Regiment for at tage Vagt; men maatte blive staaende i Porten, uden at blive given Vagten, de om-

kring Slottet lode sig vel afløse, men de hos Dronning Julianne og Printz Fredrich ville ikke lade sig afløse, men blev staaende den heele Dag, heele Staden var som i et oprør, og møtte et Parti nogle Officerer i Gaderne og disse ville tale dem til rettes, maatte de vente at blive kasted i Rendesteenen, som og skeede med nogle. Om Efftermiddagen Marcherede 120 Mand ud til Fridrbrg; og da Væster port blev lucket gik de til Nørre port, hvor de slog sig igiennem Vagten, kom op til Frbrg; men Jernporten til Slottet var lucket, de gik da en andenstæds og vilde været ind, og da de kom der, kom endelig Oberstl. Arenfeldt og en anden Officer til dem formanede dem at være Roelig og de skulle faae hvad de forlangte, de gik da ind igjen til Khavn og til Slottet og forblev bestandig under gevær. Generalitetet var forsamlet den heele tid...tumulten varede saa godt som heele Natten indtil de endelig fik fuldkommen forsikring at skulle faae deres afskeed, hvilke de og Juuledag fik og beholde deres gamle Mundering...Oberst Falchenschiold (at skulle være) Krigs-Minister, denne...skal være i stor Credit og meener nogle, at hd er Aarsag til Lif Vagtens Afgang; ... Str. og Brandt skal have holdt h.M. med Kortspil den heele dag saa hd hverken fik høre eller see noget førend det var til Ende. Str. skal være meget frygtsom og nogle vil sige hd vil rejse og andre mener at Herskabet vil tage til Holsteen for at være i Sickerhed.

4/1 1772 (VI): »... Grev Struensee skal af Hs.M. være foræret til Nye Aars Gave en prægtig Hest med Sadel og Bidsel, riigelig besatt med Guld og Sølv...i Inqvisitionen er det piinlige Forhør aldeles ophævet.« Det var ikke første gang Struensee fikk hest av kongen, allerede i 1769 blev han således begavet (Bech s. 157). Den struenseeske stall var et populært ryktetema. Østfoldkorrespondenten oppfanger noen av ryktene og sender dem videre 29/1 (som også var kongens fødselsdag): (XI) »Struence har til Kongens Geburtsdag Eqviperet sig meget overmaade Beklædning og Libberie for Lobberne og Tienerne, saa at hans Heste og Vogne Eqvipage er beslagen med Sølv, som er Kongeligt. *Men hand slepper nok at benytte sig deraf.*« Og slutten på denne vise får vi 29/2 (XVIII): »I næste ugge skal endeel smucke hæste selges ved Auction der har tilhørtd Struence og Brandt.«

I en annen depesje av 4/1 (VII) regnes opp en del forfremmelser innen sjøoffiserskorpset, men her tas også med at ved »Forordning af 26de Decembr. er fremmed Korns frie Indførsel i Norge prolongeret til 1780.« Nordmenn hadde i det hele liten grunn til å ønske Struensee styrtet, men ingen beklagelser er å fornemme i korrespondansene etter katastrofenatten 17/1. Og nu strømmet de inn, beretningene om denne natt.

31/1 1772, P. M. (XII): Hvis ieg kunde erindre og samle alt hvad sidste Post bragte af Nyheder til Friderichshald. ... jeg troer, ieg kunde dermed opfylde 2de Arck...Nogle Efferretninger forsikkre, at Grev Rantzow er den, som har aabenbaret Enkedronningen den afschylige Plan som Dronningens Partie havde lagt imod Kongens Persohn, andre igjen at det er scheid af een gandsche ringe Persohn. De som behaupt

det første, beretter, at Rantzow er bleven Felt-Marechal og bekommed det blaa Baand. Planen skulle have været: at vores dyrebare Monarch Natten imellem den 17de og 18de skulde bleven ombragt; men andre troer, at Tiiden var endda ikke saa nær. Alle Efterretninger ere derudi eenige: at om Natten Kl. 2 lod Encke Dronningen kalde til sig Rantzow, Eichsted og Køller, og effter at de med hinanden havde overlagt Sagen paa bedste Maade, samt paa Stedet skrevet de fornødne Ordres, gick de tillige med Encke-Dronningen ind til Kongen, og effter at Hun havde selv vækket Kongen, skal hun tiltalet ham med disse Ord: her er et udaf to at udvælge, enten uden ophold at underskrive disse Ordres, eller og hazardere Deres liv, at det Dem inden 24 Timers Tiid kunde blive berøvet. Derpaa skulde Kongen ikke allene have underschrevet samme, men end og med egen Haand schrevet nogle til. Kl. 5 er Arresten Fuldt; dronningen bleven arresteret ved Rantzow, Struensee ved Eichstedt og Brandt ved Køller. Det heder, at Dronningen blev saa opbragt derved, at hun ikke alleene tog Rantzow i Haaret, men stødte og spendte den Officier som var med ham. Hun begie-rede først at tale med Struensee, og da det blev nægtet, da at maatte tale med Kongen, men alt saadant blev nægtet. Da Rantzow førte hende inn i Vognen, schal han have sagt til den stoere Mængde Tilschuere; Glæder Eder alle retschaffene Underdanere og takker Gud hiertelig, som nu har befriet vor dyrebare Konge og Herre udaf sit Esclaverie.

Struensee blev taget med saadan Hast udaf sin Seng, at han maatte trække Støvlerne paa uden at have strømper paa, sætte Maschen for Ansigtet og trække sin Domino paa, hvilke 2de Deele han for faae Timer tilforn hafde haft paa, paa Mascheraden, hvor han og Dronningen schal nesten bestandig have danset tilsammen. Brandt schal paa samme Maade være overrumplet; men een Efterretning forsikkrer, at man hos ham maatte brække Døren op, og at man fandt ham at stikke Papierer i Ovnen...

Gen: K. Comm: Bæringschiold, der er bleven Cammer-Herre, scal effter forlydende have een stoer Deel udi Aabenbarelsen af Conspirationen: Hans eene Søn schal være bleven Cammer-Juncker og den anden Capitaine. Grev Rantzow schal ogsaa have een stoer Deel udi den gode og lykkelige Aabenbarelse: Man forsikkrer, at Kongen vilde gjort ham til Felt Marechal samt betalt hans Gield...

Ca. 15/2 (XIV): Struensee, og de øvrige, haver hver 1/2 Rd om dagen at leve af. Hans mad skal dagl. bestaae allene af en goed Krafft Suppe, og dertil brøed, som han dypper i Salt og Karve, og hans drick ud af Caffé og Thee; aldt hvad han dagl. af sin 1/2 Rd. Menagerer, Employerer han til lugtende Vand og Røge Pulver, for at bestride dend ham viderlige lugt som trænger sig ind fra dend gemeene Mands Corps de Gvards, og støder til hans Kammer... Han skal ofte have beklaget sig over den slemme lugt og Allarm; snart for Varmt, snart for Koldt. Thj ovenen er en bielægger, som læggis j hos Vagten...Det synes høyst riimel. at det Navn kand icke taales mere at høres næfne i vores Land...

25/1 (X): Saa meget kan vi alle slutte at den arresterede Struensee med Consortes har begaaet Chrimen Læce Majestatis i høyeste grad, hvorfore hand og samtlige forbydere vil med Guds hielp faae deres fortiente løn. Tænk engang, her Spargeres: at dennne skielmske, uroe og forræderske minister har i hans korte Ministerium sendt ud af riget 10 Millioner, ja! han skal endog have bemegtiget sig de Kongelige Klenodier eller Rigs-Regalierne, fornemmelig den Kongelige Krone, som skal være forarbejdet til andre ting, der skulle være til pragt for hannem og Iuvelerne deraf skal hand have

udsendt; hans uforskammede pragt og overdaadighed gik saa vidt, at hand nu til nye aar skal have ladet pladerne paa sinne Løberhuer af reen guld. Men nu sidder hand der som en anden Lænkehund, hand, broder og Brandt sidder i Stokhuuset i Ciatadellet, alle 3 sluttede fra høyre haand til venstre fod, og foruden slaget til Væggen med en 3 alen lang Kiæde...gid enhver maadte blive fordret til Regenschab, som nu i saalang en Kiæde af aar har søgt at endevende alting i Staden, og berige dem selv. Jeg mener det gaar nok an; thi vores store og uforglemmelige helte Ranzow, Eikstæd og Banner før Køller NB hand er nobiliteret med dette navn, vil nok drive derpaa, at alle utroge tienerne og embedstmænd bliver afstraffet...

Om Brandt heter det 18/2 (XV) at »af de Fangne er ingen saa indifferent som Brandt, da hand bestandig siunger Comoedie Stykker«, men han kom på bedre tanker. Han skrev 12/3 til sin mor: »Deres Spaadom er indtruffen, kjærste Fru Møder! Lænker og Baand vare nødvendige for at gjøre Ende paa min Letsindighed og føre mig tilbage til min Ungdoms første erkjendte Grundsætninger. Da først min venstre Fod blev knyttet til min høire Haand med en Lænke paa syv Kvarter, var jeg endnu ikke synderlig ydmyget; men da denne Lænke blev fastgjort i Muren med en anden sværere, saa var min stolte Bevisthed om min gode Tænkemaade ligeoverfor Mennesker ikke mere tilstrækkelig til min Beroligelse; men jeg erkjente tydelig Guds Haand, og jeg blev beroliget...« (Forchhamer s. 29).

Todderuds svigersønn Knud Oppen gir den rette kommentar til nyhetsbrevene, han fikk vel også se de fleste. 8/2 skriver han til svigerfaren: »Der tales om saa mange ting fra Khafn, at mand kand vorde som hoved svindel deraf, men Gud veed hvad vist enten er, eller kand blive at vente i tiden.«

Men brevene gir også nøyaktige informasjoner, således når talen er om de forskjellige kommisjoner som ble oppnevnt: »Til at eftersee de d. 17. arresteredes Papirer siges udn. geh. Rd. Iuel Wind Conf. Rd. Braem, Luxdorff, Stampe, Carstens, Et. Rd. Sevel, Koëfoed Ancher og Guldberg« - det er bare sekretæren, kancellisekretær som er uteglemt (sl. Inkv.kom. I s. XI).

Et stort persongalleri rulles opp i de 18 brev: Til sammen 114 personer nevnes, og de er stort sett hentet fra en temmelig snever krets: De kongelige herskaper, medlemmer av regjerende organer og av offiserskorpset, høyere embetsmenn, og på de lavere rangstiger folk som nordmenn kjenner av omtale eller av tilknytning til Norge. Hele alfabetet er dekket, fra løytnant Aboe som ble arrestert (VIII) til etatsråd Aagaard, som ble utnevnt til assessor i cancelli-collegiet (XVII). I særlig grad er korrespondentene opptatt av ordensutnevnelser, både

før og etter kuppet. »Iblandt de Arresteredes Papierer schal være bleven befunden, at, naar deres Plan var bleven udført, schulde effterfølgende bekommet Elephant-Ordenen, nemlig: Struensee, Brandt, Gähler og den gamle Schimmelmann; og det hvide Baand: Iustice-Raad Struensee, den unge Schimmelmann, Eichstedt (men han trak dem ved Næsen, og har bekommet det paa een honorable Maade) og Falckenschield« (XIII).

Todderuds korrespondenter forteller hva de hører temmelig kritikkøst, rykter og fakta om hverandre. Så fikk den gamle og særdeles åndsfriske general selv skille klinten fra hveten. Et indicium på at han så gjorde, tør det være at b-brevene, som jeg antar er hans egne utdrag av korrespondanser, er de mest nøkterne i hele samlingen. Nøktern var også majoren på Munkholmen, Ejner Ejnensen. Endog før han hørte om Struensees fall, forutsier han i et brev av 25/1 »Vigtige Forandringer som tiiden i saafald snart vil vise, *overalt er man lykkelig ved at være fraværende.*«

Kilder:

Utrykte:

Statsarkivet i Hamar: Privatarkiv nr. 10, Åker i Vang (Hedmark) og familien Todderud.

(SAH 10). Kirkebok for Vang 1826-41 B.

Statsarkivet i Kristiansand: Depositum nr. 139 Todderud og Kolderup. (SAK 139).

Trykte:

Anker, C. J.: Biografiske data om 330 ...generalspersoner. Kristiania 1885.

Bech, Sv. Cedergreen: Struensee og hans tid. København 1972.

Bricka: Dansk biografisk Lexicon, div. bind.

Bruun, Carl: Kjøbenhavn. Tredie Del. Kbh. 1901.

Bull, Francis: Fra Holberg til Nordal Brun. Kria 1916.

Danmarks Riges Historie (*DRH*), b.V. Kbh.

Forchhammer, Joh.: Herlufsholms Skoles Manuskriptsamling. Næstved 1891.

Gløersen, Jørgen: Dødsfall i Norge 1763-1825. Oslo 1964.

Hauge, Yngvar: For åpen scene. Struensee i hoffkretsen. Oslo 1950.

Historiske Samlinger udg. af Den Norske Historiske Kildeskiftskommission. III. Chria 1914.

Holm, Edvard: Danmark-Norges Historie IV. 2. Kbh. 1902.

Inkvissionskommissionen af 20. Januar 1772. I-II. Kbh. 1927, 1930.

Jensen, Magnus: Norges historie II. Oslo 1949.

Kabinetstyrelsen i Danmark 1768-1772, I-III, Kbh. 1916-23.

Kolderup, Carl Fred.: Slekten Kolderup i Bergen. Bergen 1939.

Kornerup, Bjørn: Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Udg. af Rigsarkivet. Kbh. 1943.

Luxdorphs Dagbøger, I Uddrag givne ved Eiler Nystrøm, I, 3. Kbh. 1919.

Matzen, Henning: Københavns Universitets Retshistorie 1479-1879. I. Kbh. 1879.

- Munthe*, C. O.: Optegnelser af Generalmajor Peder Todderud om Krigen 1709-19. Videnskabselskabet Skrifter II. Hist.-filos. Klasse. 1897, No. 5. Kria 1897.
- Nielsen*, Yngvar: Aktstykker vedkommende Biskop Gunnerus' Arbeide for Universitetet i Aaret 1771. Se ovenfor *Hist. Saml.*
- Norsk biografisk leksikon (*NBL*), diverse bind.
- Ovenstad*, Olai: Norske militærbiografier I-II, Oslo 1948, 1949
- Reverdil*: Struensee og Hoffet i Kjøbenhavn 1760-1772, udg. af Alexander Roger, oversatte fra Fransk af L. Moltke. Kbh. 1859.
- Stats-Journal* for Aaret 1770. 2den Aargang. Udg. fra Adresse-Contoiret. Kiøbenhavn.
- Steen*, Sverre: Det norske folks liv og historie VII. Oslo 1933.
- Wittich*, Karl: Struensee, ved Chr. Blangstrup. Kbh. 1887.
- Peder Todderuds biografier finnes hos *Anker* s. 263f.,
- Munthe*, s. 8ff med P. T.s selvbiografi, *NBL* XVI (1969) s. 409., *Ovenstad* II s. 496.

Jeg vil her få takke gode hjelpere: Arkivarvikar i Rigsarkivet, København, Karen Hiorth og førstearkivar i Riksarkivet, Oslo, Thorsten Eken, for å ha skaffet meg skriftprøver av mulige Todderud-korrespondenter, og en spesiell takk til statsarkivar Jan H. Olstad, Hamar, som ga meg adgang til det klausulerte SAH 10, og som ga meg opplysninger om kultursentret på Åker. - Jeg takker også tidligere fylkesarkivar i Arendal, O. A. Aalholm, som har gjort meg oppmerksom på noen merkelige og verdifulle Struenseiana i Aust-Agder-Museet og Aust-Agder-Arkivet i Arendal: Dronning Caroline Mathildes Reiseapotek med liste over innholdet, samme dronnings »reiserute«, et delikat lite atlas som viser ruter fra Paris til innland og utland, trykt 1771; samtidige avskrifter av J. F. Wiwets anklage mot J. F. Struensee, advokat Bangs innlegg mot dronning Caroline Mathilde og advokat Uldals forsvarsinnlegg for henne.

Breve fra danske forfattere i Ericsbergsarkivet på riksarkivet i Stockholm

Hans H. Worsøe

På kong Frederik d. Niendes fødselsdag i 1974 samledes på riksarkivet i Stockholm som nordiske stipendiater en lille skare arkivarer fra Norge, Finland og Danmark. Under kyndige svenske kollegers vejledning skulle de i tiden indtil skærtorsdag studere svensk arkivvæsen og udveksle erfaringer fra deres eget arbejde med de nordiske kollegers erfaringer med tilsvarende problemer. Som dansk deltager i denne spændende opgave er det mit indtryk, at arrangementet fagligt set var meget udbyttegivende for alle parter, hvortil så kommer det rent personlige udbytte og de personlige kontakter, som ved denne lejlighed blev sluttet, og som i et nordisk sarmarbejde er så afgørende og heldigvis så relativt overkommelige at holde ved lige.

Vore svenske kolleger og vejledere gjorde sig megen umage både under den faglige gennemgang og ved de efterfølgende mere uformelle samtaler, og som en særlig høflighed mod gæsterne gjorde de sig stor ulejlighed med at pege på stof, som kunne have vor specielle norske, finske eller danske interesse. Lejligheder af denne slags bød sig naturligvis meget ofte til, og snart var det ene land i focus, snart det andet. Det hændte også, at et arkiv var af en sådan karakter, at alle tre stipendiater på en gang fik øjnene åbnet for nye, eller i det mindste dem ukendte, kilder. At dette særlig kunne ske under gennemgangen af de militære arkiver, skal jeg ikke komme ind på i denne fredelige sammenhæng, men det kan næppe heller overraske, at det også hyppigt forekom under gennemgangen af de såkaldte »Enskilda arkiv«.

Disse privatarkiver udgør som bekendt et ganske lille hjørne, omend ikke noget kedeligt eller ubetydeligt hjørne, af riksarkivets samlinger.

Indenfor privatarkiverne findes endnu en ganske lille afdeling, som man normalt ikke ville agte højt, nemlig de såkaldte »autografsamlinger«, og her indenfor igen har jeg som tema udvalgt en af de mest omfattende, nemlig den, der findes i det berømte Ericsbergs arkiv. Selve Ericsbergsarkivet er senest kort fortegnet i den i 1975 udsendte registratur af Nils F. Holm og Ingemar Carlsson over Privatarkiver på riksarkivet¹, medens autografsamlingen nærmere omtales af Nils F. Holm i 4. samling af Arkivetenskapliga studier². Det skulle derfor ikke være nødvendigt med en nærmere omtale, bortset fra en kort præsentation af autografsamlingen. Hjørnестenen heri udgøres af den af friherre Carl Jedvard Bonde i 1866 indkøbte samling, som tilhørte forfatteren M. J. Crusenstolpe, og som omfattede over 3500 brevskrivere, men også fra de slægts- og godsarkiver, som indgår i Ericsbergsarkivet, er der udtaget autografer til samlingen, og disses proveniens er derfor ofte særdeles vanskelig at bestemme. En lang række er således udtaget fra Torsjöarkivet³, der blandt andet rummede slægten Stenbocks papirer og Bengt Oxenstiernas arkiv.

Ericsbergsarkivet blev i 1948 deponeret på Riksarkivet, og efter den tid er der foretaget store og dybtgående ordnings- og registreringsarbejder, hvorunder der bl.a. er udarbejdet brevskriverkartoteker til autografsamlingen, som vi nu vender tilbage til. Da samlingen er ordnet efter brevskrivernes hjemland og derunder igen alfabetisk, er det ikke nogen vanskelig opgave nu at skaffe sig et overblik over de danske brevskrivere. De fleste er kun repræsenteret med en enkelt skriftprøve, oftest i form af et brev og sjældent kun i form af en signatur. Kun for ganske enkeltes vedkommende ligger der større samlinger, fortrinsvis fra sådanne, som har korresponderet med medlemmer af familien Bonde. Det gælder f.eks. forfatteren og politikeren *Frederik Bajer* (1837-1922), der er repræsenteret med ikke færre end 70 breve fra tiden 1905-10, alle til Carl C:son Bonde vedr. den interparlamentariske gruppe⁴. Når bortses fra kongelige personer, der er registreret for sig og ikke medtaget i denne undersøgelse, er 159 brevskrivere registreret som danske. De danske autografer er samlet i tre af de ialt 314 pakker, som hele autografsamlingen omfatter⁵. Selv om vi altså er nået langt ind i det kinesiske æskesystem, vil det alligevel blive for meget her at registrere og kommentere alle danske breve, så jeg skal derfor nøjes med atter at udvælge et lille hjørne, nemlig forfatterne, så meget mere som de her beroende breve ikke alle synes at være kendt og udnyttet af danske litteraturhistorikere. Det skal derimod bemærkes, at faghistorikerne flittigt har brugt Ericsbergsarkivet, hvilket bl.a. fremgår af breve fra professorerne *Knud Fabricius*⁶ og *Aage Friis*⁷.

Til gruppen »forfattere« kan med god vilje, og hensyntagen til riksarkivets registrering, henregnes 17 personer, i tid spændende fra *Niels Ditlev Riegels* (1755-1802) brev fra 1780 vedr. københavnske teaterforhold til Fr. Bajers ovennævnte breve fra tiden 1905-10. Fra 1700-tallet er der kun endnu en repræsentant, nemlig *Jens Baggesen* (1764-1826) med et tysk digt »Der Tag der Freyheit« fra 1792 med følgende pompøse begyndelse:

Auf, Auf, lasst hoch den Jubelsang erschallen,
Triumph! es ist vollbracht.
Der Freyheitssonne Siegsdrommeten hallen
Es floh das Heer der Nacht.

Chor: Willkommen o Tagender Glanz
Uns winkt zum Gesang und zum Tanz
Dein purpurner Kranz.
etc. etc.

Går vi til den modsatte ende af tidsskalaen, er det 20. århundrede ligeledes kun repræsenteret med yderligere en, nemlig den da så yndede, men nu ikke meget læste digter *Ernst von der Recke* (1848-1933), der er repræsenteret med 8 breve fra 1907 til Carl C:son Bonde samt et digt, dateret 23. juni 1905 og begyndende med følgende vers:

Den røde Dæmring drager sig
I Nord bag Kullen ind.
Her på min Strandbred sidder jeg
I Dagens sidste Skin.

Større stilistiske modsætninger kan man vel næppe ønske sig til indramning af det 19. århundrede, hvortil hovedparten af de repræsenterede forfattere henhører. Og mange af de store digtere, især fra dette århundredes første halvdel, er da også repræsenterede, plus nogle poetæ minores, og - egentlig ganske naturligt - sluttende med et *Georg Brandes* brev⁸.

Men lad os se på selve de skønlitterære forfattere og begynde fra oven, nemlig med »Skjaldenes Adam«: *Adam Oehlenschläger* (1779-1850), der er repræsenteret med tre stykker: 2 breve og et stambogsvers. Brevene er fra henholdsvis 12. april 1831 til professor Wendt i Gøttingen vedr. det dramatiske eventyr »Die Drillingsbrüder« og fra 13. maj 1834 til professor Finn Magnussen vedr. ordet »bogstavers« etymologi. Det lille stambogsvers er dateret Paris 2. april 1845 og lyder:

I Frankrig monne jeg min Skialdeharpe røre -
 I fremmed Vrimmel danske Lyd forsvandt;
 Jeg trængte til et nordisk Øre,
 Et nordisk Hierte, for mit Qvad at høre -
 Min svenske Ven! hos dig jeg begge fandt!

Desværre fremgår det ikke, hvem den svenske ven er.

Iøvrigt er følgende forfattere repræsenteret, anført kronologisk efter autografernes datering:

Chr. Molbech (1782-1857) med brev dateret 7. aug. 1841 til Rosenvinge vedr. dombøger fra det 16. og 17. årh. på det kongelige bibliotek i København, samt en udateret billet.

Carl Ploug (1813-94) med to breve henhv. 12. okt. 1843 og 21. april 1844 til pastor H. Schönbech i Helsingborg samt et dateret 16. juli 1874 til dr. Arvid Ahnfeldt.

B. S. Ingemann (1789-1862) med en invitation til H. C. Andersen, dateret 5. juli 1845 i Sorø.

Johan Ludvig Heiberg (1791-1860) med et brev dateret 11. oktober 1845 til teaterdirektør Carl Borggaard vedr. lejlighedsdigt til dennes tidsskrift »Freia«.

Hans Peter Holst (1811-93) med følgende muntre afslag til den ovennævnte C. Borggaard i samme anledning (udateret, men med påskriften Glædelig Jul):

Ved din Bøn om en Sang du mig viser stor Ære,
 Men du holde mig undskyldt, at jeg lader det være:
 Jeg er doven og lad, gider Intet bestille,
 Og for ikke at fristes til paa Cithren at spille,
 Har paa en fjorten Dags Tid jeg givet Orlov min Muse
 Med alle hendes Toner, baade muntre og douce.

Brynjolf Snorrasson med en skrivelse fra 1850 til etatsråd Rafn vedr. korrektur.

Erik Nicolaj Bøgh (1822-99) med et brev dateret 23. aug. 1876 til redaktøren af Folkets avis. Og endelig udateret

Carsten Hauch (1780-1872) med et takkebrev i anledning af et besøg, stilet til Knut F. Bonde

Som man vil have bemærket er proveniensens meget forskellig, og indholdet af disse sidste nævnte breve forekommer i de fleste tilfælde

heller ikke særlig sindsoprivende. Det er derfor med velberåd hu, at tre forfatters breve er gemt til sidst, idet disse danner den egentlige beret-
 tiggelse for denne artikels tilblivelse. For de to af forfatternes vedkom-
 mende er der tale om nogle af vore mest kendte digtere, nemlig *H. C. Andersen* (1805-75) og *Steen Steensen Blicher* (1782-1848), og da brevene fra disse to tilmed ikke synes at have været offentliggjort tidligere⁹, turde dette alene være berettigelse nok. Men hertil kommer, at de sammen med brevet fra den tredje, *P. F. Barfod* (1811-96), tilsammen giver et bidrag til belysningen af den tidlige litterære skandinavismes udvikling. Den her omtalte tildragelse er tidligere fyldigt behandlet i litteraturhistorien¹⁰, men som nævnt uden inddragelse af de ovennævnte breve. Bringer de ikke væsentligt nyt, er de dog med til at tegne billedet af udviklingen og måske ikke mindst af de to forfatterpersonligheder Steen Steensen Blicher og H. C. Andersen.

Da Steen Steensen Blicher i 1836 besøgte Sverige kom han i forbindelse med litteraten dr. C. M. Ekbohrn i Gøteborg,¹¹ som havde fostret den tanke, at der skulle udgives en nordisk »Unionskalender«, hvortil digtere fra de forskellige lande i Norden skulle bidrage på lige fod. Blicher greb med interesse, ja vel nærmest med begejstring, tanken og gik straks efter hjemkomsten i gang med arbejdet, og allerede den 5. august 1836 sendte han fra København en dansk oversættelse af indbydelsen til »Poetisk Unionskalender for Nordens trende Brødreriger« til Ekbohrn¹². Vi nærmer os nu tiden for det første af de i Ericssbergsarkivet beroende Blicher-breve, idet dette er dateret sidst i august samme år. Brevet er skrevet til den daværende pastorsadjunkt ved St. Claras kirke i Stockholm Gustaf Henrik Mellin (1803-1876), som Blicher havde lært at kende i Stockholm. Brevet er skrevet, efter at Blicher er kommet hjem til sin præstegård i Spentrup og viser tydeligt, med hvilken ildhu Blicher har taget tanken op. Det er sjældent at se et så jublende og ubekymret brev fra den jyske hedes vemodige sanger. Det lyder som følger:

Spentrup nära Randers på Jutland 27/8 36.

Min uforglemmelige Ven!

Lykkelig hjemkomsten til min Boepæl, hvor alle mine Kjere befandt sig efter Haab, tænker jeg nu tilbage paa de glæderige men faa Dage, jeg tilbragte i det herlige Broderland. Du min første ven i Svea være hilset af Hjertet fra din danske Broder i Aanden! Dernæst beder jeg dig at bringe dine vakkre Landsmænd i Stockholm, saamange som med udelst Vennesind kom mig fremmede Mand imøde de oprigtigste Ytringer af min stedse usvækkelige Taknemmeligheds Følelser, og blandt disse særdeles vor fælleds Broder i Christo Ekdahl; hvem jeg sikkerligen skylder at jeg allerede

har faaet Underretning om den af ham omtalte Ordsamling; hvorvel Enken ikke har nævnet ham, men blot siger, at hun af Tidningerne/: formodentlig Gøtheborgs:/ har erfareet Hensigten af min Rejse.

Nu! og hvad siger du saa om *Unionskalenderen*? Æren for denne Idee tilkommer din Landsmand doctor Ekbohrn, men jeg troer ganske vist, at baade svenske og danske Skjalde ville sætte baade Ære og Glæde i at yde Bidrag. Har Ekbohrn ikke allerede tilskrevet Dig om saadanne modtage Du herved min venlige Begjæring - helst ønskede jeg en kort Novelle - dog Digteren maae have frit Valg.

Min Damprejse fra Stockholm til Gøtheborg var baade heldig og for mig højst interessant; den er vist nok den eneste i sit Slags. Om jeg skal komme til at gjøre den om igjen til et andet Aar vil beroe paa vores Konge. Saameget er vist, at han yndede min Idee med at bringe nordlandsk Industrie ind i Jylland. - Ellers blev mig ved Ankomsten til Kiøbenhavn overdraget et andet Hverv, som udfordrer megen Reisen i Provindsen. - Kunde Du dog besøge mig her.! Du vilde vist neppe fortryde det. Jeg i det mindste ville gjøre min yderste Flid for at afbetale min Gjæld til Dig - Hvordan det end skal gaae i Fremtiden, i Vinter vil jeg dog stræbe at vise, hvorledes jeg mindes Sverrige; og tænker jeg at indføre disse Digterminder i Un: Kalenderen, om hvis Tilblivelse jeg ikke længere kan tvivle. Ølenshlæger, Grundtvig, Winther, med hvem jeg talte grebe den med Varme og tilsagde mig deres optima officia. Det samme venter jeg af min Ven Ingemann, Andersen, og flere, hvis Medvirkning af mig er forlangt.

Endnu engang min hjerteligste Hilsen til dig min elskelige svenske Ven og Broder
fra Din
St. St. Blicher.

Brevet forblev ubesvaret, men Blicher kunne i sin begejstring kun forestille sig, at det aldrig var nået frem. Vi ved bedre nu, for sammen med det efterfølgende Blicher-brev må det være kommet fra Mellins efterladenskaber til autografsamlingen på Ericsberg. Brevet er udate-ret, efter indholdet må det sandsynligvis være fra omkring 1. december 1836, men vi lader Blicher selv tale:

Herr Mag. Mellin, Præst ved St. Clara Kirken.

For trende Maaneder siden tilskrev jeg Dig fra mit Hjem/: Spentrup ved Randers i Jylland/: men maae formode, at du ej har faaet dette Brev, Eftersom ett, jeg tilskrev Her. Ekbohrn i Gøtheborg med samme Post, ikke heller har naaet sin Adresse.

Jeg gjentager da, hvad jeg nu ligesaa varmt som dengang føler: hvor stor min Gjæld til dig er for al den venskabeligø Godhed og forekommende Artighed du udviste mod mig under mit Ophold i Stockholm. For dets Korthed haaber jeg nogen Erstatning i vedvarende om endog sjælden Meddelelse, hvor fjernt endog fra hverandre Skjæbnen har stillet os. Thi gjenhilsler jeg Dig - hvem jeg i dobbelt Betydning kalder Broder!

Paa min Hjemrejse under mit Ophold i Gøtheborg kom Ekbohrn mig i møde med Ideen om den poetiske Unionskalender. Den har fundet varm Modtagelse hos alle danske Digtere; men E. mælder mig nylig, til min store Forundring: at dette ikke er ganske Tilfældet med de svenske. Vel har Aterbom, Geyer og nogle flere sendt ham Bidrag; men endnu flere - blandt hvilke du selv - have ej engang svaret paa hans Andrag.

Hvad kan Aarsagen være? Skulde Ordet »Union« endnu spøge som en politisk Gjenganger? eller er det endog Ekbohrn, der - som det synes - redigerer et Oppositionsblad? Men Kalenderen har jo i saa Fald intet med *Politiken* at skaffe; dets tendents er jo ren *poetisk*. I hvad Betydning E. kan være et Oppositionslem veed jeg ikke, bryder mig ej heller om at vide; men hvad kunde det ogsaa vedkomme vor Un:Kalender. Jeg er Borger - eller om Du saa vil - Undersaat i en absolut monarchisk Stat; men frygter dessaarsag ikke for at tage en Stemme med i Skandinavisk *Harmoniemusik*. Jeg venter af Dig, svenske Broder! at du ej heller tier; jeg venter endnu mere: at du opmuntrer andre dine Brødre til at fuldstændiggjøre Choret. - Jeg glæder mig til, snart fra din Vennehaand at erholde en Bekræftelse paa dette mit Haab; saavel som Underretning om, at du lever vel, og at det samme maatte være Tilfældet med alle de vakre Stockholmere, hvis Gjæstevenskab Jeg bevarer i uudslettelig Erindring. -

Min varmeste Hilsen til Broder Ekdahl, Johanson og de mange, hvis Navne ere indskrevne i mit Hjertes Stambog.

I det Haab snart at see et forønsket Svar fra din Haand, beder jeg Gud at skjænke dig og dem et glædeligt Nytaar.

Din hengivne uforanderlige
S. S. Blicher.

Vi vil herefter for en stund forlade Steen Steensen Blicher og vende os mod H. C. Andersen, som i 1837 for første gang besøgte Sverige¹³. I Stockholm traf han blandt andre forfatterne C. F. Dahlgreen, den ovenfor nævnte Gustaf Henrik Mellin og Karl August Nicander (1799-1839). Til sidstnævnte er Ericssbergssamlingens H. C. Andersen-brev stilet. Det lyder som følger:

Kjære Ven!

Du, Dahlgreen og Melin, aftalte saa bestemt at I til Nytaar vilde udgive en skandinavisk Nytaarsgave og paalagde mig, at jeg fra de Danske Digtere skulde see at samle Bidrag. Saa snart jeg kom hjem talte jeg derom til Oehlenschläger, Herts, Ingemann, Hauch og flere der lovede mig Bidrag, men de forlangte at vide lidt nærmere om hvem der egentligt skulde staae for den og hvorledes dens Plan vilde blive; hertil kunde Ieg kun svare, at de kjære svenske Venner havde lovet mig at give mig Brev derom for Septembers Begyndelse og til den Tid maatte jeg have Bidragene. September begyndte, ja den er endt og jeg har endnu ikke hørt en Stavelse om Nytaarsgavens Plan, altsaa har jeg heller ikke faaet Bidragene tilstilled. Jeg har ogsaa skrevet Breve til de af vore Digtere, som ere i Provindserne, og de vare meget villige med at give Løfte, naar jeg kun sagde noget mere bestemt om Bogen. Ogsaa til Steen Blicher skrev jeg, men han har ligget dødelig syg, først igaar modtog jeg et Brev fra ham, hvor i han ikke synes tilfreds med at en saadan som den omtalte skulde udkomme og jeg maa næsten troe at han har den Idee at bringe sin Unionscalender istand. Da nu hverken Du, Melin eller Dahlgreen har skrevet mig et eneste Ord til, saa veed jeg ikke om I have opgivet eders Plan, jeg har i det mindste gjort mit, faaet Løfte paa Bidrag til Eder.

See det var nu en lang Forretningstale, som jeg maatte begynde med, for at vise Grunden til, at jeg ikke tidligere har skrevet og takket Eder allesammen for den inderlige Godhed hvormed I modtog mig, al det Venskab jeg skylder især Eder tre.

Sverrigs Natur gjorde et stort Indtryk paa mig og den venlige Modtagelse, de trofaste Ansikter jeg mødte fik mig til at holde af de kjære Naboer, som jeg har stor Længsel efter at besøge igjen. Min nye Roman: »Kun en Spillemand«, er under Præssen; saasnart den er færdig sender jeg eder den. Du og Mellin talte saa bestemt om at min Roman *O.T.* eller ogsaa Improvisatoren, skulde blive oversat paa Svensk, lad mig høre noget derom, jeg vil dog ikke troe at I have forandret Beslutning efter at have læst den. Frøken Bremer er den eneste af mine svensker Venner, som har glædet mig med et Epistel, vær nu Du Nummer to, saa er Du »en bra bror!« - den franske Lærde Marmier, som er i Vinter i Danmark og i Sommer opholdt sig nogle Maaneder i Sverrig arbejder paa en nordisk Litteraturhistorie for de Franske, jeg har laant ham de Bøger Du gav mig af dine ligesaa Melins, som han ikke kjendte og han beklager meget at han ikke gjorde eders Bekendtskab, derimod har han ret fortræffeligt opfattet Landet og Menneskene; i en af de franske Journaler staaer af ham en smuk Skildring af Fahlun. Tegner, Geyer og Beskow er saavidt jeg veed, de eneste »svenske Skalde« han er truffet paa. Hauck og Ingemann har jeg saaledes fortalt for om Göthe-Canalen og Stockholms Beliggenhed at de saa temmeligt ere stemte for at gjøre Reisen næste Sommer, især dersom jeg gjør Touren med, men det skeer vel ikke dengang med mig. Blichers poetiske Skildring af sin Reise i Sverrig har ikke ret tiltalt mig. Bogen har heller ikke vakt Opmærksomhed og er vist ogsaa under hvad denne begavede Mand har givet os. Som een af vore nyeste Nyheder er den, at den franske Marmier er blevet forlovet med Øehlenschlägers Datter Maria. Paludan-Müller har skrevet et polemisk Digt, mod Maanedskriftet for Litteratur, men det er af hans mindst heldige Arbeider. Af Noveldigteren Carl Bernhard vente vi et nyt Bind Noveller. I den Danske Nytaars-gave for 1837 kommer af Christian Winther et originalt tydsk Digt Judith. Vil Du bede Dahlgreen underrette Kammerjunker Röök, ved Museet, om at Gibsafstøbning af Thorvaldsens Arion koster 4re Danske Spesies, altså 16 Rdlr. Rigsgjæld. I vort »Kunstsblad«, har jeg skrevet et Stykke om de Skatte Stockholms Museum frembød. Glød mig nu snart med et Brev, min Adresse er: Nyhavn 280 i Kjøbenhavn. Fortæl mig lidt om eders Leven og Væren, hils alle Vennerne og bring Improvisatoren i svenske Klæder.

Kjøbenhavn 16. October 1837.

Din hengivne Ven
H. C. Andersen

Bring min hilsen til Fru og hr. Bonniers!

Brevet i sig selv forekommer undertegnede at være en lille perle, hvori så mange forskellige facetter af H. C. Andersens sammensatte personlighed spejler sig. Derudover giver det forklaringen på Mellins tavshed overfor Blicher: man havde selv i Stockholm planer om at udgive en nordisk kalender og var derfor ikke interesseret i at samarbejde med Ekbohrn og Blicher. Da denne sammenhæng gik op for Blicher, skrev han et meget vredt brev til H. C. Andersen¹⁴, og det må være det, H. C. Andersen hentyder til i det ovenfor aftrykte brev. Blicher karakteriserer »D'herr. Stockholmske Digteres« optræden som »langt fra at være smuk«. Han protesterer mod fremgangsmåden og slutter med at udtrykke håbet om, at han ikke bliver udsat for en lignende behandling

af sine danske kolleger, som Ekbohrn har fået af sine svenske. Allerede dagen efter skriver Blicher til Ekbohrn og beklager sig, og han synes virkelig at have været meget bitter over det skete.

Det blev hverken Blicher eller Mellin, der kom til at udgive kalendren, men derimod Poul Frederik Barfod. I 1839 begyndte han udsendelsen af et nordisk tidsskrift, hvis navn var Brage og Idun, et tidsskrift, som Blicher hilste velkommen »med den reneste glæde«¹⁵, og som han flere gange selv bidrog til. Blicher bar ikke nag til Barfod, men indså, at når han ikke selv kunne realisere tanken, så måtte han dog støtte den, der kom til at realisere den. Af den bevarede korrespondance fra Blicher til Barfod kan man se, at han på enhver måde har støttet og opmuntret denne.

Det sidste brev fra Ericssbergsamlingen, der her skal citeres, er skrevet af P. F. Barfod, dateret 21. juni 1838 og ligesom H. C. Andersens brev stilet til Nicander, som på det tidspunkt var »kongelig sekretær«, hvorfor Barfod da også indleder sit brev med titulaturen »Velbårne Her Sekretær« Brevet er således holdt i en helt anden tone end de tidligere citerede vennebrev, men det forekommer alligevel i sin engagementhed ligeså begejstret som Blichers første brev til Mellin. Efter en skildring af folkefesten den 20. juni 1838 på 50-årsdagen for stavsbåndets løsen fortsætter Barfod med at oplyse, hvorfor han henvender sig til Nicander:

Det er for anmode Dem om Deres Bistand til at bryde endnu et Åg, - et, som ikke hviler på danske Skuldre alene, men nedtrykker også de svenske med de norske; - jeg mener den femhundredårige Fordoms Åg, som gjorde, eller vilde gøre, Nordens Brødre-folk ikke blot til fremmede, men til Fjender. - Endelig, Gud være lovet, se dog de bedre i hele Folket det unaturlige, det forbryderske i den nedarvede Uvillie, som politiske Forviklinger affødte, og som atter politiske Forviklinger igjennem Årenes Rækker med Griskhed benyttede, for at fremme sine egne usle, sine forbryderske Hensigter. Endelig ser dog hvert seende Øje på Fjæld og på Slætte, at ej en Gang udtrykket: Brødre-folk er aldeles betegnende, at vi egentlig udgøre en afsluttet Helhed, at vi lige så vist ere det samme Folk, Nordboer alle, som Pommerne og Svaber, Holstener og Tyroler, Sakser og Vestfaler alle ere Tyske.

Men denne Erkjendelse var det, der skulde blive levende gennem hele Folket, gjennem alle dets Klasser. - Denne Erkjendelse var det, der skulde føde en ægte nordisk Ånd, en nordisk Historie, en nordisk Videnskabelighed, en nordisk Kunst. - Denne Erkjendelse var det, der skulde bryde alle de Lænker, de være nu romerske, tyske, franske, eller hvilke som helst, der endnu nedbøje os, og, efter at Lænkerne vare brudte og Ågene afkastede, gjenføde en rensed og ren, en ægte og herlig nordisk Folkelighed, der i sin Grundtone var den samme, så vidt som Nordens Grænser række, men dog alligevel fik Lov til frit at spille i alle sine Farveforskjelligheder.

Til at vække og levendgøre denne Erkjendelse, var det, jeg tillod mig at indbyde i

den Subskriptionsplan på Fjærdingårsskriftet Brage og Idun, som jeg vil formode, De i det mindste allerede tildels kjender...

Også til Dem henvender jeg mig nu igjennem disse Linier med Anmodning om, at De vil interessere Dem for det Foretagende, som jeg nu ikke længer kan kalde mit eget, men næsten må betragte som vores alles fælles Ejendom. - Det er dog egentlig Historikeren og Digteren, der skal bryde Isen, og derfor regner jeg med Sikkerhed på, at heller ikke De vil unddrage Dem for Kampen, den store Kamp for Nordens Enhed i åndelig og videnskabelig Forstand, men med os andre betragte den som en Højtids-gjerning, i hvilken De gerne og med Deres hele Sjæl tager Del...

Med Barfods begejstrede hyldest til det nordiske samarbejde mellem historikere og digtere må det være passende at slutte dette lille indblik blandt danske forfatters breve i den Ericsbergske autografsamling vel vidende, at de ikke rummer sensationer. Kan de blot være med til at kaste lidt nyt lys over nogle af disse personligheder i deres nordiske forbindelser og derved styrke det nordiske samarbejde, vil jeg være godt tilfreds og betragte det som en første afbetaling på en kær gæld.

Noter:

1. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 3: Enskilda arkiv i riksarkivet v. Nils F. Holm och Ingemar Carlsson, Stockholm 1975, s. 26-27.
2. Arkivvetenskapliga studier. 4. samlingen. Utgiven av Birger Lundberg tillägnad Robert Swedlund, Lund 1968. Nils F. Holm: Autografsamlinger i riksarkivet s. 171-181, spec. s. 173-175.
3. Om dette arkiv se nærmere i Donum Boethianum. Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boethius 21. 1. 1950. Red. av Olof Jägerskiöld och Åke Kromnow. Stockholm 1950. Olof Jägerskiöld: Torsjöarkivet s. 154-178.
4. Den modsvarende del af korrespondancen, nemlig C. C.:son Bondes breve til Fr. Bajer findes ikke i de til riksarkivet afleverede dele af dennes arkiv, jvf. Foreløbige arkivregistraturer serie 8, privatarkiver: politikeren Frederik Bajer og hustrus arkiv, København 1863.
5. Brevene fra danske udgør pakkerne nr. 247 (A-G), 248 (H-R) og 249 (S-Ø).
6. To breve, begge dateret okt. 1904 i Lund.
7. Brev dateret 15.maj 1896 København.
8. Brevet fra Georg Brandes er dateret København 16. juli 1877 og er stilet til dr. Arvid Ahnfeldt.
9. Brevet fra H. C. Andersen til Nicander: I Åge Jørgensens H. C. Andersen bibliografi nævnes Nicander kun en gang, nemlig: Frederik Bök: Gunnar Wennerberg, Nicander och H. C. Andersen. Svenska Dagbladets tillæg 19.3.1944, og i denne artikel nævnes brevet ikke. Det trykkes her bl.a. efter tilskyndelse fra H. C. Andersenforskeren dr. phil. H. Topsøe-Jensen. Brevene fra Steen Steensen Blicher mangler i Sprog- og Litteraturselskabets udgave af Blichers samlede skrifter bd. 31, som omfatter breve fra årene 1809-37.

10. Udgivelsen af det nordiske tidsskrift er blandt andet behandlet af Jeppe Aakjær: Steen Steensen Blichers livstragedie bd. 2 (1904) s. 269 ff og i Tilskueren 1929.
11. Carl Magnus Ekbohrn (1807-81) redaktør af Hälsingborgsposten 1833-35, dr. 1835, redaktør af Göteborg Handels och Sjöfartstidningen 1836-50, derefter toldinspektør i Stockholm. Nu mest kendt som udgiver af en stor fremmedordbog (1868).
12. Trykt i St. St. Blichers samlede skrifter bd. 31 (1932) s. 181-183.
13. Se H. C. Andersens dagbøger bd. II, 1836-44, udg. af Sprog-Litteraturselskabet 1973, s. 6-28.
14. Blichers brev er dateret 29. sept. 1837 og trykt i Tilskueren 1929 s. 292 og Blichers samlede værker bd. 31 s. 212-213, hvor også de følgende breve kan findes.
15. Aakjær op.cit. s. 274: anmeldelse i JyllandsPosten 18. marts 1839.

Arkivalisk boskillnad mellan Sverige och Finland efter freden 1809

Martti Kerkkonen

Århundraden igenom har vid sådana fredsavtal, som kommit att gälla landavträdelser, i fördragen inryckts en artikel om arkiv. Var gång en ny gräns har sprängt fasta äldre förvaltningsområden, har parterna emellan uppstått problem vid fördelningen av arkivhandlingar. Både myndigheter och privata har råkat i svårigheter. Frågan om huru i var situation arkivmaterialet hade fördelats eller ändamålsenligare kunde ha fördelats, ävensom frågan om undan kriget evakuerade handlingars retur, ansluter sig till internationell arkivalisk problematik, samtidigt som fallen även nära berör historieforskningen.

Om arkivmaterial, som berör Finland, har funnits bestämmelser i de fördrag, som avslöts mellan Sverige och Ryssland i frederna i Nystad 1721, i Åbo 1743 och i Fredrikshamn 1809. Mest betydelsefull på lång sikt har arkivartikeln i fredsavtalet i Fredrikshamn kommit att vara. Den utgjorde den tolfte av fredsfördragets samtliga tjugoen artiklar. Otvivelaktigt uppfattades den vara till sin innebörd särskilt viktig. Som känt ålades därigenom Sverige att till ryska kejsaren överlämna »alla ägohandlingar och arkiver och andra så allmänna som enskildte documenter, planer och chartor över fästningar, städer och orter som tillfölje av närvarande tractat tillfallit kejsaren av Ryssland«. Alldeles särskilt nämndes i svenska lantmäterikontoret förvarade kartor och handlingar. Hela detta material skulle överlämnas inom sex månader eller senast inom ett år. Det område, som avträdde till ryska kejsaren, omfattade de dåtida sex länen i Finland och därtill av Västerbottens län området öster om Torneå och Muonio elvar, vartill förutom Torneå stad hörde en bit av landskapet Västerbotten och finska Lappmarken intill dess östgräns.

Ryska kejsaren hade redan, medan kriget ännu pågick, på Borgå lantdag högtidligt utlovat för Finland en särställning inom sitt kejsardöme. Av artikel 6 i fredsfördraget framgick sålunda, att kejsaren »ädelmodigt, självmant och av egen böjelse« försäkrat sina nya undersåtar en fri utövning av deras religioner, av deras egendomsrätt och privilegier. En förutsättning för att förverkliga försäkringarna till invånarna i Finland var, att man till vårt land från ämbetsverk i Sverige kunde överföra i så fullständigt omfång som möjligt det arkivmaterial, på vars rättsliga grund samhället i Finland levde och fungerade. Arkivmaterialet från Sverige var oundgängligt för att förmå organisera förvaltningen inom storfurstendömet Finland. Men då arkivartikeln formulerades, tillgodosåg man inte endast storfurstendömet administrativa behov utan även kejsardömet militära intressen.

För att emottaga och överföra arkivmaterialet för Finland utsågs en kommission om fyra personer med Åbo stads forna borgmästare Claes Sacklén som ordförande. Dessutom utsåg kejsaren en särskild person, den kände topografficeren, överstelöjtnant Otto Carl von Fieandt till att emottaga militära kartor och handlingar. Det ålåg arkivkommissionen att emottaga och avhämta de kartor och handlingar, som berörde allmän ekonomi och invånarnas rättsärenden, med andra ord de handlingar, som »kunde tjäna till upplysning vid publique verken eller röra enskildte personers rätt och fördel.« För detta uppdrag hade Finlands nytillsatta regeringskanselj låtit utarbета en rätt detaljerad utredning om vad som av svenska myndigheter borde utkrävas. Framförallt borde man från kammarkollegiet få överfört skattelängder, som berörde Finland, och övriga kronoräkenskaper ävensom skattläggningens kartmaterial alltifrån äldsta tider. Inalles äskades handlingar ur tolv myndighetsarkiv.

Medlemmarna av arkivkommissionen, som anlände till Stockholm i slutet av juni 1810, skulle fungera direkt underordnade ryska sändebudet i Stockholm. Dem ålåg inte officiella underhandlingar med svenska myndigheter. Frågan gällde ju verkställigheten av fredsfördraget mellan Sverige och Ryssland, vilket i sista hand avgjordes regeringarna emellan. Inte heller kollegierna i Sverige hade rätt att själva avgöra, vilka handlingar som i kraft av fredsfördraget borde överlätas. För överlåtelsen hade de att införskaffa k.maj:ts beslut och bifall. Intet under att för arkivmaterialets överlåtelse byråkratins kvarnar kom att mala långsamt.

Svenska kammarkollegiet hade redan 6.11.1809 av regeringen uppmanats att utsöka och avlämna till utrikesministern alla de handling-

ar, som enligt fredsfördraget skulle till ryska kejsaren utlämnas. Ordalagen i fredsfördraget voro klara, men till sin innebörd så allmänt hållna, att en ordagrann verkställighet i praktiken hade blivit orimlig. Genast från början uppstod hos svenska myndigheter mångfaldig oklarhet: först och främst från vilken begynnelse tid handlingar till överlåtelse skulle insamlas; för det andra om utöver kollegiers och andra myndigheters i tiden till Finlands inbyggare utfärdade utslag och vidtagne beslut även därtill anslutna handlingar (akter) skulle överlåtas; vidare om alltjämt akter i oavgjorda ärenden borde överlåtas; skulle expeditioner, som på grund av kriget icke kunnat tillställas, vederbörande, överlåtas; samt huru förfaras borde med handlingar, som samtidigt gällde såväl Sveriges som Finlands landområden eller invånare. Dessa frågor, som kammarkollegiet hemställt till k.maj:ts prövning, voro alltjämt oavgjorda i början av augusti 1810, då arkivkommissionens medlemmar från Åbo redan en månad otåligt väntat på att få gripa sig verket an.

Svenska regeringens inställning kom att avgjort bli influerad av den grundliga promemoria, daterad 30.7.1810, som chefen för riksarkivet, arkivsekreteraren Carl Adlersparre utarbetat för kanslistyrelsen. I den hänvisades till, huru som tidigare hade förfarits vid frederna i Nystad och Åbo, varvid ömsesidiga arkivöverlåtelser begränsats till enbart allmänna handlingar och vid Nystads freden därutöver endast under krigstid evakuerade allmänna handlingar. Oaktat i fredstraktaten i Fredrikshamn enskilda handlingar uttryckligen blivit omnämnda, ansåg svenska regeringen i brev av 13.8.1810 till kammarkollegiet, att akter i enskilda, redan avgjorda ärenden, som lågo till grund för myndigheters beslut, inte borde avstås, enär tidigare arkivöverlåtelser inte berört dylikt material. Själva utslagen i dylika ärenden hade i tiden till vederbörande blivit avlätna.

Osäkerheten om den verkliga innebörden i arkivartikeln ävensom de praktiska svårigheterna med att särskilja materialet för Finland fördröjde i hög grad själva överlåtelsen. Ryska sändebudet van Suchtelen krävde upprepade gånger genom not, att fredsfördraget ofördröjligen skulle förverkligas och svenska utrikesministern Lars von Engeström å sin sida drev på kammarkollegiet. I sitt brev 7.9.1810 skrev han till kammarkollegiets vice president, att denne bliver ansvarig, om ett dröjsmål över den utsatta tiden sätter konungen och riket i vidlyftigheter. Till föredragande kammarråd skrev han, att de från Åbo ankomne delegerade på grund av de svårigheter, som mött dem i kammarkollegiet, kommit att orsaka bryderi för svenska regeringen. »Laga

så att vi undslippa allt gräl med Ryssland«, skrev han. Från kammarkollegiets håll kunde man påpeka vad som försakat dröjsmål: osäkerhet i fråga om regeringens slutliga inställning, som från november föregående år blivit en helt annan, nu i stöd av praxis vid tidigare fredsavtal och inte i enlighet med traktatens ordalydelse. Den försiktiga inställningen hos svenska myndigheter framgår av kammarrådets upplysning, att kollegiet noga ville undvika att utlämna mera handlingar än k.maj:ts nådiga vilja kunde vara, eftersom överlåtelsen var slutgiltig, medan ett misstag i motsatt riktning däremot enkelt kunde korrigeras.

Enligt fredsfördraget hade arkivöverlåtelsen bort vara slutförd senast inom ett år, med andra ord 17.9.1810. Den till omfånget största andelen, nämligen kronoräkenskaperna från och med Gustav Vasas tid ur kammarkollegiet, hade man nära nog hunnit få överlåtna till den tidpunkten. Handlingarna lastades i lådor ombord på ett ryskt örlogsfartyg för vidare befordran till Åbo. Tre medlemmar av arkivkommissionen återvände samtidigt med handlingarna till Finland, en stannade i Stockholm för att övertaga resten av materialet. Det dröjde ännu halvtannat år. I två rater, på försommaren 1811 och 1812, transporterades till Åbo slutdelen av det överlåtna materialet. Vad föranledde dröjsmålet vid verkställigheten?

Det gällde att lösa många principiella problem på ett sätt, som tillfredsställde båda parterna. Lösningarna förutsatte såväl behandling inför regeringskonseljen i Finland som beslut av ryska och svenska regeringarna. Arkivkommissionen hade i rapport från Stockholm meddelat, att svenska myndigheter vägrade överlåta akter i avgjorda enskilda ärenden, till vilka ofta bifogats åtkomsthandlingar och övriga för parterna viktiga handlingar. På grund härav hemställde regeringskonseljen 29.1.1811 till kejsaren, att åtgärder borde vidtagas, så att intet hinder föreläge för enskilda invånare i Finland att från och med äldsta tider erhålla handlingar, som berörde dem, storskifteshandlingar i varje fall från och med 1760. För invånarna i Finland var det nämligen ganska väsentligt, att i eget land ha tillgängliga sådana till akter bifogade handlingar, ur vilka när så behövdes utredning kunde vinnas i fråga om besittningsrätt eller andra enskilda förmåner. I annat fall bleve landets invånare beroende av myndigheter inom ett främmande rike och deras goda vilja, såvitt det gällde att få fram dylika handlingar. Detta underströks i regeringskonseljens framställning. Svenska regeringen vidhöll sin principiella ståndpunkt, att akter i avgjorda ärenden i allmänhet alltjämt borde förvaras i myndig-

hetsarkiven i Sverige, så framt de icke i något särskilt mål skulle erfordras, då vederbörande kunde samma mål uppgiva. Detta blev resultatet av sakens behandling.

Speciellt besvärligt kom problemet att bli med handlingarna från det område av Västerbottens län, som anslutits till Finland. Området omfattade Torneå stad, en del av landskapet Västerbotten och finska Lappmarken. Gränsen gick längs elvar med bebyggelse koncentrerad till elvstränderna. Hemmansegorna lågo på var sin sida om elvfåran. De handlingar, som berörde detta vidsträckta område, avsett att avskiljas från Västerbottens län, funnos även ifråga om lokalförvaltningen till största delen på svenska sidan. Svenska utrikesdepartementet skrev 12.4.1811 om detta till ryska sändebudet att handlingar, som berörde gränsbor på finska sidan, så nära anslöto sig till handlingar om svenska undersåtar, att det var svårt, hart när omöjligt att skilja dem från varandra utan att alltför svårt kränka svenska undersåtars rätt. Då man vid den tidpunkten inte heller säkert visste vilka gränsbor, som skulle komma att räknas till bebyggelsen på finska sidan, var det nödvändigt att få detaljerade förteckningar över de handlingar som äskades. Samtidigt ville man utröna om inte avskrifter i stället för originala handlingar vore tillfylles.

Regeringskonseljen i Finland hade 6.5.1811 genom utlåtande i ärendet förordat, att i varje fall från och med 1789, således för en period om två decennier, »borde erhållas alla sådana högre och lägre instantiers protokoller, domar, beslut samt akter och handlingar, som i ett eller annat avseende röra inbyggarens uti ryska andelen av Västerbotten och Lappmarken jordäganderätt, de deras hemman och lägenheter emellan fastställda råer och råmärken, värkställda storskiften och ägodelningar, dem tillydande strömmar, fisken, vattuvärk och bruk, med vad i övrigt så kronans som enskildte lägenheters förmåner angå kan; likasom alla in-tecknings, lagfarts, förmynderskaps och äktenskapsförords protokoller för tio senaste år i bestyrkta avskrifter och utdrag meddelas må«. Utöver allt detta voro oundgängliga bl.a. konceptkartor jämte kartförklaringar över lantmåteriförrättningar ävensom handlingar om skattläggning och rotering.

Torneå stads domböcker voro särskilt sammanfattade och kunde överlätas i original för den tid som krävdes. I fråga om de tingslag, som i sin helhet lågo på någondera sidan av gränsen, förelåg ingen oklarhet om överlåtelse av handlingar. Men för tingslag kluvna av gränsen måste på envar sida av gränsen invånarnas rätt beaktas. För att lätta på de praktiska svårigheterna genom den nya gränsdrag-

ningen gjorde svenska regeringen en framställning till ryska regeringen om att i gränstrakten inrätta för båda rikena gemensamma domsagarkiv. Då Neder Torneå, Karl Gustaf och Över Torneå socknar, som tidigare hört till samma domsaga, vid freden hamnat på olika sidor om gränsen, föreslog Sverige ett sådant förfarande, att rättshandlingar för Neder Torneå domkrets skulle förvaras i en kista med dubbla lås och tre nycklar för vart. En nyckel skulle förvaras hos borgmästaren i Torneå, den andra hos någon person på svenska sidan och den tredje hos en av stadens tjänstemän. Kistan skulle uppbevaras såsom hitills i rådstugurätten i Torneå, där ävenledes tingen höllos. Handlingarna för Över Torneå domkrets däremot skulle uppbevaras i en kista i Över Torneå kyrka på svenska sidan. Nycklarna till denna kista skulle finnas hos lokala domhavanden, någon svensk kronoämbetsman samt hos någon tjänsteman på ryska sidan. Utdrag gäve den tjänsteman i det egna riket, som innehade nyckeln.

När detta förslag via ryska utrikesministeriet kom till regeringskonsejen i Finland för behandling 3.2. och 14.2.1812, påtalades alla de svårigheter, som komme att härröra ur uppdelningen på flere personer av det ansvar, som uppbevaringen och expedieringen av handlingar innebar. I allmänhet hade man försökt att utau sammanblandning tillgodose ryska och svenska undersåtars rättigheter, då det bl.a. varit fråga om att hålla gudstjänster, att bygga kyrkor och vägar. Såvitt handlingar icke kunde avskiljas, måste de kopieras. Detta blev också kejsarligt beslut. Ett rätt ansenligt arbete med kopiering av handlingar blev man på svenska sidan tvungen att verkställa.

För arkivkommissionen var det uttryckligen förbjudet att befatta sig med militära kartor och handlingar. Det skulle ryska beskickningen ombesörja. För uppgiften tillförordnade överstelöjtnanten O. C. von Fieandt stod ännu i svenska arméns rullor, då han som representant för ryska kejsardömet borde ha rest till Sverige. Trots att ryska sändebudet utövade påtryckning, beviljades honom inte avsked innan det för uppgiften i fråga redan hade blivit för sent.

Det blev aldrig fullföljt, att fredsfördragets arkivartikel uttryckligen helt skulle bliu efterlevd eller sålunda att ens närmelsevis alla allmänna och enskilda handlingar, som berörde Finland, skulle till Finland överförts. Detta krävdes inte heller. Avsikten var att få speciellt sådant arkivmaterial, som administrationen och det praktiska livet krävde. Lejonparten därav representerade skatte- och räkenskapsserierna från äldsta tider, kartmaterial och en mängd domstolsarkivalier. En ansenlig del kameralt material förblev oöverlåtet på grund av att

kammarkollegiets arkiv bl.a. genom eldsvådor bragts i oordning. Inalles överfördes till Finland åren 1810-1812 enligt uppskattning c. 210-220 hyllmeter handlingar. Såsom ett avsevärt tillskott till överlåtelsen ankom till Finland 1864 en omfångsrik mängd kameralt material till, men det oaktat likväl ännu inte allt det, som ursprungligen var avsett att överlätas.

Den arkivöverlåtelse, som föranleddes av Finlands skilsmässa från Sverige, är för nutida arkivmän intressant ur tvenne synvinklar, såväl i fråga om arkivvård som med hänsyn till historieforskning. Uppgiften var svår genomförd därför att det inte enbart gällde arkiv hos myndigheter verksamma inom Finland och betydelsefulla endast för vårt land, utan också till en del handlingar inom rikets centrala arkiv, som berört Finland och dess invånare. Ofta kunde dessa handlingar samtidigt mer eller mindre beröra riket i dess helhet eller vissa svenska områden eller deras invånare. Frågan gällde splittring av arkivenheter, som vuxit fram i samband med myndigheter verksamma under andra historiska förhållanden.

Vid arkivvård i våra dagar försöker man undvika att splittra arkivenheter och speciellt att skilja åt handlingar ur deras arkivaliska sammanhang enligt skiftande sakinnehåll. I allmänhet äger ju en arkivhandling sin fulla beviskraft såväl juridiskt som historiskt allena såsom en del av sitt arkiv. De tjänstemän, som det på bägge sidor ålåg att i praktiken ombesörja särskiljandet av handlingar, nödgades fästa särskild uppmärksamhet vid praktiska synpunkter. Främst valde man ut för överlåtelse tämligen stora grupper. Huvudsakligen överfördes kameralt material, som i tiden insänts från Finland till Stockholm såsom fogde- och andra kronoredovisningar för revision, vidare kartmaterial samt i övrigt sådana handlingar, som inte krävde speciella åtgärder av centralförvaltningen. Det hade naturligtvis funnits betydligt mera dylikt material, men att överföra det ansågs obehövt. Dessutom hade det medfört stora praktiska svårigheter på grund av outvecklade arkivförhållanden. Det till Finland överförda materialet kom på sätt och vis att bilda en egen helhet, om man också städse bör erinra sig, att det en gång hört samman med hela rikets arkivmaterial.

Det från Sverige till Finland överförda materialet var betydelsefullt efter fredsslutet genom att det administrativt och judiciellt garanterade en jämn kontinuitet i Finland. En fråga för sig är, vilken betydelse det hade för historieforskningen i Finland. Då man avvägde behovet av handlingar, blevo inte forskningssynpunkter anlagda. Varken för regeringskonseljen i Finland lika litet som för arkivkommissionen

kunde det ha varit aktuellt att beakta vare sig dåtida eller sentida forskares behov - lyckligtvis borde man kanske tillägga. I varje fall vore det orealistiskt att klandra dem för det. På den tiden var arkivvärden ännu inte inställd på att tjäna vetenskaplig forskning. Då forskare eller andra intresserade begynte utnyttja arkiven, ledde det ofta till att handlingar lösrycktes ur sitt ursprungliga arkivsammanhang för att sammanföras till grupper avsedda att belysa vissa speciella ämnen. Genom dylika åtgärder har forskningen åsamkats betydligt mera besvärligheter än avsedd nytta. Fredsfördragets arkivartikel med dess vidsträckta formulering hade kunnat tillstödja en anseelig splittring av arkiven i Sverige, medan man strävat att åstadkomma fördel för framtida forskning i Finland. Sådana åtgärder hade med tiden kunnat lända till irreparabelt förfång för historieforskningen såväl i Sverige som Finland.

Källmaterialet till Finlands historia under svenska tiden förefinns i våra dagar såväl i Sverige som i Finland. Flere decennier efter freden i Fredrikshamn levde man i Finland i fråga om historieforskning ännu i den föreställningen, att källorna till Finlands historia alltjämt i väsentligaste mån låg i Sverige. Det dröjde länge innan forskningen insåg det speciella källvärdet i det gamla kamerala materialet. Men sedan det väl skett, har det till Finland överförda arkivmaterialets vetenskapliga betydelse ständigt ökat. Likväl har inte värdet av det i Sverige kvarblivna materialet minskat. Vilket väsentligt problem från svenska tiden historieforskningen än tog upp, måste forskaren alltjämt även ty sig till de svenska arkivens rika material. Ensidighet och begränsning är de faror, som hotar forskning baserad enbart på källmaterialet i Finland, oaktat däri inkluderas det synnerligen rikliga materialet av kopior från Sverige i form av mikrofilmer mm. dylikt. Sveriges och Finlands gemensamma historia kvarlever alltjämt som bestående verklighet i de svenska arkiven.

Forhandlinger om norske arkiver i København etter 1814

Lajos Juhasz

Kieltraktatens artikkel 21 sa at de arkivalier i danske arkiver som vedkom Norge måtte avleveres av de danske myndigheter til kongen av Sverige innen seks måneder eller senest ett år.¹ De arkivalier det her er tale om besto ikke bare av gamle, uaktuelle dokumenter. For en betydelig dels vedkommende dreide det seg om skriftstykker som den nye norske administrasjon daglig hadde behov for. Til tross for meget alvorlige vanskeligheter i landets forvaltning kan det ikke sees at noen i 1814 forlangte at artikkel 21 skulle settes ut i livet. Etter som nordmennene ikke vedtok Kieltraktaten ville de heller ikke forhandle om dens enkelte artikler.

En annen artikkel i Kieltraktaten (art. 6) inneholdt bestemmelser om den felles dansk-norske statsgjeld. Alle regnet med at en gang måtte det føres forhandlinger om fordelingen av fellesgjelden, men ingen ville ta klart standpunkt til traktatens bestemmelse før nasjonens hovedspørsmål - uavhengighet eller union - var avgjort. Først da unionen med Sverige var vedtatt, ble gjeldsspørsmålet aktuelt.² Etter at man hadde overveiet forhandlinger om gjeldsoppgjøret, falt det naturlig å gjøre slutt på den passive holdning i forbindelse med norske arkivsakers utlevering. I det overordentlige stortings adresse av 24. november 1814 ble gjeldsoppgjøret nevnt, og tinget ba om at det samtidig også måtte bli tatt hensyn til utlevering av de offentlige dokumenter, kart, m.m. som vedkom Norge og som i fremtiden skulle bli oppbevart i norske arkiver.³ Adressen ble forelagt for kongen den 5. januar 1815, og i den kongelige resolusjon av samme dato ble stortingets ønske etterkommet.⁴

Allerede få dager etter at adressen ble vedtatt i stortinget, utnevnte kongen Severin Løvenskiold og Jørgen Herman Vogt til kommissærer

ved de fremtidige forhandlinger med Danmark.⁵ Da kommissærene ut på vårparten reiste til Stockholm for å bli utstyrt med instruks og sendt videre til København, anså den norske regjering det som sin plikt å ta hele problemet om oppgjør med Danmark under nærmere overveielse og å legge sitt syn frem for kongen. Regjeringen var klar over at det nå dreide seg om mellomstatlig politikk - et felt hvor statsrådene i Christiania ikke hadde den nødvendige innsikt - og innså derfor at kommissærene måtte få sine instruks i Stockholm. Den syntes dog å måtte sammenfatte det norske standpunkt i visse »hovedtrekk«, og dette ble gjort i statsråd den 18. april 1815. Det første punkt i regjeringens innstilling ba om at forhandlingene i København måtte innledes således at Norge fikk utlevert alle de opplysninger, dokumenter, kart m.m. som etterhvert ville bli detaljert spesifisert av departementene.⁶ Statsrådets medlemmer var sjefer for regjeringsdepartementer, og visste av daglig erfaring at landets administrasjon vanskelig kunne føres videre uten de nødvendige arkiver. Stortinget tok arkivsaken med blant forhandlingsemnene, og regjeringen stilte den øverst på saklisten. Det er lite sannsynlig at dette ble gjort av taktiske årsaker for på et emne av mindre betydning å kunne måle den ventelige forhandlingsatmosfære. Av praktisk erfaring så den norske regjering i arkivsaken et forhandlingsemne av stor viktighet for landets hele administrasjon.

I statsråd i Stockholm den 5. mai ble regjeringens »hovedtrekk« forelagt kongen. Kongen bestemte at den norske regjeringens dokument skulle tilstiles utenriksminister Lars von Engeström, som sammen med hoffkansler Gustaf af Wetterstedt skulle drøfte saken med den norske statsrådavdelingen i Stockholm. Deretter skulle det legges fram for kongen et forslag til instruks for de to kommissærer.⁷ Instruksen ble utarbeidet, og datert den 16. mai.⁸

Ifølge instruksen var hensikten med forhandlingene å bringe *alle* de saker som vedkom Norges tidligere forhold til Danmark til en endelig avgjørelse. Åtte artikler i Kieltraktaten behandlet disse forhold, men da traktaten hverken var oppfylt fra dansk side eller anerkjent av den norske nasjon kunne den ikke betraktes som forhandlingsgrunnlag. Kommissærene skulle allerede ved åpningen av forhandlingene - uten at det ble vist til Kieltraktaten - forlange utlevert de arkivalier som vedkom Norge og som da befant seg i danske arkiver. Skulle de danske kommissærer erklære at de ikke kunne anerkjenne noen annen forhandlingsbasis enn Kieltraktaten og at således dokumentenes utlevering og avgjørelse av alle de saker som skrev seg fra Norges og Dan-

marks tidligere forhold avhang av oppfyllelsen av de forpliktelser til Danmarks fordel som sto i traktaten, så burde de norske kommissærer bestemt meddele at deres instruksjer ikke var så omfattende som den danske regjering syntes å forutsette. Skulle derimot de danske kommissærer fremsette sine krav overfor Norge uten å støtte seg til Kieltraktaten, og skulle de på forhånd fatte beslutning om utlevering av de norske arkivsaker, så kunne de norske delegerte begynne forhandlingene.

Det norske standpunkt som kom til uttrykk i instruksen var at kommissærene skulle forhandle på fritt grunnlag og ikke på basis av Kieltraktaten, og at drøftelsene skulle omfatte Norges og Danmarks samtlige gjensidige forpliktelser ikke bare fellesgjelden, eller andre bestemmelser i Kieltraktaten. Det som kommissærene skulle oppnå var et fullstendig dansk-norsk oppgjør. Danmark krevde norsk deltagelse i betalingen av det tidligere fellesmonarkis gjeld; Norge ønsket at det også skulle tas hensyn til »bilandene«, koloniene og andre aktiva ved oppjøret - ikke bare statens og bankens gjeld. Arkivsakenes utlevering var satt opp som et *conditio sine qua non* for at forhandlingene i det hele tatt skulle komme i gang.

Det viste seg at det norsk-svenske opplegg ikke lot seg gjennomføre.

De norske kommissærer kom til København i slutten av mai 1815. Den svenske sendemann, generalmajor Johan Henrik Tawast, underrettet den 25. mai den danske utenriksminister, Niels Rosenkrantz, om deres ankomst. Til sin note vedla han avskrift av kommissærenes fullmakt, og anmodet om utnevning av danske forhandlingspartnere. Rosenkrantz forela 7. juni saken for kongen. Han påpekte at hverken noten fra Tawast eller fullmaktene til de svensk-norske kommissærer nevnte Kieltraktaten som grunnlag for forhandlingene. Dette kunne oppfattes som tegn på at nordmennene ville unndra seg de forpliktelser som fulgte av traktaten. Utenriksministeren fant det imidlertid betenkelig av denne grunn å nekte anerkjennelsen av fullmaktene. Han ville unngå alt som kunne hindre åpningen av forhandlingene. Fra dansk side burde man derimot både i fullmaktene og i kommissærenes instruks nevne Kieltraktaten som det eneste grunnlag for drøftelsene. Til sin innstilling vedla Rosenkrantz forslag til fullmakt, ba om bemyndigelse til sammen med finansminister Johan Sigismund von Mösting å utarbeide instruks, og foreslo tre personer til kommissærer. Kongens resolusjon av 9. juni understreket at forhandlingenes grunnlag bare måtte være Kieltraktaten, bemyndiget de to ministre til å avfatte instruks, og utnevnte til kommissærer geheimestatsminister

Ove Malling, geheimelegationsråd Fredrik Adler Pløyen og etatsråd Peter Alberg. Disse ble pålagt å gi innberetning til ministrene om drøftelsene og å innhente kongens resolusjon i hvert tilfelle som ikke var forutsett i instruksen.

Fullmakten av 12. juni 1815 bemyndiget kommissærene til å slutte en endelig overenskomst betreffende såvel artikkel 6 som enhver annen bestemmelse i Kieltraktaten. Instruksen av samme dato understreket at hensikten med forhandlingene var å dele statsgjelden mellom Danmark og Norge og å ordne alle andre problemer i forbindelse med gjelden. Bare Kieltraktaten kunne danne grunnlaget for drøftelsene, men kommisjonen burde gjøre alt for at forhandlingene til tross for partenes motstridende syn kunne komme i gang. I siste avsnitt berørte instruksen også arkivproblemet og sa: »Da i Øvrigt i de fremmede Commissariers Fuldmagt udtrykkeligen er meldet om Udlevering af de i den 21te Artikel af Traktaten omtalte...Akte m.m. saa...maatte Commissarier...uden Forbeholdenhed tilsige at hvad deraf...her maatte findes skal vorde afgivet *til sin Tid.*«⁹ Det siste ord - til sin tid - kunne neppe oppfattes anderledes enn som en veloverveiet reservasjon.

Kommissærene møttes første gang 17. juni 1815.¹⁰ Avvikelsen i fullmaktene var åpenlys: danskene ville forhandle om oppfyllelsen av Kieltraktaten, nordmennene ville løse samtlige problemer som var oppstått som følge av de to lands adskillelse. Rosenkrantz og Tawast trengte to notevekslinger for å fjerne denne vanskelighet, og resultatet ble en utvidet dansk fullmakt som gjorde det mulig for de danske kommissærer å føre forhandlinger »angaende alle Forslag som de svensk-norske Commissarier kunde have at frembringe og som kunde hidrøre fra det nu opphævede Forhold mellom Danmark og Norge«. Den utvidede fullmakt medførte endringer i instruksen, og utenriksministerens innstilling til kongen fikk - hva arkivavleveringen angikk - følgende ordlyd: »Indstilles endvidere om det maatte allernaadigst bifaldes at Commissarierne bemyndiges til hos de kongelige Collegier, Departementer og Directioner at requirere alle Documenter m.m. som vedkomme Norge, og det tillades at udlevere alt saadant til de svensk-norske Commissarier mod behørig Tilstaaelse«. Kongen, som ellers godtok hele innstillingen, noterte i margin til dette avsnitt: »Indstillingen bifaldes; dog saaledes at Udleveringen ... kun skeer *efter Omstændighederne* og efter at vore Commissarier have aftalt det Fornødne med vore Geheimestatsministre Rosenkrantz og Mösting«. Og til slutt ble kongens uttrykk »efter Omstændighederne« gjengitt i en

klarere form i den omarbeidede instruks: »Commissarierne bemyndiges til hos de kongelige Collegier...at requirere alle Documenter...som vedkomme Norge og at udlevere samme til de svensk-norske Commissarier *eftersom Omstændighederne maatte gjøre saadan Udlevering nødvendig* og efterat de have aftalt det Fornødne desangaaende med undertegnede Statsministre«. ¹¹

Utsikten til at den norske regjering innen kort tid ville få utlevert de for landets administrasjon så uunnværlige arkiver syntes ikke å være lyse. Utenriksministerens liberalitet, som ville gå med på utlevering mot kvittering, ble korrigert av kongen som ville ta omstendighetene i betraktning, og den endelige formulering gir inntrykk av at de danske kommissærer - ifølge instruksens - burde sørge for at arkivsakene skulle stå ferdige til avlevering, men at denne skulle iverksettes først når forhandlings situasjonen tilsa det ellers først etter at forhandlingene var avsluttet.

Nytt møte ble holdt den 19. juli.¹² Etter at fullmaktene var utvekslet, overrakte de norske kommissærer en skriftlig anmodning om å få utlevert fra danske arkiver samtlige dokumenter og kart som den norske administrasjon hadde behov for. På åtte lister var det spesifisert dokumentserier som da berodde ved åtte forskjellige, tidligere felles myndigheter i København. Disse var følgende: Danske Kancelli, Rentekammeret, Generaltoldkammeret, Finnanskassedireksjonen, Generalkommissariatskollegiet, Admiralitetet, Generalpostdireksjonen og Kanal-Havne- og Fyrdireksjonen.¹³ På møtet den 24. juli ble det danske skriftlige svar overrakt. De danske kommissærer erklærte seg beredte til å anmode de respektive myndigheter om å lete frem, ordne og designere de forlangte dokumentserier og å melde fra når dette var fullført. Angående kart var de danske kommissærer av den oppfatning at de svenske utsendinger, oberst Adolf Klercker og major Otto Julius Hagelstam, allerede sommeren 1814 hadde mottatt alt som kunne komme i betraktning. To lister over dette, datert henholdsvis 4. juli og 18. august 1814, ble forelagt de norske kommissærer. I forbindelse med regnskaper og regnskapsbilag, som fra norsk side var forlangt utlevert, ble det muntlig fremholdt at i løpet av forhandlingene kunne det bli behov for samtlige regnskaper frem til 31. desember 1813, og under hensyn til dette måtte regnskapene først underkastes revisjon.¹⁴ De norske kommissærer gjentok innholdet av sitt brev av 19. juli, og forbeholdt seg retten til senere å legge frem et skriftlig svar.¹⁵ Dette svar er datert 26. juli. Den norske delegasjon gjentok i brevet sin anmodning om utlevering av spesifiserte arkivsaker, og erklærte seg

rede til å motta delleveringer etter som myndighetene ble ferdige med de nødvendige forberedende operasjoner. Angående revisjon av regnskapene inntok de norske kommissærer det standpunkt at de tidligere fellesmyndigheter hittil hadde foretatt regnskapsrevisjon etter ordre fra kong Frederik VI som norsk konge, og at nå - etter at den danske konge hadde frasagt seg den norske krone - måtte det være norske myndigheters plikt å undersøke norske undersåtters ansvar. Etter norsk oppfatning var utlevering av regnskaper helt uavhengig av forhandlingene om den felles statsgjeld.¹⁶

Etter denne første meningsutveksling underrettet den norske delegasjon utenriksministeren den 27. juli om forhandlingenes gang. Særlig viktig var det å meddele at ifølge dansk oppfatning hadde svenske utsendinger allerede sommeren 1814 mottatt samtlige kart som det kunne tenkes Norge hadde krav på.¹⁷ På møtet 8. august overleverte de norske kommissærer ytterligere syv lister i tillegg til fortegnelsene av 19. juli. Denne gang var følgende institusjoner berørt: Danske Kancelli, Rentekammeret, Generaltoldkammeret, Generalkommissariatskollegiet, Commercekollegiet, Generalpostdireksjonen og Direksjonen for Universitetet og de lærde Skoler.¹⁸ De danske kommissærer lovet at i likhet med det som var skjedd forrige gang skulle listene bli sendt videre.

En hel måned gikk etter forhandlingenes begynnelse uten at den norske delegasjon hadde oppnådd noe i arkivsaken. Kommissærene måtte bak dette se en tilsiktet dansk forhandlingstaktikk. Overfor regjeringskretser i Christiania ga Løvenskiold helt åpent uttrykk for dette syn. I sitt brev til det 2. departement skrev han den 17. august følgende: »Erholdelse af de herværende norske Archivsager har været den første og er fremdeles en vedvarende Gjenstand for vore Underhandlinger med de kgl. danske Commissairer. Disse have ikke ubetinget afslaaet vore Anmodninger om bemeldte Archivsagers Udleverelse, men endnu mindre til denne Stund bifaldt dem; og er det ikke utroligt at de norske Archivsagers Udleverelse eller Tilbageholdelse fra dansk Side endeligen vil dependere af: hvorvidt en venskabelig Opgiørelse, betreffende Stats- og Bankgjelden, mellem den svensk-norske og den danske Stat vil kunne opnaaes eller ikke.»¹⁹

I de følgende uker utfoldet den norske delegasjon en utrettelig virksomhet i arkivsaken. Den 18. august henviste den til brevene av 19. og 26. juli samt 8. august, og gjentok anmodningen om snarest mulig avlevering av samtlige tidligere omtalte arkivalier. Samtidig kompletterte den i særskilt brev de to tidligere rekvisisjoner med ytterligere åtte

mer eller mindre omfattende poster. Noen større forhåpninger næret imidlertid ikke de norske kommissærer; den skriftlige og særlig den personlige kontakt med de danske forhandlingspartnere ga ingen grunn for det. I brev av 24. august berettet de til utenriksminister Engeström i følgende ordlyd: »Efter de Danske Commissariers mundlig Ytringer holde vi os forvise om at deres Hensigter ikke at afgive Archivsagerne forinden de erfare at vi, naar de fremsætte deres Forslag angaaende Statsgjelden i det Hele, bifalde den Grundsætning hvorfra de ville udgaae. Imidlertid skulle vi fremdeles benytte de Anledninger der maatte tilbyde sig til for de danske Commissarier at beklage os over at vore Andragender henligge uden at de derved foretage noget Alvorligt«. ²⁰ Og den neste anledning bød seg to dager senere da de igjen minnet de danske kommissærer om at de foreløpig ikke hadde fått underretning om »at noget Kart eller Document skulle kunne modtages«. ²¹ Endelig den 28. august forelå to brev hvor det danske standpunkt klart ble lagt frem. I det ene ble det meddelt at de respektive myndigheter var tilskrevet, og at man ventet på svar. »Imidlertid bære vi« - skrev de danske kommissærer, »ingen Tvivl om at det Fornødne der forberedes ved at samle, ordne og designere; og ere vi af den Formening at *da Afleveringen skeer fra os, skeer den bedst paa eengang og da til den tid naar de Gjenstande som fra vor Side ere satte under Omhandling komme til Afgjørelse*«. ²² I det andre brev gjendrev de danske forhandlere de norske argumenter i forbindelse med regnskaps-sakens revidering, og nektet avlevering før oppgjør i gjeldssaken. De norske utsendinger sendte rapport om de danske meddelelser til Engeström hvor de konkluderte: »Det er upaatvileligt at de under disse Gjenstande forstaae Stats- og Bankgjelden«. ²³ Ikke desto mindre fortsatte de ufortrødent i et nytt brev den 4. september sine purringer som om de ikke hadde oppfattet den riktige mening med det danske svar. De ønsket at »Afleveringen af de forlangte Archiv Sager maatte skee efterhaanden, da de ere nødvendige for Norges Administration og da den til deres Afhendelse bequemme Aarstid ellers turde hengaae ubenyttet«. ²⁴

Den umiddelbare virkning dette skritt frembragte var en erklæring fra dansk side som på nytt sammenfattet det danske syn og som ble gjengitt i Løvenskiolds rapport av 7. september: »De danske Commissarier vedblev den Paastand som de grundede paa Kieler Tractaten: at Hans Majestet bør deltage i den danske Stats Debet uden at have Del i dens Credit, at Cassebeholdninger og Skatte Restancer i Norge ved 1813 Aars Udgang tilhøre Kongen af Danmark og at for at udfinde

disse de norske Regnskaber til benævnte Tid bør revideres og decideres i Kjøbenhavn og først derefter afleveres, hvorhos de erklærede at *heller ikke de øvrige Archiv Sager kunne blive afleverede førinden vi blevne eenige om den danske Stats og Bankgjelds Deeling.*«²⁵

Løvenskiold som etter hvert følte den rollen han hadde fått seg tildelt lite behagelig, og som allerede tidligere ønsket å kunne være mindre forsiktig og kunne føre et mere bestemt språk, lengtet etter å kunne åpne alvorlige forhandlinger, og ba om å bli gjort kjent med betingelsene for dette. Engeströms svar av 15. september gjorde ikke oppgaven lettere for de norske forhandlere. Hverken i arkivspørsmål eller når det gjaldt regnskapenes revidering endret han på kursen da han hevdet: »¹⁹ att de begärta Handlingarnes utlefverande är en från alla andra Underhandlingsämnen aldeles skiljaktig och af dem oafhändig sak. Konungen af Danmark är pliktig at lämna handlingarna åt dem de tilhöra. De hafva endast varit uti Dess förvar så länge han var Konung uti Norrige. De äro honom numera till ingen nytta därest han icke, hva vi äro långt i från att tro, formodar sig kunna bruka dem att chicanera sina grannar. ²⁰ Norrigs fordna inkomster tillhörde icke Konungen af Danmark såsom dansk utan såsom norsk Konung. Då Danmarks Envåldsherre afsade sig all rätt til norska kronan trädde norska Regeringen uti Dess ställe och bör således granska räkningarna och upptaga inkomsterne för 1813«.²⁶

Etter dette hadde Løvenskiold ikke noe annet å gjøre enn den 19. september igjen å be de danske forhandlingspartnere om en bestemt erklæring i arkivspørsmålet inklusive regnskapene. Danskene henviste til sitt brev av 28. august, men lovet allikevel nærmere svar innen kort tid.²⁷

Etter å ha mottatt det norske brev av 4. september innberettet nemlig de danske kommissærer saken til utenriks- og finansministrene for å høre om »det maatte være noget imod at man vedbliver at holde tilbage med Archiv Sagerne Udlevering indtil de Gjenstande komme til Afgjørelse de fra dansk Side ere satte i Bevægelse«.²⁸ Denne rapport av 11. september ble av ministrene foredratt for kongen. Den kongelige resolusjon av 15. september fastslo »at Commissariernes Fremgangsmaade og Formening i henseende til Archiv-Dokumenters Aflevering paa eengang og til den Tid naar de vigtigere Gjenstande som fra dansk Side ere satte i Bevægelse komme til Afgjørelse, findes at være aldeles rigtige«.²⁹ Som svar på det norske brev av 4. september erklærte de danske kommissærer i møte holdt den 21. samme måned at forberedelsene til arkivavleveringen var i gang, men at de ikke var bemyndiget til

å avlevere anderledes enn alt på en gang etter at partene var blitt enige i gjeldsoppgjøret.³⁰

Det eneste resultat de gjentatte norske purringer førte til besto i at den danske oppfatning klart kom frem: først enighet i gjeldsdeling, deretter alle andre bestemmelser i Kieltraktaten. Ethvert norsk forsøk ble avvist av en konsekvent dansk holdning. Etter 21. september var ikke noe annet å vente enn at de norske kommissærer måtte innse at det var nytteløst å fordre avleveringen av arkivsakene.

Men nei. Omtrent på samme tid dukket det opp et forhandlingssement som ga anledning til igjen å ta opp arkivspørsmålet og koble det sogar sammen med en annen artikkel i Kieltraktaten. Artikkel 24 i nevnte traktat bestemte at danske krigsfartøyer som i januar 1814 befant seg i Norge uhindret skulle kunne seile tilbake til Danmark så snart årstiden tillot det. Sverige anerkjente Danmarks rett til disse skip, men ville også underrette den norske regjering derom, og dermed oppsto vanskeligheter. Norge gjorde påstand om eiendomsretten til noen av disse fartøyene, det ble forhandlet, og forhandlingene ble avbrutt i slutten av mai 1815. Rosenkrantz medga at eventuelt enkelte av skipene kunne forbli i Norge, men ellers ville han få alle de andre levert tilbake, og ba kommissærene å meddele den norske delegasjon dette. Hans brev av 20. september til de danske kommissærer endte med følgende setning: »Endelig må jeg tilføie at ny Udlevering af de herfra forlangte Archiv Sager Norge vedkommende ikke kan finde Sted førend dette Punkt er afgjort paa en for Danmark tilfredsstillende Maade«. ³¹ Løvenskiold innberettet naturligvis til Engestrøm om de danske krigsfartøyer, og utenriksministeren kom den 7. desember tilbake til dette spørsmål. På samme måte som Rosenkrantz koblet også han sammen skipenes og arkivsakenes utlevering. Han syntes at i tilfelle kongen bestemte seg for å frigi de krigsskip som måtte erkjennes som dansk eiendom burde også de norske arkivsaker avleveres. Dermed ville to bestemmelser i Kieltraktaten bli tatt til følge - adskilt fra de alminnelige forhandlinger om gjeldsoppgjør. ³²

Løvenskiold tok på nytt opp arkivsaken i brev av 31. desember. Han tok utgangspunkt i den danske avvisning av 21. september. Han hadde innberettet den til sin konge som ga ham ordre om å gjenta anmodningen om arkivenes avlevering. Han måtte appellere til kongen av Danmark og gi uttrykk for sin konges håp om en gunstig avgjørelse. Og dette så meget mer »som Norges Eiendomsret til Archivsagerne er uomtvistelig og som sammes Overleverelse lige saa vel kan adskilles fra den almindelige Opgjørelses Sag som Overleverelsen af de i norske

Havne beliggende Krigsfartøier som vil blive erkiendt for at være dansk Eiendom, hvortil Hans Kongl. Majestæt har erklæret sig beredvillig«. ³³

De danske kommissærer rapporterte til ministrene den 22. januar 1816 og fremhevet at det nå var inntrådt en vending i arkivspørsmålet. Hittil hadde de norske utsendinger forlangt avlevering uten andre motiver enn at arkivaliene var høyst nødvendige for Norges administrasjon og uten at det hadde vært tilbudt noen motytelse for arkivene. Nå framsatte de etter den svenske konges ønske anmodningen, og tilbød de danske krigsfartøyer mot de norske arkiver. Ikke desto mindre kunne de danske kommissærer vanskelig medgi at de to problemer kunne løses samtidig. Mens arkivene stort sett lå ferdige til avlevering var flere momenter uklare i forbindelse med skipene. Det fantes ikke noen sikkerhet for at etter arkivenes avlevering ville også skipene bli frigitt slik som Danmark syntes å ha krav på. Dessuten ville kommissærene nødig miste arkivsakene, men helst fortsatt »bruge dem som *et Middel til at fremskynde Afgjørelsen af Statsgjeldens Deeling*, med hvilken de svensk-norske Commissarier ikke hastet«. Kommissærene foreslo at det danske svar burde understreke Danmarks beredvillighet til å fremme og avslutte forhandlingene. Fra dansk side ville man gjerne se både norske arkivsakers og danske krigsfartøyers tilbakelevering. Men etter dansk oppfatning var det mer passende at først skulle forhandlingene om hele Kieltraktaten være tilendeført og deretter de enkelte bestemmelser forsøkt satt ut i livet.

Ministrene ville ikke sette opp krigsfartøyenes tilfelle mot arkivspørsmålet. Så lenge beløpet av fellesgjelden og forholdet i gjeldsdelingen ikke var bestemt ville de ikke uttale seg om særskilte artikler. Ut fra dette ble deres utkast til kongelig resolusjon formet, og dette ble uforandret bifalt av kongen den 7. februar. Det danske svar på Løvenskiolds henvendelse av 31. desember lød slik: »Ligesom militære Archivsager Norge vedkommende var allerede i Aaret 1814 herfra blevne udleverede... saa skulle ogsaa alle endnu her beroende og Norge betreffende Archivsager, som man til det Øyemed lader samle og ordne, uden Forbehold vorde udleverede, naar til Opfyldelse af Kieler Fredstractaten - hvortil fra Hans Svenske Majestæts Side endnu det vigtigste ventes biederaget - den danske Statsgjeld er af de dertil beskikkede Commissarier bleven bestemt og Deelingsforholdet er af kongen af Sveriges Commissarier bleven vedtaget og erkiendt«. ³⁴

For annen gang avviste en dansk kongelig resolusjon norsk henvendelse om avlevering av arkivsaker. Intet argument og tilsynelatende

heller ingen motytelse kunne rokke den danske forhandlingspolitikken: arkivavlevering i sin tid og denne tiden ville først komme etter at det viktigste problem - gjeldsoppgjøret - hadde fått en tilfredsstillende løsning.

I mellomtiden sendte kommissærene videre de fortegnelser som var blitt overrakt dem 19. juli, 8. og 18. august til de respektive kollegier og kontorer. Samtlige svarte innen utgangen av året. Enkelte av dem var både i stand og villige til å avlevere alt i henhold til rekvisisjonene, andre hadde nok noen innvendinger - i første rekke i forbindelse med regnskapssaker. Kommissærene henla svarene med slike bemerkninger i journalen som »tjener til Efterretning« eller »til Observation«. ³⁵

Kontakten mellom delegasjonene svekkedes med tiden. Etter 21. september 1815 holdt de intet møte, men vekslet bare skriftlige noter. I begynnelsen av oktober forlot Vogt København. ³⁶ Løvenskiold førte forhandlingene alene, men etter det andre kongelige avslag i februar 1816 foretok han intet for arkivene. I midten av mai reiste også han tilbake til Norge. Hans etterfølger, justitiarius Jens Christian Berg, måtte oppholde seg lenge i København før han en av årets siste dager fikk sin fullmakt. ³⁷ I 1816-1817 sto forhandlingene nesten helt stille. Fra svensk-norsk side gjorde en viss forhalingstaktikk seg gjeldende. Det ble klart at partene vanskelig kunne bli enige, og at en avgjørende vending i forhandlingene måtte komme fra stormaktenes side. De ville forlange oppfyllelsen av Kielfredens bestemmelser. Spørsmålet var bare hvordan de ville vurdere de oppståtte vanskeligheter ved utførelsen. Og fra svensk-norsk side ventet man her en gunstig endring i den internasjonale situasjon.

Av og til ble det fra ulike kontorer i Norge sendt forespørsler til de norske kommissærene i København med anmodning om å skaffe frem dokumenter til enkelte konkrete saker. I hvert tilfelle ble henvendelsen oversendt de danske kommissærer. Den danske reaksjon var skiftende. Noen ganger ble de ønskede arkivalier stilt til disposisjon, men som oftest - særlig når det gjaldt større saker eller typesaker - ble intervenasjonen avvist. Som eksempel kan nevnes de norske postkontorers be- regninger over betaling til postbønder »for befordrede ekstraposter og estafetter i forskjellige år under den siste krig«. De nødvendige regnskapdokumenter berodde ved Generalpostdireksjonen, og bøndene kunne ikke få utbetalt sine penger. På forespørsel kunne de danske kommissærer den 5. september 1817 forsikre sine norske kolleger om at beregningene samt bilag var samlet og ordnet, og at såvel de som alle andre Norge betreffende arkiv- og regnskapssaker ville bli avlevert

- i sin tid. Hva dette tidspunktet angikk henviste de til det kjente brev av 22. februar 1816.³⁸

Fra august 1817 overtok statssekretær Poul Christian Holst forhandlingene og i oktober reiste J. C. Berg tilbake til Norge.³⁹ Fra midten av 1818 ble forhandlingene i gjeldssaken intensivert. Dette økte Danmarks forståelse for den norske statsadministrasjonens vanskeligheter, og førte - en sjelden gang - til rørende resultater. Holst måtte for eksempel den 2. november 1818 gjenta ønsket om å få utlevert de to siste års overformynderiregnskaper og en del dokumenter som vedkom norske glassverk. Det gjaldt her kontroll over umyndiges penger og klarlegging av betingelsene for private forpaktere av de norske glassverk. De samme saker var fra norsk side allerede tidligere i 1818 forlangt utlevert, men Danmark så den gang ingen grunn til »at vise Føjelighed til den begierte Undtagelse« fra prinsippet: avlevering i sin tid og under ett. Holsts note måtte først underkastes utenriks- og finansministrenes »bedømmelse« og så kongens avgjørelse. Kommissærene nevnte i sin innberetning at siden det siste avslag i arkivsaken hadde det norske standpunkt i gjeldsspørsmålet nærmet seg det danske, men at alt allikevel foreløpig var usikkert. Ministrene kunne etter tidligere praksis i liknende tilfeller neppe gjøre noe annet enn å innstille henvendelsen til avvising. Derimot tillot kongen denne gang å oppfylle en del av det norske ønsket: glassverkdokumentene fikk lov til å passere den så strengt avspærrede danske grense til Norge. Og kommissærene benyttet anledningen til å presentere dette bevis på medgjørighet på følgende stillferdige måte: »Det vil være os særdeles kjært at kunne, jo før jo hellere see udleveret alle de tilbageværende Regnskabssager og Archivdocumenter Norge vedkommende; og da man nu fra den svensk-norske Regjerings Side synes at ønske Opgjørelsesforhandlingerne forkortede ved at enes om en rund Sum, hvorover man fra dansk Side have ytret sig saa billigen som mueligt, saa staaer det i den svensk-norske Regjerings Magt, ved et samtykkende Svar i Hovedsagen, at afgjøre naar berørte Regnskabssager og Archivdocumenter alle kunne udleveres. For imidlertid at give et Beviis paa hvormeget man ønsker at vise al muelig Beredvillighed ere vi bleven bemyndigede til at foranstalte, at Documenterne de norske Glasverker vedkommende, kunne vorde overleverede naar det maatte være beleiligt.«⁴⁰

Var den danske avgjørelse for glassverksdokumentenes vedkommen- de gledelig, så virket den negative holdning i spørsmålet om overfor- mynderiregnskapene desto mer forstemmende, og Holst beklaget i

møtet den 5. februar 1819 at de danske kommissærer hadde anvendt en forholdsregel som ikke syntes forenlig med kong Frederiks alminnelig kjente rettferdighet. Skulle den betraktes - fortsatte han - som en represalie var den formodentlig uberettiget og den var så meget hårdere etter som den hovedsaklig rammet private og sogar umyndige. Mot dette ble det av de danske kommissærer fremholdt at også den trykkende byrde av den udelte statsgjeld burde tas i betraktning hvis forrentning belastet samtlige danske undersåtter.⁴¹

Omtrent på samme tid skjedde den avgjørende vendingen i det dansk-norske gjeldsoppgjørs historie. Danmark klaget til stormaktene over den svensk-norske holdning, og fant gehør. Først sendte stormaktene enkeltvis noter til Karl Johan; til slutt drøftet de spørsmålet om Kieltraktatens fullførelse på konferansen i Aachen. Danmark vant stormaktenes støtte; Karl Johan ble tvunget til å oppfylle Kielfredens bestemmelser. Nå var han bestemt på å handle raskt. Etter at han sommeren 1819 fikk den norske regjering til å godkjenne det beløp som var fastsatt som Norges del i fellesgjelden kunne det den 1. september 1819 underskrives en konvensjon i Stockholm.⁴²

Stockholmkonvensjonens artikkel 8 bestemte at artikkel 21 i Kieltraktaten snarest mulig skulle settes ut i livet.⁴³ Men da det for visse problemers vedkommende måtte utarbeides en »spesiell og endelig oppgjørelsesakt« nektet Danmark å ta opp arkivspørsmålet inntil forhandlingene om oppgjørsakten var tilendebragt.

Holst brukte tiden i mellom til grundig å forberede avleveringen. Han skrev den 28. november 1819 til Finansdepartementet og ba om å få definitivt meddelt hva som var ønsket utlevert og hvorledes arkivaliene skulle sendes.⁴⁴ Departementet viste til de fortegnelser som allerede i 1815 var blitt tilsendt kommissærene, men utarbeidet allikevel nye lister på grunnlag av de opplysninger som var levert av Holst selv og andre departementer.⁴⁵ Disse lister ble tilsendt Holst den 22. februar 1820.⁴⁶ De nye fortegnelser representerte ikke noen vesentlig utvidelse av de tidligere norske ønsker (19. juli, 8. og 18. august 1815). Enkelte poster ble nøyaktigere beskrevet og særlig komplettert med regnskapsaker, noen få nye poster ble tilføyet og som helt nye institusjoner ble Departementet for udenrigske Sager, Finansdeputationen og Karantænedireksjonen tatt med. Fortegnelsene ble den 8. april 1820 presentert de danske kommissærer,⁴⁷ men de lot dem ligge en god stund, og først 19. og 22. juli besørget de dem videresendt til de respektive myndigheter.⁴⁸

Våren 1820 avsluttet kommissærene arbeidet med oppgjørsakten.

Den ble ratifisert og de ratifiserte eksemplarer ble 13. mai 1820 utvekslet. Tiden var endelig kommet for utføring av de enkelte artikler i Kieltraktaten. De danske kommissærer syntes at tidligere kongelige resolusjoner som bestemte at arkivavlevering kunne skje etter at det i gjeldsoppgjøret var blitt oppnådd enighet nå kunne oppfattes som fullmakt til avlevering.⁴⁹ Allerede 17. mai fikk Holst brevi manu overlevert de overformynderiregnskaper med bilag som de norske kommissærer i 1818 gjentatte ganger hadde bedt om. Samme måned mottok han kjøpstadsregnskaper med bilag og fortegnelser over sluttede og avsluttede skifter. I begynnelsen av juni fulgte kausjoner for norske toll- og komsumpsjonsembetsmenn.⁵⁰

De danske kommissærer førte sommeren 1820 en utbredt korrespondanse med så å si samtlige danske sentrale arkivinstanser. Myndighetenes tidligere svar i forbindelse med de norske rekvisisjoner i 1815 som hittil bare hadde tjent til etterretning ble nå tatt frem, og sammen med Holsts siste fortegnelser ble den ene etter den andre behandlet. De faktiske avleveringer kom i gang for alvor først høsten 1820. I to puljer sendte Holst senhøstes 385 sekker med arkivalier til Christiania. Disse ble våren 1821 fulgt av ytterligere 70 sekker. Forsendelsene inneholdt arkivalier fra samtlige forespurte instanser. Det kan ikke sees at den norske kommissær hadde sammenholdt de avleverte arkivmasser med fortegnelsene som representerte det norske ønsket. Vanligvis ble Holst underrettet om at så og så mange pakker fra den og den institusjon var klare til avhenting. Så sendte han sine disposisjoner til skipperen og etter mottagelsen kvitterte han på den originale avleveringsliste, mens han kunne beholde en kopi som følgeskrivelse. Disse fulgte med arkivaliene til Christiania.

Holst regnet med at etter at stort sett alt var blitt avlevert i henhold til de norske rekvisisjoner ville de danske kommissærer komme med en anmodning om en erklæring om at det nå fra norsk side ikke ville bli stilt ytterligere krav. Han ba om instruks for et slikt tilfelle.⁵¹ Spørsmålet ble av Finansdepartementet forelagt for kongen, og resolusjonen av 22. september 1820 forlangte at den norske kommissær skulle gi uttrykk for ønsket om å kunne motta - utover det hittil rekvirerte og allerede mottatte - alle norske arkivalier som på det tidspunkt fremdeles var oppbevart i danske arkiver.⁵² I brev av 18. oktober meddelte Holst de danske partnere at han var blitt bemyndiget til »å fordre og motta alle de Documenter som i de danske Archiver maatte forefindes og ansees at vedkomme Norge«. ⁵³ De danske kommissærer tvilte på at »en alminnelig avlevering« kunne finne sted vinteren 1820-1821.

Dels tillot ikke årstiden arbeidet i arkivenes magasiner, dels måtte det som skulle avleveres først ordnes og designeres, og dette arbeidet kunne på grunn av den store mengde av regnskapsaker ikke ventes avvirket før august-september 1821.⁵⁴ Etter at Holsts anmodning den 11. januar 1821 var blitt sendt videre til de respektive arkiver svarte en del av dem (Admiralitetets- og Kommissariatskollegiet, Finansdeputasjonen, Karantænedireksjonen og Direksjonen for Universitetet og de lærde Skoler) at de intet mer hadde, mens de andre (Danske Kancelli, Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Commercekollegiet, Generalpostdireksjonen, Generalkommissariatskollegiet, Departementet for udenrigske Sager) lovet å følge opp også denne - for enkeltes vedkommende femte - rekvisisjon.

Holst møtte siste gang i kommisjonen den 11. januar 1821, og forlot København i samme måned. Hele året 1821 sto avleveringen stille; den norske regjering holdt ikke en utsending i Danmark bare for arkivalienes skyld. Men saken var ikke definitivt avbrutt; ved første anledning ble den igjen tatt opp. Denne gang gjaldt det deling av den tidligere dansk-norske Enkekasses midler. Artikkel 6 i oppgjørsakten foreskrev forhandlinger om den, og regjeringen fant det praktisk at den som ville representere Norges interesser i Enkekassesaken også skulle få fullmakt til å motta »de endnu manglende Archivsager«.⁵⁵ Til norsk kommissær ble denne gang professor Jacob Keyser utnevnt, og fullmakten ble utstedt den 24. november 1821.⁵⁶ Keyser misjon ble forbedret av utenriksministeren i Stockholm og den svenske sendemann i København, og før avreisen ble han informert av Holst om alt det som tidligere hadde vært foretatt.

Keyser hadde etter all sannsynlighet aldri hatt med arkiv å gjøre, og i begynnelsen virket han uerfaren og usikker. Han syntes at det var en overveldende mengde av gamle papirer som fremdeles ventet på transport til Norge, og han var ikke overbevist om at de var verd all den møye og omkostning forsendelsen ville medføre. Han henvendte seg til Finansdepartementet med sin tvil.⁵⁷ Og departementet delte langt på vei hans mening.⁵⁸ Keyser skrev om »lidet vigtige Documenter, saasom Fogedregnskaber, Toldregnskaber, osv.« og departementet nært ingen tvil om »at en stor Deel af de Archivsager, Norge vedkommende, og som nu beroe i de danske Archiver, ere af liden eller ingen Værdie«. I en regjeringsinnstilling ble det derfor foreslått at Keyser skulle ta imot alt som ville bli tilbudt fra dansk side - med unntagelse av regnskaper med bilag fra før 1800. Men han burde forlange sikkerhet for at »saafremt i noget sjeldent Tilfælde Oplysning maatte attraaes,

hvilken af et ældre Regnskab skulde kunne erhverves, den danske Regjering vil findes redebon til at lade Vedkommende meddele den attraaede Underretning«. Og denne innstilling ble bifalt ved kongelig resolusjon av 29. mars 1822.

Det var sent på vårparten at Keyser tok kontakt med den danske kommisjonen som i 1822 besto av de samme tre medlemmer som ved forhandlingenes begynnelse i 1815. Han anmodet om å få anledning til å orientere seg om hele den samlede arkivmassen: han ville gjerne danne seg et bilde av dens innhold og omfang. Dessuten nevnte han enkelte arkivalier som man i Christiania gjerne ville få tilsendt. Blant dem fantes tre håndskrifter: den Røde Bok, Kalveskinnet og Hamar stifts jordebok.⁵⁹

Etter hvert som Keyser ble bedre kjent med oppgaven, fikk han også større forståelse for betydningen av hele arkivavleveringen, og i juni foreslo han overfor Finansdepartementet at regnskapssaker fra før 1800 skulle tas imot og oppbevares i Norge.⁶⁰ Han anså det nå som sin plikt å gjøre regjeringen oppmerksom på at »flere i statsbestyrelse kyndige menn i København« hadde forsikret ham om at man av de gamle regnskapssaker før året 1800 kunne skaffe seg opplysninger som man forgjeves ville søke annetsteds. Især Zahlkasseregnskaper og dels også fogedregnskaper ble nevnt som de viktigste. Han syntes at man burde ta imot alt som ville bli tilbudt så meget mer som de arkivalier som det nå ville bli gitt avkall på ellers straks ville bli tilintetgjort på grunn av plassmangel. Den 19. juni 1822 bestemte så en ny kongelig resolusjon at Keyser skulle overta og videresende alt og at arkivaliene senere skulle gjennomgås her hjemme med henblikk på en eventuell kassasjon.⁶¹

Avleveringen begynte i midten av juni med saker fra Generalkommissariatskollegiet, Generalpostdireksjonen og Generalforstamtet, i alt 37 sekker og 15 kasser. Den fortsatte i midten av juli da 424 sekker fra Rentekammeret og Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet ble sendt av gårde. Ytterligere 251 sekker med arkivalier fra Rentekammeret dannet i midten av august tredje pulje. Departementet for udenlandske Sager og Danske Kancelliet sluttet i november rekken av avleveringene med ca. 50 sekker.

På møtet den 26. november 1822 meddelte de danske kommissærer at ikke en eneste av de ved den forrige anledning omtalte jordebøker kunne avleveres fordi to av dem var ukjente og den Røde Bok ikke var i dansk statlig arkiv, men var innlemmet i en privat samling. Deretter fremla Keyser nye krav på de såkalte norske tegnelser og på det ori-

ginale manuskript av Christian den 5's norske lov.⁶² Det tok lang tid før kanselliets svar i disse to poster forelå og kommissærene var i stand til å fremsette resultater. Dette skjedde på det siste møte den 15. april 1823.⁶³ Tegnelsene inneholdt avskrifter av saker som vedkom ikke bare Norge, men også Island, Færøyene, Grønland og Bornholm og kunne ikke avleveres i den tilstand de da befant seg. Å sortere ut de avskrifter som bare angikk Norge syntes å være et tidsspillende og unyttig arbeide da Norge tidligere hadde mottatt konseptene. Her ble svaret negativt. Det originale manuskript av Christian den 5's norske lov befant seg i Gehejmearkivet. Men da loven var i kraft på Island og Færøyene og »in subsidium« var gjeldende ved de egentlige danske domstoler kunne det originale manuskript - etter udenrigsdepartementets vurdering - ikke utleveres. Keyser ble tilbudt og overlevert en i Gehejmearkivet oppbevart »praktfull avskrift«. Til slutt kom Keyser med følgende erklæring: »Da det unægteligen kan tænkes mueligt at der endnu hist og her i de danske Archiver kunde henligge Documenter som skulle udleveres til Norge saa maatte han forbeholde Norge dets ret til at erholde deslige Documenter udleverede«. Med denne erklæringen ble de første forhandlinger om norske arkivalier i danske arkiver avsluttet. De hadde vart i åtte år.

Etter 1814 savnet den nye norske administrasjon en god del av saksdokumentene som trengtes til det daglige arbeide. Tilbakeføring eller utlevering av norske arkiver fra København skulle opprinnelig ha vært et middel til å sikre den normale gang i Norges forvaltning. Det var denne administrasjon som ønsket arkivavlevering. I begynnelsen tenkte man ikke på historiske dokumenter; det fantes ingen sentral arkivinstitusjon, ingen arkivar som skulle ha hevdet Norges interesser etter 1814 på dette felt.

Helt fra første øyeblikk var arkivproblemet forbundet med spørsmålet om deling av fellesgjelden. Norge ville bruke forhandlingene om gjeldsoppgjøret til å kreve de norske arkiver avlevert, men uten at man ellers ville se noen sammenheng mellom de to problemer. Danmark ville i første rekke drøfte gjeldsoppgjøret, og betraktet fra begynnelsen av arkivutleveringen som et middel til å fremme sine synspunkter i forhandlingene. Det var ikke vanskelig å se hvor meget det var om å gjøre for Norge å få enkelte arkivserier tilgjengelige, og Danmark utnyttet denne anledning konsekvent og uten hensyn til motpartens argumentasjon og faktiske nød. Det eneste moment som kunne ha forandret det danske standpunkt ville ha vært en større imøtekommen-

het fra svensk-norsk side i gjeldsspørsmålet. Karl Johans sannsynligvis ikke helt frivillige forhalingsstaktikk i gjeldsoppgjøret var ikke egnet til å fjerne usikkerheten ved drøftelsene; den styrket bare en viss mistillit og irritasjon hos forhandlingspartneren. Utsikten til en overenskomst ble ikke lysere under slike forhold. Danmark nektet å vise forståelse overfor den norske administrasjonens vanskeligheter, og denne holdning stivnet så til at man til slutt avviste arkivutlevering selv mot tilsvarende motytelse fra Norges side.

Karl Johans politikk hadde båret frukt; i seks år slapp Norge å betale renter og avdrag, og selve landets del i fellesgjelden - tre millioner - ble fastsatt forholdsvis lav. Men da det etter fem års forhandlinger åpnet seg vei til de norske arkiver var forholdene forandret i Christiania. Norges administrasjon hadde da de vanskelige begynnelseårene bak seg. Mange oppgaver ble løst uten bruk av de dokumenter som berodde i København, og de fleste saker trengte i 1820 ikke dokumentasjon fra eldre arkiver: i de siste fem år dannet det seg hos de norske sentralmyndigheter et nytt arkiv. Behovet for de norske arkiver i København var i 1820 ikke så stort som det hadde vært i 1815 og interessen for dem var i tilsvarende grad avtatt. Forståelsen for betydningen av arkivaliene som historiske dokumenter var liten blant forvaltningens ledende menn. Det viste seg at de ikke riktig visste hva de skulle ønske seg avlevert av sine arkiver i Danmark. Arkivkyndig hjelp fantes ikke innenfor administrasjonen i Christiania på den tid, og den norske arkivvurdering måtte bygge på uttalelser fra »kyndige menn i statsbestyrelsen« i København.

I forhandlingenes aller siste etappe ble sannsynligvis også historikere trukket inn som gjorde departementenes ledelse oppmerksom på at arkivalier kunne ha verdi også for landets historie og kultur. Dette førte til at man fattet interesse for jordebøker og lovhåndskrift, og dette medførte igjen at forhandlingene på nytt ble vanskeliggjort. At de endte med gjentatte danske nektelser gjorde det sannsynlig at de før eller senere ville bli tatt opp på nytt.

Noter

1. Halvdan Koht, Aktstykket frå oppgjerdja millom Norge og Danmark etter 1814, Oslo 1925, s. 5
2. Sverre Steen, Krise og avspenning, Oslo 1954, s. 24 ff.
3. Storthings Forhandlinger, 1814, Christiania 1835, s. 825 f.
4. Koht, op.cit., s. 27.

5. Løvenskjold ble utnevnt den 28. november 1814 (ibid. s. 23). Vogt noen dager senere.
6. Ibid., s. 38 f.
7. Ibid., s. 44.
8. Ibid., s. 46.
9. Samtlige dokumenter i RA. Kbh, Dept. f.u.A. Sverig - Norge I b, Korrespondance Sager vedr. Underhandlingerne betr. Kieler-Traktatens endelige Opfyldelse.
10. Koht, op.cit., s. 85
11. Samtlige dokumenter i Dept. f.u.A. Sverig-Norge I b, Korrespondancesager.
12. Koht, op.cit, s. 86
13. RA Oslo, Oppgjør med Danmark, Norske Commissaires Copibog I. 28. Mai - 4. September 1815, nr. 22
14. Dept. f.u.A. Sverig-Norge I b, Copibøger for de danske Medlemmer etc. I. 24 Juli 1815-19. August 1818.
15. Koht, op.cit., s. 87.
16. Norske Copibog I, nr. 26.
17. Oppgjør med Danmark, pakke 10.
18. Norske Copibog I, nr. 35.
19. Ibid., nr. 48.
20. Oppgjør med Danmark, pakke 10.
21. Norske Copibog I, nr. 57.
22. Oppgjør med Danmark, pakke 3, legg 6. Danske Commissariers skrivelser, nr. 7.
23. Ibid., nr. 8.
24. Koht, op.cit., s. 91.
25. Oppgjør med Danmark, pakke 10.
26. Ibid., pakke 6.
27. Koht, op cit., s. 93.
28. Dept. f.u.A. Sverig-Norge I b, Akter, nr. 24.
29. Ibid. nr. 42.
30. Koht, op.cit., s. 94.
31. Akter, nr. 51.
32. Oppgjør med Danmark, pakke 3, legg 2.
33. Acter I, nr. 85.
34. Samtlige dokumenter i Dept. f.u.A. Sverig-Norge I b, Korrespondancesager.
35. Denne korrespondanse i kommissærenes kopibok og blant aktene henholdende til journalen.
36. J. H. Vogt ble entlediget og J. C. Berg utnevnt 29. januar 1816. (RA Statsr. H. prot. 2. fol. 31, nr. 941).
37. Bergs fullmakt er datert den 20. desember 1816.
38. Danske Copibøger I.
39. P. Chr. Holst ble utnevnt ved kgl. resolusjon av 10. mai 1817.
40. Danske Copibøger II, 30. november 1818.
41. Dept. f.u.A. Sverig-Norge I b, Forhandlingsprotokoll 1815-1820.
42. Steen, op.cit., s. 38ff.
43. Vogt, Jørgen Herman, Love, Anordninger, etc. for Aaret 1819, Christiania 1820, s. 85.
44. RA Oslo, Finansdept. journal nr. 5928-1819.
45. Finansdept. kopibok nr. 4159-1819.
46. S.st. nr. 434-1820.

47. Akter, pakke 9 c, nr. 316 a.
48. Kopibok II, 19. og 22. juli 1820.
49. Kommissærenes brev til ministrene, datert 24. mai 1820 i kopibok I.
50. Kopibøker II, 17. mai, 26. mai og 10. juni 1820.
51. 25. august 1820, Finansdept. j.nr. 4259-1820.
52. Finansdept. til Holst den 29. september 1820.
53. Akter henhørende journalen nr. 356.
54. Holst til Finansdept. 3. desember 1820 (Oppgjør med Danmark, pakke 14).
55. RA Oslo, Regjeringsinnstilling nr. 5445.
56. Oppgjør med Danmark, pakke nr. 14.
57. Finansdept. j.nr. 968 A-1822.
58. Finansdept. Ref.prot. 140-1822
59. Jacob Keyser til de danske kommissærene 18. april 1822 (Akter, 92) j.nr. 398.
60. Finansdept. j.nr. 2500 A-1822.
61. Finansdept. ref.prot. 324-1822, s.st. kopibok 1876-1822.
62. Oppgjør med Danmark, Forhandlingsprotokoll, s. 35 ff.
63. Ibidem s. 39 ff.

Aflevering af arkivalier vedrørende Island fra Rigsarkivet i København i året 1928

Adalgeir Kristjánsson

Med kongelig resolution af 23. januar 1770 blev L. A. Thodal udnævnt til stiftamtmand over island »og der for det første udi 5 à 6 Aar at forblive« Det var indledningen til at stiftamtmanden fik sin residens i Island. I forbindelse med flytningen må der være sket en overflytning af embedets arkivalier, og det har vistnok været den første flytning af arkivalier fra Danmark til Island.

Den næste aflevering af arkivalier til Island fandt sted i forbindelse med oprettelsen af et ministerium for Island i Reykjavik. Dette skete i året 1904; der blev ved den lejlighed afleveret arkivalier fra Rigsarkivet der var kommet fra det Islandske departement og som strakte sig over årene 1849-1877, ialt 288 nr., og endvidere det, som kom fra det islandske departement frem til 1904. Blandt andet var der forestillingsprotokoller, kopibøger, registranter o.fl. for perioden 1849-1904, da departementet blev nedlagt.

I årene 1905-1906 blev der udgivet en registratur over gejstlighedens arkiver i det islandske landsarkiv (Skrà um skjöl og bækur i Landskjalasafninu i Reykjavík, II, Skjalasafn klerkdómsins). I en fortale til registraturen gjorde landsarkivar Jón Thorkelsson rede for de dokumenter, som Árni Magnússon fik til låns fra islandske embeder og stiftelser, såsom bispestolene o.fl.; Árni Magnússon døde inden han kunne levere dem tilbage.

I 1907 foreslog daværende redaktør og altingsmand Hannes Thorsteinsson på altinget, at dette skulde gøre krav på aflevering af de bø-

ger og dokumenter, som Árni Magnússon havde fået til låns fra Island. Det er klart, at redaktør Hannes Thorsteinsson støttede sig til Jón Thorkelssons fortale til registraturen, da han fremsatte sine krav om afleveringen, og i den tale, som han holdt i forbindelse med sit forslag (tillaga til Thingsályktunar um skil a handritum fyrrum lánudum hjedan af landi Árna Magnússyni) refererede han Jón Thorkelsson.

Hannes Thorsteinsson sagde endvidere i sin tale, at i Rigsarkivet i København fandtes der en mængde arkivalier vedrørende Island og at den islandske regering burde søge at få afleveret flere arkivalier derfra end de som den fik i 1904, og nævnedes specielt islandske jordebøger. Ellers var det ikke på dette tidspunkt Hannes Thorsteinssons hensigt at der skulle stilles krav om aflevering fra Rigsarkivet, men han pegede på, at der fandtes mange slags kilder til Islands historie der.

Den daværende Islandsminister Hannes Hafstein drøftede denne sag i regeringen, og Danmarks undervisningsminister var positivt indstillet i sagen, men endeligt svar kom ikke fra den danske regering og derpå indtraf den første verdenskrig, hvor ingen tænkte på at flytte dyrebare dokumenter mellem landene.

Den næste fase i denne sag begyndte i 1924 med at to altingsmænd, Tryggvi Thórhallsson og Benedikt Sveinsson, fremsatte et forslag om at stille krav om aflevering af arkivalier og håndskrifter vedrørende Island, som endnu fandtes i København (Till. til thingsályktunar um endurheimt ymsra isl. skjala og handrita, sem enn eru i söfnum i Kaupmannahöfn). Dette forslag blev enstemmigt vedtaget på altinget den 9. april 1924 og Tryggvi Thórhallsson som var ordfører, henviste til Hannes Thorsteinssons forslag fra 1907 i sin første tale om sagen.

Dette forslag blev sendt til Hannes Thorsteinsson, som da for nylig var blevet ansat som rigsarkivar, for at han skulle fremsætte sin mening om det. I et brev dateret den 24. juli 1924, gjorde rigsarkivar Thorsteinsson rede for sin mening, pegede på Jón Thorkelssons skrift om sagen og gjorde regeringen opmærksom på sit gamle forslag fra 1907. I dette brev hævdede rigsarkivar Thorsteinsson, at Island kunne stille krav på mere end det som var bevaret i den Arnamagnæanske samling, og i følge hans selvbiografi kom han for første gang ind på, at Island også skulle kræve en mængde arkivalier fra Rigsarkivet, som handlede om Island i det 17., 18. og første del af det 19. århundrede, og pegede specielt på folketællinger, arkivalier om den islandske handel m.m. Endvidere omtalte han håndskrifter i Det kongelige Bibliotek.

Rigsarkivar Thorsteinsson fremsatte de argumenter, at danskerne i realiteten ingen brug havde for arkivalierne angående Island, men for

Island var de ikke til at undvære, og han sluttede brevet med at sige, at som selvstændigt rige skulle Island kræve dem afleveret.

Rigsarkivarerne Jón Thorkelsson og Hannes Thorsteinsson var begge to ret kyndige i denne sag. Jón Thorkelsson var uddannet ved Københavns universitet, og i årene 1919 og 1920 arbejdede de begge i København med historiske opgaver og gennemgik arkivalier angående Island i Rigsarkivet og islandske håndskrifter i den Arnamagnæanske samling og Det kongelige Bibliotek.

Jón Magnússon var Islands premierminister på dette tidspunkt. På baggrund af Hannes Thorsteinssons opfordring gjorde han krav på aflevering af arkivalier fra Rigsarkivet og desuden af nogle håndskrifter fra Det kongelige Bibliotek. Den danske regering var ikke uvillig til at aflevere disse arkivalier, men foreslog, at et dansk-islandsk nævn skulde tage sig af sagen og forhandle om udveksling af arkivalier mellem Island og Danmark. Ifølge Hannes Thorsteinssons selvbiografi var det premierministeren, Jón Magnússon, som foreslog den formulering, at dette krav om aflevering af arkivalier fra Rigsarkivet skulle kunne betegnes som udveksling ved at man afleverede kopibøger fra Rigsarkivet i Reykjavík. Hannes Thorsteinsson hævdede deroverfor, at det ikke var nødvendigt at tilbyde disse arkivalier, men nægtede dog ikke, at det så bedre ud at forhandle på disse vilkår.

På et møde i dansk-islandsk nævn den 11. august 1924 var der bl.a. opstillet som forhandlingsemne »eventuel Tilbagelevering af forskellige islandske Arkivalier og Haandskrifter, som nu befinder sig i danske Samlinger«. Denne sag blev så atter diskuteret på et møde i dansk-islandsk nævn den 25. august, og ifølge protokollen »enedes man om at tilskrive begge Landes Regeringer som følger: Nævnet henstiller til den danske og islandske Regering at foranledige nedsat Udvalg for at undersøge Muligheden af en Overførsel til Island af islandske Manuskripter, Embedsprotokoller og Embedsskrivelser, der nu forefindes i Samlinger i København og omvendt.«

Der blev nedsat et såkaldt arkivudvalg der skulle bestå af nogle medlemmer af dansk-islandsk nævn. Af nævnets medlemmer var det professorerne Erik Arup og Einar Arnórsson, de andre var fhv. rigsarkivar Kr. Erslev og rigsarkivar L. Laursen, udpeget af den danske regering, og rigsarkivar Hannes Thorsteinsson, udpeget af den islandske regering. Dette udvalg skulle forberede forhandlingerne om en fordeling af arkivsager mellem Danmark og Island.

Hannes Thorsteinsson var hen imod slutningen af juni 1925 sejlet til København for at forberede forhandlingerne og gennemgå arkivalierne på Rigsarkivet. Ifølge hans selvbiografi arbejdede han og

Einar Arnórsson flittigt på Rigsarkivet med at undersøge arkivalier vedrørende Island. Der blev holdt et møde den 9. juli, hvor udvalgets medlemmer traf hinanden, og derpå fortsatte islændingene deres virksomhed i Rigsarkivet. Det næste møde i arkivudvalget fandt sted i Rigsarkivet den 3. august, det var Einar Arnórsson som ledede mødet. Han udtalte:

»at fra islandsk Side maatte man naturligvis principielt ønske at faa udleveret fra Danmarks Rigsarkiv alle Dokumenter og Sager, der direkte eller indirekte vedrørte Island, islandske Forhold eller islandske Mænd. Det maatte dog bemærkes, at i mange Tilfælde var de islandske Sager i det danske Rigsarkiv saaledes sammenblandede med grønlandske, færøske og norske Sager, at en Udskillelse og Udlevering ikke lod sig foretage. Dette var ialt Fald umuligt for nogle af Protokollernes vedkommende. I andre Tilfælde lod en Udskillelse af islandske Sager sig nok foretage, men der var mange Enkeltspørgsmaal, som det var ønskeligt at drøfte.

Erslev udtalte, at saa vidt kunde man ikke gaa. Man maatte sikkert, som Grundlag for denne Forhandling, opstille det samme Princip, der var blevet fulgt ved tidligere Forhandlinger med Norge og Tyskland, nemlig at det danske Rigsarkiv beholdt, hvad der var af væsentlig Betydning til Klarlæggelse af Danmarks Styrelse af Island og til Oplysning om Hovedlinjerne i den danske Regerings Politik. Derfor maatte Forestillingsprotokoller og Kopibøger forblive i Rigsarkivet, ligesaa de kgl. Resolutioner, der tilfældigvis ikke var indbundet til Forestillingsprotokoller. Iøvrigt afhang, hvad der kunde afgives, af hvad der i det hele var blevet bevaret fra forskellige Tider. Betingelse for enhver Afgivelse fra dansk Side maatte imidlertid være, at det islandske Ministeriums Arkiv siden 1848, der 1904 (og senere) blev sendt til Island, behandlede paa samme Maade, saa at dettes Forestillingsprotokoller og Kopibøger blev tilbagesendt til Danmark.«

Derefter blev der drøftet adskillige mindre spørgsmål.

»Fra dansk Side mente man at kunne afgive

1) Islandske Journalsager, 2) Koncepter, 3) Jordebøger over Island og 4) Folketællinger, samt 5) Lensregnskaber; med Hensyn til 6) Islandske Lovkommissions Sager tog de danske sagkyndige et foreløbigt Forbehold. Hvad 7) Kommissionen om Islands almindelige Forhold angik kunde der være nogen Tvivl, idet man fra arkivalsk Synspunkt tidligere havde hævdet, at kongelige Kommissioners Arkiver burde forblive i Rigsarkivet. I Betragtning af disse Sagers store Interesse for Island, vilde de danske sagkyndige tage Spørgsmaalet under nærmere Overvejelse. 8) Sager vedrørende den islandske Handel kunde sikkert ikke afgives, dels fordi de næsten altid var holdt sammen med andre (grønlandske, finnmærkske o.s.v.) Handelssager, dels fordi det var danske Købmænd, der handlede paa Island; maaske kunde dog specielle Sager udskilles f.Eks. 9) Postsager, medens 10) islandske Søpas næppe kunde afgives, da de var udstedt til danske Skibe. 11) Islandske Hyldingsbreve kunde ikke afgives, medens Afgivelse af 12) islandske Højesteretssager formentlig krævede Højesterets Samtykke, der vel dog kunde erhverves.

Erslev gjorde herunder opmærksom paa, at Aftalen med Tyskland ogsaa havde indeholdt Bestemmelser om vidtgaende Lettelser med Hensyn til Udlaan af Arkivsager fra det ene Land til det andet, saadanne Lettelser burde ogsaa aftales i dette Tilfælde...«

Endvidere fremhævede Erslev, at »Betingelsen for Forhandlingens Fortsættelse fra Rigsarkivet Side var, at det af ham tidligere hævdede Princip ogsaa gennemførtes for det islandske Ministeriums Arkiv for Tiden 1848-1904, saaledes at Island afgav dettes Forestillingsprotokoller, Registranter og Kopibøger for det nævnte Tidsrum. Einar Arnórsson udtalte, at herom maatte han naturligvis først konferere med de andre Medlemmer af Nævnets islandske Afdeling, der vilde være tilstede i København omkring 7. August«. Det besluttedes at holde møde, naar denne konference havde fundet sted.

Næste møde, hvor arkivsagen blev diskuteret, blev holdt fredag d. 14. august. Her spurgte Hannes Thorsteinsson i fortsættelse af sidste møde, om det ikke var tilstrækkeligt at aflevere forestillingsprotokollerne fra det islandske ministeriums arkiv 1848-1904 til Danmark? Han fremhævede følgende sager, som han særlig ønskede at få afgivet fra det danske Rigsarkiv: 1. Originale islandske dokumenter ældre end 1660 på pergament og papir. 2. Alle sager angående den lærde skole i Island, og 3. Alle breve og dokumenter angående Harboes visitationsrejser i Island 1741-1745.

Laursen gjorde til forklaring af de danske sagkyndiges stilling opmærksom på, at hvad islandske ministeriums arkivsager angik, havde Island som oftest kongelige og ministerielle (dokumenter) udfærdigelser i tre eksemplarer, nemlig først koncept i sagen selv, dernæst forestillingsprotokol, registrant eller kopibog (brevbog), endelig en original udfærdigelse til den islandske myndighed, til hvem den var rettet, og i hvis arkiv den fandtes. Derfor mente man fra dansk side at måtte fastholde kravet om, foruden forestillingsprotokollerne at få ogsaa registranter og kopibøger, hvorved man fik en nogenlunde fuldstændig samling af de udgæede skrivelser.

Einar Arnórsson erklærede, at han foretrak at gå ind på en aflevering af de omtalte protokoller fremfor at risikere en afbrydelse af forhandlingerne, på betingelse af at der blev opnået enighed om afgivelserne fra Danmark til Island. Jóhannes Jóhannesson, som repræsenterede den islandske nævnsafdeling, tilsluttede sig dette standpunkt.

På arkivudvalgets næste møde 15. august i Rigsarkivet oplyste Erslev, at det havde vist sig, »at de uindbundne kongelige Resolutioner i Virkeligheden var officielle Resolutioner, der fandtes indbundet i Forestillingsprotokoller sammen med norske Resolutioner; de kunde alt-saa udleveres og var særlig værdifulde, fordi de ofte indeholdt Sagens Akter.« Angående den islandske lovkommissions sager fremsatte de

danske sagkyndige et skriftligt forslag, om at sagerne kunne deponeres i det islandske Nationalarkiv og kun forlanges tilbage, »hvis et Ønske derom, fremsat af Rigsarkivet, finder Tilslutning i det danske Undervisningsministerium efter at dette har indhentet en Udtalelse om Sagen fra det dansk-islandske Nævn.«

De islandske forhandlere udtalte, »at man fra islandsk Side vilde foretrække den af de danske Sagkyndige foreslaaede Ordning af dette Spørgsmaal fremfor den nuværende Tilstand, omendskønt man mente, at Island havde et billigt Krav paa at faa anførte Sager udleverede uden Betingelser.«

Laursen og Erslev gik derefter ind på at aflevere sagerne angående den lærde skole i Island til Island, men tog foreløbigt forbehold m.h.t. Harboes visitationsrejse. Af originale islandske dokumenter ældre end 1660 kunne man afgive domme, jordebøger og andre dokumenter, der udelukkende angik Islands indre forhold, men ikke dokumenter af væsentlig betydning til klarlæggelse af Danmarks styrelse af Island. Derfor kunne man ikke afgive dokumenter angående reformationens indførelse i Island eller islandske hyldingsbreve. Heller ikke breve angående udlændinges handel på Island kunne omfattes af afleveringen.

Hannes Thorsteinsson var i hovedtrækkene tilfreds med de danske sagkyndige udtalelser, men ønskede dog at faa saa meget som muligt af biskopperne Gissur Einarssons og Jón Arasons breve.

Derpaa drøftede man forskellige enkeltheder. De danske sagkyndige, »mente ikke at kunne gaa med til at afgive Sager, der vedkom Kommissionen angaaende Islands almindelige Væsen 1785, heller ikke Dokumenter angaaende de Jørgensenske Begivenheder eller Levetzow. Hvad angik Islands økonomiske Indberetninger 1786-1805 var der Vanskeligheder; her fandtes en Del som havde Interesse for Danmark f.eks. Handelssager. Einar Arnorsson udtalte, at han ikke lagde særlig Vægt paa at faa islandske Handelssager afgivet, da disse var i den Grad sammenblandede med norske, færøiske og grønlandske Handelssager, at en udtømmende Udskillelse var umulig. Dog vilde han gerne ønske at faa afgivet Sager, der var specielt islandske, hvilket de danske sagkyndige lovede at tage under nærmere Overvejelse«.

Det næste møde, hvor arkivsagen blev diskuteret, blev holdt lørdag den 29. august. Johannes Johannesson ledede mødet.

»Angaaende Arkivsagen enedes man om at protokollere følgende:

Nævnet har fra de danske sagkyndige Erslev og Laursen modtaget følgende Indstilling:

»Ved Forhandlingernes Slutning forelagde de danske arkivkyndige følgende Forslag til en Ordning af Sagen, som de efter de faldne Udtalelser maatte antage, at man fra islandsk Side kunde slutte sig til.

1. Hvad Rigsarkivet angaar mener man, at de Arkivalier, der maa siges at være af lige stor Betydning for begge Lande, maa blive i Danmark, medens man mener at kunne tilraade Udleveringen af de Arkivalier, der overvejende eller alene vedrører Island.

Til nærmere Orientering henvises til vedlagte Liste (Bilag 1).

2. For Rigsarkivets Vedkommende bør det dog være en bestemt Forudsætning for enhver Afgivelse af Arkivsager til Island, at den islandske Regering, da det islandske Ministerium ved Overflytningen til Island medtog hele Ministeriets Arkiv, tilbageleverer Danmark Forestillingsprotokoller, Registranter og Brevbøger for Tiden 1848-1904, da Island nu har det samme i Koncepter henliggende ved enkelte Sager, oftest tillige i Original i Regeringens Skrivelser til Landshøvdingen, Biskop o.fl.

3. Som almindelig Regel bør formentlig opstilles, at naar der ved senere Ordningsarbejder paatræffes Sager, der efter det foran anførte tilkommer det ene eller andet Land, vil disse være at afgive; fremdeles, at hvis det siden viser sig, at det islandske Nationalarkiv besidder de fra dansk Side afgivne Jordebøger o.lign. i en eller anden Udfærdigelse eller Afskrift, vil det ene Eksemplar være at afgive til det danske Rigsarkiv.

4. Endelig skal man tilraade, at gensidige Udlaan fra det ene Arkiv til det andet foregaar saa let som muligt, hvad der vel bedst opnaas ved, at Arkivcheferne bemyndiges til paa egen Haand at foretage saadanne Udlaan. Det Arkiv, der modtager Udlaanet, vil have at bære Omkostningerne ved Forsendelsen, som altid bør ske under Værdiforsikring.«

Kr. Erslev og L. Laursen fremsatte tillige deres mening om tilbageleveringer af arkivalier, som i sin tid var blevet udlånt til Árni Magnússon fra islandske embedsarkiver, men formodede, at afgørelsen af den sag tilkom universitetets konsistorium.

Med hensyn til det fremsatte ønske om udlevering af forskellige arkivalier i Det kongelige Bibliotek, der havde karakter af embedssager, havde det vist sig, at overbibliotekaren havde erklæret sig villig til at aflevere disse sager under den forudsætning, at Island udtrykkelig udtalte, at man ikke over for biblioteket ville rejse krav om yderligere udlevering.

Bjarni Jónsson kritiserede nogle punkter i Erslevs og Laursens indstilling. Han mente, at ved at udlevere forestillingsprotokollerne og brevbøgerne for tiden 1848-1904 købte Island dermed egen egendom, nemlig arkivalierne vedrørende Island i Rigsarkivet; han kunne dog tænke sig at gå ind på punkterne 1-5 i Erslevs og Laursens indstilling. Derimod ville han protestere imod de betingelser der stilledes under punkt 6, hvor der siges, »at Island udtrykkelig udtaler, at man ikke overfor Biblioteket vil rejse Krav paa yderligere Udlevering.«

Einar Arnórsson og Jóhannes Jóhannesson udtalte, at de anbefalede, at arkivspørgsmålet skulle løses i overensstemmelse med de under 1-5 anførte synspunkter.

Endvidere var det et fælles ønske fra Arup, Einar Arnórsson og Jóhannes Jóhannesson, at Rigsarkivet ikke skulle opgive sin ejendomsret til den »Islandske Lovkommissions Arbejder«, men at akterne skulle deponeres i Reykjavík og at det samme skulle gælde om akterne vedrørende »Kommissionen angaaende Islands almindelige Væsen af 1785«.

I marts 1926 foreslog den islandske regering, at rigsarkivar Hannes Thorsteinsson på ny skulle rejse til Danmark for at udskille de islandske arkiver fra de danske og lave registratur over hele afleveringen fra Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek. Hannes Thorsteinsson kom til København den 12. april og begyndte på sit hverv. Som assistent fik han mag.art. Björn Karel Thóroúlfsson. Ifølge Hannes Thorsteinssons selvbiografi fik han afleveret 40-50 gamle diplomer flere end oprindelig aftalt, og han roser Laursen for hans imødekommenhed, men siger tillige, at Erslev ikke var så føjelig som Laursen.

Den 22. juni blev en afleveringsregistratur over arkivalierne fra Rigsarkivet og håndskrifterne fra Det kongelige Bibliotek underskrevet af Hannes Thorsteinsson og L. Laursen. Denne registratur var i 5 enslydende eksemplarer og skulle ledsage den endelige overenskomst. Hannes Thorsteinsson sejlede derefter hjem til Island, men mag.art. Björn Karel Thóroúlfsson skulle tilendebringe arbejdet med at gennemgå arkivalierne, som ikke var helt fuldført.

14.-21. juni blev der holdt et møde i Reykjavík i dansk - islandsk nævn, og tirsdag den 15. juni gav Erik Arup en oversigt over, hvad der var sket i arkivsagen siden sidste nævnsmøde. Jón Krabbe og Arup havde udarbejdet et forslag til overenskomst i overensstemmelse med nævnets indstilling fra året før. Derudover skete der intet i arkivsagen under dette møde.

Det forslag, som Jon Krabbe og Arup havde udarbejdet var af følgende ordlyd:

1.

Det danske Rigsarkiv afgiver til det islandske Rigsarkiv de Arkivalier, der overvejende eller alene vedrører Island i Overensstemmelse med de Principer, hvorefter den som Bilag i vedføjede Liste er udarbejdet.

Islandske Lovkommissions Arbejde og Kommissionen ang. Islands almindelige Væsen af 1785 vedbliver at tilhøre det danske Rigsarkiv, men deponeres i det islandske Rigsarkiv saaledes, at Depositionen kun kan ophøre, naar en motiveret Indstilling fra det danske Rigsarkiv finder Tilslutning af det danske Undervisningsministerium, efter at Udtalelse om Sagen er indhentet fra det Dansk-islandske Nævn.

2.

Det islandske Rigsarkiv afgiver til det danske Rigsarkiv Forestillingsprotokoller, Registranter og Brevbøger for Tiden 1848-1904.

3.

Saaframt der ved senere Ordningsarbejder i et af Landene paatræffes Sager, der efter fornævnte Ordnings-Principer tilkommer det andet Land vil disse være at afgive. Endvidere vil det islandske Rigsarkiv, saafremt det maatte vise sig allerede at være i Besiddelse af de fra dansk Side afgivne Jordebøger i Afskrift eller i en anden Udfærdigelse til det danske Rigsarkiv afgive Afskriften eller det ene Exemplar.

4.

Arkivcheferne er bemyndiget til paa egen Haand at foretage indbyrdes Udlaan, dog at det Arkiv, der modtager Udlaanet bærer Omkostningerne ved Forsendelsen under Værdiforsikring.

5.

Det kgl. Bibliotek i København og det danske Rigsarkiv afgiver til Rigsarkivet i Island de paa Bilag 2 angivne Embedsarkivalier.

6.

Den Arnamagnæanske Samling i København afgiver til det islandske Rigsarkiv de Arkivalier, som i sin Tid blev udlaant til Arni Magnusson fra islandske Embedsarkiver i Overensstemmelse med vedlagte Bilag 3.

Senere blev der tilføjet en post om aflevering af arkivalier fra Danmarks Højesteret, og på grundlag af dette udkast blev der afsluttet en overenskomst om udveksling af arkivsager den 17. oktober 1927. Der udfærdigedes en bekendtgørelse herom dateret 31. oktober 1927 med et stærkt forkortet referat af overenskomsten, bl.a. er de arkivalier, der afgives til Island kun omtalt som »arkivalier, der overvejende eller alene vedrører Island« uden nærmere specifikation. Dette referat blev publiceret efter ønske fra den danske regering, som fandt det mindre passende at bekendtgøre hele overenskomsten. Det er nok også klart, at selvom dette blev kaldt udveksling af arkivsager, var det Island, som fik langt det største udbytte. Hannes Thorsteinsson siger i sin selvbiografi, at afleveringen fra Island var ganske ubetydelig, når den blev jævnført med den danske.

Efter at overenskomsten var klar, var der intet i vejen for at afleveringen kunne finde sted; der var også tale om, at den skulle ske i begyndelsen af året 1928, og museumsdirektør Matthias Thordarson skulle tage arkivalierne med hjem fra København; men Hannes Thorsteinsson og rigsarkivar Laursen var enige om, at det skulle foregå ved sommertid. Desuden tog det længere tid end man havde ventet at gennemgå arkivalierne, hvor sager vedrørende Island, Grønland og

Færøerne var sammenblandede. Dette arbejde blev udført af mag. art. Björn Karel Thórólfsson og Rigsarkivets personale.

Ligeledes skulde Thórólfsson gennemgå de islandske sager i Højesterets arkiv. Der blev også lavet en ny og udførligere afleveringsdesignation førend arkivalierne blev færdige til aflevering. I et brev fra rigsarkivar Laursen, dateret 27. december 1927, gjorde han rede for alle disse ting som behøvedes for at flytningen kunne ske.

I et brev af 12. juni 1928 til Islands minister i København, Sveinn Björnsson, erklærede rigsarkivar Laursen, at arkivalierne var kommet i kasser og afleveringsdesignationer fremsendte over arkivalierne, som var pakket ned i 32 kasser. To dage senere var de kommet ombord i det islandske skib Brúarfoss, som sejlede til Island den 15. juni 1928. Hannes Thorsteinsson havde ryddet op i det islandske Rigsarkiv og kunne sætte arkivalierne på plads, da de kom til Island. Hele afleveringen talte omtrent 1000 nr. ifølge Thorsteinssons selvbiografi. Deraf var fra Rigsarkivet: Af Geheimarkivets samlinger 3 nr., af Kancelliets 99 nr., af Kirkeinspektionskollegiets arkiv 2 nr., af Kommissionen for Universitetet og de lærde skolers arkiv 1 nr., af Universitetets og Skoledirektionens arkiv 7 nr. og af Rentekammerets arkiv 717 nr. Resten kom fra Det kongelige Bibliotek og Den arnamagnæanske Samling.

Af det foranstående ses, at arkivalierne var af meget forskellig proveniens. Det er en kendsgerning at man i disse arkivalier finder kernen til Islands historie i de århundreder, som arkivalierne strækker sig over, uden derfor at undervurdere de arkiver som fandtes i Island såsom bispearkiverne og stiftamtmands- og amtmandsarkiverne, for de fleste tråde fører til en eller anden af de regeringsinstitutioner, hvorfra arkivalierne i denne aflevering stammer. Derfor kan man godt sige, at islandske forskere ved at få disse arkivalier i hænde, fik bedre muligheder for grundige undersøgelser i islandsk historie. Men det er også et faktum, at disse arkivalier ikke udelukkende er bundet til Island og islandske sager. Enkelte journalnumre handler om finmarkske sager eller om Færøerne, andre om handelen inden for den danske stat eller statens handel med andre lande. Derfor har de historisk værdi langt ud over Island, selv om den er minimal, når den jævnføres med deres betydning for Island selv.

Kilder

Althingistidindi.

Hannes Thorsteinsson: Endurminningar...

Dansk-islandsk nævn protokol over forhandlingerne i årene 1919-1939.

Sager i det islandske Ministeriums arkiv i København.

Dansk-svensk Samarbejde om Udgave af Malmøs ældste Raadstueprotokoller og Tingbøger

Erik Kroman

Ifølge Planen for Harald Jørgensens Festskrift skulde det fortrinsvis beskæftige sig med nordiske Emner, som altid har haft Harald Jørgensens særlige Interesse. Det vil derfor være nærliggende at bidrage med en Omtale af det praktiske Samarbejde, der har fundet Sted mellem Historikere fra begge Sider af Øresund ved Udgivelsen af de ældste Raadstueprotokoller og Tingbøger fra Malmø.

Mens Faghistorikere tidligere saa paa Lokalhistorien med en vis Nedladdenhed i Forhold til Rigshistorien, hvorfor ogsaa Udgivelsen af lokalhistorisk Kildemateriale var i høj Grad forsømt, har man i nyere Tid i stadig højere Grad faaet Øje for Betydningen af lokalhistoriske Studier som et væsentligt Grundlag for Forstaaelsen af den historiske Udvikling.

En Hovedkilde for Lokalhistorien er Retsprotokollerne, som ved Siden af Oplysninger om Retsforhold og Lokalstyre indeholder en Righed af kulturelle Oplysninger og desuden et betydeligt hidtil i det væsentlige ubearbejdet sprogligt Materiale.

I 1952 stiftede en Kreds af danske Historikere Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie og paabegyndte straks en Udgivelse af Herreds- og Birketingsbøger. Jeg var paa det Tidspunkt i Færd med en Udgave af Danmarks middelalderlige Købstadlovgivning, hvori ikke alene Lovgivning for Købstæderne og kongelige Privilegier var optaget, men ogsaa lokale Købstadvedtægter. Kort efter havde jeg desuden haft Lejlighed til i »Danmarks kommunale styre«

at skrive et større Afsnit om »Købstæderne gennem middelalder og enevælde«. Det var nærliggende for mig at søge at faa et lignende Arbejde sat i Gang for Købstædernes Vedkommende som det, der for Landdistrikterne var taget op af det nævnte Selskab, og paa Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Histories Aarsmøde September 1954 stillede jeg derfor Forslag om Udgivelse af de ældste historisk interessante Raadstue- og Bytingsprotokoller fra de danske Købstæder. Forslaget fik Tilslutning. Det besluttedes at udgive de ældste Retsprotokoller fra de 3 Købstæder Malmø,⁴ Helsingør og Ribe, som repræsenterende de 3 Hovedlandsdele i det gamle Danmark. Det var samtidig de ældste bevarede Retsprotokoller. Man vedtog at begynde med Malmø, som i sin Tid havde været Landets største By næst efter København. Man nærmede sig tilmed 300-Aarsdagen for Roskildefreden, hvorved Skaane blev afstaaet til Sverrig, og det syntes passende at markere Dagen ved et dansk-svensk Samarbejde om Udgivelsen af Malmøs gamle Raadstueprotokoller 1503-1548.

Da Udgaverne af de gamle Retsprotokoller foruden den almindelige historiske Interesse nødvendigvis ogsaa maatte have betydelig lokal Interesse, ikke mindst ved det store lokal- og personalhistoriske Stof de indeholdt, fandt man det rimeligt ved disse Udgaver at søge Støtte hos de lokale Myndigheder. Ved Stadsarkivar Leif Ljungberg i Malmøs Mellemkomst blev Sagen forelagt for Malmøs Byraad, hvor man varmt gik ind for Tanken og enstemmigt bevilgede et Beløb som Bidrag til Udgivelsen.

Paa Aarsmødet havde jeg paataget mig Udgivelsen af Raadstueprotokollen, mens Rigsarkivar Svend Aakjær og Professor Aksel E. Christensen valgtes som Tilsynsførende.

Da Stadsarkivar Ljungberg var kendt af os som en kyndig Lokalhistoriker, var det naturligt, at jeg indledte et Samarbejde med ham, og gennem ham blev atter en anden Lokalhistoriker Dr. Ejnar Bager inddraget i Arbejdet. Det maa anses som et lykkeligt Tilfælde, at der netop paa det Tidspunkt, da Arbejdet med Udgaven blev taget op, var to saa kyndige Lokalhistorikere i Malmø, og Samarbejdet formede sig saa ideelt som vel muligt.

Stadsarkivar Ljungberg var født paa Kristianstad-Eggen, men var juridisk Kandidat fra Lund og havde derefter gjort Tjeneste ved Landsarkivet i Lund og senere ved Landsarkivet i Gøteborg. Fra 1933 havde han været Stadsarkivar i Malmø og gjort sig bemærket ved en Række byhistoriske Arbejder, bl.a. Udgaven af Lyder van Fredens kämnärräkenskaper för Malmø 1517-20 (1960).

En fuldt saa usædvanlig Løbebane har Dr. Ejnar Bager haft. Han tilhører en gammel Malmøslægt, som han kan føre tilbage til den danske Tid, i hvert Fald til 1630-Tallet, da hans Stamfader, som Dr. Bager selv siger, »utövade det yrka, som blev vårt familjenamn«. Bager er uddannet som Kunstner. Efter at have taget Studentereksamen gik han paa Gustav Vermehrens Kunstscole i København og derefter paa Akademiet for de skønne Kunster, senere paa Skoler i Paris og paa Konstakademien i Stockholm. Som Kunstner er Bager navnlig kendt som Illustrator. Sin byhistoriske Virksomhed begyndte han i 1926. Det var især det bygningshistoriske Omraade, der havde hans Interesse, ikke mindst for Tiden før Roskildefreden. Inden for dette Omraade har Bager en helt enestaaende Viden, som i høj Grad er kommet Udgaaven til Gode.

Om sin historiske Virksomhed siger Bager selv: »Min stads historia började jag syssla med 1926 - synnerligen amatörmässigt - och inrik-tade mig snart på dess byggnadshistoria för att få någon ryggrad för mina forskningar. Redan här var det tiden före Roskildefreden, som skänkt vår stad dess förnämsta tillgångar, kyrka, Malmöhus, rådhus och en rad borgarhus i sten och korsvirke. Min medfödda nyfikenhet kom mig dock att intressera mig för så gott som allt, som rörde livet i vår stad. Även här var den tidigare epoken lockande såsom minst genomförskad och vårt stadsarkivs utomordentliga tillgång på material från denna tid utgjorde en nästan outtömlig källa att ösa ur. Inte minst bouppteckningarna - från borgmästare till häxa - ger bakgrund till Malmöbornas liv i vardag och fest.«

Paa Bagers 85-Aarsdag 19. April 1972 udkom en Bibliografi over hans trykte Arbejder, som omfattede ikke mindre end 211 Publikationer. For sine Fortjenester blev han i 1956 hædret med Æresdoktorgraden ved Lunds Universitet.

Baade Leif Ljungberg og Ejnar Bager har nære danske Berøringer. Ljungberg havde danske Slægtskabsforbindelser og nær Berøring med danske Historikere og Arkivfolk. Bager havde som nævnt faaet en væsentlig Del af sin kunstneriske Uddannelse i København og havde tidligt Kontakt med danske Byhistorikere og Museumsfolk i sit Arbejde for at bevare de gamle Bygninger i Malmø. Ejnar Bager fortæller, at en af hans Forfædre, en Søn af den nævnte Bager fra den danske Tid, der stod paa svensk Side under den skaanske Krig (1674-79), skal have forsvaret sig over for sine Bysbørn ved at sige: »Vel er jeg dansk boren, men svensk er jeg svoren«. Bager tilføjer: »I omvänd ordning, dock med någon modifikation, kan sentensen i någon mån tillämpas på

mig. Det är rätt naturligt, att man känner ett starkt samband med ett land, som varit grogrund för vår stam och där även ens eget liv i viss mån formats«.

Bager og Ljungberg tog meget aktivt Del i Arbejdet med Udgivelsen og skrev under Deres eget Navn et Afsnit med lokalhistoriske Noter m.m.

Raadstueprotokollen 1503-48 spænder over en Periode med store skelsættende Begivenheder, hvori Malmø oftere spillede en betydelig Rolle: Christian 2.s Erobring af Sverige, hans Flugt fra Danmark og Frederik I.s sejrige Felttog, Søren Norbys Indfald i Skaane, Grevefejden med den langvarige Belejring af Malmø og Reformationens Indførelse. De dramatiske Tildragelser har dog - imod hvad man maaske kunde vente - kun afsat sig forholdsvis faa Spor i Protokollen. Den urolige Tid faar dog Udtryk i spredte Notater, f.eks. om Ansættelse af Bøsseskytter og Indkvartering af Landsknægte og ved en længere Beskrivelse af Fremstillingen af de forskellige Slags Krudt og deres Anvendelse, ligesom Dokumenterne vedrørende Byens Overgivelse til henholdsvis Frederik 1. og Christian 3. er indført. Derimod indeholder den en Rigdom af lokalhistoriske kulturhistoriske og personalhistoriske Oplysninger, ligesom den giver vigtige Bidrag til Kirkehistorien i Slutningen af Middelalderen og Reformationstiden.

Som Byens Bog (Stadsbog) indeholder Raadstueprotokollen Sager vedrørende Byens Styrelse. Ved Siden af at varetage de administrative Forretninger fungerede Borgmestre og Raad (oftere sammen med Byfogeden) tillige som en Domstol, Raadstueretten, væsentlig for civile Sager. Ogsaa disse Sager indførtes i Raadstueprotokollen. De kriminelle Sager tillige med Ejendomssager sorterede derimod under Bytinget, som forestodes af Kongens Foged (Byfogeden) sammen med 2 Bisiddere (Veddemestere), almindeligt to Raadmænd. I Henhold til en kongelig Forordning af 1558 blev han tillige bistaaet af et Nævn, Tingmændene eller Stokkemændene, et vekslende Antal Mænd udtaget af de tilstedeværende Medlemmer af Menigheden, i særlig grove Tilfælde som Mord og Drab og i Trolddomssager tillige af et femtenmands Nævn, som skulde afgive Kendelse.

Da Bytingbogen er et vigtigt Supplement til Raadstueprotokollen, stillede jeg paa Aarsmødet 29. sept. 1965 efter Aftale med Lejf Ljungberg og Ejnar Bager Forslag om, at Selskabet skulde udgive de to ældste Tingbøger fra Malmø for Aarene 1577-83 og 1588-90, hvad der blev vedtaget. Med Hensyn til Fordelingen af Arbejdet blev Rollerne nu ombyttet, idet Ljungberg og Bager kom til at staa som Udgivere,

saaledes at Ljungberg udgav Tingbogen for den første Periode og Bager for den anden, mens jeg blev Tilsynsførende for begge Afsnit, og Bager blev Tilsynsførende for Ljungbergs Afsnit og Ljungberg for Bagers. Malmø Byraad støttede ogsaa Udgivelsen af dette Bind.

Indholdet af Tingbogen har paa Grund af de kriminelle Sager, ikke mindst de talrige Hekseprocesser, en betydelig mere dramatisk Karakter end Raadstueprotokollen. Ejendomssagerne har en meget betydelig lokalhistorisk Interesse, ikke mindst fordi Bager i et særligt Afsnit kunde redegøre for Ejendommenes Beliggenhed i det nutidige Malmø.

Arbejdet med Tingbogsbindet var næppe afsluttet, da Ejnar Bager som en Fortsættelse af Raadstueprotokollen 1503-48 fremlagde en fuldstændig Afskrift af den følgende Protokol 1549-59. Denne har en noget anden Karakter end den tidligere, idet den mere svarer til en senere Tids Kopibøger, hvor de af Byens Myndigheder udfærdigede Skrivelser registreres. Saaledes indføres oftere kun den endelige Afgørelse af Sagerne. Udover de sædvanlige Arvekvitteringer indføres forholdsvis faa interne Sager. Hovedparten af Sagerne angaar Tilfælde, hvor den ene eller begge Parter er udenbys. Udover Sager fra Raadstueretten, hvor Kongens Foged nu altid er til Stede, indeholder Bindet ogsaa civile Sager (Ejendomssager) fra Bytinget, endvidere Sager fra Toldbodretten, som under Høstmarkedet fra 15. August til 18. September overtog Raadstuerettens og Bytingets Funktioner.

Ved et Møde 28. Februar 1970 vedtog Selskabet at udgive det nye Bind, der var betydelig mere omfangsrigt end de to foregaaende. Som ved det foregaaende Bind paatog jeg mig at være Tilsynsførende. Som den anden Tilsynsførende valgtes i Stedet for Stadsarkivar Ljungberg, der var alvorlig syg, hans Efterfølger som Stadsarkivar i Malmø Lennart Tomner. Ogsaa til Udgivelsen af dette Bind gav Malmø Byraad Bidrag.

Da Bindets Indhold ikke som det første Bind udelukkende angik Raadstuen og Raadstueretten, fandt vi det rimeligt at give det den mere omfattende Titel Stadsbogen. Som de foregaaende Bind indeholder det en Rigdom af lokalhistorisk Stof, derunder adskilligt af mere almindelig historisk Interesse. Ligesom ved de tidligere Bind har Bager ogsaa forsynet dette med en Redegørelse for de i Bindet nævnte Ejendommers Placering i Nutidens Malmø.

Da Arbejdet med Bindet nærmede sig Afslutningen, var den energiske Dr. Bager allerede klar med et nyt omfangsrigt Manuskript med Skiftearkivalier fra Malmø 1546-59 omfattende Booptegnelser, Skifter og Købmandsregnskaber. Det vigtige Materiale, der var enestaaende

fra saa gammel Tid, fortjente i høj Grad at blive udgivet, og Udgivelsen vedtoges principielt paa et Møde 28. Marts 1973.

Jeg havde den nærmest foregaaende Tid været engageret med Udgaverne af Helsingør Stadsbog 1527-56 og Ribe Raadstuedombog 1581-99 - den sidste var endnu ikke afsluttet - og var desuden stærkt optaget af nye store Arbejder, hvorfor jeg denne Gang maatte undskylde mig som Tilsynsførende. Udgaven vedtoges endeligt paa Aarsmødet 27. September samme Aar med Stadsarkivar Lennart Tomner i Malmø og fra dansk Side Thelma Jexlev som Tilsynsførende. Ogsaa til denne Udgave har Malmø Byraad bevilget et betydeligt Tilskud, og Sætningen af Manuskriptet er nu i fuld Gang.

De svenska akterna i 1600-talets trekronorsstrid

C. G. U. Scheffer

Vissa skeden av striden om riksvapnet tre kronor, vilken pågick från slutet av Gustav I:s regering¹ och ej avstannade förrän under Karl XI:s tid, har blivit ingående behandlade.

Georg Landberg har undersökt omständigheterna kring tvistens uppkomst samt dess olika faser fram till utbrottet av det nordiska sjuårskriget.² Uno Willers har särskilt uppmärksammat det skede, som inledes med bestämmelserna om vapentvistens lösande i Stettinfreden 1570. Dessa avsåg frågans hänskjutande till internationell skiljedom, om parterna icke kunde komme till enighet. Framförallt på svensk sida, där förtrytelsen över usurperingen var stor och äkta, blev Stettinfreden utgångspunkt icke blott för en diplomatisk utan även en vetenskaplig aktivitet. Rasmus Ludvigsson fick i uppdrag att hopsamla det bevismaterial som kunde stöda de svenska anspråken på tre kronor. Med honom samarbetade Petrus Michaelis Fecht. Båda har sammanfattat sina iakttagelser i skriftliga inlagor.³ Willers har betonat den stora betydelse, som i dessa fall tillmättes mynten som bevismaterial.⁴

Efter en rad diplomatiska förhandlingar fick frågan om trekronorsvapnet sin lösning i freden i Knäred 1613. Det var danskarna, som lyckades genomdriva sitt förslag. Det innebar att bägge kungarna skulle ha rätt att föra tre kronor utan att därför få resa några höghetsanspråk över den andres territorium.⁵

Endast motsträvt hade svenskarna fogat sig i de danska kraven.⁶ Säkerligen gav de därmed icke upp hoppet om en framtida revision av denna punkt av fredsfördraget. Det i Knäred fattade beslutet blev emellertid bestående. De två rikena gick aldrig mer till strids för denna fråga. Den skulle dock förbli ett tvisteämne under större delen av 1600-talet.

Sextonhundratalets begynnande antikvariska forskning blev nämligen starkt engagerad i trekronorsfrågan. Den grundläggande organisationen av det svenska antikvitetstudiet hade ju framkommit ur det motsatsförhållande till Danmark som inte minst inom fornforskningen gjorde sig påmind.⁷ När det gällde att inventera de monument, som kunde tjäna till fäderneslandets beröm, måste frågan om rikssymbolen självfallet höra till en av de viktigaste frågor, »hvarutinnan the danske refuterar« skulle. Detta problem måste därför under alla omständigheter få sin teoretiska behandling, även om det genom fredsslutet i Knäred kunde synas avfört som aktuell mellanfolklig tvistefråga. Under ytan pyrde dock alltjämt elden, som hotade att slå ut i öppen låga, om brännbart stoff hopades.

Johannes Thomæ Bureus (Bure) hade tidigt haft anledning att ex officio syssla med trekronorsproblemet. År 1602 hade han av Karl IX sänts till Råby kvarn i Södermanland för att undersöka en sten, på vilken tre kronor skulle vara inhuggna. Samma år hade han även ett uppdrag gällande Mora stenar.⁸ Bures sakkunskap hade även tagits i anspråk vid överläggningarna med danskarna åren 1602 och 1603.⁹

Kanske var det till dessa förhandlingar som Bure utarbetade en sammanställning av de källor, som kunde stödja den svenska ståndpunkten. Den åsyftade sammanställningen föreligger nämligen i en i Kungliga biblioteket förvarad handskrift, som har följande upplysande titel: »Afritning af någre Monvmenter, med hwilke the Swenske skäligen kunne bewijse at Tree Kronor äre Sweriges Rijkets rätta, gamla, och eenschildte wapn och Sköldemärke, nämligen Morasteen, ther Swerikes Konungar fordom hylladhes, Deslijkest Sweriges Konungars Mynt och Konunglige Secreet, och Sweriges Rijkets Klämma.« Texten är av Bures hand liksom säkerligen också teckningarna. Dessa är utförda i tusch på pergamentsblad i folio och upptar tretton sidor. Det förnäma utförandet gör det antagligt att aktstycket (D 45a) upprättats för att föreläggas motsidan.¹⁰

Sigillserien inledes med Magnus Ladulås kontrasigill och avslutas med Christian III:s sigill. Den sista teckningen är en bild »Af Upsala domkyrkedör«¹¹, vilket må nämnas, då detta icke redovisas i handskriftens eljest fullständiga titel.

Arbetet är beundransvärt väl utfört och kännetecknas av både noggrannhet och konstnärlig uppfattning. Bure har genom detta verk dokumenterat sig som en föregångsman på området. Det är vårt första sigillverk, visserligen obetydligt till omfånget, men av en förvånansvärt hög kvalitet, som skulle uppnås och överträffas först av antikvitetsskollegiets tecknare.

Till grund för dessa renritningar har legat tre kladdar, som numera är bundna i ett separat band.¹² Kladdarna innehåller endast skisser av sigill, men å andra sidan ingår bland dessa sådana, som icke återfinns i renritningarna. En del skisser är rätt dåligt utförda och deras avvikande utseende visar, att de inte är av Bures hand.

I detta sammanhang må omnämnas, att Bure även i kopparstick avbildat trekronorsvapnet på Mora stenar.¹³ Det är därvid av intresse att konstatera, att framställningen på kopparsticket överensstämmer med ritningen i ovannämnda pergamentshandskrift (D 45a).

Såsom Willers framhållit, kom det numismatiska intresset länge att knytas till frågan om riksvapnet tre kronor. Det måste då betonas, att Martin Aschaneus' namn - liksom Bures- i detta sammanhang inte får glömmas.¹⁴ I dennes arbete »Collectaneum Monetale seu Monetoscopia Sweo Gothica« (Fb 17, SKB) åberopas gång efter annan olika mynt som värdefulla bevis för Sveriges urgamla rätt till trekronorsvapnet. Sambandet mellan Aschaneus' numismatiska forskningar och trekronorsproblemet framgår så mycket tydligare vid en jämförelse mellan nyssnämnda arbete och hans hitills icke beaktade inlägg i trekronorstvisten »Insignia Primaria Regalia Amplissimi Reg. Sweo Gothici«.¹⁵

I ett företal har Aschaneus erinrat om det källmaterial, som Johannes Magnus utnyttjat för sin krönika, nämligen »Runor, Upsala Clerkerietz scripter, af Dom kyrchio Archivo, Rijm och Wijsor om heela Rijkens sanna tillståndh«. Som rikets »general antiquarius« hade denne nämligen »Wåldh öfv. the mästa och bästa præclara acta Regni«, vilka han fört med sig till Venedig och Rom för att fullborda sitt arbete. Ännu finnes dock dess bättre mycket kvar i fäderneslandet i dessa stycken, säger Aschaneus och avslutar sitt företal med uppmaningen »Sökin för thän skull nu Antiquarii dhär effter mädh flijth i Runor och annor måtto«. Efter företalet följer bevismaterialet sammanfört i olika grupper. Den första gruppen utgöres av en »Description af böcker och mannaminne«. Här återges en samling dikter om trekronorsvapnet ur en gammal pergamentsbok skriven av »Dn. Petro Magni, af Nyrby i Kärnboo Sochn, Canic i Upsala, 1366«. Han förde enligt Aschaneus klaven sköld med två balkar i vänstra fältet.¹⁶ År 1596 hade Aschaneus sett denna bok hos herr Paulus, pastor i Åker och Dalby.¹⁷ Bandet omfattade huvudsakligen regementssaker. Aschaneus bemärker att han vid avskriften av dikterna förbättrat rimmen.

Nästa av Aschaneus åberopade bevis är Mora stenar. Därefter följer ett par grupper, där olika sorters mynt åberopas. Materialet är detsam-

ma som kommit till användning i hans arbete om mynten, Fb 17. Stora partier överensstämmer ord för ord. Klarare kan icke sambandet mellan myntforskningen och bevisföringen i trekronorsstriden framstå.

Aschaneus upptager även till behandling Saxos utläggningar om Sveriges vapen i dennes *Historia danica*. Till sist anför Aschaneus även avbildningar i kyrkor samt riksklämman från 1439 med S:t Eriks bild.

Aschaneus' skrift är icke djuplodande, men den ger en överblick av problemet och han har använt ett flertal källor till dess belysande. Den har sitt intresse som en tidig sammanfattande utredning.

Med Aschaneus' skrift om trekronorsvapnet är hopbunden en kortare avhandling, kallad »*Insignia Regni et Regum Danicorum*.« Den kan betraktas som en följdskrift till det förra arbetet och är en i sig själv obetydlig polemik mot ett icke namngivet arbete av den danske krönikören Niels Heldvad, mot vilket Aschaneus särskilt på en punkt vänder sig. Det åsyftade arbetet är Heldvads år 1625 från trycket utgivna verk »*Sylva chronologica circuli Baltici, das ist: Historischer Wald unnd Umbzirck des Baltischen Meers oder der Ostsee*«. ¹⁸ Detta innehåller en kortfattad redogörelse för det danska riksvapnets innehåll.

Det får anses betecknande för det dåvarande stämningläget att denna passus kunde på ett sådant sätt irritera Aschaneus, att han kände sig uppfordrad till ett bemötande. »Die drey Kronen bedeuten drei Königreiche« säger Heldvad och uttalar därmed endast den gamla officiella danska synpunkten att man förde vapnet som en erinran om unionen och alls icke som ett pretentionsvapen gentemot Sverige. »Defectus, en krona för Danmark, en för Norge, här fattas än ett Rijke i Räkningen« säger Aschaneus temperamentsfullt.

Heldvad har givit en för den tidens betraktelsesätt typisk förklaring till de tre lejonerna i det danska riksvapnet, vilka han ansåg symbolisera det danska landets tre öar skilda av tre strömmar. ¹⁹ Aschaneus förmenar att Heldvad sökt framdraga ännu ett skäl, genom en anknytning till de olika landsvapnen, Norges lejon med yxan, Jutlands vapen innehållande ett lejon över nio hjärtan samt Schleswigs två lejon. »Excessus. Bliffwer nu här af 4 leoner. Ett mehra än han utloffwar. Dätta är nu the danskes bewisning om 3 leoner & c« säger Aschaneus. Något sådant har Heldvad uppenbarligen aldrig avsett och Aschaneus' polemik är därför i grunden förfelad. Den är dock trots förenklingen av problemställningen av intresse, då den symptomatiskt avslöjar det ännu i fråga om vapen och överhöghet rådande motsatsförhållandet.

Ytterligare bevis både på hur viktig och hur ömtålig frågan om rikets vapen tre kronor ansågs vara ger en jämförelse mellan de officiella aktstyckena, genom vilka den svenska fornminnesvården på 1660-talet erhöll en fastare organisation, mycket tack vare Johan Hadorph, som bl. a. i ett vidlyftigt memorial upptagit frågan om skyddet för antikviteterna.²⁰ Varken 1666 års plakat om fornminnesvården eller 1667 års instruktion för antikvitetskollegiet utsäger något om trekronorsvapnet. Tydligt ansåg man det icke lämpligt att vidröra detta spörsmål i officiella instruktioner. Man följde därvid en god tradition från 1630 års instruktion, vilken undvikit allt, som kunde te sig utmanande.

Hadorph har däremot i sina memorial omnämnt några källor, som kunde anses vara av betydelse i trekronorsfrågan. En av huvudpunkterna i stridsfrågan berör han i punkt 8 av sitt memorial om fornminnesvården: »Sammaledes finnes och hoos många i landet åtskilligt gammalt Rijksens mynt, dels uthi S. Eriks tijdh, dels uthi K. Magni Ladulåses och hans efterkommandes tijdh in till unionen, /dels/ i konung Albrekts tijdh myntade, hwilka mestadels innehålla dhe 3 Croner, Sweriges Rijkes uhrgamble wapn «.²¹ Än tydligare betonas detta i punkt 7:4 i ett av honom utarbetat förslag till instruktion: »dhe äldste mynten, som för unionen trium Regnorum äre slagne, såsom S. Erikz, K. Magni Ladulåses, K. Waldemari och fleras finnas ännu mångenstädes med 3 Cronor, Sweriges Rijkes uhrgamble wapen uppå, hwilka till Rijksens heder och præferentz så mycket mer contribuera, som man med sådane odisputerlige skiäl kan bewijsa, att bem:te 3 cronor på Sweriges mynt ganska länge ante unionen för deres rätta skiöldemärke brukat är.«²²

Vid förhandlingarna år 1562 hade Fredrik II nämligen lovat Erik XIV att avstå från tre kronor, om det kunde bevisas att detta vapen använts av någon annan svensk regent före drottning Margareta. Sedan från svensk sida några brev från Albrekts tid företetts, påstod danskarna visserligen, att fråga varit om vapnets användande av svensk regent före både Albrekt och Margareta.²³ Hadorph önskade nu framhålla att även en sådan bevisning var möjlig.

Genom att i dessa sammanhang framdraga trekronorsfrågan hoppades Hadorph förmodligen att kunna stimulera intresset för den nya antikvitsorganisationen hos de maktavande, vilka kunde antagas bli mer generösa, om de hade något påtagligt praktiskt resultat att förvänta av forskningen. En annan bidragande orsak var att konflikten med Danmark återigen skärptes under 1660-talet.²⁴

Den officiella reaktionen kom visserligen först år 1668. Detta år erhöll dåvarande kanslirådet, sedermera vicepresidenten i Göta hovrätt Henrik Georg Falkenberg i uppdrag att utreda frågan om rikets vapen tre kronor. Han inkom samma år med en den 12 september dagtecknad »Kårt Relation om Sweriges Rikes Wapen Tre Kronor, och huru därmed alt ifrån hedenhös alt in til denna dag har hållet varit.«²⁵

Ett nära samband med Falkenbergs relation har ett annat aktstycke »Relation och Rådslag öfwer den förändring af Wapen, som Konungarne i Dannemark nyligen gjort hafwa«, utarbetad år 1670.²⁶

Båda dessa relationer utgår från den förändring som Fredrik III vidtagit i det danska riksvapnet under 1660-talet, då Sverige hade en minderårig konung. Genom att placeras i sköld tillsammans med Danmarks tre lejon och Norges yxbärande lejon hade det svenska trekronorsvapnet på ett helt annat sätt än tidigare fått karaktär av pretensionsvapen.

Här måste förutskickas några anmärkningar för att den svenska reaktionen skall bli fullt förståelig. Efter freden i Knäred 1613 hade man funnit sig tvungen att acceptera det danska bruket »at tre Kronor ibland de små Wapnen, som mera til en Zirat, än något Jus därmed at prætendera, ditsatte äro och måtte medfölja.«²⁷ Därmed torde främst åsyftas det ofta förekommande arrangemanget att runt en större sköld med Danmarks tre lejon placera ett antal mindre vapensköldar, däribland trekronorsvapnet.²⁸ Detta var den tolkning, som man officiellt sökte hävda. Man hade emellertid även sett sig nödsakad att utan protest finna sig i att trekronorsvapnet ingick i det fullständiga danska riksvapnet, där det genom sköldens sönderstyckning i ett flertal fält kom att intaga en mindre uppmärksammas plats.²⁹

Först när trekronorsvapnet år 1668 i rikssigillet insattes i den centralt placerade skölden tillsammans med det danska och det norska riksvapnet och därtill sattes under dem som sköldfot, ansåg man måttet rågat. Denna anordning var dock icke en nyhet för år 1668 utan hade föregångare på mynt. En sådan sammanställd vapensköld förekom redan på en speciedaler från år 1662.³⁰

En central roll i detta skeende spelade det sigill som iordningställt för kungadottern Anna Sofie till hennes bröllop 1666. Detta sigill användes på den avsägelse av rikena som prinsessan då utställde till förmån för bröderna och deras släkt. Sigillet bildframställning har tolkats av riksarkivarien A. D. Jørgensen i hans biografi över Peter Schumacher Griffenfeld.³¹ Medan konungens sigill vid denna tid vi-

staae midt udj en kreds alleene; og saa alle de andre Vaabener, i forben Rad, i en stoor Circul runden omkring«. Schumacher känner väl till den motsatta svenska uppfattningen som han endast består med en nedlåtande, ironisk kommentar. Läger man härtil förekomsten av 1662 års speciedaler med enahanda heraldiska arrangemang och tillägget 1666 av vapnen för de då svenska öarna Gotland och Ösel i kretsen av småsköldar³³ blir svenskarnas bristande förståelse för denna samnordiska komposition, när den år 1668 överfördes till det danska konungasigillet, lättare begriplig.³⁴

Att man i Sverige väntade till 1668 med att skrida till aktion, berodde troligen på att man ansåg sig kunna låtsa obekantskap med myntutgivningen såsom en dansk inrikes angelägenhet. Däremot måste man under alla omständigheter uppfatta ett så beseglat brev ställt till Kungl. Majestät såsom en direkt utmaning, som inte kunde lämnas obeaktad.

Falkenbergs i och för sig förtjänstfulla utredning torde ansetts ha vägt för lätt, varför antikvitetskollegiets ledamot Johannes Schefferus den 15 september 1673 erhöll nådigt uppdrag att utarbete »ett fullkomligt promptuarium, hwad som i den materien af Rijkzens gamle Documenter är talt och swarat samt nu för Oss af gamble Sigiller, mynt och andre Documenter tillsättias, talas och förswaras kan«. Henrik Schück har redogjort för de närmare omständigheterna vid tillkomsten av detta verk ävensom ingått på en värdesättning av arbetet.³⁵ Schück har framhållit de viktiga i utgåvan inryckta tilläggen av Hadorph, som därigenom med viss rätt kan betraktas som medarbetare. Att vägande bidrag skulle komma från Hadorph var så mycket naturligare som Schefferus här fått en uppgift på det område, som inom kollegiets verksamhet ursprungligen anförtrotts Hadorph.³⁶ I detta sammanhang kan nämnas att Schefferus citerar Bures och Aschaneus' arbeten.

Schefferus' arbete *De antiqvivis verisque regni Sveciae insignibus* har tryckåret 1678, men som Schück påvisat har det ej utkommit förrän tidigast de sista dagarna av år 1679 eller troligare först 1680.³⁷

Dessa manipulationer har möjligen föranletts av den i Lund den 26 september 1679 ingångna freden. Med hänsyn till denna och den då inslagna nya politiska kursen, som utåt framträdde som ett närmande mellan de nordiska rikena, var det ej lämpligt att efter fredsslutet utge ett arbete som måste uppfattas som en stridsskrift mot förbundsbrodern. Å andra sidan ville man icke avstå från att framlägga den sammanfattande bevisföringen i den segslitna tvistefrågan. Man sökte då

för att mildra intrycket ge verket ett tryckår före fredsslutet.³⁸ Under sådana omständigheter kom emellertid Schefferus' arbete inte att utnyttjas gentemot danskarna på det sätt som väl ursprungligen avsetts.³⁹

Redan då Johannes Schefferus utgav sitt arbete hade Elias Brenner biträtt, idet han meddelat vad han då hade i sin samling av medeltidsmynt.⁴⁰ Även i fortsättningen skulle Brenner särskilt uppmärksamma frågan om riksvapnet tre kronor. Sålunda anspelade han på denna då han hos regeringen anhöll om privilegium för utgivandet av det stora myntverket »Thesaurus Nummorum Sveo-Gothicorum«. Redan 1686, då planerna på detta arbete började taga form, ingav han en underdånig supplik i sådant syfte. I en bilaga uppräknade han de skäl, varpå han stödde sin ansökan. Bland dessa förekom en punkt, där Brenner omtalade att han genom mynt från hednisk tid kunde stadfästa Schefferus' antagande, att Sveriges rätt att föra tre kronor i riksvapnet var förkristlig och att kronorna hade avseende på de forna Svearnes tre förnämsta avgudar.⁴¹ När Thesaurus utkom 1691 ägnades även fem sidor av inledningen (punkt 4) åt beskrivningen av sju mynt märkta med tre kronor från tiden före Kalmarunionen. Redan konung Olof Trätälja tillskrev han ett sådant mynt. Därmed ansåg han sig slutgiltigt ha bevisat Sveriges uråldriga rätt till trekronorsvapnet.⁴² Det var sådana numismatiska bedömningar som ledde en för sin tid så kritisk forskare som Johannes Schefferus på villospår.⁴³ Genom att det i sammanhanget avgörande årtalet 1364⁴⁴ ej vederbörligen beaktades, kom Sveriges förstfödslorätt till de tre kronorna ej att framstå som odisputabel.

Sven Ulric Palme har karakteriserat vapenfrågan som ett lämpligt argument i den politiska agitationen under Karl IX:s tid. Den kom i den diplomatiska kampen att användas som en mätare på motpartens styrka. Icke på någotdera hållet skall man dock ha tillmätt frågan tillräckligt saklig vikt för att för dess egen skull vilja driva saken till sin spets.⁴⁵

Även om detta i allt väsentligt återspeglar det rätta förhållandet, måste det ifrågasättas om man åtminstone på svenskt håll verkligen handlat med fullt så kylig beräkning. Stridens häftighet har nog också sin grund i svenskarnas osäkerhetskänsla gentemot det tidigare dominerande grannlandet. Denna osäkerhetskänsla försvann ej i och med att Sverige vann stormaktsställning utan skulle länge dröja kvar. Be-tecknande för striden är också den avgjort större vetenskapliga aktiviteten på svensk sida. Svenskarnas känsla av att ha rätt, stärktes säkerli-

gen av att de tre kronorna gång på gång insattes i danska kungliga sigill och vapen på olika platser under varierande motiveringar. I Sverige förlitade man sig på att ett forskande i hävderna till slut skulle otvetydigt fastslå rättmätigheten i den svenska ståndpunkten.

Noter

1. A. Fryxell har i *Berättelser ur svenska historien*, del 3, Stockholm 1835, kap. 57: Om vapnet tre kronor, utpekad 1544 års svenska arvförening såsom orsak till stridens uppkomst. Christian III återtog som ett uttryck för huset Oldenburgs dynastiska intressen de tre kronorna, sedan Gustav I blivit arvkonung. - C. F. Bricka, *En lille Notis om Oprindelsen til Striden mellem Danmarks og Sveriges Konger om Brugen af de tre Kroner i Vaabnet*, Danske Samlinger, bd. 5, 1869-1870.
2. G. Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, Uppsala 1925, s. 234-259 och 301 f.
3. De fick sin slutliga officiella utformning i den av Johan III undertecknade »Des Reichs Schweden Beweis von wegen der Drey Chronen«, tryckt i Johannes Schefferus, *De antiquis verisque regni Sveciae insignibus*, Holmiæ 1678, pag. 280-308. Jfr. härom J. Liedgren, art. Ström i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XVII* (1972), sp. 319-322, och *Landslagens stadfästelsebrev 1442 och dess besegling* (i Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning av Å. Holmbäck och E. Wessén, Lund 1962) s. LXV. Jfr. B. Hildebrand, *Fecht*, Sv. Biogr. lex. 15, Stockholm 1956, s. 439, och H. Gilllingstam, *Genealogiska manuskript från Vasatiden och stormaktstiden som källor för svensk medeltidsforskning och äldre arkivhistoria*, *Personhist. tidskr.* 1974. s. 92.
4. U. Willers, *Myntsamlade i samband med trekronorstvisten*, *Nordisk numismatisk årsskrift* 1937, s. 101-105.
5. P. B. Grandjean lämnar i *Det danske Rigsvaaben*, Köpenhamn 1926, s. 182-184 och 186-192, en redogörelse för trekronorsstriden fram till Knäredfreden. Resumé s. 288 f. *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, udg. af L. Laursen, Köpenhamn 1907 ff.; C. H. Uggla, *Afhandling om Swea rikes urgamla wapn de tre kronor*, Stockholm 1760, s. 41 ff.
6. P. B. Grandjean, a.a., s. 192.
7. O. Almgren, *Om tillkomsten av 1630 års antikvarieinstitution*, *Fornvännen* 1931, s. 28-47.
8. H. Hildebrand, *Minne af riksantikvarien Johannes Bureus*, *Svenska akademiens handlingar*, 23, Stockholm 1910, s. 86.
9. H. Hildebrand, a.a., s. 80. - Utan att i detta sammanhang anföra något belägg för sin uppfattning säger H., att Bure *helt visst* hade studerat frågan om de danska konungarnas föregivna rätt att föra de tre kronorna. S.U. Palme, *Swerige och Danmark 1596-1611*, Uppsala 1942, s. 322 och 405, upplyser om att Bure ingick i de svenska delegationerna 1602 och 1603.
10. D 45 a. - *Handskriften uppräknas bland Bures odaterade manuskript utan att kommenteras av H. Hildebrand, a.a., s. 426.* - Efterforskningar efter något till motparten översänt exemplar har utan resultat utförts i danska riksarkivet.
11. Dessa ovanför den västra domkyrkodörren befintliga vapen hade tillsammans med trekronorsvapnet från Mora stenar redan avbildats av Rasmus Ludvigsson. Rasmus

- Ludvigsson, Häftade anteckningar i historia och genealogi, fol. 11-12, Genealogica nr. 23 d, SRA. Senare avritades de av Johannes Schefferus i *Observationes et collectiones variae in antiquitatibus Sveo - Gothicis*, pag. 104, Fe 6, SKB, samt återgavs av denne i *De insignibus regni Sveciæ*, Stockholm 1678, Tabula C, fig. XV (till pag. 99).
12. D 45 b, Utkast om Tre Kronor i Sveriges Wapen/ryggtitel/, SKB. Modern foliering 1-47. - En *senare* tillfogad anteckning vid konung Eriks av Pommern sigill på fol. 4, förlaga för teckningen i D 45 a, ger en hållpunkt för dateringen. Anteckningen lyder: »Ifrån Konung Anund Kolbrännes tijdh /1018/ och till Unionen giordes /1396/ äre förlupne 378 åhr, hvilket är 166 åhr meer än som nu till denne tijdh är ifrån det at Unionen giordes«. En uträkning ger vid handen, att man, då anteckningen gjordes, räknade år 1608. Att man ansett 1396 som unionens tillkomstår, framgår av att det ifrån Ragvald knapphövde /1129/ till sagda tidpunkt uppges vara 267 år, från Sverker d.y. /1192/ 204 år och från S. Erik /1150/ 246 år. Alla dessa uppgifter om år stämmer med dem, som är uppsatta vid myntritningarna i D 45 a. - D 45 b har av H. Fleetwood utnyttjats för Svenska medeltida kungasigill, 1-3, Stockholm 1936, 1942 och 1947. Jfr. Gillिंगstam, a.a., s. 111.
 13. G. E. Klemming, Ur en antecknares samlingar, Uppsala 1880-1882, s. 63; Densamme, Om kopparsticken i Suecia antiqva et hodierna, Samlaren, 6, Uppsala 1886, s. 4 f. Plåtarna förvaras i Vitterhetsakademiens bildarkiv, samlingen av kopparplåtar, nr. 126, skåp 2. - Avbildningar av Mora stenar ingår även som detaljer i omramningen av Bures stora år 1599 i koppar stuckna tavla, kallad Runakänslans lärospån, G. E. Klemming, Ur en antecknares samlingar, s. 62. (I denna omramning ingår även alla landskapsvapnen, bland vilka Bure upptagit även Gotlands vapen samt lämnat tomma sköldar för Skåne, Blekinge och Halland. Dessa landskap hade då ännu icke vapen. H. Hildebrand har i sitt Minne af riksantikvariern Johannes Bureus, s. 84, ansett detta visa, att Bure drömde om ett Sverige med naturliga gränser). - E. Vennberg, Johan Bure, SBL, 6, s. 701, har förmodat att en teckning av Mora stenar i Palmiskiöldska samlingen nr. 275, UUB, likaledes skall vara utförd av Bure. - Bure har i en dagboksanteckning från den 1. aug. 1602 talat om sin avritning av Morasten. G. E. Klemming, Anteckningar om och af Bureus, Samlaren, 4, Stockholm 1883, s. 23.
 14. U. Willers, a.a., s. 105. Genom att framhålla trekronorstvistens betydelse för myntforskningen har Willers på en viktig punkt kompletterat N. L. Rasmussons undersökning Myntkunskap och myntsamlade i Sverige före omkring 1640, Numismatiska meddelanden 27, Stockholm 1933, s. 116 ff. Det återstår emellertid att belysa Aschaneus' insatser i detta hänseende.
 15. Bergianska biblioteket H XI:1 nr. 34, Vetenskapsakad. Bibl. Arbetet kan icke närmare dateras men torde ha utarbetats på 1620-talet eller i början av 1630-talet. Om Aschaneus' ev. utnyttjande av Bures handskrift D 45 b se Gillिंगstam, a.a., s. 111.
 16. L. Sjödin har i sin kommentar till det av Aschaneus kända brevet DS IX (1970), nr. 7310, dat. 1366 15/3, konstaterat att den där nämnde Peter Magnusson i Nyby i Kärnbo socken (Västm.) var lekman och säkerligen identisk med en Peter »dyaeakin«, nämnd i DS 7444 (1366 26/10), som ej var dekan utan bar det om en tids skolgång vittnande binamnet »djäkn«.
 17. J. E. Fant och A. Th. J. Låstbom, Upsala ärkestifts herdaminne, 3, Uppsala 1845, s. 458.
 18. Utkommet i Hamburg 1625. - De enligt Aschaneus oegentliga uttalandena återfinns i detta arbete å s. 10.

19. På ett liknande sätt har Rasmus Ludvigsson velat förklara de tre strömmarna i »Götavapnet«. De symboliserar enligt denne Vättern, Vänern och Öresund. Se det versifierade företalet av Rasmus Ludvigssons hand till »Sveriges Rikes Heroldzbok« i Fb 2: Martin Aschaneus' *Collectio et connectio*, pag. 120 r, SKB.
20. Schück, VHAA, 1, s. 252 ff.
21. *Ibid.*, s. 263.
22. Schück, VHAA, 2, s. 11.
23. Landberg, a.a., s. 302.
24. Birger Fahlborg, Sveriges yttre politik 1668-1672, 1, (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens handlingar, Historiska serien 7), Stockholm 1961, s. 464-468.
25. Originalen finns i Danica, nr. 492, Handlingar angående striden om tre kronor, SRA. Avskrifter: D 243 SKB; i Engeströmska samlingen B IV, 1-1, SKB; i Nordin 73, UUB; i Ihreska handskriftssamlingen 121, UUB. - Efterforskningar efter något till motparten översänt exemplar har utan resultat utförts i danska riksarkivet. - Tryckt i Handlingar till konung Carl XI:s historia, utgiven av Sam. S. Loenbom, 1, Stockholm 1763, s. 19-28. - Om Falkenberg se B. Hildebrand i Sv. biogr. lex. 15, Stockholm 1956, s. 206.
26. Originalen i Danica 492, Handlingar angående striden om tre kronor, SRA. Utgiven av Loenbom, a.a., s. 7-18.
27. Loenbom, a.a., s. 27.
28. Efter Knäredsfreden 1613 förde Christian IV sigill med detta arrangemang under hela sin regering och Fredrik III fram till juni 1668, då han ändrade det danska rikssigillet. Se P. B. Grandjean, *Danske kongelige segl 1559-1670*, Köpenhamn 1951, Christian IV nr. V-XIV; Fredrik III nr. XI-XX.
29. Christian IV förde vapnet på detta sätt i mynt utgivna 1603, 1607 och 1624. Så även Fredrik III 1665 och 1666. Se H. H. Schou: *Beskrivelse af danske og norske Mønter 1448-1814 og danske Mønter 1815-1923*, Köpenhamn 1926, Tavle 12, 15, 24-25.
30. P. B. Grandjean, *Det danske Rigsvaaben*, Planche XIV: 2. Schou, a.a., Tavle 23-24, 26.
31. A. D. Jørgensen, Peter Schumacher Griffenfeld, del 1, Köpenhamn 1893, s. 236 ff.
32. Werlauffs Ms., 15, 4°, DKB. Meddelande av arkivarie Nils G. Bartholdy.
33. Jfr. A. D. Jørgensen, a.a., s. 200 f.
34. Beträffande det danska geheimerådets diskussion 1670-71 i anledning av de svenska protesterna i trekronorsfrågan se »Geheime-Raadets Protokol over udenrigske Sager 20 Juni 1670-10 April 1676«, udg. af C. F. Wegener (*I Aarsberegninger fra det kongelige Geheimearchiv*, bd. 6, Köpenhamn 1876-82), s. 74 och 82. - I Fryxells utgåva *Handlingar rörande Sveriges historia*, del 1, Stockholm 1836, s. 187, omtalas en protest år 1669 mot den danske konungens bruk av de tre kronorna och av Gotlands vapen.
35. Schück, VHAA, 3, s. 273-278. - H. Seitz har granskat Schefferus' verk med utgångspunkt från sin egen teori om riksvapnets ursprung, framlagd i *De tre kronorna*, Stockholm 1961. Se särskilt s. 117-120.
36. Det synes som om denne rent av förberett just en sådan utredning. I ett förslag till antikvitetskollegiets arbeten för 1672 och 1673 uppföres under punkt 16: *Hadorphius de tribus Coronis*. Schück, VHAA, 3, s. 14.
37. Schück, VHAA, 3, s. 276. Jfr. J. Liedgren, Johan Hadorph, Sv. Biogr. lex. 17, Stockholm 1967-1969, s. 700 och G. E. Klemmings anteckningar i ett exemplar i Kungl. biblioteket av *De regni Sveciæ insignibus*. Boktryckaren Wankijff fick först

- den 21 oktober 1680 en anvisning på betalning för utförd tryckning. Den första utbetalningen skedde 1681 i mars, den resterande 1683 i december. Ab:1, Antikvitetskollegiets räkenskaper 1670-1684, fol. 595, VHAA.
38. För den uppmärksamme läsaren kan sammanhanget dock icke bli fördolt. I slutet av boken finns ett appendix, vars viktigaste parti utgöres av Hadorphs iakttagelser. I en inledning omtalas Schefferus' död, som inträffade i mars 1679. Att tryckåret ej är korrekt kan således slutas redan av bokens text. Detta resultat stödjdes av de av Scüeck anförda breven om dröjsmålet med kopparsticken. Se *De regni Sveciæ insignibus*, s. 263.
 39. Schefferus' arbete har dock inte förblivit obemöt i Danmark. Arkivarie Nils G. Bartholdy har för mig särskilt framhållit följande handskrifter. Jens Bircherod, *Cordati leones sive de insignibus Daniæ dissertatio* (i avskrift av Terkel Klevenfelt, *Ny kgl. saml.*, 1421, 4°, DKB), s. 6-7, 18-27, 42, 151-157; Kanslisekreterare Joachim Wieland överräckte 1714 till Fredrik IV ett omfångsrikt verk i två band om det danska riksvapnet (*Gl. kgl. saml.*, 2372 4°, DKB, bd. 2, s. 107-122 och 150-161.)
 40. E. Aspelin, Elias Brenner, en forskare og konstnär från Karlarnes tid, Helsingfors 1896.
 41. *Ibid.*, s. 63.
 43. Ang. myntens datering se N. L. Rasmusson, *Rikets vapen - En översikt*, i *Rikets vapen och flagga*, Stockholm 1960, s. 11, och K. Skaare, art. *Krone på mynter*, *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd. 9, Malmö 1964, sp. 410. Båda dessa författare antyder möjligheten av den inhemska förekomsten av en heraldisk - ej endast emblematisk - trekronorsbild före år 1364. Heraldiska skäl talar mot ett sådant ursprung. Se härom C. G. U. Scheffer, *L'origine mecklembourgeoise des armoiries à trois couronnes de Suède*, *Recueil du VIIe congrès international des sciences généalogique et héraldique à La Haye* 1964, La Haye 1966, s. 141-146. Se även densamme, *Trekronorsproblemet i modern populärvetenskap*, *Rig* 53 (1970), s. 117-119.
 44. Om konung Albrekts bruk av tre kronor i sina sigill se J. Liedgren i *Fornvännen* 1966, s. 164-170.
 45. S. U. Palme, a.a. s. 72 ff.

Skolan som verktyg vid Jämtlands försvenskande

Thord Bylund

Införlivandet med den svenska rikskroppen av de år 1645 vid freden i Brömsebro avträdda norska landskapen Jämtland och Härjedalen ställde de svenska myndigheterna inför flera viktiga organisatoriska problem på det administrativa området. Till åtskillnad från de erövrade områdena i Baltikum och Tyskland skulle de på den skandinaviska halvön belägna nyvordna svenska provinserna i förvaltningshänseende betraktas såsom integrerande delar av Sverige med samma rättigheter och skyldigheter som de svenska och finska landskapen. Häri ingick bl.a. representation vid riksdagarna.

Länsorganisationen för de nedre delarna av Norrland omstöptes helt. Jämtland fick tillsammans med Medelpad och Ångermanland bilda ett särskilt län med residensstad i Härnösand och benämnt efter denna. Detta kortlivade Härnösands län kom i gränserna att sammanfalla med de för Västernorrlands län åren 1762-1810. Härjedalen kom tillsammans med Hälsingland och Gästrikland att utgöra beståndsdelarna i det likaledes nybildade Hudiksvalls län, även detta med namn efter residensstaden. Den ur kommunikationssynpunkt väl motiverade sammankopplingen mellan de tre sistnämnda landskapen kom att äga bestånd till 1810.

Nedre Norrlands uppdelning på två län varade denna gång knappt ett decennium. Redan 1654 sammanfördes länen till Västernorrlands län, vilket med denna omfattning kom att bestå till 1762. Länet kom stundom efter landshövdingens residens även att benämnas Gävleborgs län.

För att säkra den nya riksgränsen och avlösa de i Jämtland förlagda enheterna av Hälsinge regemente uppsattes ett nytt militärt förband, benämnt efter regementschefen, överste Thomas Gärffelt, och rekryterat från Härnösands län.¹ Regimentet spelade i likhet med sina när-

maste efterföljare delvis rollen av ockupationstrupp. Dess lojalitet sattes dock i fråga under Karl X Gustafs krig. De jämtländska kompanierna överskeppades till Pommern, där mindre tillfälle gavs att fraternisera med fienden. Bakslaget med de militära assimileringssträvandena skulle långt framgent vara aktuellt för myndigheterna. Först 1699 likställdes jämtar med övriga svenskar, då genom ett kungligt brev Jämtlands regemente i rekryteringshänseende erhöll samma status som övriga indelta svenska landskapsförband.²

Anknytningen till Sverige befästes även medelst andra åtgärder. Medan handeln med Norge på olika sätt försvårades, förbättrades vägförbindelserna med det övriga Sverige. Gästgiverier anlades liksom en poststation på Frösön - naturligtvis med en svenskfödd postmästare. Tjänsterna inom den lokala förvaltningen besattes i stor utsträckning med infödda svenskar. Fredsbestämmelserna om att de avträdde landskapen skulle förbli vid sina tidigare lagar hade inte så stor aktualitet, då Jämtland i judiciellt avseende sedan gammalt ägde en särställning inom det dansk-norska riket.

Av flera anledningar borde försvenskingssträvandena ha goda utsikter att lyckas. Gentemot Norge hade Jämtland bevarat en viss särart. Det från de norska huvudbygderna isolerade läget torde ha bidragit till att bevara arvet från den gamla bonderepubliken. Fram till Stettinfreden 1570 utgjorde landskapet en del av det upsaliensiska ärkestiftet, och ännu många decennier senare satt svenskfödda präster i jämtländska prästgårdar.

I samband med Baltzarsfejden 1611-13, då landskapet var ockuperat av Sverige, kom de svenska sympatierna i öppen dager. De svenska ockupationsmyndigheterna bedrev en aktiv försvenskningsskampanj. Karl IX:s hovpredikant Jonas Palma förordnades till en nyinrättad befattning som superintendent över Jämtland och Härjedalen och med honom installerade sig ett flertal svenska präster i landskapen.

Sedan området genom Knäredsfreden återgått under den danska kronan blev följden, att en redan tidigare insatt daniseringspolitik kom att bedrivas än mer konsekvent, bl.a. genom tillsättandet av i Danmark födda präster på ledigblivna tjänster. Om någon mer djupgående fördanskning kan det dock knappast ha varit tal om under de något mer än trettio år som den danska överhögheten denna gång kom att bestå.³

Även kyrkan ställdes genom Brömsebrofreden inför organisatoriska problem. Jämtland återgick till att såsom före 1570 tillhöra Uppsala ärkestift. Till detta lades nu även Härjedalen. Redan 1645 togs frågan

om en eventuell delning av det redan tidigare till storleken otympliga ärkestiftet upp til behandling i rådet.⁴ Större delen av Norrland föreslogs få bilda en särskild superintendentia. Något beslut fattades dock inte. Ej heller blev det något resultat av Axel Oxenstiernas förslag påföljande år att tillsätta en särskild superintendent för Jämtland.⁵ Först 1647 efter ärkebiskop Laurentius Paulinius' död kunde beslut fattas om inrättande av en superintendentia i Härnösand omfattande Härnösands och Västerbottens län. Till denna överfördes 1660 eller 1661 även Härjedalen.⁶

Att prästerskapet spelade en viktig roll för befolkningens inställning till den nya regimen var man inom den svenska statsledningen väl medveten om. Enligt Axel Oxenstiernas egna ord borde jämtarna trakteras »leni manu».⁷ De danskfödda prästerna fick sålunda behålla sina tjänster under förutsättning att de använde sig av det svenska språket och tillsåg att egna och andras barn nyttjade svenska skolor och akademier. Dock fastslogs, att den jämtlänning, som hädanefter blev ordinerad till präst i Danmark, ej skulle kunna påräkna att erhålla tjänst i Sverige.⁸

Av kyrkoherdarna i Jämtland var vid övergången till svenskt styre endast två infödda jämtar. De övriga åtta var av norsk eller dansk härkomst. Härjedalens två kyrkoherdar var båda normmän. Beträffande kaplanerna är herdaminnets uppgifter mycket ofullständiga, men dessa torde i större utsträckning än kyrkoherdarna ha rekryterats bland i landskapen infödda prästmän. Någon större lockelse tycks inte tjänsterna i Jämtland ha utövat på prästerskapet i övriga delar av ärkestiftet. Av landskapets pastorat erhöll Brunflo, Oviken, Rödön, Sunne och Undersåker nya kaplaner under den korta tid som Jämtland kom att lyda under domkapitlet i Uppsala. Stiftsstyrelsen har haft uppenbara svårigheter att besätta de uppkomna vakanserna, något som kom till uttryck i att en avsatt präst restituerades för att bli kaplan i det avsides liggande Undersåker. Karaktäristiskt är, att ingen av de prästmän, som under denna period rekryterades från de södra landskapen i ärkestiftet, givit anledning till positiva eftermälen i herdaminnet.⁹

Inrättandet av norrlandsstiftet och i synnerhet att dettas styrelse förlades till Härnösand, vilken stad visserligen låg i periferien av stiftet men nära de nyförvärvade provinserna, innebar att de lokala norrländska intressena kunde tillgodoses i större utsträckning än tidigare samtidigt som försvarspolitikens på det kyrkliga området bättre kunde övervakas.

I enlighet med indegenatsrätten skulle prästjänsterna besättas med inom stiftet infödda män. En medveten politik blev nu att förbehålla de attraktiva pastoraten i kustlandet åt dessa. Uppkommande vakanser i Jämtland kom däremot att i stor utsträckning täckas med hjälp av de präster i stiftet vilka stammade från övriga delar av det odelade ärkestiftet. Under de 27 första åren under svenskt styre erhöll 12 präster från Hälsingland, Gästrikland och Uppland tjänst i Jämtland, vilket tillsammans med den naturliga avgången kom att medföra en i det närmaste total »utgallring« av ej inhemska präster i övriga delar av stiftet.¹⁰

Skolförhållanden och försvenskningsträvanden i Jämtland före Frösö trivialskolas tillkomst

Någon skola hade inte funnits i de jämtländska landskapen före den svenska erövringen. Trondheims och i någon mån Gävle skolor hade svarat för den undervisning, som stod den jämtländska ungdomen till buds vid sidan av hemundervisningen. En förutsättning för att de ovan nämnda försvenskningsträvandena skulle kunna nå resultat var dock, att den jämtländska ungdomen bereddes möjlighet att erhålla svensk undervisning. För att i större omfattning erhålla elever till den elementära undervisningen måste denna förläggas till en ort inom landskapen. På uppmaning av landshövding Hans Strijk beslutar det jämtländska landstinget den 21. juni 1647 att vidtaga åtgärder för inrättandet av en barnskola.¹¹ Den i Ångermanland födde kaplanen i Sunne hade redan av ärkebiskopen förordnats att förestå densamma. Till några omedelbara konkreta resultat ledde dock inte dessa beslut.

Den förste superintendenten i Härnösand, Petrus Steuchius, vidtog omedelbart efter sitt tillträde i september 1647 åtgärder för att organisera skolväsendet inom stiftet. I samband med förarbetet till 1649 års stora skolreform framförde Steuchius önskemål om en barnskola i Jämtland. 1649 och 1652 års skolstater upptar också en skola i Jämtland. Verksamheten vid den nya skolan torde ha tagit sin början 1651 eller 1652. Skolan förlades til Oviken, det av ålder såsom det förnämsta ansedda pastoratet i landskapet. Den förste skolmästaren blev åter en ångermanlänning, Petrus Nicolai Berghemius, en prästman med pålitligt svenska sympatier. Den roll skolan i Oviken spelat för försvenskningsträvandena är svår att bedöma i avsaknad av uppgifter om eleverna och dessas antal. Elevantalet kan knappast ha varit särskilt stort.¹²

Skolan i Oviken var inte avsedd att tjänstgöra som bas för rekryteringen av präster till de jämtländska landskapen, därtill var misstänksamheten mot de forna danska undersåtarna alltför stor hos de svenska myndigheterna. Endast ett fåtal jämtar kom under de första decennierna av svenskt styre att studera vid svenska läroanstalter. Den förste jämtan vid Uppsala universitet efter det att landskapet övergått i svensk ägo inskrevs i studentmatrikeln i december 1648¹³. Det kom sedan att dröja ända till 1655 innan näste jämtan - en broder till den föregående - besökte Uppsala.¹⁴

I likhet med de övriga svenska stiftsstäder, vilka saknade universitet, hade även Härnösand i enlighet med 1649 års skolordning följande år erhållit gymnasium.¹⁵ Av sammanlagt 166 inskrivna elever under det första decenniet av härnösandsgymnasiets verksamhet kom endast sex från Jämtland.¹⁶ Alla utom en är att betrakta som infödda jämtar, och av dessa är fyra prästsöner.¹⁷ Den förste jämtan, Johannes Olai Drake, sedermera kyrkoherde i Oviken, inskrevs vid gymnasiet läsåret 1653/54. Denne, liksom de övriga tre jämtar, vilka inskrevs innan de svensk-danska fientligheterna åter blossade upp 1657, var söner till två av de förnämsta prästmännen i Jämtland: kyrkoherdarna i Oviken och Brunflo, den senare tillika landsprost. Dessa båda hade aktivt medverkat till det jämtländska prästerskapets frivilliga övergång till svenskt styre och hade utsetts till dettas första riksdagsrepresentanter. För åtminstone en av landprosten Olof Drakes tre vid gymnasiet inskrivna söner finnes belägg för tidigare skolgång vid Trondheims katedralskola.¹⁸

Någon jämtländsk prästson återfinnes sedan inte i gymnasiamatrikeln förrän 1662.¹⁹ Fadern till denne var den ende jämtlandspräst, vilken aktivt stödde de svenska trupperna vid det norska infallet 1657, nämligen kyrkoherden i Offerdal Olof Bertilsson.²⁰ Under 1660-talet dominerar i stället söner till inflyttade svenskfödda ämbetsmän och prästmän bland de jämtländska eleverna. Av sexton elever uppvuxna inom landskapet var endast fem söner till i detta infödda föräldrar. Antalet elever födda i Jämtland har stigit till elva jämfört med föregående decennium medan samtidigt det totala elevantalet i gymnasiet sjunkit kraftigt - 127 jämfört med 166. Av de elva jämtlandsfödda eleverna var sju prästsöner.

Förutom de studenter med bakomliggande skolgång i Härnösand återfinnes ytterligare fyra jämtländska prästsöner i Uppsala universitets studentmatrikel under dessa två decennier. Tre av dessa, kyrkoherdesonen Werner Klangundius (UU 1656) och bröderna Olaus och

Petrus Klockhoff (UU 1666) har med förbigående av svenska skolor sökt sig direkt till universitetet efter studier vid katedralskolan i Trondheim. Fäderna til dessa var uppvuxna i Norge och Danmark. En yngre broder till Werner Klangundius - Wilhelm - uppvisar en liknande studiegång men har däremot tillbragt ett läsår vid härnösandsgymnasiet. Brödraparen Klangundius och Klockhoff fick efter avslutade studier hålla till godo med kaplantjänster som sluttjänster i hemlandskapet, medan de mer välrenommerade bröderna Drake alla slutade sina dagar såsom kyrkoherdar. Den fjärde jämtländske prästsonen utan redovisade gymnasiestudier var den i Hälsingland födde Petrus Andree Sundius.²¹ Dennes enligt herdaminnet yngre broder hade däremot tre års gymnasiestudier bakom sig vid universitetsinskrivningen.

Under sin verksamhet kom den s.k. västernorrländska kommissionen, tillsatt 1669 för att utreda vissa ämbetsförseelser inom länet, att konfronteras med försvenskningsproblematiken. Man såg inom kommissionen pessimistiskt på frågan och hyste tvivel om det jämtländska prästerskapets svenska sinnelag. Kommissarierna höll i sin till den kungliga regeringen inlämnade relation före, att infödda jämtlänningar inte borde erhålla tjänst inom hemlandskapet. Jämtarna skulle dock inte »exkluderas« utan soulageras på andra - n.b. utanför landskapet liggande - orter.²²

Kommissarierna ställde sig härvid på samma linje som konsistorialerna i Härnösand. De senare, i flertalet fall till åldern unga lektorer med stark önskan att slippa »utur oket«, hade egenintresse av att tillgången på goda pastorat ökade genom att den hävdvunna familjesuccessionen bröts i Jämtland. Stiftschefen kom härvid i motsättning till kommissionen och sitt eget konsistorium. Steuchius hävdade på denna punkt en mer liberal uppfattning, något som tydligast framträder i hans gynnande av Drakefamiljen.²³

Fram till denna tidpunkt, början av 1670-talet, hade det funnits rätt stora utsikter för den lilla skaran jämtländska prästkandidater att erhålla tjänst inom hemlandskapet. De av jämtlänningarna, vilka inte återkom till hembygden, var söner till inflyttade svenskar. Några kyrkoherdebeställningar stod dock inte till buds utom för medlemmar av Drakefamiljen. En av dessa, Johannes Drake, erhöll inte långt efter västernorrländska kommissionens besök K M:ts konfirmation på att efter kyrkoherdens i Oviken fränfälle bli dennes efterträdare. Reaktionen från lektorerna i Härnösand uteblev inte. I en skarpt formulerad protestskrivelse gjordes en sarkastisk jämförelse mellan den utnämnde successorn och dennes medsökande, den mest meriterade av lektorerna.

na, magister Zacharias Plantin. Förmyndareregeringens beslut stod dock fast. Plantin soulagerades likväl genast med Offerdals ledigblivena pastorat och behövde på så sätt inte vänta ut föregående befattningshavares hädanfärd såsom konkurrenten var tvungen att göra.²⁴

Den mer aktivt förda försvenskningsspolitiken under 1670-talet kom att innebära närmast en katastrof för unga jämtar med förhoppning om karriär inom kyrkans ram. Den uppåtgående trenden i de jämtländska studerandes andel bland gymnasister och studenter bryts tvärt. Antalet elever från landskapen Jämtland och Härjedalen vid gymnasiet minskar till 10 jämfört med 16 föregående decennium. Av dessa 10 är endast hälften födda inom området och ingen av dessa är prästson. Av de fem ägnar sig endast två åt det prästerliga kallet. »Soulagemangen« för dem blir pastoraten Burträsk i Västerbotten och Stora Harrie i Skåne.²⁵ Kyrkoherdesonen Christian Hofverberg från Berg, vilken inte kunnat återfinnas i gymnasiematrikel men åtminstone studerat vid trivialskolan i Härnösand, slutar efter en kortare tids tjänstgöring som kaplan i det som stiftets torftigaste gälll ansedda Hede sina dagar som fältpräst i Skåne.²⁶ Kommissionens intentioner måste anses ha nått full effekt.

Det norska infallet i Jämtland 1677 och det därvid lämnade biståndet av den jämtländska befolkningen och även av enstaka prästmän bör ha påmint konsistoriet i Härnösand om vikten av att försvenskningsspolitiken även i fortsättningen bedrevs med nödig energi.²⁷ De enda jämtar, som inskrevs vid gymnasiet under de närmaste åren här efter, var två söner till en länsman med stark svensk släktanknytning.²⁸ Utnämningsspolitiken förblir densamma, även om med »högre sidoinflytelsers tillhjälp« en jämtländsk kyrkoherdeson, fältmarskalken Henrik Horns huspredikant Salomon Hofverberg, kunde erhålla kunglig fullmakt på kyrkoherdetjänsten i Ragunda och remplacera den av konsistoriet tillsatte företrädaren. Konsistoriet värjde sig inför detta ingrepp i dess befogenheter åberopande en »Special instruction, hvilken dem inföddom i Landet ingen promotion tillåta skal«.²⁹ Med denna instruktion torde avses det hemliga cirkulär, daterat Ljungby 10 april 1678, till konsistorierna i de stift, vilka omfattade forna dansk-norska provinser, och vilket bl.a. stadgade om insättande av svenska präster i dessa.³⁰

Inom stiftsledningen ansåg man sig behöva kräva en ytterligare konfirmation på de fåtaliga jämtländska prästkandidaternas svenska sinnelag genom att kvarhålla de från akademien återvändande studenterna vid gymnasiet före prästvigningen. Bland de vid gymnasiet in-

skrivna studenterna är jämtlänningarna starkt överrepresenterade. Denna överrepresentation är särskilt markant bland kyrkoherdesönerna.³¹ En mer normal andel av jämtar i förhållande till landskapets befolkningsstorlek och antalet pastorat erhålles inom denna kategori först efter det att Jämtlands och Härjedalens invånare erkänts som fullvärdiga svenskar. Detta tycks ha skett ungefär samtidigt på det kyrkliga området som på det militära, där det jämtländska regementet jämställdes med övriga svenska landskapsförband år 1699.³²

Något direkt förbud för jämtländska ynglingar att bedriva studier vid gymnasium eller universitet har aldrig varit aktuellt. De praktiska svårigheter som upptornades på studievägen och det närmast omöjliga i att erhålla den eftertraktade slutbefattningen som kyrkoherde för jämtlandsfödda prästmän har varit nog för att begränsa rekryteringen.³³ Härtill kommer att landskapets roll som krigsskådeplats under 1600-talet medförde en utarmning av allmogen med åtföljande svårigheter att bekosta utbildning vid en avlägsen skolort. Allmogeinslaget bland de jämtländska gymnasisterna var också ända fram till mitten av 1700-talet väsentligt lägre än bland eleverna från övriga norrländska landskap i trots av landskapets starkt agrara karaktär.³⁴

Frösö trivialskola

Den västernorrländska kommissionen har i sin relation givit det första incitamentet till inrättandet av en trivialskola i Jämtland. Motiveringen var närmast, att man härigenom skulle kunna motverka den jämtländska ungdomens studier vid Trondheims skola.³⁴ Belägg för att jämtar fortfarande i någon större utsträckning skulle ha frekventerat norska skolor saknas, men den livliga samfärdseln mellan Jämtland och Tröndelagen samt de gamla kulturella förbindelserna kunde lätt väcka misstankar härom hos berörda myndigheter.³⁵ Herdaminnet har mycket knappa och ofullständiga uppgifter om prästerskapets barn under denna tid och redovisar endast enstaka notiser om skolgång i Trondheim.³⁶ Gudmar Hasselberg förmodar i sin historik över Frösö trivialskola, att situationen skildrats med stark överdrift för kommissionen av personer, vilka aktivt verkade för en trivialskolas placering i landskapet.³⁷

Åtminstone tre vid universitetet i Uppsala inskrivna jämtländska studenter hade, innan 1676 års förordning lagt hinder i vägen, bedrivit studier vid den med en svensk trivialskola närmast jämförliga katedralskolan i Trondheim utan att före inskrivningen ha besökt svenskt

gymnasium.³⁸ Vid universitetet i Köpenhamn har därtill under perioden 1650-1750 registrerats 6 jämtar, av vilka dock en tidigare genomgått gymnasiet i Härnösand.³⁹

Vid riksdagen 1672 anhöll det jämtländska prästerskapet om ytterligare en skollärarejänst vid skolan i Oviken. Att den kungliga regeringen klart insåg betydelsen av skolans insats i försvenskningens arbetet framgår klart av dess resolution på denna begäran. I denna talas nämligen om inrättandet av en »Schola«, vilket med tidens terminologi innebar trivialskola.⁴⁰ Resolutionen är att se som ett principbeslut och ett tecken på den vikt, som lades vid den västernorrländska kommissionens ståndpunktstaganden.

Möjligheten av en förflyttning av någon av redan befintliga trivialskolor i Västernorrland till Jämtland hade påpekats av kommissionen i dess relation, något som väckte oro i Gävle, där man beförde, att residensstaden skulle miste sin trivialskola till Sundsvall eller Jämtland.⁴¹ Genom Medelpad gick de viktigaste samfärdsellederna till Jämtland, och då det senare landskapet saknade centralort av någon större betydelse, är det naturligt, att ett förläggande av trivialskolan till Sundsvall kunde tänkas föresväva de ansvariga myndigheterna.⁴²

Det formella beslutet lät vänta på sig till 1674, då genom ett kungligt brev en trivialskola inrättades på Frösön.⁴³ Den nya skolan erhöll ej status av fullständig trivialskola, då undervisningen skulle handhas av endast fyra lärare mot normalt sex. Kurserna var också av mindre omfång, något som i synnerhet gick ut över latinets. Frösö skola kom härigenom att intaga en mellanställning mellan å ena sidan en fullständig trivialskola av traditionell typ såsom den i Härnösand och å den andra en större pedagogi såsom den i Umeå med två eller tre lärare. En särskild stadga för den nya skolan utfärdades av konsistoriet i Härnösand 1679, då skolordningen av 1649 ej var tillämplig på denna hybrid.⁴⁴

På grund av tvister om den ekonomiska organisationen och krigshändelserna kom beslutet om den nya skolans inrättande inte att omedelbart sättas i verkställelse. Kyrkotiondet och lönespannmålen för skolorna reserverades för krigsmaktens räkning. Om de av K.M:t anslagna medlen till den nya skolan verkligen utgått har heller inte kunnat beläggas.⁴⁵ Skolan i Oviken fortsatte tillsviare sin verksamhet efter den gamla ordningen men överflyttade under vårterminen 1677 till för den beslutade trivialskolans avsedda lokaler på Frösön. Först i och med fredsslutet 1679 har organisationsarbetet kunnat fullbordas.

Skolmästaren i Oviken, den jämtlandsfödde Elias Oldberg - seder-

mera kyrkoherde i Lit - vilken till yttermera visso var utrustad med en norskfödd hustru, kunde inte påräkna någon kollegatjänst vid trivialskolan. Redan 1676 hade nämligen kanslikollegium tillskrivit superintendenten Steuchius med uppmaning att tillse, att endast svenskar tillsattes som lärare vid den nya skolan.⁴⁶ Först 1699, samma år som jämtarna officiellt erkändes som svenskar, var tiden mogen att tillätta en jämtlandsfödd lärare vid landskapets egen trivialskola.

Inrättandet av en trivialskola på Frösön medförde omedelbart en stegring av antalet elever från de jämtländska landskapen vid gymnasiet i Härnösand. Från den vågdal som 1670-talet innebar i fråga om antalet jämtlandsfödda gymnasister hade dessas antal redan påföljande decennium ökat till en nivå, som skulle hålla sig konstant fram till nästa plåtåhöjning, vilken skedde på 1720-talet.

De elever, som från skolan på Frösön dimitterades från rektorsklassen, måste till en början även genomgå rektorsklassen vid trivialskolan i Härnösand innan de beviljades uppflytning till gymnasiet. 1/3-del av trivialisterna från Frösön måste även först genomgå konrektorns klass och i enstaka fall även syntactica (classis tertia) i stiftsstadens trivialskola före gymnasiestudierna. Inga ur den sistnämnda gruppen kom dock att senare dimitteras till gymnasium. Det är oviss om de extra studierna vid Härnösands trivialskola krävdes för att stiftets styresmän skulle erhålla visshet om de jämtländska elevernas svenska sinnelag eller för att Frösö skola ännu ej nått paritet med äldre trivialsolor i fråga om kvaliteten på bibringade kunskaper. Inte förrän 1709 erhåller två frösöelever tillstånd att direkt uppflyttas till gymnasiet. Bland dessa var den senare kände astronomen Olof Hiorter. Därefter får i regel frösöeleverna omedelbart bli immatrikulerade i gymnasiet. Att kunskaperna dock inte alltid höll måttet indiceras av fyra jämtländska gymnasisters dubblerande av prima läsåren 1714/15-1715/16.⁴⁷

Noter

1. L. O. Berg, Från värvat förband till indelt landskapsregemente, KFÅ 1969, s. 53 f.
2. Kungl. resolution 3. febr. 1699. RR (tryckt i Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar... utg av A. A. von Stiernman, 5, s. 740), RA.
3. M. Nordström, Jemtlands kyrkliga ställning före föreningen med Sverige 1645, s. 5 f; N. Beltzén, Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland-Härjedalen I, KÅ 44, s. 172 f.
4. Rådsprotokoll 4. dec. 1645, tr. i Svenska riksrådets protokoll XI, s. 261.
5. Rådsprotokoll 8. juni 1646, tr. i Svenska riksrådets protokoll XI, s. 388.

6. N. Söderlind, Stiftets förhistoria och tillkomst. Härnösands stift i ord och bild, s. 62 ff.
7. Rådsprotokoll 12. dec. 1645, tr. i Svenska riksrådets protokoll XI, s. 256.
8. Kungl. resolution 24. dec. 1645. RR. RA. Jfr. även rådsprotokollet 19. dec. 1645.
9. B. Hasselberg, Till Jämtlands och Härjedalens herdaminne. Fornvårdaren, 4, s. 77.
10. *ibid.*, s. 78.
11. Jämtlands landstings protokoll 1647, ÖLA. G. Hasselberg, Frösö trivialskola, s. 13 f.
12. G. Hasselberg, a.a., s. 14 ff.
13. Roaldus Olai Draco, son till kyrkoherden Olof Pedersson Drake i Brunflo.
14. Johannes Olai Drake, inskriven vid den ångermanländska nationen. Med jämtar avses här liksom i fortsättningen där ej annat anges även härjedalingar.
15. A. Elg, Härnösands gymnasiums tillkomstår (Forum Theologicum XXXII, 1975, s. 16 ff). - Elg anser under hänvisning till W. Sjöstrand, Pedagogikens historia, del 2, s. 199, där denne uppfattar inrättandet av teologie lektorat i Göteborg 1641 och i Härnösand 1648 som påbörjande av gymnasier, att 1648 är att betrakta som *grundläggningsår*. Rätta förhållandet är emellertid, att stadens trivialskola detta år organiserades som en katedralskola i enlighet med 1611 års skolordning så att stiftet erhöll ett domkapitel. Jfr. Hj. Holmquist, De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571-1687, s. 36 ff.
16. Av de endast 16 elever med okänd eller osäker regional härstamning bland de sammanlagt 3 047 registrerade eleverna vid gymnasiet 1650-1849 återfinnes två med sannolik hemortsrätt i Härjedalen: Petrus Georgii Dalkarl (inskriven 1661/62) och Jonas Nicolai Dalin (inskriven 1674/75). Ingendera har kunnat påträffas i universitetsmatrikel.
17. För levnadsdata beträffande de i Jämtland/Härjedalen födda gymnasisterna hänvisas till Th. Bylund, Jämtlänningar och härjedalingar vid Härnösands gymnasium under 200 år, I-V (Jämten 1966-1970.)
18. Henricus Olai Drake, sedermera kyrkoherde i Hede.
19. Magnus Olai Flodalinus, sedermera kyrkoherde i Hede.
20. L. Bygdén, Härnösands stifts herdaminne, III, s. 9. Under decenniet inskrevs även två söner till den som kollaboratör misstänkte kyrkoherden i Berg Janus Sigvardi, bärare av det sedan i stiftets historia välkända släktnamnet Hofverberg.
21. Inskriften UU 1666. Brodern Andreas Andreae Sundius (UU 1664) inskrevs vid gymnasiet läsåret 1661/62.
22. Västernorrländska kommissionens handlingar, RA. Beltzén, a.a. II, KÅ 45, s. 76 ff.
23. Samarbetet mellan stiftschef och konsistorieledamöter hade redan tidigare flutit mindre väl trots den förres försök att »tackla up konsistorium med sina mågar». Bygdén, a.a., I, s. 5 f.
24. Bygdén, a.a., III, s. 10; Beltzén, a.a., II, s. 77 not 3, s. 79 not 1.
25. Stephanus Nicolai Dalinus, kaplan i Burträsk, samt Ericus Petri Wrångh, kyrkoherde i Stora Harrie.
26. Bygdén, a.a., I, s. 328.
27. Ang. den efterföljande räfsten utgöres den viktigaste källan av protokollet vid sammanträdet med prästerskapet i Jämtland 5. dec. 1677. Gävleborgs länsstyrelses arkiv, landskansliet, sign. A 1: 1. HLA. - Domkapitlets i Härnösand arkiv förstördes i det närmaste fullständigt vid någon av de talrika bränder som drabbade staden under stora ofreden, däribland den ryska nedbränningen 1721, varför källmaterialet till stiftets äldre historia är mycket fragmentariskt.

28. Den i not 25 omnämnde Ericus Wrångh samt dennes broder Isaacus.
29. G. Hasselberg, Frösö trivialskola, s. 21; Bygdén, a.a., III, s. 111; Gävleborgs länsstyrelses arkiv. Landskansliet. Skrivelser från präster och konsistorier 1679-1681, sign. D III d: 5. HLA.
30. Skrivelsen, vilken saknas i riksregistraturet, har befordrats till trycket efter ett i Lunds domkapitels arkiv bevarat original. Samlingar till Skånes historia, fornkonst och beskrifning, utg. gm M. Weibull 1868-69, s. 39 ff. - Jfr. även S. Carlsson, Skånska prästerskapets rekrytering och sociala miljö 1650-1800. Några iakttagelser. KÅ 1964, s. 49.
31. Th. Bylund, Härnösands gymnasium som prästutbildningsanstalt (Forum Theologicum XXXII, 1975, s. 34).
32. Kungl. resolution 3. febr. 1699. RR. RA.
33. Daniel Martini Offerdalin (inskr. UU 1656), bondson från Offerdal, erhöll 1663 kyrkoherdetjänsten i det av svenska präster mindre eftertraktade lappmarkspastoratet Arvidsjaur. Efter tjugofem år i lappmarken »ej seende sig någon utväg att få svenskt pastorat, nödgades han gå kräftgången och bliva kapellan« (i Hackås, Jämtland). J. Tunaeus i sitt herdaminne. Originalen i HAL:s i Härnösand handskriftsamling. HLA. Cit. efter L. Bygdén, a.a., I, s. 100.
34. Västernorrländska kommissionens handlingar. Relation till K.M:t §3. RA.
35. Beltzén, a.a., II, s. 91 ff. Att skolgång i Norge kan ha förekommit även efter det att Jämtland erhållit egen trivialskola antyds av en skrivelse från landshövdingen i Gävle år 1690, vari denne hemställer om K.M:ts åtgärder i ärendet. Landshövdingens i Västernorrlands län skrivelse till K.M:t 8. juli 1690. Jfr. även Jämtlands historia III, s. 216.
36. En kritisk genomgång av herdaminnets uppgifter har företagits av Oddvar Grønli i Norsk Slekthistorisk tidsskrift 1946 med endast ett fåtal tillägg (O. Grønli, Til Jemtlands prestesaga).
37. G. Hasselberg, Frösö trivialskola, s. 21 - Den senaste historiken utkom 1974, H. Jacobsson, Frösö Trivialskola 300 år.
38. Werner Klangund samt bröderna Olaus och Petrus Klockhoff. Se ovan s. XX - Några av de jämtländska gymnasisterna i Härnösand inskrivna före 1676 hade börjat sina studier i Trondheim: Henrik Drake, sedermera kyrkoherde i Hede, och Wellam Klangund, sedermera kaplan i Ström. Studier vid katedralskolan i Trondheim finnes omnämnda för ytterligare ett antal jämtar, vilka dock inte synes ha bevistat något universitet. Enligt statsarkivet i Trondheim saknas möjlighet att med därvarande arkivmaterial belägga utsträckningen av de jämtländska studierna vid katedralskolan. - Som kuriositet må nämnas, att fyra elever från Trondheim studerade vid Uppsala universitet under den tid staden tillhörde Sverige 1658-59. J. Sundin, Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget, s. 48. En svensk biskop tillsattes i Nidaros-stiftet och två predikanter och en hörare (lärare) kvarlämnades i Trondheim vid den svenska arméns avmarsch efter besittningstagandet, vilket antyder försvenskningsplaner. Villigheten hos normmännen att utnyttja det svenska universitetet förklaras av att Köpenhamns universitet var stängt under krigsåren. A. E. Erichsen, Trondhjems katedralskoles historie, s. 42 f.
39. Bröderna Petrus Magni Sundensis och Johannes Magni Sundensis (inskr. Köpenhamns universitet 1662), Ericus Ertci Blix (d:o 1678), Johannes Löfström (d:o 1720) samt bröderna Leonard Sidenius (d:o 1722) och Isak Sidenius (d:o 1734). Leonard Sidenius, vilken läsåret 1717/18 inskrevs vid gymnasiet i Härnösand, hade p.g.a.

mindre väl skötta kärleksaffärer ej erhållit dimissionsbetyg till Uppsala universitet, varför orsaken till dennes och den yngre broderns val av universitetsort ej torde ha varit av nationella skäl. Brödernas farfar tillhörde dessutom de svenska ämbetsmän, vilka i mitten av 1600-talet skötte den administrativa ledningen av de jämtländska landskapen. O. Grønli, a.a.; Köbenhavns universitets matrikel, utg. av S. Birket Smith; G. Hasselberg, Frösö trivialskola, s. 60 f.

40. Kungl. resolution 13. dec. 1672 på Jämtlands prästerskaps besvär. RR. RA.
41. G. E. Lundén, Bidrag till Gävle skolors historia I, s. 25.
42. Avsaknaden av stad eller köping i Jämtland måste ur statsmakernas synpunkt många gånger ha känts besvärande. Redan 1645 var anläggandet av en köping på tal i riksrådet (Rådsprotokoll 12. dec. 1645). Karl XI fick som förste svenske monark under sin jämtländska resa 1686 stifta konkret bekantskap med denna brist på faciliteter. Från yttranden under denna färd kan Härnösands borgmästare och råd förmodas bygga sin några år senare uttalade förhoppning: »Skulle Hans Kongl. Mt behaga låta anlägga en stad i Jämtland, som förliudes, torde Härnösand återvinna sin seglation.» Palmsköldska samlingarna, vol 308, fol. 649. UUB. Notisen har ej uppmärksammats av författarna till det jämtländska historieverket.
43. Riksregistraturet 2. april 1674.
44. G. Hasselberg, Frösö Trivialskola, s. 28, 41 ff.
45. Ibidem. s. 34.
46. Kanslikollegii arkiv. Registratur 6. juni 1676. RA.
47. Haqvinus Drake, Johannes J. Drake, Johannes S. Drake, Jonas Hammarin.

Om den svenske post gennem Danmark 1645-1814

Anne Riising

Fra Brømsebrofreden 1645 til 1814 havde Sverige traktatlig ret til at føre en egen postforbindelse gennem Danmark fra Helsingør til Hamburg. Også før 1645 var der rejst svenske kurerer gennem Danmark, og da søvejen, især om vinteren var for usikker, var vejen over Danmark nødvendig, for at Sverige kunne holde forbindelse med sine nordtyske besiddelser. Efter 1660 havde Danmark også sin egen post til Norge gennem Båhus len, men fik først ved den dansk-svenske postkonvention 1735 en traktatlig ret dertil.

Både dansk og svensk posthistorie har behandlet den svenske post gennem Danmark. Det svenske hovedværk er T. Holm: Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria I-V. 1620-1718. Stockh. 1906-29. Den ret detaljerede redegørelse for posten gennem Danmark bygger udelukkende på svenske kilder, og forfatteren nåede desværre kun til 1718. Fra dansk side foreligger Fr. Olsen: Det danske Postväsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af staten 1711. Kb. 1889, og Postväsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Christian VII's Død (1711-1808). Kb. 1903. Her behandles den svenske post ret summarisk, hovedsagelig ud fra danske kilder. En udførlig redegørelse findes i H. Hjorth-Nielsen: Den svenske Post gennem Danmark og den dansk-norske Post gennem Sverige i Tiden før 1735. Kbh. 1936, som bygger på et fyldigt dansk og svensk materiale, men næsten kun fra de to landes centraladministration. Forfatteren gør særlig meget ud af det diplomatiske tovtrækkeri, og hans interesse for netop dette aspekt er nok forklaringen på, at han standser ved postkonventionen 1735, der i hvert fald gjorde ende på de principielle diplomatiske stridigheder.

Nærværende undersøgelse har til formål at klarlægge, om lokale danske arkiver, fortrinsvis fra Fyns stift, rummer oplysninger om den svenske post, og om en mere detaljeret beskrivelse på det lokale plan, ud fra både dansk og svensk kildestof, muligvis vil modificere det billede, som dannes alene på grundlag af centraladministrationernes arkivalier - noget som ofte har vist sig at være tilfældet på andre områder. På forhånd kan man næppe vente, at lokale danske arkivalier vil belyse den svenske post, fordi hverken lokal eller central dansk administration havde noget at gøre med organisationen af den svenske post. Der kan kun forventes at dukke materiale op, når der opstod problemer, og at finde det vil i almindelighed nødvendiggøre en møjsommelig gennemledning af tingbøger og rådstueprotokoller. Dog kan der også i andet materiale findes enkelte oplysninger om de på Fyn boende postmestre eller postilloner, som de gerne kaldtes.¹

Brømsebrofredens § 20² gav anledning til mange stridigheder, fordi der i den danske udformning stod, at Sverige måtte have en gående post, medens den svenske udformning brugte udtrykket »löpande« post, hvilket Sverige ville tolke som ridende post, fordi denne befordringsmåde var den hurtigste. Rent faktisk var posten agende, og hastebreve sendtes derfor ofte med den danske ridende post. I den svenske poststat for 1673 var der bevilget ikke mindre end 2000 dlr. sølv mønt dertil; til sammenligning tjener, at udgifterne til postvognen Helsingør-Hamburg var sat til 2340 dlr. I Danmark søgte Poul Klingenberg, der havde forpagtet det danske postvæsen, flere gange, bl.a. under fredsforhandlingerne 1678-79, at få kontrakt på at besørge den svenske post, men af hensyn til brevhemmeligheden blev det afslået fra svensk side. Det gjaldt jo for størstedelen regeringsbreve, og der var også i tidens løb mange eksempler på, at svensk post blev åbnet i Danmark.³ Desuden krævede det danske postvæsen i 1670'erne meget høj betaling for at befordre svenske breve.⁴ Disse forhold medvirkede til, at Sverige fra 1685 oprettede en regelmæssig søpostforbindelse Ystad-Stralsund,⁵ men søvejen var stadig for usikker og for langsom.

Den agende post var således organiseret, at den svenske postmester eller kommissær i Helsingør, hvis placering dér var garanteret i Brømsebrofreden, sørgede for transporten fra Helsingør til Korsør (til 1668 over København, derefter over Roskilde), Korsør til Nyborg, Nyborg til Assens over Odense, og fra Assens til Årøsund. Den svenske postmester i Hamburg tog sig af landtransporten Hamburg-Årøsund og søtransporten Årøsund-Assens. Posten mellem Helsingør og Årøsund blev oprindelig bragt frem og tilbage af 1 postillon, men i begyndelsen

af 1680'erne overvejede man at ansætte postilloner i Assens og Korsør, for at postillonen ikke skulle blive alt for udmattet på vejen, og i 1682 blev der sluttet kontrakter med en postillon for Sjælland og en for Fyn.⁶ Poststaten 1686 afsætter 60 dlr. courant til løn for den fynske postillon, til vognleje og lys til lygterne var der beregnet 214 dlr. 24 sk., overfarten over Storebælt beløb sig til 450 dlr, over Lillebælt 104 dlr. Postmesteren i Hamburg betalte andre 104 dlr. for transporten Årø-sund-Assens.

Imidlertid udviklede den agende post sig hurtigt til en regulær diligencetrafik, idet postillonerne for at skaffe sig lidt ekstrairndtægter medtog pakker og passagerer,⁷ hvilket gav anledning til danske protester, og 1682 forbød Sverige det, dels af hensyn til protesterne, dels fordi det sinkede postbefordringen. Til gengæld fik postillonerne lønforhøjelse.⁸ Der var imidlertid mange andre omstændigheder, der kunne sinke befordringen. Forordningen 17. nov. 1680 om vognmandslav bestemte, at en vognmand kun måtte køre til den næste by, og den svenske post måtte altså skifte vogn mange gange på ruten; desuden klagede den svenske resident over, at postillonerne skulle være forpligtigede til at tage den vogn, der stod for tur, fordi de så ofte fik ganske udmattede heste. En række danske reskripter 6. juli, 28. sept. og 1. nov. pålagde først magistraterne på ruten at sørge for gode vogne og heste til de svenske postilloner og tillod til sidst disse at bruge særlige vogne uden hensyn til forordningen om vognmandslav.

Andre forsinkelser fremkom ved, at tolderen i Assens visiterede den svenske postsæk og krævede told af de pakker, postillonen medførte, hvilket fra dansk side blev begrundet med, at postillonen smuglede.⁸ Et rentekammerbrev 14. okt. 1682 pålagde tolderen at klarere den svenske postsæk så snart den kom til Assens. Ligeledes kunne posten blive sinket i Nyborg, hvis postillonen kom på et sådant tidspunkt om aftenen, at han kunne komme ind i byen ad landporten, men søporten var lukket inden han nåede den. Så kunne han ganske vist tage uden om byen, men det var ikke tilladt.⁹ En mere tilfældig afbrydelse indtraf, da den svenske postsæk 1684 blev stjålet i Odense, da postillon Jørgen Punch et øjeblik havde forladt vognen. Fyns stiftamtmand fik ordre til at undersøge sagen, og den svenske postmester i Helsingør, Jacob Barchmann, sendte en af sine egne folk til Odense for at deltage i undersøgelsen. Sagen blev dog ikke opklaret, og Barchmann klagede over, at stiftamtmanden ikke ville lade den svenske repræsentant overvære forhøret eller deltage i ransagningen, hvilket han anså for et bevidst forsøg på at genere den svenske post. Det fremgår dog af skri-

velser fra stiftamtmand Winterfeldt, at den svenske residents sekretær og postmester Barchmanns tjener faktisk overværede et af de senere forhør i slutningen af november. De danske myndigheder var øjensynlig noget skeptiske over for postillonens forklaringer og mente egentlig, at postsækken var gået tabt, inden postillonen kom til Odense.¹⁰

Der var også problemer med transporten over bælteerne. I 1680'erne havde Barchmann sluttet kontrakter med folk i Korsør, Assens og Årøund om overførslen, men forordningen 19. april. 1684 gav de ordinære færgemænd monopol på overfarten, og i juli 1685 blev rådmænd Peder Jacobsen Tornam i Korsør, som havde kontrakt på at overføre den svenske post, dømt for ulovligt indgreb i færgemændenes rettigheder.¹¹ Sverige ønskede ret til at arrangere færgetransport uden om de privilegerede færgemænd, men den danske regering ville ikke strække sig længere end til at udstede et reskript 11. og 12. januar 1686 til magistraterne i Korsør og Nyborg om at assistere den svenske post med fartøj, så snart den ankom. Dog skulle de tillige sikre sig, at denne båd ikke medtog andre passagerer end dem, der kom med den svenske vogn.

Dansk-svenske gnidninger over disse problemer var dog kun småting i sammenligning med stridighederne om etablering af en ridende post. Efter et endeløst diplomatisk tovtrækkeri, som er udførligt beskrevet af både Teodor Holm og Hjorth-Nielsen, skred Sverige i 1688 til det drastiske skridt at standse den norske post gennem Sverige, og det førte hurtigt til en dansk kapitulation: Et kongebrev 1. jan. 1689 til postdirektøren bekendtgjorde, at den svenske post herefter måtte være ridende, hvilket formelt blev bekræftet i et brev til Sverige 15. feb. s.å.¹² I januar udarbejdede Barchmann en plan over den ridende posts organisation : På Sjælland skulle der være 5 postryttere samt 1 i Korsør, som skulle føre sækken over Storebælt, da det var utilrådeligt at betroe den til færgemanden. I Nyborg skulle sækken leveres til den derværende postillon, der til gengæld overgav rytteren fra Korsør postsækken fra Hamburg. På Fyn skulle der være 2 postryttere for henholdsvis strækningerne Nyborg-Odense og Odense-Assens, begge på hver 4 mil. Rytteren på den sidste strækning skulle føre sækken til Årøund og dér udveksle post med den fra Hamburg kommende rytter. For den ekstra ulejlighed med at tage over Lillebælt, hvilket regnedes for en ubehagelig og ikke ufarlig opgave, skulle denne postrytter have 20 dlr. mere om året end de andre. Endelig skulle der i Nyborg være »en sikker karl«, der kunne trække postsækken over byens vold og grav, hvis porten var lukket, når posten kom. Den fynske postillon

skulle føre tilsyn med, at alt gik planmæssigt, og de samlede omkostninger for det fynske område beregnede Barchmann således: Postillonen for tilsyn 100 dlr., postrytteren Nyborg-Odense 100 dlr., postrytteren Odense-Assens-Årøsund 120 dlr., 2 hestes underhold 140 dlr., 3 stalde 60 dlr., vedligeholdelse af sadler og andet udstyr 26 dlr., den sikre karl i Nyborg 25 dlr., ialt 571 dlr. dansk sølvmonnt. Til anskaffelse af heste, sadler, kapper, posthorn m.v. var beregnet ca. 75 dlr.¹³ Det fremgår iøvrigt af dette brev, at adskillige danske undersåtter havde søgt at få den svenske postføring i entrepriser, men - velsagtens atter af hensyn til brevhemmeligheden - foretrak Sverige at bruge svenske undersåtter, i hvert fald som postilloner, medens man som postryttere nok oftest var nødt til at anvende danske undersåtter.

Barchmann meddelte i maj 1689, at han ville slutte kontrakter med postillonerne, som så selv skulle ansætte og lønne postrytterne. I november rykkede han for godkendelse af kontrakterne og fremsendte samtidig en opgørelse over de årlige udgifter ved postkontoret i Helsingør, hvoraf det fremgår, at for postbesørgelsen over Fyn fik postillon Punch 330 rdlr., fragten over Storebælt kostede 450 rdlr., over Lillebælt 104 rdlr.¹⁴ De samme beløb er bevilget i poststaten for 1694, idet der dog her tilføjes 22 dlr. til drikkepenge til færgfolkene. I november 1689 blev kontrakterne godkendte i kanslikollegiet, og først derefter kunne den ridende post begynde at fungere.¹⁵ Om transporten over bælterne sluttede Barchmann kontrakt med Peder Jacobsen Tornam i Korsør og borgmester Thomas Iversen i Assens, og det fremgår, at Tornam i 1690 indkøbte et skib til dette formål.¹⁶ Det syntes altså nu at være accepteret fra dansk side, at den svenske post ikke var forpligtiget til at benytte de privilegerede færgemænd.

De nærmest følgende år synes at være gået uden større problemer, men Barchmanns klart udtalte håb om, at den svenske post kunne udkonkurrere den danske, især når det drejede sig om breve til og fra Hamburg,¹⁷ gik ikke i opfyldelse, vel først og fremmest fordi den danske post gik 2 gange om ugen, den svenske kun 1 gang og tilmed meget langsommere. Kanslikollegiet refererede i oktober 1697, at den svenske post gik så langsomt, at Kongelig Majestæts breve var 11-12, undertiden 14 dage på vej mellem Hamburg og Stockholm, medens den danske post var 4-8 dage hurtigere.¹⁸ Efter indstilling fra både Barchmann og den svenske postmester i Hamburg foreslog kanslikollegiet, at Sverige uden videre skulle etablere en ekstra ridende post hver uge, hvilket man mente sig berettiget til at gøre i henhold til Brømsebrofreden uden at spørge Danmark. Det vedtoges ved kgl. reso-

lution 2. sept. 1697, og postmestrene fik ordre til at iværksætte den dobbelte post fra 1. januar 1698. Imidlertid indsendte Barchmann først i løbet af januar de nye kontrakter, og den dobbelte ridende post tog sin begyndelse fra 4. og 5. februar.¹⁹

Ifølge Barchmanns plan af 1689 skulle den fynske postillon bo i Nyborg. Hvor postillonen Jørgen Punch tidligere havde haft bopæl, vides ikke, men 1689 dukkede han op i Nyborg. Magistraten dér sendte 28. nov. 1689 en forespørgsel til kancelliet, om den svenske postillon, der nu med sin familie havde taget bopæl i Nyborg, skulle tage borgerskab, og dette besvarede kancelliet bekræftende. Imidlertid afslog Punch at gøre det, idet han som svensk undersåt ikke ville aflægge troskabsed til den danske konge. Han oplyste, at han selv hellere ville bo i Odense, men at kommissæren i Helsingør havde beordret ham til at slå sig ned i Nyborg, hvor han skulle sørge for, at den svenske post gik lige så hurtigt som den danske, hvilket han ifølge magistratens brev ikke selv anså for gennemførligt. Magistraten udbad sig yderligere vejledning fra både kancelliet og stiftamtmanden og oplyste, at Punch var taget til Helsingør for at få nærmere instrukser. Iøvrigt gjorde magistraten opmærksom på, at Punch for det meste opholdt sig i andres huse, især hvor der var officerer eller fremmede, »som mulig vel ikke skeer uden for at viide, hvad passerer« og formentlig også for at få fat i nogle breve til at befordre med den svenske post.²⁰ Da Nyborg rådstueprotokol mangler for denne periode, kan det ikke ses, om Punch har taget borgerskab, men der har næppe været tid til det, da han allerede 1690 synes at være bosiddende i Odense.²¹ Kort tid efter døde han, og hans enke giftede sig med Jens Christophersen Mulvad, der midlertidigt overtog Punchs hverv. Det var formentlig i 1692, da Mulvad 1710 oplyser, at han har bestredet embedet i 18 år (se nedenfor). I et bønsskrift dateret Odense 29. dec. 1697 til den svenske konge betegnede han sig som kgl. svensk postillon og bad om at få godtgjort de ekstraudgifter, han havde haft de sidste 3 hårde vintre, hvor posten måtte gå over Middelfart-Snoghøj. Barchmann havde afslået at udbetale beløbet og samtidig bemærket, at Mulvad jo kun var midlertidigt ansat; han havde ingen kongelig konfirmation, og Barchmann anbefalede faktisk en anden til bestillingen. Det fremgår ikke klart, hvorfor denne anden ikke blev ansat, men i hvert fald fortsatte Mulvad, og ifølge sin kontrakt 1698 skulle han føre posten mellem Nyborg og Assens og dertil holde 3 heste og 3 postryttere. Selv skulle han have bopæl i Assens, og hans løn var 480 rdl. danske penge om året. Når Lillebælt var ufarbart ved Assens, skulle posten gå over

Middelfart-Snoghøj og derfra af den hamburgske postillon bringes til Hamburg over Kolding og Haderslev. For eventuelle ekstra udgifter ved transporten via Middelfart skulle Mulvad have almindelig vognmandsløn.²²

Overfarten over Storebælt varetoges siden 1696 af borgmester Dines Lerche i Nyborg for 676 sletdaler, hvilket beløb p.g.a. den dobbelte post nu blev forhøjet til 800 dlr. dansk courant, og i Assens blev der sluttet kontrakt med Hedevig, salig borgmester Thomas Iversens enke, for 209 rdl. danske penge.²³ Disse færgekonerter var fordelagtige for Sverige, som i poststaten 1698 faktisk havde afsat 900 rdl. til Storebælts-overfarten. Til gengæld var der til ekstraudgifter til overfart over Middelfart kun afsat det beskedne beløb af 15 rdl. Nu sparede Sverige også de tidligere bevilgede penge til forsendelser med den danske ridende post, og medens der hidtil havde stået i den svenske posttakst, at et brev til Hamburg med den danske post kostede 15 øre sølv mønt, blev dette nu strøget af posttaksten ved kgl. resolution 14. apr. 1698.²⁴ Barchmann havde allerede 1689 ønsket, at postillonerne skulle uniformeres, hvilket ville være »verket och nationen« til ære, men skønt postmesteren i Hamburg fik 80 dlr. årligt til mundering, og Barchmann atter 1697 og 1698 ansøgte om et lignende beløb, blev det ikke bevilget.²⁵

I den kommende tid koncentrerede man sig om at få den svenske post lige så hurtigt frem som den danske, men Barchmann klagede talrige gange over, at den hamburgske postsæk kom for sent til Årøsund - henved 5 timer senere end den danske - og fra Nyborg meddelte Dines Lerche, at den svenske post først kom til Nyborg kl. 3, 4 eller 5 om eftermiddagen, skønt den burde være der kl. 9 om morgenen. Barchmann indsendte en lang række skemaer, opført på postpasset, som viser det detaljerede forløb af en tur. En indberetning fra Jens Mulvad viser således, at den 8. dec. 1698 ankom posten til Korsør kl. 12 middag; den nåede Nyborg d. 9. dec. kl. 11 formiddag, Odense kl. 2 og Assens kl. 6 om aftenen samme dag. Men for storm og uvejr blev der overligget til lørdag [d. 10. dec.], da smakken gik ud med posten, men måtte sejle tilbage igen, såsom der var en stor storm af vest, som haver continueret til om mandagen kl. 6 morgen hvor da posten afgik og nåede Årøsund d. 12. dec. kl. 9 3/4 om formiddagen. Adskillige andre skemaer har tillige nøje oplysninger om, hvornår den danske post ankom til de forskellige steder, og i mange tilfælde har faktisk dansk og svensk post fulgtes ad. Forsinkelser p.g.a. dårlig vejr ramte dem begge, men det er dog tydeligt nok, at den svenske post ofte blev sinket på landruten Hamburg-Årøsund.²⁶

Andre former for forsinkelser indtraf også, og nogle kunne undgås, hvis Sverige ville bevilge flere penge. Dines Lerche meddelte 1698, at når postsmakken ikke kunne gå ud fra Nyborg havn, måtte postsækken bringes til Knudshoved ca. 1 mil uden for byen, og han ønskede en bevilling til at betale for en vogn, ligesom det danske postvæsen gjorde. Desuden ansøgte han om penge til at få tændt fyret ved Halsskov rev, så man kunne sejle om natten ligesom den danske postsmakke. De to ekstra foranstaltninger ville efter hans skøn koste 100 rdl. årligt,²⁹ men kanslikollegiet bevilgede kun 60 rdl. dertil²⁸. I 1708 udbad Barchmann sig forgæves 40 rdl. til at få tændt et fyr mellem Assens og Årø sund.²⁹

Trods alle klager over for langsom post fik Barchmann dog i 1700 80 dlr. til at belønne den fynske og sjællandske postillon for den flid, de havde udvist i 1699,³⁰ og da postillonerne søgte lønforhøjelse, anbefalede kanslikollegiet det i håb om, at postbefordringen så ville blive hurtigere. Jens Mulvad havde, som det fremgik af hans bønsskrift af 1697, oprindeligt anvendt 2 heste og 2 ryttere, men ifølge sin kontrakt af 1698 skulle han have 3 heste og 3 ryttere, og p.g.a. af det forcerede ridt, der nu blev krævet, skulle han yderligere have 1 hest og 1 rytter, hvortil han behøvede 120 rdl. mere om året.³¹ Dette blev da også bevilget ved kgl. resolution 1. juli 1705 tillige med et større beløb til Storebælts-overfarten, hvor borgmesterenken Apollonia Lund i Nyborg nu fik ialt 1200 rdl.³² Hun ægtede 1702 Hans Christensen Lehe, som reelt overtog transporten af posten og også overførte den danske post, hvilket foranledigede en længere strid med Nyborg magistrat, der krævede, at han skulle tage borgerskab, hvilket blev pålagt ham ved reskript 30. marts 1706.³³ Det fremgår af sagen, at det længe havde været almindeligt, at den samme mand befordrede både den svenske og den danske post, hvilket resulterede i, at skipperen gerne ventede, til begge postsækkene var kommet. Formentlig for at undgå forsinkelser af denne art overdrog det danske postvæsen 1706 overførslen af den danske post til en anden, og i kontrakter for både Storebælt og Lillebælt blev det konsekvent forbudt kontrahenten at tage den svenske postsæk med sammen med den danske.³⁴ Det skete dog alligevel af og til, og den svenske postillon i Korsør Wilh. Göransson berettede 1729 fra Nyborg, at da den svenske postsmakke måtte give op over for storm, tog han postsækken med på den danske postjagt.³⁵

Imidlertid lykkedes det efterhånden at få den svenske post i så god gænge, at den kunne konkurrere med den danske post. Et svensk reskript 21. januar 1708 forbød svenske undersåtter at benytte den

danske post, hvilket formentlig var foranlediget af, at den danske postmester i Helsingør på alle tænkelige måder søgte at kapre svensk korrespondance. Omvendt klagede det danske postvæsen over, at de svenske posttrytere på ruten opsamlede danske breve, hvortil de medførte en ekstra brevsæk, og de fordristede sig endog til at blæse i posthorn.³⁶ Et dansk reskript 13. apr. 1708 forbød danske undersåtter at sende breve med svensk post, og der blev sendt protester til Sverige. Barchmann bemærkede dog, at de svenske postilloner allerede under den agende post plejede at blæse i posthorn, og han var tydeligt nok ikke til sinds at gøre noget for at hindre danske undersåtter i at benytte den svenske post.³⁷

På Fyn havde Jens Mulvad imidlertid vanskeligheder med postbefordringen, fordi den i de hårde vintre 1706 og 1709 måtte gå over Middelfart, hvilket betød, at Mulvad måtte betale vogn til Middelfart, færg penge Middelfart-Snoghøj og vognleje derfra til Haderslev, og han kunne øjensynlig ikke få disse udgifter refunderet.³⁸ Under krigen 1709-20 som under de andre dansk-svenske krige var den svenske post ude af funktion, og det betød naturligvis et økonomisk tilbageslag for postillonen i Assens. Desuden blev han viklet ind i andre konflikter. I marts 1710 forespurgte Assens magistrat hos stiftamtmanden, om den svenske postillon Jens Mulvad, som var dansk født, skulle aflægge ed til kongen, da han var bosiddende i Assens. Man vidste ikke, om han stadig var i svensk tjeneste, da posten ikke gik mere, og Mulvad klagede selv over sin nød, fordi han ingen løn fik. Stiftamtmandens svar kendes ikke, men allerede 30. marts stævnedes magistraten Mulvad og flere andre til at tage borgerskab, og da Mulvad ikke gjorde det, fik han i december pålagt straks at forlade byen. Han indgav prompte en klage til stiftamtmanden, hvori han betegnede sig som kongens tro undersåt og »indbaarne Vasal« og henviste til, at han efter kontrakt havde haft transporten af den kgl. svenske tillukkede postsæk over Fyn, ligesom andre kgl. undersåtter som Monsieur Lehe i Nyborg, borgmesterenken i Assens og flere andre i Sjælland og Holsten. Han havde aldrig drevet borgerlig næring, men alligevel forlangte magistraten at han skulle tage borgerskab eller forlade byen. Det betragtede han som forfølgelse, da borgmester og råd dog godt vidste, at han var en god dansk mand og overhovedet aldrig havde været i Sverige. Han bad stiftamtmanden sorge for, at han kunne blive i Danmark. I januar måtte han rykke for svar, men skønt dette ikke kendes, må stiftamtmanden have støttet ham, for i hvert fald blev han boende uden at tage borgerskab.³⁹ I november 1712 klagede han igen, denne gang over, at

han var blevet pålagt at gøre fuld strandvagt,⁴⁰ men synes ikke at have fået svar. Til gengæld lykkedes det ham at sikre sig andre indtægtskilder, idet han 1. marts 1715 fik kgl. konfirmation på en af Assens magistrat udstedt bestalling som privilegeret skoleholder i Assens. Det fremgår af denne, at han i 16 år havde undervist børn af borgerskabet og af fornemme folk i byen.⁴¹

Magistratens ønske om at få Mulvad og flere andre til at tage borgerkab skyldes formentlig snarest et krav om, at de skulle tage deres part af byens byrder, men når det i magistratens skrivelse til stiftamtmanden gøres til et spørgsmål om Mulvads nationale tilhørsforhold, kan det have sin baggrund i en sag, som en afskediget postrytter ved navn Rasmus Rasmussen i 1700 førte mod Mulvad om sin resterende løn. Det fremgår af tingbogen, at Mulvad har villet afvise sagen med den motivering, at han stod i svensk tjeneste, men byfogeden fulgte indlægget fra postrytterens prokurator om, at da sagen angik rytterens løn, drejede den sig ikke om Sverige eller Mulvads tjeneste, men kun om Mulvad som husbond, og på det område var han pligtig til at følge landets lov.⁴²

Da krigen var ved at være forbi, ansøgte Mulvad i december 1719 kanslikollegiet om atter at få postmesterbestillingen. Kollegiet overlod afgørelsen til Barchmann,⁴³ og Mulvad fortsatte. Imidlertid blev den svenske post nu ved freden i Frederiksborg 1720 §15 begrænset til 1 gang ugentlig, idet der fra dansk side blev henvist til, at den danske konge aldrig direkte havde tilladt den dobbelte post. Överpostdirektören skrev til Barchmann, at nu regnede danskerne nok med, at halvdelen af den svenske post fremtidig ville gå med det danske postvæsen »men de bedraga sig mycket i detta fallet«, og det blev bestemt, at den anden ugentlige post skulle gå ad søvejen Ystad-Stralsund.⁴⁴ Da postillonerne følgelig fik mindre arbejde, skulle de fremtidig kun lønnes efter poststaten 1698, således at tillægget fra 1705 bortfaldt.⁴⁵ Det var de yderst utilfredse med og henviste til, at de jo havde anskaffet heste til 2 ugentlige postbefordringer,⁴⁶ men uden resultat, idet poststaten for 1724 viser, at der blev betalt efter 1698-tariffen.

Jens Mulvad døde 1728. Et egentlig skifte efter ham findes ikke, kun en registreringsforretning, der må være ufuldstændig, da den kun omtaler, at han havde 1 hest, som blev brugt til postridtet. Selv om posten kun gik 1 gang ugentlig, må han have haft mindst 2 heste, men muligvis har andre heste været opstaldet andetsteds. Der er ingen opgørelse af boet som helhed, men da enken døde 1738, sad hun i ret gode kår.⁴⁷

Efterfølgeren blev Thomas Gløerfelt, som var svensk undersåt, men d. 24. jan. 1736 ægtede Dorte Nielsdatter i Assens. Der synes ikke at have været særlige problemer i hans første år. 1732 lykkedes det omsider Barchmann at få sit ønske om uniformering opfyldt, og ifølge en beskrivelse fra 1749 så uniformerne således ud: Blå kjole med gult foder og messingknapper samt på brystet et messingskjold med et posthorn i og krone over. Blå kappe med gult foder, blå karbuds med gult foder og foran med guld broderet FR.⁴⁸

1733 døde Barchmann og blev efterfulgt af Abraham Grill. Umiddelbart derefter fik Sverige sit ønske om dobbelt post realiseret, idet der som en naturlig konsekvens af den dansk-svenske forbundstraktat 1734 d. 2/22. februar 1735 sluttedes en postkonvention, som gav Sverige ret til 2 ugentlige ridende poster, ligesom Danmark fik ret til en lignende post gennem Båhus len. Det var formentlig Grills opgave at organisere den dobbelte post, men han synes ikke at have været så effektiv som Barchmann, selv om han unægtelig også var stærkt hæmmet af, at der skulle spares. For transporten af den dobbelte post blev der fra 1735 for Storebælts-farten betalt ialt 1300 rdlr. med 700 til Nyborg og 600 til Korsør, for Lillebælts-overfarten 208 rdlr. til Assens og det samme beløb til Årøund færgemand.⁴⁹ Men rektor Thomas Aabye i Odense, som havde overfarten til Korsør, klagede 1738-39 over, at han ikke fik sin betaling til tiden,⁵⁰ og samme klage lød fra kammerråd Werner i Assens, som påpegede, at i Barchmanns tid faldt pengene prompte, medens Grill end ikke svarede på rykkerskrivelser. Werner benyttede lejligheden til at kræve lønforhøjelse.⁵¹ Grill lovede at betale i hvert fald Aabye, men gjorde opmærksom på, at da både postilloner og færgemænd krævede lønforhøjelser til det dobbelte af hvad de havde fået for 1 ugentlig post, ville de ikke kvittere, når han sendte dem penge, eller de udformede ugyldige kvitteringer.⁵² Selv ønskede Grill tydeligt nok, at der skulle gives en god løn, og understregede 1745, at når færgemænd og postilloner klagede over, at de ikke kunne få deres løn, betød det at postillonerne ikke kunne anskaffe sig, hvad de behøvede til vinteren, og som fremmede kunne de heller ikke få assistance fra andre. Færgemændene var som regel formuende mænd og kunne altså godt vente på pengene, men de var »stutzige«, så man kunne risikere, at de med overlæg sinkede posten, navnlig når man tog i betragtning, at det danske postvæsen altid betalte prompte.⁵³

Foruden eventuelle vanskeligheder med at få sin løn havde Thomas Gløerfelt særlige problemer, når posten i hårde vintre skulle over

Middelfart. Efter forslag fra postmesteren i Hamburg, som flere gange havde foreslået, at vejen over Middelfart skulle gøres til den normale rute,⁵⁴ blev det i vinteren 1740 vedtaget, at med den danske konges billigelse skulle denne rute bruges indtil videre.⁵⁵ Følgelig måtte Gløerfelt tage logi i Middelfart, og i 1740-41 indsendte han talrige opgørelser over sine store ekstraudgifter, bl.a. fordi det var svært at skaffe foder til hestene. Grill støttede ham kraftigt og sendte ham en enkelt gang 5 rdl. til drikkepenge til færgefolkene, men överpostdirektören meddelte barsk, at der ikke kunne betales mere end hvad der var bevilget i poststaten, og Gløerfelt havde jo kontraktlig forpligtigelse til at skaffe posten frem ad den bedste vej. Det hjalp ikke, at både Grill og Gløerfelt henviste til, at den danske post fik ekstra betaling, når den skulle over Middelfart.⁵⁶ Grill forsløg så, at da kammerråd Werner faktisk ingen sejlads havde haft, burde han afgive en del af sin løn til Gløerfelt, og det fandt överpostdirektören var en udmærket ide, men Werner afslog det kategorisk og stillede tværtimod krav om at få sin resterende løn. Han henviste til, at han jo havde holdt folk til færgen, og bemærkede lidt spidst, at den danske post da virkelig med ganske få undtagelser var gået over Assens hele vinteren 1739-40.⁵⁷ Mange gange i de følgende år indgav Gløerfelt regninger på lignende ekstraudgifter, bl.a. fordi de hårde vintre sled på hestene, »så att een fast däräf aldeles creperad«, og 1749 og 1754 fik han kongebrev på, at ekstraudgifterne skulle refunderes.⁵⁸

I 1747 blev Grill afløst af Samuel Gottlieb Krüger, som indledte sin virksomhed med at rejse til Korsør, Nyborg og Assens, bl.a. for at bilægge stridigheder mellem postilloner og postførere - hvilke nævner han desværre ikke.⁵⁹ Han støttede imidlertid kraftigt Gløerfelts ansøgninger om ekstrabetaling og henviste til, at han havde hørt, at postmesteren i Hamburg havde fået 100 dlr. ekstra til sine postilloner.⁶⁰ Han blev ved med at søge om lønforhøjelser til postillonerne og udmalede 1760, hvorledes de fattige postilloners heste ødelægges af »de terrible store Post-Wäskors framförande«. Et voldsomt tøbrud med dybt mudder udmatter hestene, så postillonerne er ved at være ruinerede, og også postrytterne sætter deres helbred til. Hvis de ikke får en god dusør, må de i desperation gå fra hus og hjem. Han sluttede med indtrængende at anmode om 100 rdl. til at fordele på de 6 ridt.⁶¹

Foruden store ekstraudgifter havde Gløerfelt også andre økonomiske vanskeligheder p.g.a. ydelser til ekstraskat og indkvartering. I 1734 fik han stiftamtmandens resolution på, at han ikke skulle svare indkvartering af dem, han havde ansat i sin tjeneste, men at hans postryt-

ter Simon Simonsen, der tillige var borger i Assens, ikke kunne blive fritaget for indkvartering, blot fordi han var svensk poststrytter. Forordningen 25. dec. 1694 art. 10 og kgl. befaling 29. juni 1718 fritog nok postmestre og poststryttere fra indkvartering, men kun de danske. Der forlød intet om, at de svenske poststryttere eller postmestre tilkom samme ret, ejheller at de danske poststryttere i Sverige havde sådanne privilegier. Poststrytteren skulle ikke holde indkvartering af sin bestilling som poststrytter, men af sit hus og sin borgerlige næring.⁶² Imidlertid ansatte Assens magistrat i 1741 Glørfelt, som boede til leje i et hus ejet af sognepræst Ludvig Bertelsen, til 1 hest og 1 rytter i indkvartering. Han klagede straks til stiftamtmanden og henviste til, at han overhovedet ikke drev borgerlig næring, men stod i den svenske konges tjeneste, og desuden påberåbte han sig afgørelsen af 1734. Stiftamtmanden pålagde magistraten at sørge for, at Glørfelt ikke blev belagt med utilbørlig megen indkvartering, da han jo ikke drev borgerlig næring, hvorfor stiftamtmanden ikke formodede, at der ville blive pålagt denne gård noget. Til dette svarede magistraten, at Glørfelt kun ville blive sat til indkvartering efter grund- og bygningstaksten, men ikke af borgerlig næring.⁶³

Imidlertid søgte Sverige ad diplomatisk vej at lette byrderne for sine postfunktionærer i Danmark, hvad der jo også ville indebære den fordel, at man derved så at sige væltede en del af lønudgifterne over på Danmark. Resultaterne var dog beskedne, idet det vel i 1743 lykkedes at få postillonerne fritaget for ekstraskat, men en anmodning om, at de måtte blive fritaget for indkvartering, blev afslået.⁶⁴

For Glørfelt gik det i hvert fald ikke godt økonomisk. Han døde i Assens d. 23. april 1760 og efterlod sig så store gældsposter, at arvingerne fragik arven.⁶⁵ Af opgørelsen over boet fremgår der ikke noget om, at han havde løn tilgode; til gengæld krævede 2 poststryttere i Assens hver et halvt års løn nemlig hver 4 rdl. 4 mk., og en poststrytter i Odense krævede et helt års løn, 9 rdlr. 2 mk. Desuden fordrede Jens Jensen i Kolding 7 rdlr. 3 mk. for at have befordret den svenske postsæk fra Kolding til Snoghøj næstafvigte vinter. Registreringen af boet oplyser, at Glørfelt i Assens havde 3 gamle heste, og desuden var der hos poststrytteren i Odense opstaldet 2 heste.⁶⁶ Enken lovede indtil videre at sørge for postsækkens befordring, og den nye postillon blev hendes søn Johan Jacob Glørfelt, som var født i Assens 1740 og som d. 25. maj 1762 i Kerte ægtede sognepræst Lars Vinthers datter Abigael.

Færgemændene synes at have klaret sig udmærket økonomisk, selv om de måtte vente på betalingen, men der var problemer med, at den svenske og danske brevsæk blev overført med samme skib, hvilket det danske postvæsen ikke ville tolerere. I 1732 mindede generalpostamtet kontrahenterne i Assens og Årø Sund om, at dette var streng forbudt,⁶⁷ og 2 år efter bemærkede den svenske postmester i Hamburg spidst, at da færgemanden i Årø Sund gerne lod den svenske postsæk ligge, indtil den danske var kommet, og så førte dem over på én gang, kom han unægtelig let til de 100 dlr., Sverige betalte ham.⁶⁸ 1762 klagede Sverige atter over forsinkelser af denne årsag, endda ved begge bælteerne,⁶⁹ skønt det egentlig ikke skulle være muligt ved Storebælt, hvor det var forskellige personer, der havde kontrakt på dansk og svensk post. Imidlertid var det ved vedtægterne for Nyborg og Korsør forenede færgelav 12. maj 1734 blevet vedtaget, at ingen af interessenterne til egen fordel måtte slutte kontrakt om den svenske post. Der skulle træffes aftale mellem på den ene side kommissæren i Helsingør og på den anden side færgelavets interessenter i henholdsvis Nyborg og Korsør, som så efter aftale fordelte indtægterne mellem sig. Når det drejede sig om overføringen af den danske post skulle derimod kontrahenterne Søren Poulsen i Nyborg og Anders Rasch i Korsør hver indbetale henholdsvis 150 og 160 rdl. til det forenede færgelavs fælles kasse mod iøvrigt at have lige del i de samlede indtægter.⁷⁰ Det ser dog ud til, at den svenske kommissær også fremefter sluttede kontrakter med enkeltpersoner, og det måtte så blive deres egen sag at blive enige med de øvrige interessenter. For Nyborgs vedkommende havde i hvert fald Thomas Aabye underskrevet vedtægterne. Disse medførte dog også den fordel for Sverige, at færgelavet som helhed øjensynlig følte sig ansvarligt for postføringen. I april 1740 var i Nyborg alle færgeskibene p.g.a. is lukket inde i Slipshavn med undtagelse af den danske postjagt, der førtes af Joen Olsen. Den svenske postsæk kom den dag før den danske, og færgelavets kasserer pålagde Joen Olsen at overføre postsækken tillige med nogle ventende passagerer, men det nægtede han at gøre, så postsækken blev liggende til næste dag. For denne opsætsighed mod færgelavets kasserer blev han 28. apr. ved rådstueretten idømt en bøde og sat fra bestillingen som postskipper. Joen Olsen henviste til at skibets ejer Poul Lemming havde forbudt ham at medtage den svenske postsæk, fordi Lemmings kontrakt forbød overførslen af den danske og svenske post med samme skib, men da stiftamtmanden fik sagen forelagt, resolverede han, at det skulle forblive ved magistratens afgørelse.⁷¹

I forbindelse med Storebælt-transporten blev der i 1740'erne ført en lang korrespondance om fyr på Storebælt, da der i kontrakterne ikke stod noget om, at færgemændene skulle sørge for fyr, som var nødvendige til nattesejlads. Hvis Sverige ville opstille eget fyr, ville det koste ca. 200 dlr. årligt, men de svenske myndigheder ville spare og mente, at man nok for billigere penge kunne anvende de danske fyr,⁷² hvilket også synes at være sket.

I perioder så det trods alle vanskeligheder ud til, at det gamle svenske ønske om at udkonkurrere den danske post skulle gå i opfyldelse. 1737 kunne överpostdirektören med tilfredshed notere sig, at siden den svenske post igen gik 2 gange ugentlig, »har man formerket de danske Post-Intrader aftage«, bl.a. fordi Helsingørs indvånere, fremmede konsuler og anløbende skippere anvendte den svenske post til Hamburg.⁷³ Af generalpostamtets klage 1736 derover fremgår det, at ganske vist var det siden 1708 forbudt danske indvånere at benytte den svenske post, og ganske vist skulle postsækken være plomberet ved ankomsten til Helsingør, men Helsingørs indvånere sendte deres breve til Helsingborg, hvor de blev lagt i den svenske postsæk. Motivet var, at den svenske porto var lavere end den danske.⁷⁴ En klage til Sverige foranledigede en svensk indskærpelse af, at postsækken skulle være plomberet,⁷⁵ og en dansk forordning 18. nov. 1748 forbød atter danske undersåtter at benytte den svenske post. Postkonventionen blev fornyet 1751, og under forhandlingerne derom understregede Danmark meget stærkt, at sækken skulle være plomberet.⁷⁶

Også efter at postkonventionen var udløbet 1766, gik den svenske post sin vante gang, selv om generalpostamtet med mellemrum måtte påtale, at den svenske post befordrede danske breve. Et forbud mod dette og en indskærpelse af, at de svenske posttryttere ikke måtte blæse i posthorn, blev 1776 udsendt til magistraterne i byerne på ruten og blev i Assens forevist for og påtegnet af Jacob Glørfelt.⁷⁷ Der forekom også klager over og bøder til kontrahenterne, fordi dansk og svensk post blev ført over bælerne med samme båd,⁷⁷ men i det store og hele synes den svenske post at blive afviklet ret gnidningsløst i sidste halvdel af 1700-tallet. Det lykkedes endog Sverige ved kongebrev 17. aug. 1798 at opnå at de svenske posttryttere måtte anvende posthorn, mod at de danske posttryttere gennem Sverige fik samme ret.⁷⁸ Danmark havde også uden protest fra Sverige rent faktisk etableret en agende post til Norge, selv om den af hensyn til diplomatiske forviklinger ikke kaldtes post, men fik navnet den norske *Express*.⁷⁹

Jacob Glørfelt i Assens havde sine vanskeligheder, når posten skulle over Middelfart, men det synes nu mere at være et spørgsmål om udgifter end om større arbejde. Det ser ikke ud til, at han som sine forgængere selv måtte til Snoghøj m.v., idet den danske postmester Fibiger i Snoghøj flere gange sørgede for den svenske postsæks transport, og da han ikke kunne få pengene fra Glørfelt, klagede han til generalpostamtet og til Sverige.⁸⁰ På samme måde krævede postmester Boeg i Årø sund sin betaling for at have ført den svenske postsæk over land.⁸¹ Overhovedet var der i tiden 1799-1803 meget store ekstraudgifter p.g.a. isvanskeligheder,⁸² og som altid kneb det at få ekstrabevillinger. I 1784 var Isaac Glørfelt, formentlig en broder til Jacob Glørfelt, blevet postkommissær og generalhandelsagent i Helsingør, og da færgeskipperne ved bælteerne i 1800 krævede lønforhøjelse, fik han besked om så vidt muligt at snakke dem fra det.⁸³ Transportforvalter Fr. Møller i Assens truede med at sige op, men der blev i juli 1801 sluttet kontrakt med ham om 358 rdl. dansk courant, og samtidig blev der oprettet en kontrakt med Jacob Glørfelt, der for 900 rdl. forpligtede sig til at fremføre den svenske post lige så hurtig som den danske.⁸⁴ Postføreren over Storebælt forlangte en lønstigning på 300 rdl. og 1801 forhøjedes betalingen til 1600 rdl. dansk courant med halvdel til Korsør og halvdel til Nyborg.⁸⁵

I 1807 blev postforbindelsen afbrudt, men allerede inden da var der sket det, at da Frankrig 1806 besatte Hamburg, blev det derværende svenske postkontor lukket, og den svenske post blev ekspederet i Altona. Det foranledigede en kgl. dansk ordre til amtmændene på ruten København-Hamburg om, at de skulle sørge for, at den svenske post blev sendt direkte til Hamburg, og som svar på dette opsagde Sverige 21. dec. 1807 postkonventionen. Den 29. februar 1808 erklærede Danmark Sverige krig, men allerede i september 1807 var den svenske post der lå i Nyborg og ikke kunne komme længere, blevet hentet med skib fra Helsingborg.⁸⁶ Ved freden i Jönköping 10. december 1809 vedtoges det, at den svenske post skulle sættes på samme fod som forhen. Den synes også hurtigt at være kommet i gang igen, og et kongebrev i maj 1810 betemte at postillonerne i Danmark skulle have udbetalt deres løn for 2 kvartaler af 1807 og 1 kvartal af 1808.⁸⁷ I årene 1811-13 skete der som følge af inflationen en forhøjelse til det dobbelte af postførernes løn ved begge bælteer,⁸⁸ men det er uvist, om postillonernes løn også steg. Jacob Glørfelt døde i Assens 2. december 1810, men der blev ikke holdt skifte, da enken og de umyndige børn var arvinger, og skiftet derfor var skifteretten uvedkommende.⁸⁹ Der kan derfor ikke

ses, hvorledes Glørfelts økonomi var, men da enken døde i 1827, efterlod hun sig en betydelig formue.⁹⁰

Der synes ikke at være udnævnt nogen ny postillon i Assens, så muligvis har enken sørget for postføringen i den korte tid, der var tilbage. Fra sommeren 1813 befandt Danmark sig i faktisk krigstilstand med Sverige, selv om den officielle krigserklæring først kom i september. Den danske post til Norge var spærret, og 24. juni 1813 resolverede kronprins Fredrik, at indtil videre skulle følgelig også den svenske post gennem Danmark ophøre.

I fredsslutningen med Sverige ophævedes Jönköping-fredens paragraf om den svenske post; efter tabet af Norge havde Danmark ikke mere brug for nogen post gennem Sverige, hvorfor man heller ikke ville tillade fortsættelsen af den svenske post gennem Danmark. I stedet for blev der 16. apr. 1814 sluttet en overenskomst med Sverige, ifølge hvilken det danske postvæsen påtog sig at befordre svenske breve i forseglede pakker gennem Danmark.⁹¹

Resultatet af denne undersøgelse må siges at være, at der efter 1735 kun var små problemer i forbindelse med den svenske post gennem Danmark. En total kulegravning af danske og svenske postarkiver kunne antagelig bringe flere episoder for lyset, men sandsynligvis vil billedet alligevel blive ret unuanceret, hvilket måske nok kan skyldes, at der var mere ro omkring spørgsmålet, men lige så vel kan være forårsaget af, at det mest udførlige kildemateriale, nemlig skrivelserne fra postkontorerne, standser fra omkring 1760. Det lokale danske materiale har kun givet få supplerende oplysninger om den svenske post - det er tværtimod det svenske kildestof, og atter hovedsagelig skrivelser fra postkontorerne, som kaster lys over lokal dansk historie, hvor det lokale arkivstof mangler, og det er de samme kilder som illustrerer postillonernes vilkår og deres mange praktiske vanskeligheder. En undersøgelse på det lokale plan ændrer altså ikke det billede, som centraladministrationens arkivalier tegner. Samtidig giver de svenske kilder talrige oplysninger om det danske postvæsen i almindelighed, der ofte beskrives indgående når svenskerne lagde planer om at udkonkurrere det.

Om postrytterne tier både danske og svenske kilder. De synes i hvert fald på Fyn altid at have været danske undersåtter, men de dukker kun tilfældigt op i skifter og retssager, og kirkebøger eller folketællinger finder sjældent grund til at omtale, at en mand var svensk postrytter. Med den yderst beskedne løn de fik, kan bestillingen kun have været et

bierhverv, som det var tilfældet for Simon Simonsen i Assens, der foruden at være svensk poststrytter tillige havde borgerskab på avling og på at sælge brød og øl.⁹²

Set fra ét synspunkt er de danske kilder af beskeden værdi men på den anden side kan de små episoder, som afspejles i de danske kilder, tjene til at henlede opmærksomheden på et aspekt, som posthistorikerne ikke har beskæftiget sig med, nemlig de retslige problemer der opstod omkring den svenske post. De ytrede sig dels ved, at postbefordringen stødte på flere og flere hindringer efterhånden som det danske samfund så at sige blev gennemorganiseret; f.eks. i vognmands- og færgelav med monopoler. 1790 omtales et nyt problem, idet Isaac Glørfelt klagede over, at den svenske post blev belastet med bompenge, og ved diplomatisk forhandling kunne kun opnås et løfte om, at bompengene ville bortfalde for den svenske post i 1792.⁹³

Disse forhold var imidlertid noget, der angik det svenske postvæsen som helhed, og dem søgte Sverige ordnet ad diplomatisk vej. Det forholdt sig lidt anderledes, når det gjaldt de personer der var svenske undersåtter eller i svensk tjeneste, bl.a. fordi her skulle i hvert fald i første led lokal dansk administration træffe afgørelserne. For Jørgen Punchs vedkommende var det i 1689 et spørgsmål om at tage borgerskab, og det var vel i og for sig rimeligt nok, at en svensk undersåt afslog at aflægge troskabsed til den danske konge, selv om man øjensynlig ikke fra dansk side nærede nogen betænkelighed ved tanken om, at svenske undersåtter tog borgerskab. For både Mulvads og Thomas Glørfelts vedkommende tog Fyns stiftamtmand det for givet, at deres bestilling som postillon ikke var borgerlig næring, men også her siges det implicit, at hvis de havde drevet borgerlig næring, skulle de have taget borgerskab. Noget andet var, at man fra dansk side gik ud fra, at de svenske postmestre og postilloner også var led i den svenske efterretningstjeneste. Det mente Nyborg magistrat om Jørgen Punch, og Assens magistrat havde også mistanke til Mulvad - eller brugte den i hvert fald som løftestang mod ham. Mistanken var også berettiget. Allerede 1655 fik den svenske postmester i Helsingør ordre til at sende oplysninger om, hvad der skete i Danmark,⁹⁴ og denne efterretnings-tjeneste var udtrykkelig angivet i Barchmanns instruks af 1700.⁹⁵ Iøvrigt berettede han ikke blot om begivenheder, men også om stemninger, og han mente at kunne konstatere et udbredt svenskerhad i Danmark. Om Sveriges modgang under Store Nordiske Krig udtalte han således, at det »lærer detta folket af glädje krypa ur huden«. ⁹⁶ Der er også andre vidnesbyrd om, at man ville bruge postillonerne til denne

opgave, idet den svenske resident i Danmark 1743 ytrede ønske om, at postillonerne i Assens og Korsør måtte få en lønforhøjelse på 20-30 rdlr. om året, idet han nemlig havde »giord anstalt om någon nödig Kundskaps erhållande ifrån svenske Postförrerne uti Corsøer och Assens«, men han tvivlede på, at han kunne få noget udbytte af det på grund af postillonernes slette tilstand.⁹⁷

I vid udstrækning forblev det et uløst problem, i hvilket omfang de svenske postilloner hørte under dansk jurisdiktion, og problemet tilspidsedes omkring Abraham Grill, der den 9. jan. 1742 ved Helsingørs politiret blev idømt en bøde på 50 rdl., fordi han i anledning af den svenske dronnings død havde anlagt sørgedragt med pleureuser, hvorved han overtrådte forordningen 16. apr. 1736, der kun tillod rangspersoner at gøre dette. Under retshandlingen påberåbte Grill sig, at han som svensk undersåt ikke var pligtig til at rette sig efter forordningen, men iflg. resolution 28. sept. 1739 om, at Grill skulle lyde landets lov, blev han dømt. Som følge af diplomatiske forhandlinger udstedtes dog et reskript 9. feb. 1742, der omstødte dommen, men da der dukkede nye spørgsmål op, blev den svenske resident gjort opmærksom på, at denne omstødning var en gunstbevisning, og det principielle spørgsmål blev afgjort ved en resolution 23. aug. 1745 om, at i alle sager der ikke direkte angik hans embede, hørte den svenske postmester under dansk jurisdiktion.⁹⁸ Det var for så vidt det samme, som Assens byfoged havde hævdet i år 1700.

Jacob Glørfelt var i en nogen anden position, idet han som født i Danmark regnedes for en dansk undersåt. Forordn. 4. marts 1808 beordrede, at alle i Danmark boende personer, som var født i Sverige, skulle melde sig for stiftamtmanden og aflægge ed på, at de ikke havde nogen forbindelse med den svenske regering eller nogen andre af den danske stats fjender. I den dertil anlagte protokol står om Glørfelt, at han vel er dansk af fødsel, men da han har været svensk postmester, blev han opfordret til og aflagde villig den befalede ed.⁹⁹ Det kan forekomme lidt ejendommeligt, at Glørfelt kunne sværge på ikke at have forbindelse med den svenske regering, som dog til syvende sidst var hans arbejdsgiver, men dette forhold kan stiftamtmanden næppe have været uvidende om, og han må have accepteret eden, siden Glørfelt derefter blev dimitteret, hvilket tyder på, at der i det hele har været en velvillig indstilling over for postillonen. Der kan måske nok i det hele taget være grund til at spørge, hvor udbredt det af Barchmann postulerede svenskerhad egentlig var. Der er næppe tvivl om, at der netop i Helsingør var så mange gnidninger mellem den danske og den

svenske postmester, at der aldrig kunne blive fred og fordragelighed, og det er også tydeligt nok, at den danske regering ikke gjorde meget for at hindre chikane mod den svenske post. I sagen om den forsvundne postsæk i Odense 1684 tolkede Barchmann stiftamtmandens holdning som chikane, men den kan for så vidt lige så godt være udtryk for en afvisning af en uberettiget svensk indblanding i indre dansk jurisdiktion.

Teodor Holm hævder med patriotisk stolthed, at medens Danmark af al magt søgte at lægge hindringer i vejen for den svenske post, gjorde Sverige ikke det samme over for den danske post gennem Båhus len, og især fremhæver han, at det tjener Sverige til ære, at man ikke benyttede sig af sejren i 1689 til at tage hævn for de mange trakasserier.¹⁰⁰ Det lokale materiale oplyser faktisk ikke noget om et eventuelt svenskerhad, men det kan være et tilfælde, og man kan i hvert fald heller ikke vente, at nogen dansk kilde direkte skulle give udtryk for, at en eller anden foranstaltning havde til hensigt simpelthen at genere den svenske post. På den anden side er det ikke sandsynligt, at Nyborg og Assens magistraters små konflikter med postillonerne udsprang af nationale modsætninger; kravet om borgerskab skyldtes snarere ønsket om, at de flest mulige skulle bære med på byens byrder akkurat som det var tilfældet med Hans Christensen Lehe. Omvendt er det nok tvivlsomt, om sagen mod Joen Olsen udelukkende skyldtes venlig hensyntagen til den svenske post - det var nok så meget et spørgsmål om skipperens opsætsighed mod færgelavet.

Uden for Helsingør synes der heller ikke at have været stridigheder mellem danske og svenske postfolk. Af skiftet efter Thomas Glørfelt fremgår det, at han havde lånt temmelig mange penge af postmesteren i Odense, og danske postmestre i Snoghøj og Årø sund rakte undertiden også en hjælpende hånd, selv om de så også forventede at få betaling for det. Da en svensk poststrytter i 1750 styrtede med hesten i nærheden af Ringsted og slog sig bevidstløs, sørgede den danske postmester for at ekspedere den svenske postsæk videre.¹⁰¹

Der er intet der tyder på, at Jacob Glørfelt ikke har nydt almindelig agtelse i Assens. Hans giftermål med en præstedatter tyder også på en solid position, og de fleste af hans børn giftede sig ind i borgerskabet, således at familien hurtigt blev integreret i det danske samfund.

Kilder

Rigsarkivet, København

Danske kancelli: Fynske og sjællandske tegnelser.

Tyske kancelli, Udenl.afd.

Alm. del, diverse, realia litra P. Postsager 1561-1764

Speciel del. Sverige A II nr. 55-56: Akter vedr. det pol.forhold 1742-46

Speciel del. Sverige A II nr. 63. Postsager 1699-1758

Generalpostdirektionens arkiv

Kopibøger.

Breve fra tyske og slesvigholstenske kancelli

Kontrakter vedr. ridende poster m.m. 1704-67

Landsarkivet for Fyn, Odense

Odense amts (Fyns stiftamts) arkiv

Kopibøger

Breve fra Assens

Breve fra Nyborg

Protokol vedr. de iflg. frd. 4/3 1808 anmeldte svenskere

Assens magistrats arkiv

Rådstueprotokoller

Kopibøger fra indkomne og udgåede breve

Sager vedr. postvæsen

Assens byfogeds arkiv

Tingbøger og skifteprotokoller

Nyborg magistrats arkiv

Rådstuedomprotokoller

Nyborg og Korsør forenede færgelavs arkiv

Riksarkivet, Stockholm (SRA)

Kanslikollegiet (Kkl)

Kanslikollegiets protokoller

Ser. G. II 4 vedr. postvæsenet: Skrifvelser från postkontor (Helsingør) 1659-1754

Skrifvelser från postbönder m.v.

Överpostdirektörens arkiv (Öpds)

I 4a. Skrifvelser från postkontor nr. 63-64 Helsingør 1698-1784.

I 4a. Skrifvelser från postkontor nr. 53-54 Hamburg 1707-62

I 4a. Skrifvelser från ämbets-och tjänstemän

Poststyrelsens arkiv, Stockholm

Af kanslikollegiets arkiv vedr. postvæsen:

Registratur 1681-1714

Postverkets stater 1673-1799

Af överpostdirektörens arkiv

Registratur 1698-1792

Kgl. bref 1700-1849

Teodor Holms kartotek til svensk posthistorie.

Da det var uoverkommeligt at gennemlede samtlige svenske postarkivalier, har jeg som indgang i materialet stort set anvendt Holms store register. En stikprøve-gennemgang af enkelte år viste, at Holm her ikke havde sprunget noget som helst over vedr. den svenske post gennem Danmark.

Noter

1. De danske kilder anvender i flæng betegnelserne postillon, postmester og postfører. I svenske kilder kaldes de postilloner både medens de selv rejser med den agende post, og da de senere er fastboende og selv ansætter postrytere. Ordet postfører er i svensk sprogbrug betegnelse for dem, der havde posttransporten over bælteerne i entreprise.
2. Danmark-Norges Traktater udg. L. Laursen.IV. Kb. 1917, 451
3. Holm I 169, II 28, III 202, IV:1,15,59-61. - Fr. Olsen 1711-1808 85f
4. Holm III 237
5. J. Rudbeck: Svenska postverkets fartyg- och sjöpostförbindelser under tre hundra år. Stockh. 1933 17ff
6. Hjorth-Nielsen 75-77
7. P. G. Heurgreen: Svensk diligenstrafik i Svenska Pommern, på linjer i Tyskland och Sverige och genom Danmark 1600-1700 talen. Stockh. 1964 95-98. - Hjorth-Nielsen 70-76.
8. Holm III 194. Sjæll. tegn. 1662 25/1
9. Kkl. Skr. fr. postk. 1686 23/1. - Nyborg magistrats arkiv. Kopibog f.udg. breve 1690 13/3
10. Kkl. prot. 1685 f. 114-15. Tingbogen for Odense og Fyns stiftamtmands kopibog mangler, for denne tid, men forhørerne og korrespondancen om sagen findes i Tyske Kancelli U.A. Alm.del, diverse, realia litra P.
11. Hjorth-Nielsen 84
12. Danmark-Norges traktater V 439
13. Kkl. Skr. fr.postk. 1689 29/1
14. Ibid. 1689 21/5, 12/11
15. Hjorth-Nielsen 117
16. Kkl. Skr. fr.postk. 1690 28/10
17. Ibid. 1689 29/1, 12/11
18. Holm IV:1 s. 55-58
19. Hjorth-Nielsen 125
20. Nyborg magistrat. Kopibog f.udg.breve 1688-1700 f.34-35. Skr. 1690 4/1 til kanceliet, 13/3 til stiftamtmanden. - Fynske tegn. 1689 14/12 m. indlæg skr. fra Nyborg 1689 28/11. I Nyborg magistrats kopibøger for indkomne breve findes intet svar på forespørgslerne, og amtsarkivet rummer slet intet om sagen.
21. Det fremgår af en kvittering udstedt af ham i Odense i oktober 1690. Hjorth-Nielsen 118.
22. SRA Posthandling Bunt III. Bilag til skr. fra den svenske resident Uterclo 1698 12/1. - Barchmanns brev 1698 13/5 i Kkl.Skr.fr.postk.
23. Öpds.Kgl.Bref 1698 f.104. - Hjorth-Nielsen 127.
24. SRA Riksregistraturet
25. Hjorth-Nielsen 127
26. Öpds.Skr.fr.postk. 1698 31/10, 8/12 m.m.fl.
27. Ibid. 1698 12/10, 17/10.
28. Öpds. registratur 1698 9/12
29. Öpds.Skr.fr.postk. 1708 26/6. - Iflg. kontrakt med generalpostamtet fik borgmester Lauge Hansen i Assens 60 rdl. årligt for at passe fyret på Bågå. Generalpostdir.arkiv. Kontrakter
30. Öpds. Registratur 1700 27/1

31. Kkl.prot. 1703 12/9, 1704 7/11. Registratur 1705 6/6. - Öpds. Kgl. bref 1704 f.376. - Hjorth-Nielsen 141f.
32. Öpds.Skr.fr.postk. 1704 8/12, 1705 29/6 10/9. - Hjorth-Nielsen 143f
33. Odense amt. Breve fra Nyborg 1700-1717
34. Generalpostdirektionens arkiv. Kontrakter vedr.ridende poster m.m. Kontrakt 1706 28/12 m. Søren Poulsen i Nyborg, 1707 16/1 m. Anders Rasch i Korsør, 1707 22/1 m. Hedevig Thomas Iversens enke i Assens, 1736 31/12 m. Poul Lemming i Nyborg.
35. Öpds. Skr.fr.postk. 1729 7/11
36. Kkl. Registratur. Öpds.Kgl.bref 1708 21/1. Udførligt refereret hos Holm V:2 s. 413 ff og Hjorth-Nielsen 147ff. En del korrespondance derom i Ty.kancelli U.A. Sverige A II 63: Postsager 1699-1758.
37. Öpds.Skr.fr.postk. 1708 21/4
38. Ibid. 1709 3/11
39. Odense amt. Breve fra Assens 1705-17. 1710 marts, 20/12, 1711 27/1. - Assens rådstueprot. 1697-1736 1710 30/3 31/10 19/12
40. Odense amt. Breve fra Assens 1712 26/11
41. Assens rådstueprotokol 1715 13/3. Bestillingen var tinglæst allerede 9. okt. 1714 i Assens tingbog 1714 f.152v.
42. Assens tingbog 1699-1712 f. 77v, 79v, 92r. Sagen endte med kompromis, idet postrytteren skulle yde erstatning for at have vanrøgtet hesten. - Det fremgår iøvrigt af sagen, at Mulvad her kun kaldes Jens Christophersen.
43. Kkl. prot. 1719 1/12 f.1191
44. Öpds. Registratur 1720 9/1. Kgl.bref 1720 3/12
45. Öpds. Kgl. bref 1721 23/8
46. Ibid. adskillige breve 1722
47. Mulvad begravet i Assens 1728 27/6. - Assens byfoged. Skifter uden for skifteprot. 1702-35 nr. 60. - Skifte efter enken: Odense byfoged. Skifteprot. nr. 19. f. 701 1738 6/2
48. Kkl. prot. 1732 23/8 6/10. - Öpds. Skr.fr.postk. 1749 2/2
49. Rudbeck 12-13
50. Öpds. Skr.fr.postk. 1738 16/10 14/12, 1739 6/4
51. Öpds.Skr. från ämbets och tjänstemän Bunt 28. 1734 29/5. - Kkl. Skr. från postbön-der, postförelere, postskeppare och postiljoner. 1734 21/8
52. Öpds. Skr. fr.postk. 1738 14/12, 1739 6/4
53. Ibid. 1745 24/12
54. Öpds. Skr. fr.postk. Hamburg 1734 8/10. Allerede 1706 havde Barchmann afvist et lignende forslag. Skr.fr.postk. 1706 24/12
55. Öpds. Skr.fr.postk. 1740 4/2. Kgl. bref 1740 27/2
56. Öpds. Skr. fr.postk. 1740 15/2, 1741 5/2 7/2 9/2 14/2
57. Ibid. 1740 4/2 6/4 19/6, 1741 5/2. Kgl.bref 1740 4/2
58. Öpds. Skr.fr.postk. 1748 20/6 11/7, 1751 4/3, 1755 5/4, 1757 24/7, 1758 7/4. Kgl. bref 1754 13/5 17/5
59. Öpds. Skr.fr.postk. 1747 3/8 13/6
60. Ibid. 1748 20/6
61. Ibid. 1760 7/2
62. Odense amt. Kopibog f.købstæderne 1732-38 1732 24/12
63. Ibid. Breve fra Assens 1740-45. 1741 19/7 m.påtegning

64. Tyske kancelli U A Sverige A II 55. Dok.vedr. det politiske forhold 1742-44
65. Assens byfoged. Skifteprot. nr. 3 1738-68 f. 378-86.
66. Odense byfoged. Skifteprot. nr. 23 1758-61 f. 695r-696v
67. Generalpostamtets kopibog 1732 nr. 114 og 140
68. Öpds. Skr.fr.postk. Hamburg 1734 8/10
69. Öpds. registratur 1762 21/5
70. Landsarkivet f.Fyn, Korsør og Nyborg forenede færgelav. Div.dok. 1718-1856
71. Odense amt. Breve fra Nyborg 1735-40 1740 22/4. Kopibog for breve til købstæderne 1738-40 f. 197v, 198v 1740 23/4 til Nyborg magistrat, 24/4 til Poul Lemming. - Nyborg magistrat. Rådstuedomprotokol 1718-67 f.112v. Som følge af sagen opsagde Joen Olsen sit borgerskab. Nyborg rådstueprotokol 1741 14/3 f. 188 - Poul Lemmings kontrakt se note 34
72. Öpds. Skr.fr.postk. 1743 11/1 14/2 21/2. 1745 6/12. 1746 28/3. 1747 20/1. Kgl.bref 1742 17/12. 1746 nr. 7-8. Registratur 1746 2/1.
73. Öpds. registratur 1737 22/1
74. Ty. Kancelli U.A. Sverige A II 63. - heri flere andre sager om, at svensk post medtager danske breve.
75. Öpds. registratur 1738 19/5
76. se note 74
77. Fr. Olsen 1711-1808 301ff
78. Jvf. Öpds. Kgl.bref 1798 14/9
79. Fr. Olsen 1711-1808 207ff, 277f
80. Öpds. Kgl.bref 1806 3/9. - Generalpostdir. arkiv: Breve fra ty. og slesvigholst. kancelli, hvori adskillige breve derom 1805 og 1806
81. Öpds.Kgl. bref 1798 14/9
82. Ibid. 1800 14/8. 1801 21/5
83. Ibid. 1800 21/5
84. Ibid. 1801 1/7 (2 stk)
85. Fr. Olsen 1711-1808 301ff
86. Öpds.Kgl. bref 1809 23/1
87. Ibid. 1810 16/5
88. Rudbeck 12-13
89. Assens skifteprot. nr. 5 1798-1822 f.193v
90. Ibid. nr. 6 1822-38 f.193, 194, 201. Ialt 3841 rdl. 1 mk. 1 sk.sølv
91. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808-1848) Kb. 1908 67f, 74f
92. Assens rådstueprotokol 1697-1736 f. 257 1721 30/5
93. Öpds.registratur 1790 30/7
94. Holm I 152
95. Öpds.registratur 1700 7/4
96. Öpds. Skr.fr.postk. 1706 19/11 23/11
97. Kkl.prot. 1743 4/1
98. Ty.Kancelli U.A. Sverige A II 56. Akter vedr. det pol. forhold til Sverige 1743-46. Ibid. 63: Postsager - Öpds. Kgl.bref 1744 5/11 15/11. 1745 4/2
99. Odense amt. Protokol over de iflg. frd. 4. marts 1808 anmeldte svenskere
100. Holm IV:1 s. 300ff, 311
101. Öpds.Skr.fr.postk. 1750 11/12

Peder Juel, dansk resident i Stockholm 1647-55

C. Rise Hansen

Nogle bemærkninger om hans person og hans korrespondance

I Stockholm havde der siden 1621 med mindre afbrydelser været danske agenter eller residenter. Det var udsendinge fra Danmark, der for en - reelt kortere - årrække skulle forblive i Stockholm for at varetage forskellige mere normale forretninger, som den danske konge ønskede fremmet. Vigtigere diplomatiske affærer betroedes gesandter eller ambassadører udsendt i konkrete anliggender.¹

Som den danske konge havde en resident i Stockholm havde han normalt tilsvarende repræsentanter i f.eks. Haag, Hamborg, London, Bryssel og Madrid. I Stockholm havde Peder Vibe været resident fra 1634; men han var i 1644 i januar måned blevet hjemkaldt i anledning af Torstenssons indfald i Holsten og senere i Slesvig og Nørrejylland.²

Efter fredsslutningen i Brömsebro var det givet, at residentsstillingen i Stockholm burde besættes igen; men den aldrende og pirrelige konge Christian IV kædede spørgsmålet om aflønningen til residenten sammen med striden mellem ham og rigsrådet om kongens egen kasse kontra kronens økonomi. Kansler Christian Thomesen Sehested havde en kandidat til posten i Stockholm, en borgmesterson fra Randers, Peder Lassen, senere kendt som justitiarius i Højesteret, og kongen havde ikke noget mod hans person; han ville blot ikke aflønne ham under sin hofholdning. Det hjalp ikke, at Lassen tilbød at arbejde uden løn det første år; kongen forlangte en skriftlig erklæring om, at han fremover ville kræve sin løn ikke hos ham, men hos rigsråderne. »Da er jeg tilfreds, at han må drage henad Sverige, når det lyster ham«, skrev han 15. december 1646 til kansleren³. Det var ikke nogen løsning, og nu forsvandt Peder Lassen ud af billedet; besættelsen af resi-

dentposten i Stockholm og iøvrigt af en tilsvarende stilling i Paris fastholdtes af rigsrådet, der i en erklæring kort forinden (5. december) havde hævdet, at det var kongen og kronen allerhøjeste magt påliggende, at disse residerter udsendtes⁴; en løsning kom først, da rigsrådet tilbød en havneafgift af ind- og udgående skibe til afholdelse af udgifterne.⁵ Den blev påbudt 16. maj 1647, og vejen for de to residerter var dermed åben.⁶

Peder Lassen var oprindelig blevet anbefalet af rigshofmester Corfitz Ulfeldt;⁷ men denne var fra juni 1646 og indtil slutningen af juli 1647 fraværende på gesandtskabsrejse til Nederlandene og Frankrig og deltog således ikke i rigsrådsmøderne i forsommeren 1647.⁸ Da der pludselig dukker en ny kandidat op til residerterposten i Stockholm, tør man antage, at det er Hannibal Sehested, der netop under disse møder når højdepunktet af sin magt,⁹ som har peget på denne nye mand, søstersønnen Peder Juel.

Peder Juel var næstældste søn i den talrige børneflok, som den ansete landsdommer i Nørrejylland, senere rigsråd Erik Juel satte i verden i ægteskabet med Sophie Sehested, 14 børn, hvoraf 8 nåede voksenalder, blandt dem så kendte mænd som søhelten Niels Juel og diplomaten Jens Juel. Efter uddannelse på Sorø havde faderen sendt Peder Juel sammen med den ældre broder Claus på studierejse i udlandet i sommeren 1640. Claus foretrak militærvejen og gik i fremmed krigstjeneste, mens Peder drev studier i Nederlandene, England, Frankrig og Italien. I Padua hørte han i februar 1644 om svenskerne indfald i Danmark, brød op og rejste til Holland, hvor han fik skibsløjlighed til Norge. 1. juli var han her og opsøgte sin morbroder Hannibal Sehested, statholder i Norge og tillige general over den norske hær; i den var Peder Juel i nogle måneder major. Da freden i Brömsebro var sluttet i august 1645, drog han til Danmark, men besluttede sig i sommeren 1646 til at fortsætte studierne i Holland. Det traf sig nu sådan her, at den danske udsending Corfitz Ulfeldt efter afslutning af traktaterne af 2/12. februar 1647 mellem Nederlandene og Danmark-Norge bad ham rejse hjem med disse til hurtig ratificering. Dette skete, og Peder Juel var 3. april tilbage i Holland, hvor han slog sig ned i Haag; her modtog han i maj kgl. ordre om at begive sig til Danmark for at overtage posten som residerter i Sverige.¹⁰ Hans kreditiv som residerter er dateret 9. juni 1647, hans instruks 10.s.m. og hans bestalling 12. juni.¹¹

Rejsevant og ungkarl har han ikke haft alverden at ordne, før han kunne drage af; men Hannibal Sehested havde - som Peder Juel selv

udtrykte det - »for visse årsagers skyld« befalet ham at lægge rejsen til Stockholm om ad Akershus og dér vente på statholderen.¹² Antagelig ved juli måneds begyndelse drog så den ny resident fra Sjælland til Christiania; men endnu ved månedens slutning var morbroderen ikke kommet til Norge; først 11. august rejste han fra Helsingør nordpå,¹³ og der gik endnu mere end 2 måneder, før Peder Juel kunne begive sig på vej ind i Sverige.¹⁴ I denne tid har Hannibal Sehested utvivlsomt orienteret søstersønnen om svenske forhold; sikkert ved vi, at han 24. september skrev til den svenske rigsdrost Per Brahe og anbefalede nevøen, der med sine 24 år ikke var nogen kendt person i Stockholm.¹⁵ Finansieringen af rejsen har muligt også spillet en rolle; hans årsløn (3000 rdlr. in specie og 1000 af samme mønt til særlige rejser og ekstraordinære udgifter) var bestemt til udbetaling hos generalkommissærerne i Norge; men det var ikke uden vanskeligheder at få dem anvist; vekslers omtales derfor jævnlig i korrespondancen med morbroderen.¹⁶ Endnu en meget sekret sag drøftedes antagelig: Hvordan der ved bestikkelse skulle kunne skaffes oplysninger fra den svenske administration. Peder Vibe, fra 1646 en af de norske generalkommissærer, havde haft en forbindelse i Stockholm;¹⁷ det gjaldt at sikre Peder Juel adgang til den samme eller en lignende kilde, antagelig Nils Tungel.

Omsider kunne den nye resident begive sig fra Norge ind i Sverige på vej til Stockholm, hvortil han ankom midt i november 1647.¹⁸ Foruden sit kreditiv til den svenske dronning og sin bestalling havde han fået en instruks at følge.¹⁹ Den bestemte, at han i særdeleshed skulle opsøge og holde sig til den svenske rigskansler Axel Oxenstierna, men heller ikke forsømme at opvarte de andre rigsråder, og mest muligt undgå at forårsage jalousi. Igennem kansleren skulle han opnå audiens hos dronningen.

Under konferencerne skulle han især give agt på, om der fremkom besværinger mod Danmark. Skete det, var det bedre, at han anførte, at han ikke var nøje informeret herom, fremfor at indlade sig i disput med nogen. I stedet skulle han referere sagen til København og få kongelig ordre, hvorledes han skulle forholde sig.

Som resident skulle han fornemmelig give agt på at erfare mest muligt om svenskernes tanker om udenrigspolitikken i Tyskland og forholdet til Polen, og hvordan korrespondancen med Frankrig og Holland forløb, endelig naturligvis og især, hvori de svenskernes præparatoria til lands og til vands bestod, for at der desto sikrere deraf kunne dømmes om intentionerne. Kunne der mærkes nogen forandring en-

ten m.h.t. dronningens myndighed eller de andre ledendes »credit«, skulle Peder Juel også iagttage det, og advisere alt sligt flittigt med den ordinære post. Var der noget mistænkeligt, skulle han benytte det kodesystem med cifre, som var medgivet ham; han skulle også nummerere alle sine breve, så man i København kunne se, om de alle kom frem. Skulle der forekomme noget, som var den danske konge og hans riger særdeles magtpålggende, og som defor ikke kunne betroes den ordinære post, skulle de sendes med en ekspres, altså en kurer. Peder Juel skulle - som andre residenter - have sin konges reputation tilbørligt i agt, men ikke tilegne sig nogen højhed som en gesandt m.h.t. ceremonier o.l.

Instruksen slutter med at indskærpe, at hvis der forefaldt noget, som han ikke nu kunne instrueres om, skulle han ufortøvet advisere det hjem og imens på bedste maner lempe og føje alting, indtil der kom resolution i sagen fra Danmark.

Det var således tydeligt indskærpet Peder Juel, at nogen selvstændig stillingtagen fra hans side var uønsket; han skulle overbringe kreditiv og siden andre skrivelser, der blev ham tilsendt, men ikke indlade sig i selvstændig ordstrid, iøvrigt rapportere flittigt hjem. I meget minder Peder Juels instruks om Peder Vibes af 5. november 1634, der dog var fyldigere på nogle konkrete punkter.²⁰ Det havde været pålagt Peder Vibe at dirigere sine breve til Kancelliet; denne bestemmelse genfindes ikke i Peder Juels instruks; der ligger måske allerede heri et vidnesbyrd om den splittelse, der var i den københavnske administration.

Men Peder Juel kunne skaffe sig papir og blæk nok til at skrive til mange, og han anlagde straks en ekstraktprotokol, hvoraf to bind er bevaret, det første for 1647-49, det næste for 1649-54. Hvis et tredje bind for hans sidste halvår i Stockholm har eksisteret, er det sikkert gået tabt. I disse protokoller lod han skiftende skrivere indføre kort og opdelt i punkter referat af indholdet af de udgåede breve. Nu og da gør Peder Juel i det 2. bind egenhændige notater om afgåede breve, men da uden angivelse af indholdets art; det gælder breve til udlændinge, som f.eks. den franske minister Chanut, men også familiære breve.²¹

De, der indførte ekstrakterne, må have været betroede personer, som Peder Juel stoledede på, også de fleste breve til familien er refereret af dem. Det ligger nærmest at antage, at referaterne er foretaget på grundlag af de originale breve, som Peder Juel i meget stor udstrækning tilsyneladende selv egenhændigt skrev. Næppe alle breve er medtaget; men tallet på de breve, der er refereret eller på anden måde noteret i de to bind ekstraktprotokoller er imponerende. En optælling

giver o. 3475 stk. Efterhånden fik residenten ikke tid til at skrive breve tilrettelagt for den enkelte brevmodtager; denne fik blot en afskrift af et brev, der samtidig afgik til en anden korrespondent;²² men - efter ekstraktprotokollerne at dømme - har der i de første år oftest været varieret mere eller mindre i breve, der afgik med samme post til København. Til en vis grad ligger det i sagens natur: Peder Juel skriver anderledes til en person, han er på venskabelig fod med, end til en ældre overordnet, og der var oplysninger, der ikke skulle sendes til alle.

Den første af ekstraktprotokollerne anfører indledningsvis enkelte breve dateret Akershus og Marstrand; men straks Peder Juel er på svensk grund, i Göteborg 30. oktober, tager hans brevskriven fart; 7 breve kom med posten herfra. Hans fader Erik Juel opholdt sig utvivlsomt allerede i København i anledning af den udvalgte prins Christians begravelse; faderen anmodes om at erindre Hannibal Sehested om sønnens veksle med Jonas Tolder (Jonas Heinemark) i Helsingør, hans moder (formentlig på Ålborghus) og broderen Claus, der er den af hans søskende, der står ham nærmest, fik hver sit brev om hans påbegyndte rejse, ligeledes Hannibal Sehested, da igen i København.²³ Kansler Christian Thomesen notificeredes om ankomsten til Göteborg, og Niels Tolder (vist i Helsingør) samt Iver Krabbe, kommandant på fæstningen Bohus, fik tilsendt cifre til korrespondance med Peder Juel. I et par af brevene indflettes bemærkninger om et svensk nederlag i Tyskland og om, at Torstensson skulle tilbage til slagmarken, nyheder opfanget på stedet og af meget begrænset værdi.

Men 13. november var Peder Juel ved skrivebordet i Stockholm, 4 breve afgik. Et til den danske kansler, der underrettedes om, at Juel var ankommet til bestemmelsesstedet og i overmorgen regnede med at få audiens hos Axel Oxenstierna, det næste til Hannibal Sehested om det samme. Peder Juel ønskede sig nu underrettet om, hvor morbroderen opholdt sig, for at kunne skikke brevene med den rette post. Et postskriptum minder om den allerede omtalte veksle med Jonas Heinemark, den der havde bragt penge tilveje. Og Jonas selv fik brev om fremsendelse af de forannævnte breve til København, om at sende Peder Juels gods til Stockholm, hvis det kom ham i hænde på vejen fra Holland, endelig om hans gage, der endnu ikke var udbetalt; først midt i december s.å. gik imidlertid ordren herom fra København til Christiania.²⁴ Den fjerde skrivelse - til den omtalte Niels Tolder - angik bl.a. også residentens gods, der ventedes fra Holland, og en kappe, der må være blevet glemt hos Iver Krabbe på Bohus. Stort og

småt blandedes i brevene, mest småt; pennen flød let, og de små praktiske gøremål skulle naturligvis ordnes.

Med næste post - brev dateret 20. november - fik kongen underretning om residentens ankomst til Stockholm, om hans audiens hos Axel Oxenstierna og dennes løfte om at skaffe audiens for ham hos dronningen; beretningen suppleres med forskellige svenske nyheder, til dels i kode. Samtidig afgik breve påny til kansleren og til Hannibal Sehested, begge delvis i kode; i det sidste brev undskyldes det, at Juel ikke denne gang kunne skrive til rigshofmesteren (Corfitz Ulfeldt). Et brev til købmanden Herman Isenberg i København angår Peder Juels kufferter og øvrige gods, som Gabriel Marselis skulle fremsende, iøvrigt sammen med en trækasse med bøger.

Det var kedeligt at bo på kro i Stockholm; Peder Juel bad 26. november sin moder sende noget boskab, sengeklæder o.a. tilbehør, da han fandt det lettere selv at holde hus; han bad også om 2 eksemplarer af sin salig søsters - vel den 1645 afdøde Margrethe Juels - ligprædiken og om en bog med hans 32 aner malet udi; det kunne nok være nødvendigt at hævde sig i det stockholmske adelssamfund på enhver mulig måde. Faderen, stadig i København, underrettedes 27. s.m. om hans bosætningsplan og fik i tilgift forskellige svenske nyheder. Og så blev der samme dag skrevet brev til den danske rigshofmester, fyldigt, i 7 punkter, om Peder Juels første dage i Stockholm, om brydningerne i regeringskredsen deroppe, og som helt nyt stof om besøg hos den svenske rigsdrost Per Brahe, og hvad denne lod sig formærke med om den danske hertug Frederiks valg til konge, og Juels svar derpå. Det er sandsynligt, at Per Brahe har kendt en relation fra Dureel, svensk resident i Helsingør, om de danske rigsrådets uenighed m.h.t. hertug Frederiks valg; i et brev til Hannibal Sehested af 27. s.m. omtales netop en sådan relation.

Efter referaterne at dømme har Peder Juel derimod forbeholdt nyheden om, at han 24. november havde haft audiens hos dronning Christina for kongen og kansleren, der ligeledes fik breve af 27. november. Brevet til kansleren har sikkert været mest givende; her omtales igen Dureels relation til nogle svenske rigens råd om uenigheden ved hertug Frederiks valg, og hvad Per Brahe havde sagt om de holstenske huses arveret til Norge, et vigtigt stridsspørgsmål, der netop nu kom frem.²⁵

Nu fik Peder Juel også kontakt med sin svenske forbindelse. I et brev dateret 30. november til Peder Vibe, det første af en lang række med denne vigtige korrespondent i København, hedder det til slut, at

residenten da havde haft nogen korrespondents med den »ham« (han?) tilskrev; det gentages tydeligere i næste brev til Peder Vibe, hvor det oplyses, at residenten havde nogen korrespondance med den, han havde tilskrevet.²⁶

Korrespondancen var nu ved at tage skikkelse. Den omfattede de personer, Peder Juel var pligtig til at underrette, kongen og kansleren; hertil må vel også rigshofmesteren og måske Hannibal Sehested regnes; foruden kongen altså de mægtigste blandt rigsebedsmændene; desuden var der brevveksling med faderen, med moderen og med broderen Claus Juel, desuden med personer, der ordnede de forskellige praktiske problemer for ham, først og fremmest den nævnte Jonas Heinemark, Herman Isenberg og Niels Tolder, sidstnævnte kunne ud over praktiske gøremål bruges til underretning om forskelligt her i den første tid, om nogle heste, der var lovet ham, om de Bielkers og grev Valdemars hjemkomst, om to giftermål i Danmark, og om - helt pudsigt - hvad han ellers hører om residenten; det er en folkelig kanal, Peder Juel her holder åben.²⁷

Det gjaldt dog at åbne nye forbindelser for at kunne følge forholdene i hjemlandet og forsåvidt også i udlandet uden for Sverige. De officielle skrivelser fra den danske konge og kansler kunne ikke give tilstrækkeligt. I begyndelsen af december 1647 skriver han til den Corfitz Ulfeldt nærstående Peter Rock, snart efter, omend kortvarigt, resident i Haag, og slutter med begæringen om, at han ville lade ham vide, hvad nyt der passerede i Danmark;²⁸ til nogen virkelig interesse og hyppig korrespondance blev det ikke. Rocks tilknytning til Corfitz Ulfeldt har utvivlsomt spillet ind. Endnu efter at Rock i 1649 var kommet til Haag forsikrer Juel ham om sin vilje til at ville korrespondere og sender ham en kode;²⁹ deres korrespondance ophører helt i marts 1650.³⁰

Med Laurids Below, da kancellisekretær, lykkes det bedre. I brev, dat. 11. december, beder Peder Juel om, at han vil lade ham vide, hvad der passerer i Danmark; det bliver til en brevveksling nogle år frem i tiden.

13. december sender Peder Juel en samling breve til København med en tjener - en art julepost - hvori han på grund af den sikrere forsendelsesmåde kunne ytre sig friere; nu får Hannibal Sehested oplyst, at der var lovet ham korrespondance af en sekretær - tydeligt nok en svensk - så gehejmt er det, at han beder morbroderen brænde brevet.

I det nye år 1648 fortsætter Peder Juel udbygningen af sit korrespondancenet. Der afgik brev, dat. 29. januar, til Peder Charisius, der da og

ind i 1649 opholdt sig i Helsingør, ikke noget dårligt sted at bo for en observatør. Charisius havde giftet sig i Orleans med en fransk dame, og da Peder Juel selv havde studeret i Orleans, er det muligt, at han har kendt parret fra denne by. I hvert fald udviklede der sig en livlig korrespondance mellem de to, genåbnet efter at Peder Charisius i marts 1651 var blevet udnævnt til resident ved Generalstaterne i de forenede Nederlande;³¹ de to var beslægtede naturer, begge samvittighedsfulde, stofsamlende, ivrigt korresponderende; det er i Charisius' store, velbevarede arkiv de fleste af de mange breve, Peder Juel skrev, er nået frem til nutiden. Martin Tancke, en ældre resident i Haag, fik også 29. januar 1648 brev, at Juel begærede, at han også ville korrespondere med ham; det synes at være blevet ved dette ene brev. Gabriel Marselis, som Juel havde kendt fra sit ophold i Holland, bad han ligeledes - i brev af 12. februar - om at ville forny sin korrespondance med ham; noget væsentlig kom der ikke ud af henvendelsen.

Vigtig blev derimod korrespondancen med brødrene Otte og Kjeld Krag, og deres slægtning Erik Krag, alle uddannet i og med tilknytning til Danske Kancelli. Peder Juel begynder først at korrespondere med Kjeld Krag, der da må have opholdt sig i København. Allerede 27. november 1647 gik der brev fra Stockholm til ham; i den følgende tid er der ofte vekslet breve et par gange om måneden, i de spændende måneder, da hertug Frederik blev valgt til konge; men korrespondancen standser brat sidst i juni 1648, utvivlsomt da Kjeld Krag blev landsdommer i Skåne³² og forlader København. Da er korrespondancen med Kjeld Krags ældre broder Otte Krag imidlertid i fuld gang, forsåvidt en værdifuldere korrespondance som Otte Krag indtil sit valg til rigsråd i 1653 sad som øverstesekretær i Danske Kancelli; de to jyske adelsfamilier Juel og Krag var velkendte med hinanden, og Otte Krag, der blandt andet havde været med Hannibal Sehested på hans store sendefærd til Spanien i 1640, var straks parat til at korrespondere med Stockholm; det har nok også for ham været fordelagtigt at få friske nyheder fra Sverige, og Peder Juel kunne friere spørge ham ud om danske forhold, end når han skrev til de øverste dignitarer. Også over for Erik Krag, da sekretær i Kancelliet, snart kong Frederiks rejsesekretær, der tog med kongen til hertugdømmerne, og fra 1653 Otte Krags efterfølger som øverstesekretær, stod Peder Juel naturligvis friere. Der er bevaret nogle breve fra disse to til Peder Juel. Otte Krag er den stiveste af de tre; han titulerer Juel oftest som fætter, enkelte gange indimellem dog som broder; men der er værdifulde skildringer i hans breve som af Christian IV.s dødsleje, hvor han selv var til stede.³³ Da

var Otte Krag netop for 14 dage siden kommet fra Jylland, og han kunne meddele, at Peder Juels fader og alle gode venner lider endnu gudskelov vel; de havde naturligtvis været sammen på landstinget i Viborg. Der er også en skildring af en anden konges død, Karl I.s på skafottet i London, berettet af engelske skippere.³⁴ Den ene tjeneste var den anden værd. Gods i det for 30 år afståede Halland var ikke i så høj kurs. Otte Krag beder i en efterskrift: Kære broder, gør vel og forfar, om nogen begærer at købe hallandsk gods og på hvad maner, thi vi vil gerne være vores kvit;³⁵ han ønsker i et andet brev oplysninger om den svenske adel, gerne navne og slægter, hvilke der er grever og friherrer, hvilke svenske, finske og livlandske, hvilke der er gamle, hvilke nye;³⁶ Otte Krag kan også godt spøge, som da han truer Peder Juel med, hvis denne ikke opfylder et ham givet løfte, at han, der jo som øverstesekretær var en slags rigsadvokat, ellers ville tage offentlig stævning over ham til Herredagene.³⁷ En vanskelighed var der åbenbart især ved korrespondancen med Krag'erne. Brevene blev åbnet og indholdet læst eller hvis i kode søgt tydet. I februar 1648 beder Peder Juel Otte Krag, da nogle nummererede breve er udeblevet, om, at brevene må blive sendt til Jonas Heinemark i Helsingør, der så må have omdresseret dem, og Otte Krag skriver lidt senere: Jeg har fået tvende dine skrivelser, endog jeg vel deraf erfarer, at du har skrevet flere; der må være curieux folk, som begærer at se og læse vores breve.³⁸ Sidst i maj s.å. sender Peder Juel nogle nye cifre til benyttelse ved kodede meddelelser. Der er i det hele taget jævnlige tale om tilsendelse af cifre eller ændring af tidligere ved korrespondancen også med andre, som f.eks. med venen Jørgen Bielke og med Jacob Ulfeldt, der havde været gift med en faster til Peder Juel, og som han vel derfor korresponderede noget med.

Sin første orlov fra stillingen fik Juel i efteråret 1648, da han fik tilladelse til at rejse til Danmark for at overvære kongens og dronningens kroning i november. Hans breve sidst i oktober giver da bl.a. meddelelse om, at han nu må standse korrespondancen, således får Peder Vibe i brev af 29. oktober meddelelse om, at hans skrivelse af 18. s.m. var modtaget, og at han videre derpå vil svare, når Gud vil, de tales ved.

Mellem 31. oktober 1648 og 20. januar 1649 er der ikke indført ekstrakter af breve i ekspeditionsbogen. Peder Juel har utvivlsomt nydt de festlige dage i København, men også drøftet sit arbejde med sine foresatte og bekendte, først og fremmest med kansleren, med Otte Krag og med Peder Vibe, der netop nu og i de følgende år som rente-

mester i København kom til at stå den nye konge påfaldende nær; Vibe havde også 10 års erfaring for arbejde i Stockholm.

Men lad os ikke for det politiske glemme det menneskelige, også det sætter i den følgende tid sine spor i korrespondancen. Under festlighederne i forbindelse med kongens og dronningens kroning har den unge resident - han var nu fyldt 25 - naturligt nok haft øjnene åbne for kvindelig skønhed og ynde; han havde haft det ensomt og køligt i sin ungarlejlighed i Stockholm. Har han ikke tidligere truffet sin slægtning Margrethe Juel, der havde boet hos en søster i Jylland, var der lejlighed til det nu,³⁹ da hun var blevet hoffrøken hos den nye dronning Sofie Amalie. Som datter af den 1634 afdøde statholder i Norge Jens Juel til Åbjerg var hun et smukt parti, 26 år og giftfærdig. Der har sikkert været jule- og nytårslege, som historikerne kun svagt kan tænke sig til. Livet indeholder nu engang mer end de skrevne kilder, og da kroningsfestlighederne var overstået, havde residenten besluttet sig.

I tidens sprog lyder det, at Peder Juel efter sine kære forældres råd og samtykke har ladet tiltale ærlig og velbyrdig frue fru Ide Lange om hendes kære datter erlig og velbyrdig jomfru Margrethe Juel, og samtykket blev så tilsagt hans kære forældre i første Snapsting i Viborg (17. januar 1649) på hans vegne.⁴⁰

Peder Juel havde da allerede 3. januar tiltrådt tilbagereisen til Stockholm, og 20. januar flyver hans pen igen over papiret i mange beretninger fra den svenske hovedstad. Fra sin fader Erik Juel hører han snart, og han har næppe været urolig for resultatet af sin bejlen, men takker naturligvis faderen for det gode fundament, der er lagt i hans sag, og meddeler ham, at han har bedt kansleren om tilladelse til at rejse til Herredagene (rigsrådsmøde og retterting) i København, der skulle holdes i maj-juli;⁴¹ der er vel kommet en forståelig uro over det unge menneske. Otte Krag kan først i marts 1649 sende ham den ønskede kongelige tilladelse.⁴²

Det gik nu ikke helt så hurtigt som ventet. Peder Juel blev syg og må midt i maj meddele, bl.a. kansleren, at han ikke kan komme til Herredagene, utvivlsomt en skuffelse for residenten, der dog et par måneder senere er så restitueret, at han kan tage turen til København. Fra 14. juli til 13. oktober 1649 er ekspeditionsbogen uden meddelelser om afgåede breve; der er ellers ikke mange direkte tegn om hans rejse; men han meddeler dog bl.a. rentemester Jørgen Rosenkrantz om sin lykkelige tilbagekomst til Stockholm.⁴³

Peder Juels trolovelse med Margrethe Juel var jo forsåvidt i orden

fra januar 1649, men da hun var hofjomfru hos dronningen, og majestæterne forventedes at ville holde brylluppet, måtte også kongens tilladelse indhentes. Den var klar i juni 1649, da Peder Juel meddelede vennen Jørgen Bielke, at Hans Majestæt havde samtykt, at residenten og hans »lille jomfru« - som det næsten lidt kælent hedder i den grå protokol - måtte komme sammen.⁴⁴ Sidst i oktober s.å. skriver Peder Juel til Ove Bielke, Jørgens ældre broder, der da var lensmand på Bergenhus, at han nu var kommet i så nært svogerskab med ham, at han ikke tvivlede på, at Ove jo tjente hans kæreste til deres bryllup.⁴⁵ Det nære svogerskab fremkom ved, at Ove Bielke i 1643 var blevet gift med Maren Juel, Margrethes lidt yngre søster, der dog allerede året efter døde i barselseng. At Ove Bielke påny var gift, ændrede intet ved svogerskabsfølelserne. En anden svoger Erik Qvitzow til Sandager, der ellers ikke hører til blandt dem, der fik hyppige breve, fik også nu en epistel.⁴⁶ Først og fremmest betød dog svogerskabet med rentemester Jørgen Rosenkrantz, der var gift med Christence Juel, den ældste af Margrethes søskende, noget. Korrespondancen med ham bliver nu livlig og givende. At Jørgen Rosenkrantz også var kansler Christian Thomesens svoger bør heller ikke overses.

Selv om der nu var bryllupsklokker i tankerne, var der endnu forskellige formaliteter at overvinde. Breve må vel være vekslet mellem de elskende, men er i så fald gået uden om den grå protokol. Peder Juels forståelige iver efter at forenes med den udkårne spores dog i breve til andre korrespondenter. I december 1649 bearbejder Peder Juel sine danske hofforbindelser: Joachim Gersdorff erindres om residentens »private sag«. Jørgen Rosenkrantz anmodes om at ville erindre kansleren og statholderen på København slot (Gersdorff) om deres løfte.⁴⁷ Også jomfru Margrethe giver et tegn fra sig. En skrivelse fra Laurids Below havde været vedlagt en æske fra »residentens jomfru«, hvorfor kvitteres, lige op til jul. Og juledag skriver Peder Juel til kansleren himself og beder om, at bryllupsdagen må blive berammet.⁴⁸ Ikke langt inde i det nye år 1650 er broderen Claus i gang med at skaffe brudekaret og takkes for sin umage.⁴⁹ Svoger Jørgen Rosenkrantz får snart efter anmodning om residentens brudevogn.⁵⁰ Peder Juel vil nu også have nogen havre skibet til Stockholm.⁵¹ Der er visse vanskeligheder med udførselstilladelsen; men det ender med, at majestæten forærer sin resident 100 tønder havre.⁵² Broderen Claus får igen brev om heste, kusk og forrider.⁵³ Og der går breve til andre om residentens private sag. Der er meget, der må ordnes, og det er besværligt, når brudgommen sidder i Stockholm, og bruden er en nu helt forældreløs hofjomfru i dronningens tjeneste.⁵⁴

Selv om det medførte betydelige fordele, at kongen ville holde brylluppet, så betød det dog, at festen måtte passes ind i det politiske forløb i Danmark. Heldigvis havde det danske kongepar under Peder Juels ihærdige forberedelser til brylluppet produceret en ny prinsesse, født 30. juni 1650.⁵⁵ Sommeren var optaget af rigsrådsmøder og et stændermøde, på hvilket den lille prins Christian blev valgt til tronfølger, først 11. august var de til dels vanskelige politiske forhandlinger i København sluttet af med et kongeligt gæstebud på Rosenborg.⁵⁶ Peder Juel og hans trolovede havde måttet vente under alt dette; men nu var der lysere tider forude. Der skulle midt i oktober 1650 afholdes møde af rigsråderne, landkommissærerne og adelige fuldmægtige i København, og kongens allerede døbte datter skulle fremstilles ved et barselgilde; det var da naturligt at kæde Peder og Margrethe Juels bryllup på de andre sammenkomster, inden vinteren blev for generende for rejselivet; det var jo også til dels de samme personer, der skulle deltage i de forskellige møder og festligheder.

19. august udgik de mange »barselsbreve« med invitationer til at overvære fremstillingen af den lille prinsesse, og samme dag dateredes også indbydelserne til brylluppet - over 200 »bryllupsbreve« udgik til rigsråder, lensmænd, menige adelige og ikke at forglemme adelige enkefruer, der her fik en kærkommen lejlighed til passiar i hovedstaden, for brylluppet skulle stå på Københavns Slot; også en del adelige jomfruer fik indbydelse.⁵⁷ Brylluppet var fastsat til 15. oktober, barselsgildet til 12.s.m.; men begge fester blev udskudt, barselsgildet til 20. oktober og brylluppet til 22. oktober.⁵⁸

Peder Juel skal stadig ordne et og andet fra Stockholm - ved andres gode hjælp. Han skriver til Jørgen Rosenkrantz om sit »lossemente« (logi) i København,⁵⁹ og denne bliver også bedt om at tage sig af residentens heste og kusk, når de ankommer til København, utvivlsomt fra Juelernes jyske godser.⁶⁰

Fra den aldrende Jens Bielke, Norges riges kansler, må Peder Juel i Stockholm ved denne tid have fået en venlig hilsen; han takker ham medio august for denne gode skrivelse og for venskabs bevisning, hvilket Peder Juel i ord og gerninger altid vil erkende.⁶¹

14. september afgang Peder Juels sidste indberetninger fra Stockholm. 23. september rejste residenten selv af sted, så han i god tid kunne være i København.⁶²

Og så stod da brylluppet på slottet. Der må have været tid til hvedebrødsdagene, i hvert fald begynder Peder Juel først 8. februar 1651 igen på sin korrespondance fra Stockholm. Formentlig er han med sin frue

i egen vogn og med egne heste kørt den lange vej op gennem Sverige; nu havde han rigtigt foden under eget bord med sin frue, måske lidt distraherende; i resten af året går der - efter ekstraktbogens tal at dømme - mellem 40 og 50 breve af sted hver måned, og det er ikke de helt store tal.

Opmuntrende må det have været, at Peder Juels gode bekendt Jørgen Bielke aflagde besøg og boede hos det unge par i marts 1651, indtil han i hast af Frederik III blev kaldt til Norge for at deltage i kommissionsarbejde vedr. Hannibal Sehesteds administration.⁶³ Peder Juel måtte også sørge for komplettering af det huslige udstyr i den tidligere ungkarlejlighed i Stockholm; han beder i begyndelsen af marts sin fader købe noget »hid til husholdningen«. ⁶⁴ Senere får broderen Claus anmodning om en hund og et par duer.⁶⁵ Husholdningstingene kom utvivlsomt med en skude fra Ålborg direkte til Stockholm i juni.⁶⁶ Residenten skulle nu også varetage forvaltningen af fruens jordegods; husholdningsartiklerne foreslår han betalt af landgilden fra herregården Åbjerg (Vedersø sogn), som Margrethe Juel helt eller delvis havde arvet,⁶⁷ og han ønsker oplysninger om gårdene Knude (Skjern sogn) og Kirkebygård (antagelig i Staby sogn).⁶⁸ Jørgen Rosenkrantz må assistere med fremskaffelse af adskilligt liberi, en memorial herom fremsendes;⁶⁹ senere tilskrives han om fruens flaskefoder,⁷⁰ måske et vidnesbyrd om, at fruene nu var i velsignede omstændigheder. Længslen efter at være nærmere sine egne, i slægts og venners kredse, er pludselig stærkere til stede end tidligere og giver sig i juni udslag i et brev til faderen, hvor Peder Juel berører spørgsmålet om sin demission.⁷¹ Samtidig spørger han Peder Vibe, hvem der får Lundenæs len, hvor lensmanden Palle Børgesen Rosenkrantz netop var død;⁷² han har vel haft i tankerne at vende tilbage til sin barndoms jyske hjemstav, til et len hans fader en kort tid havde haft⁷³ og nær hans ægtefælles gods. Dette len gik dog hans næse forbi og blev i stedet givet til residenten i Frankrig Peder Reedtz, der 1650 var vendt hjem fra Paris.⁷⁴ Måske har det kun været en forbigående tanke hos residenten eller hans frue. Andet kom snart til at optage sindene i denne forsommer. Det var Peder Juel bekendt, at Frederik III havde Hannibal Sehested og hans kæmpegodser i Norge i kikkerten; vi kender ikke alle de breve fra hans mere betroede og åbenhjertige kilder i Danmark, han har modtaget; men han fik da refereret de mærkelige fortællinger om rigshofmester Corfitz Ulfeldt, om påståede mordplaner mod denne og om hoffets frygt for oprørsforsøg eller tumulter, hele den mærkværdige Dina-sag, der i tid til dels løber side om side med procesoplægget

mod morbroderen.⁷⁵ I breve af 26. april 1651 må Peder Juel have brugt ord som konspiration, tumult og opløb i forbindelse med Dina-sagen, ekstraktprotokollen bruger i hvert fald disse ord; den længe ulmende mistillid og indbyrdes modvilje mellem konge og rigshofmester var slået ud i lys lue.

Mens sagen mod Hannibal Sehested ordnedes 24.-25. juni med dennes eftergiveness, med hans afgang fra statholderstillingen i Norge og med afståelse af hans godser til kongen, foretrak Corfitz Ulfeldt en dramatisk flugt. Da Peder Juel sidst i juli skriver til Otte Krag om rigshofmesterens afrejse fra Danmark,⁷⁶ har han ikke kunnet forudse, hvad denne skulle bringe ham af besvær og ydmygelser. For Peder Juel var morbroderens fald vel bittert, skønt vi ikke nøje ved, hvor nær han stod ham følelsesmæssigt; Corfitz Ulfeldt har han derimod næppe haft noget hjerteligt forhold til; hans korrespondance med ham - efter ekstraktbogen at dømme - har indeholdt det nødtørftige, næppe mere. Hans sidste rapport til Ulfeldt er dateret 5. april 1651 og indeholder kun rent neutrale udenrigspolitiske nyheder. Til Hannibal Sehested skrev han endnu 10. maj, så standser også hans korrespondance med ham. Som den pligtopfyldende embedsmand han var, forstod han, at nu måtte pennen hvile m.h.t. disse to outsiders, som hans herre Frederik III uden småligt valg af midler gjorde op med; men han berører ved flere lejligheder udviklingens gang i breve til Laurids Below⁷⁷ og til Peder Vibe⁷⁸ samt til faderen.⁷⁹ I et lidt senere brev til Peder Vibe omtales Hannibal Sehesteds tilstand; måske mærker man dog her hans følelser for, hvorledes den faldne morbroder befinder sig?⁸⁰

Peder Juels residentbestilling gav ham iøvrigt også andet at tænke på end de indbyrdes stridigheder i København. De dansk-svenske modsætninger m.h.t. opkrævning af Øresundstolden øgedes.⁸¹ Juel havde o. 1. juli en konference med den svenske kansler Axel Oxenstierna om toldvæsenet i Sundet,⁸² og skriver 12.s.m. til sin fader, at denne krone (d.v.s. den svenske) var ilde tilfreds med toldvæsenet i Sundet. Den 18.s.m. kan han dog indberette til sin konge, at der var stille om det øresundske toldvæsen; det hedder også, at Dureel er »mere modester« i sine relationer;⁸³ men Peder Juel skulle siden opdage, hvor velegnet disse sundtoldsspørgsmål var til politiske manøvrer. 26. juli havde residenten den glæde at kunne lykønske sin fader med hans »avance-ment«, idet Erik Juel af Frederik III var blevet valgt til jysk rigsråd blandt de 3 at rigsrådet indstillede; i samme brev omtaler han rigshofmesterens bortrømmelse. 9. august ved man i Stockholm, at Corfitz Ulfeldt var ankommet til Vlie i Nederlandene; ved samme tid må det

have været kendt i København.⁸⁴ Og snart efter begynder ulykkerne at vælte ind over Peder Juel. 6. september skriver Peder Vibe fra København til ham, at man har »aviser«, at Corfitz Ulfeldt skal være rejst over Hamborg og Lybæk og derfra med skib til Sverige,⁸⁵ og ganske rigtigt s.d. brevet skrives, ankom hr. Corfitz til Stockholm, hvor han - efter Peder Juels fremstilling - udgav sig for en »fransos« af nation og med fremmed navn.⁸⁶ Gennem Magnus Gabriel de la Gardie ansøgte Ulfeldt dronning Christina, der ikke var i Stockholm, om beskyttelse.⁸⁷ 9. september døde Peder Juels frue i barselseng. Midt i ulykken måtte han 10. september tage sig sammen til at rette en skriftlig henvendelse til dronning Christina om ikke at give Ulfeldt et lejdebrev; han undskylder, at han ikke personligt gør dronningen sin opvartning, på grund af »det høje kors«, Gud Allermægtigste har behaget at hjem søge ham med, og hans deraf følgende indisposition.⁸⁸ Hans henvendelse hjalp intet. Dronningen gav 13. september Corfitz Ulfeldt sit lejdebrev med påberåbelse af gamle aftaler landene imellem, dagen efter refererede hun sagen i det svenske rigsråd, hvor også Peder Juels supplication oplæstes.⁸⁹

Den flygtede danske rigshofmester blev dog i denne omgang kun et par uger i Stockholm og slog sig ned i Stralsund, der var i svensk besiddelse; han har dog vist nok straks givet underretning til sine svenske forbindelser om forholdene ved hoffet i Danmark, og man frygtede, at han skulle give underretning om Peder Juels forbindelse med den allerede omtalte svenske sekretær.⁹⁰ Peder Juel bad officielt denne, som utvivlsomt var Nils Tungel, om en afskrift af det Ulfeldt givne lejdebrev, en kopi, han sikkert kunne have erhvervet illegalt, men som Juel bemærker, skrev han anmodningen til Tungel, for at denne skulle kunne vise den frem.⁹¹

Ægtefællens død gav naturligt nok Peder Juel megen korrespondance; slægten i Danmark skulle underrettes. Allerede 13. september dateres breve herom til hans fader Erik Juel og hans svoger Jørgen Rosenkrantz. Da barnet ikke overlevede fødslen - nærmere om den synes ikke kendt - arvede Margrethe Juels søskende hendes ejendom, hvorfor der skulle skiftes, godset forsegles og registreres, gæld opgøres o.s.v. Jørgen Rosenkrantz' ældre søster jomfru Ide har formentlig været i Stockholm for at være Margrethe Juel til støtte ved fødslen,⁹² og skulle nu returnere til Danmark med forskelligt, smykker vel o.l.⁹³ Det er, som om Peder Juel vil arbejde sig ud af sin sorg ved sit brevskriveri; han skriver om pigerne, om Mads Kusk, om hestene, om de tvende karosser, om en kakkellovn, om fortegnelse over sin gæld, om

en trykkende veksel, om sølvtoj, om husgeråd, om et skrin, der er blevet borte. Og hvad med begravelsen af den døde ægtefælle? Først tænker han sig liget ført til Danmark,⁹⁴ men beslutter sig til at lade begravelsen ske i Stockholm, hvor bisættelsen endelig sker den 13. november.⁹⁵ Der må have været noget meget hektisk over disse breve, som nu kun kendes i korte referater. Men efterhånden falder sindet til ro; skiftet skal nu bero, til Peder Juel kommer til Danmark.⁹⁶ Endnu året ud hører vi dog om regnskaber til brug herved, bl.a. at smykkerne skal »employeres« til en veksels erlæggelse i Hamborg; der er åbenbart her en gæld, som Margrethe Juel har hæftet for.⁹⁷

Midt i sorgen knyttes forbindelsen igen med morbroderen Hannibal Sehested, der naturligvis havde hørt om det sørgelige dødsfald og 20. september havde skrevet en kondolenceskrivelse til sin søstersøn; denne, der siden maj ikke havde korresponderet med ham, takker og benytter lejligheden til at kondolere hr. Hannibal for den fortræd, der først på sommeren var overgået ham.⁹⁸ Nu glider så Hannibal Sehested igen ind i korrespondenternes tal, ikke som den mægtige statholder og formående slægtning, snarere som en skikkelse, der ligesom står i kulissen og ikke, hvor gerne han end vil, kan få noget stikord, så han kan gå ind på scenen igen; det skulle Peder Juel ikke opleve.

Snart passeres nytår, og mens Corfitz Ulfeldt sidder i Stralsund og nu får ny næring til sin vredes bål af den trykte beretning, der i København officielt - antagelig i december 1651 og utvivlsomt efter kongelig befaling - udsendes som Dina-sagen,⁹⁹ ankommer hr. Corfitz' slægtning Ebbe Ulfeldt Christoffersen til Stockholm, bitter bl.a. over at være frataget Hammershus len: han ønskede nu at søge sin lykke hos andre højlovlige potentater.¹⁰⁰ Og hvorhen gik vejen! - Til Stockholm naturligvis. Han ankom - som den svenske resident i Helsingør skriver i et egenhændigt postscriptum på indberetning af 30. januar til Magnus Gabriel de la Gardie - med gæld og skyld over ørerne.¹⁰¹ Den svenske dronning dæmpede i april den værste pengetrang med en pension på 3000 daler, idet hun samtidig gjorde Ebbe Ulfeldt til svensk generalmajor ved kavalleriet.¹⁰² Nu havde Peder Juel også denne forhenværende landsmand at følge - og efter evne modarbejde. 29. og 31. januar 1652 afgår en lang række breve, hvori hans ankomst meldes.¹⁰³

Med to af de danske rigsemedsmænd fik korrespondancen et vist fagligt præg; det gælder for rigsmarsken Anders Billes vedkommende, med hvem brevvekslingen i hvert fald til tider var gensidig, så meget mer som Peder Juel varetog en sag personligt for Anders Bille. Men

det var også naturligt, at residenten i foråret 1648 f.eks. meddeler Bille, at han vil skikke ham, hvad han kan samle om militien¹⁰⁴ og snart efter sender ham krigskollegiets instruks¹⁰⁵ og senere noget om krigsstaben.¹⁰⁶ Og det gælder m.h.t. rigsadmiralen Ove Giedde, der i foråret 1648 havde skrevet til residenten om søretten og fået svar.¹⁰⁷ Ove Giedde får samtidigt tilsendt cifre til brug ved mere sekrete sager. I april s.å. får han en ekstrakt af admiralitetsstaten i Sverige¹⁰⁸ og i maj oplysninger om skippere og styrmænd på de svenske skibe samt nogle dage senere en bog om navigationen i Østersøen.¹⁰⁹

I Jørgen Reedtz, en temmelig ubetydelig person, men af god familie, fik den elskværdige Peder Juel 1653-54 en til tider ret hyppig korrespondent;¹¹⁰ skønt Jørgen Reedtz en tid var rejsesekretær for Frederik III, synes indholdet for residenten ikke at have været meget givende. Større interesse havde Peder Juel i at knytte forbindelse med broderen Peder Reedtz; hans residentstilling i Paris kunne give nyheder, og en gensidig korrespondance etableredes, i august 1648 lover Peder Juel ham hver uge at ville sende de svenske »aviser«.¹¹¹ Det bliver til 28 breve fra Stockholm, det sidste afsendt 17. november 1649; i begyndelsen af 1650 kaldes Peder Reedtz tilbage fra Paris.¹¹²

Med grev Christian Rantzau, kgl. statholder i Hertugdømmerne, etableredes også korrespondance; han var velanset hos Frederik III og sendtes 1652-53 som gesandt til den tyske rigsdag i Regensburg. Der var vekslet enkelte breve - uden nummer - fra 1649-52; men november 1652 får brevene numre, og residenten lover herefter at meddele, hvad der passerer i Stockholm,¹¹³ det er sandsynligt, at denne rapportering etableres gennem den netop nytiltrådte rigshofmester Joachim Gersdorff,¹¹⁴ fra oktober 1652 i Corfitz Ulfeldts embede. Et par gange afbrydes korrespondancen i kortere perioder - især november 1652-januar 1654 - men den består efterhånden overvejende af afskrifter af standardbreve, en slags »Ugens Nyheder«, som Peder Juel sender - i stigende grad efterhånden som vel sygdom og øget arbejde plager ham - til personer, han ikke stod i nær forbindelse med og som formentlig fik deres behov tilstrækkeligt dækket herigennem. Nu og da kunne sådanne standardbreve ledsages af personlige meddelelser, når Peder Juel fandt det rimeligt.

I Norge havde Peder Juel god forbindelse med flere medlemmer af Bielke-slægten, også som allerede tidligere berørt med Norges riges kansler Jens Bielke; den havde et mere tilfældigt præg, indtil krigen var brudt ud mellem Nederlandene og England i 1652; residenten i Stockholm så da betydningen af bedre underretning fra Norge og bad i

brev af 15. september d.å. Jens Bielke om at blive kommunikeret om, hvad der skete under den norske kyst; nu nummererer Peder Juel brevene, og korrespondancen kommer i stand, ikke overvældende livlig og med afbrydelser; 10 nummererede breve veksles i løbet af et års tid; så er der afbrydelse i vinteren 1653-54; men i sommeren 1654 får Jens Bielke en række unummerede breve, afskrifter af standardbreve.¹¹⁵

En ny norsk korrespondent dukker op, Hannibal Sehesteds efterfølger som statholder, rigsråden Gregers Krabbe, der synes at have ønsket brevvekslingen, et ønske fremsat i brev, dateret Akershus 4. december 1652. Peder Juel er parat, har vel opfattet henvendelsen som en tjene-stepligt, hans breve nummereres; han lover at sende cifre med næste post¹¹⁶ og fortæller løs. April-juli er der en længere afbrydelse, som Peder Juel undskylder;¹¹⁷ der kommer standardbreve indimellem; det sidste brev til Gregers Krabbe i ekstraktprotokollen dateres 13. september 1654.

Fra Stockholm manglede Peder Juel ikke stof. I juni 1652 kom Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina dertil og lejede hus i samme gade som Peder Juel; især hr. Corfitz blev modtaget meget gunstigt af dronning Christiania.¹¹⁸ Fra Nederlandene ankom som ambassadør Koentraad van Beuningen i begyndelsen af september s.å., nogenlunde samtidig med at Nanning Kaisers tilsvarende ambassade kom til København.¹¹⁹ Beuningen skulle i henhold til bestående traktater søge svensk hjælp udvirket, men opnåede intet.¹²⁰

I begyndelsen af 1653 besluttedes det i Danmark at sende et gesandtskab til Stockholm; det er sandsynligt - som den svenske resident i Helsingør indberetter - at der virkelig ikke blandt rigsråderne var andre end den 60-årige Mogens Høg, der ville påtage sig opgaven. Dureel tilføjer om ham, at han er ellers en god enfoldig mand, der hidtil mere har været bekymret om øksne og pund byg end om kristenhedens velfærd;¹²¹ Peder Juel adjungeredes ham som ekstraordinær ambassadør;¹²² deres opgave var ved forhandling med Sverige at afdæmpe den spænding, der var opstået i forholdet til Danmark ved dette lands traktater og samarbejde med Nederlandene under disses krig med England, eventuelt ved en ny alliance mellem Danmark, Sverige og Nederlandene. Fra svensk side argumenteredes for dansk og svensk neutralitet. I marts 1653 hjemkaldtes Mogens Høg; forhandlingerne var - efter at Dureel var kaldt til Stockholm - kørt ud i sundtoldsstridigheder.¹²³ 4. april rejste Mogens Høg fra Stockholm; Peder Juel fulgte ham til Nyköping, hvor de i fællesskab 7.s.m. underskrev en betretning til kong Frederik om deres ambassade.

Et resultat af ambassaden var, at Peder Juel nu i Mogens Høg fik en ny korrespondent. Efter et par unummererede skrivelser fra Peder Juel, havde han fået brev af 30. juni fra Høg og svarer denne 9. juli 1653; ekstraktprotokollen har som punkt 5 i denne skrivelse »Om videre korrespondents«, uden at man kan se, hvem det er, der ønsker denne. Antagelig er det Peder Juel, da han en måneds tid tidligere af sin konge var blevet instrueret om at »vare på« traktaterne om alliancen mellem Danmark, Sverige og Nederlandene;¹²⁴ men der var dog næppe mere at hente hos Mogens Høg; det bliver til en række breve, oftest standardberetninger, der i august 1654 når frem til nr. 39, med en afbrydelse i februar-marts 1654, da Peder Juel i seks uger havde måttet holde sengen.¹²⁵

Der er her peget på en række danske og norske korrespondenter, som Peder Juel havde over længere tidsrum. Der er også en del korrespondenter i Danmark, der henvender sig til residenten i Stockholm om hjælp i retssager. Ebbe Ulfeldt Christoffersen havde således i begyndelsen af september 1648 - et par år før han slog sig ned i Stockholm - klaget over betjente på Øsel, der ikke ville skaffe ham hans fordringer betalte, en klage, Peder Juel drøftede med den svenske rigsskatmester, før han konciperede en klage til dronningen og indgav den i det svenske kancelli; han sendte hr. Ebbe kopi af sin skrivelse og meddelte ham, at Juel muligvis kunne få resolution med, når han kom til København til kroningen.¹²⁶ Samme efterår rejser Peder Juel en ny klage for Henrik Podebusk, der også havde vanskeligt ved at få sin ret i Sverige på normal måde.¹²⁷

Adskillige skrivelser til dronning Christina er indgået i ekstraktprotokollerne; iøvrigt omtales kun få skrivelser til svenske; der refereres en kortvarig korrespondance med Svante Banér april-juni 1652.¹²⁸

Nogle breve til den svenske enkedronning Maria Eleonoras hofmarskal Stiernsköld har perspektiv langt tilbage. Peder Juel varetager her sin gode ven og korrespondent Peder Vibes interesser. Sidstnævnte havde fordringer, økonomiske, på enkedronningen,¹²⁹ som han på forskellig vis havde støttet i sin residenttid, bl.a. da hun i juli 1640 i nattens mulm og mørke var flygtet fra Gripsholm Slot og ved hjælp af et dansk handelsskib kommet til det da danske Gotland og derfra videre til Nykøbing Falster, hvor Christian IV uden større begejstring, men med en vis hoveren modtog den besværlige dame; det var en form for nordisk samarbejde, der ikke påskønnedes i de ledende svenske kredse og senere udnyttedes i propagandaen ved Torstensson-krigens udbrud.

Enkedronningen var i juli 1643 kommet til sit oprindelige hjemland Brandenburg-Preussen. I foråret 1648 underretter Peder Juel Vibe og andre om, at nu skulle hun komme til Sverige;¹³⁰ sidst i april s.å. meddeles, at hun var kommet til Wolgast.¹³¹ Først i september s.å. er enkedronningen endelig tilbage i Sverige; men Peder Juel havde været syg og havde endnu ikke kunnet opvarte hende.¹³² Helbredet bedres, så han snart kan sende Vibe en hilsen fra hendes hofmarskal.¹³³ Det var besværligt med slige gamle tilgodehavender. Først på året 1649 må Juel meddele, at der er endnu intet gjort ved Vibes fordring, men dersom han vil sende residenten den sorte »tisper« (hunhund) op til Stockholm, skulle den formå en hel hoben derudi;¹³⁴ hunden var bortlovet; men Peder Vibe var i og for sig parat til, hvis den kunne fremme betalingen til ham at lade et lige så smukt dyr hente, evt. i Holland; men han var klar over, at sagen måtte fremmes ved andre midler, som Peder Juel selv måtte udtænke.¹³⁵ Denne var i det hele taget meget opmærksom mod enkedronningen; gennem Henrik Bielke fremskaffedes edderdun til hende;¹³⁶ forholdet til den aldrende kvinde var udmærket; men sikkert er det, at endnu mod slutningen af Peder Juels residenttid var Vibes prætension ikke betalt, som det fremgår af residentens korrespondance med enkedronningens hofmarskal.¹³⁷

De sidste år i Stockholm var bitre for Peder Juel. Corfitz Ulfeldts yndest hos dronningen var i sig selv pinlig, ligeledes dennes samkvem med den engelske gesandt Whitelock. Yderst ubehageligt var det for residenten, at Ulfeldt på Uppsala Slot i dronningens og størstedelen af de svenske rigsrådets nærværende kunne gendrive den danske beskyldning mod ham, at han havde stukket 24.000 rdlr. til sig, som han i 1649 skulle udbetale Karl II af England. Peder Juel var i god tro, eftersom han havde skriftlig udtalelse fra engelsk side om, at pengene ikke var modtaget. Efter en ordveksling med dronning Christina forlod den danske resident, der efter sin egen fremstilling under helt andre forudsætninger af majestæten var kaldt til audiensen, dronningens kabinet og slottet i en for en diplomat ikke almindelig sindsbevægelse.¹³⁸ Hr. Corfitz benyttede lejligheden til forsvar for sine dispositioner på Holmen i København og fremviste ligeledes Christian IV.s generalkvittering for sin virksomhed som rigshofmester. I en senere samtale med Axel Oxenstierna, der ikke havde været tilstede ved denne audiens på Uppsala Slot, hævdede Juel, at enhver favorit, hvor ilde han end havde administreret, kunne bringe en sådan kvittans til veje, og at Ulfeldts regnskaber burde have været gennemset på Renteriet (d.v.s. af rentemestrene): hvilken mening den svenske rigskansler efter Juels fremstilling, approberede.¹³⁹

I detaljer iøvrigt at gennemgå indholdet af Peder Juels breve ligger helt uden for denne undersøgelse. I 1652 når hans brevskriven højdepunktet med o. 650 breve; i 1653, hvor han i foråret 6-7 uger igennem var syg og sengeliggende, falder antallet til under 600, og afskrifter af breve sendes nu til mange i stedet for de mere personligt affattede. I 1654, hvor der mangler oplysninger om breve fra den sidste måned, har ekstraktprotokollen referater af 550. Af brevvekslingen med Charisius vides det, at han fortsatte med at rapportere til slutningen af maj 1655; men han var i foråret d.å. igen syg og kunne ikke gå ud.¹⁴⁰

I Danmark var det ikke let at finde en egnet efterfølger; Peder Juel omtaler allerede i slutningen af 1653 i et brev til faderen sin bror Jens Juel som eventuel successor.¹⁴¹ 16. juli 1654 får han instruktion om, at den noget ældre Ove Juul skal erstatte ham; men dennes afrejse trækker ud. Peder Juel bliver derfor 28.s.m. instrueret om at repræsentere kongen af Danmark ved Carl Gustavs bryllup.¹⁴² 4. november 1654 kan han meddele Charisius, at kongen havde bevilget hans afsked fra det svenske hof, når Ove Juul var kommet til Stockholm; men 18. november meddeler han Charisius, at han har fået besked »endnu en lang tid« at forblive der, han tilføjer, »hvortil jeg haver ringe lyst; får dog at gøre, hvad mig befales.«¹⁴³ Ekstraktprotokollen slutter af med egenhændige notater om en lang række breve, dateret 26. november 1654, til slægten: Faderen og moderen, broderen Claus Juel, søstre Karen Juel (g.m. Tyge Sandberg til Kærsholm) og søsteren Maren (da endnu ugift), til de ugifte fastre Lene og Margrethe, til mostrene Birgitte Sehested (enke efter Hans Lykke til Krabbesholm), Karen Sehested (g.m. Jørgen Seefeldt til Visborggård) samt den ugifte moster Anne, og hans afdøde ægtefælles søster Christence Juel (g.m. Jørgen Rosenkrantz), Elsebe Juel (enke efter Ove Juul til Rekkergård), og Susanne Juel (en lærd dame, g.m. Erik Qvitzow), også disse omtalt som hans søstre. Der er tillige brev til Ide Rosentkrantz, der var hos ham ved ægtefællens død, samt til Christence Juel, hans ægtefælles faster. Indholdet af disse breve, der må være nået frem op mod julen 1654, kendes ikke; men de vidner smukt om hans nære tilhørsforhold til sine slægtninge, en tilknytning, der følte stærkt ved hans ensomhed i Stockholm. I slutningen af april 1655 kan Peder Juel endelig skrive¹⁴⁴, at Ove Juul er nået frem til Stockholm; hans udfrielse af det svenske ophold var nær.

I begyndelsen af juli 1655 fik han sit rekreditiv og tog straks til København; han havde allerede i november 1654 gjort klart bord og sendt sine kufferter med Laurs Kusk til Danmark; også de små ting tog

han sig stadig af. Laurs Kusk havde sågar duer og høns med til Danmark, og fogden på familiens herregård Hundsbæk (Malt herred) får besked om at indrette »kammers« for duerne og »odelægge bondehaverne« der på gården; det var åbenbart racedyr, han sendte hjem.¹⁴⁵

Allerede fra Stockholm havde han, der ikke siden sit bryllup i 1651 med Margrethe Juel havde været i Danmark, tilskrevet sine forældre - efter deres henstilling iøvrigt - om at anholde hos kansler Christian Thomesen om dennes yngste datter Dortes hånd, og de trolovedes 18. juli 1655. Kort efter (2. august) udnævntes Peder Juel til rentemester i København.

Først det følgende år 15. juni 1656 gjorde kansleren sin datters bryllup med ham; Peder Juel må da have været en dødsmerket mand; han døde 9. december s.å. efter de sidste 12 uger at have måttet holde sengen; han begravedes på årets sidste dag.¹⁴⁶

De lærde har været uenige om hans format;¹⁴⁷ om hans flid er der enighed. Hans intelligens, hans pligtfølelse og gode kundskaber er der næppe heller tvivl om; måske var han for ung og uprøvet og for lidt robust på denne vanskelige post; måske skrev han for meget og tænkte for lidt; hans instruks gav ham iøvrigt meget snævre rammer for selvstændig optræden, og i København - i modsætning til i Stockholm - manglede en overlegen politisk ledelse.

Der er ikke her søgt fældet nogen dom over ham; kun søgt belyst visse hovedlinjer i hans »forfatterskab«, de talrige breve, hvoraf desværre kun så ringe en procentdel er bevaret i original. Tillige er søgt givet oplysninger om det menneske, der førte pennen.

Noter

1. E. Marquard: Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914, 1952, 57 f.
2. J. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske historie i tiden fra freden i Prag til freden i Brömsebro (1635-45), 1881, 378 f.
3. Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, 6. bind, 1885-86, 191 f., 198, 220 f.
4. Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Kristian IV's tid, udg. ved Kr. Erslev, III, 1888-90, 306.
5. Anf.udg. III, 364
6. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660, udg. ved V. A. Secher, V, 1903, 529 f.
7. Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, 6. bind, 191 f. (note 2).
8. Aktstykker til rigsrådets hist. i Kr. IV's tid III, 322.
9. C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested. En dansk statsmand I, 1946, 83 ff.

10. Om Erik Juels og Sophie Sehesteds børneflokk: Danmarks Adels Aarbog 1927, 30-33.
Om Peder og Claus Juels rejser: Johan Dirichsøn Barsker: Ligprædiken over Peder Juel til Hundsbæk 31. december 1656, Sorø, s. 34 ff.
11. E. Marquard: anf.arb. 53.
12. Referat af Peder Juels skrivelse af 30. juli 1647 til kansler Christian Thomesen: Tyske Kancellis udenrigske afdeling, forkortet TKUA. Sverige C 195 s. 1.
13. C. O. Bøggild-Andersen: anf.arb. I, 525
14. 27. oktober 1647 daterede han breve i Marstrand, 30.s.m. i Göteborg: TKUA. Sverige C 195 s. 2.
15. Bøggild-Andersen: anf.arb. I, 53 f. jvf 506, hvor Dureels udtalelse om P. J. i indberetning 25/6 1647 til Axel Oxenstierna citeres: »Han ähr Hannibals systerson och nobilis Danus, fleere qualiteter weet iagh honom intet hafva«.
16. Jvf. Peder Juels bestalling: Danske Kancellis udenrigske afdeling, forkortet DKUA - 1670. Svenske Acta 1637-56, 164 f. - Om veksler se f.eks. TKUA. Sverige C 195 s. 4.
17. Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, 5. bind, 424 og 8. bind, 288. - Om Tungel se f.eks. (Dansk) Historisk Tidsskrift 5. bind, 1844, 317 f.
18. 13. november 1647 var P. J. i hvert fald i Stockholm, hvorfra han straks tilskrev kansler Christian Thomesen: TKUA. Sverige C 195 s. 4.
19. P. J.s. instruks: DKUA- 1670. Svenske Acta 1637-56, 161-63.
20. Peder Vibes instruks: DKUA - 1670. Svenske Acta 1625-36, 422-28.
21. 1. brev til Chanut o.a. indført i januar 1652 (TKUA. Sverige C 196, 115, jvf. 117, 119 etc.); familiære breve til mosteren Anne Sehested og til svigerinden Susanne Juel f.eks. 24. januar 1652.
22. Peder Juel førte iøvrigt en anden »generalkopibog«, hvori vigtigere skrivelser indførtes med fuld ordlyd 1648-55 (TKUA. Sverige C 194).
23. Hannibal Sehested passerede 30. oktober 1647 Helsingør på vej til Kbh., jvf. Bøggild-Andersen: anf. arb. I, 525.
24. 13. december 1647 gav rigshofmester Corfzit Ulfeldt ordre om, at der af de norske toldpenge før indsendelsen til Rentekammeret i Kbh. skulle tilbageholdes 4000 dlr. til dækning af Peder Juels residentløn, jvf. Bøggild-Andersen: anf.arb. I, 526.
25. M.h.t. breve fra Peder Juel, hvor datoen angives, henvises generelt til TKUA. Sverige C 195 og 196.
26. Ekstraktprotokollen er her uklar; men det må være Peder Juel, der har tilskrevet den pågældende; det næste brev var af 8. dec. s.å.
27. Brev til Niels Tolder 30. november 1647.
28. Brev til Rock 4. december 1647.
29. Brev til samme 10. februar og 3. marts 1649.
30. Sidste brev 23. marts 1650; Rock afskediges 26. januar 1650 som resident i Haag fra førstkomende påske at regne, jvf. E. Marquard: anf. arb. 287. - Juel brugte iøvrigt Rock til at besørge (»bestille«) breve for sig i Holland, se f.eks. hans breve 17. november og 29. december 1649 samt 2. februar 1650.
31. Om Charisius se Danmarks Adels Aarbog 1941, 5 f. og E. Marquard: anf.arb. 288.
32. Danmarks Adels Aarbog 1899, 268.
33. Breve fra statsmænd i Danmark til den danske resident i Stockholm, Peder Juel, fra aarene 1648-55. Meddelte af J. A. Fridericia, Danske Magazin 5. række 2. bind, 1889-92, 362-87. Om Christian IV.s dødsleje se Otte Krags brev 9. marts 1648.
34. Herom Otte Krags brev 8. marts 1649 (Danske Magazin:anf. bd. 368 l.)
35. Efterskrift til brevet 9. marts 1648 (Danske Magazin:anf. bd. 364).

36. Otte Krags brev 16.marts 1648 (Danske Magazin: anf. bd. 364).
37. Otte Krags brev 8. marts 1649 (Danske Magazin: anf.bd. 369).
38. Otte Krags brev 9. marts 1648 (Danske Magazin: anf.bd. 363).
39. Om Margrethe Juel se Danmarks Adels Aarbog 1927, 35, hvor det oplyses, at hun 1641-47 havde været i søsteren Elsebe Juels hus og 1648 blev hoffroken.
40. Ligprædikenen over Peder Juel 41, der også oplyser datoen for P. J.s tilbagerejse til Stockholm.
41. Brev til Erik Juel 24. februar 1649.
42. Brev fra Otte Krag 8. marts 1649 (Danske Magazin anf.bd. 368).
43. Meddelelse til kansleren om sygdommen i brev 12. maj 1649. - Meddelelse til Jørgen Rosenkrantz 20. oktober 1649, jvf. brev 31. s.m. til Iver Krabbe at P. J. efter sin lykkelige ankomst vil fortsætte den tidligere korrespondance.
44. Brev til Jørgen Bielke 30. juni 1649.
45. Brev til Ove Bielke 31. oktober 1649.
46. Brev til Erik Qvitzow 3. november 1649.
47. Breve 1. december 1649.
48. Kvittingen til Laurids Below i brev 22. december 1649. - Brevet til kansleren 25. s.m.; Otte Krag får samtidigt anmodning om at erindre kansleren herom.
49. Brev til Claus Juel 25. marts 1650.
50. Brev til Jørgen Rosenkrantz 6. april 1650, jvf. brev til samme 13.s.m.
51. Brev til samme 13. april 1650.
52. Kongen takkes herfor i brev 15. juni 1650, Jørgen Rosenkrantz og Joachim Gersdorff for deres hjælp i breve s.d.
53. Brev til Claus Juel 1. juni 1650.
54. Moderen Ide Lange var død pludseligt efter et fald ned ad en trappe på Nørre Vosborg i juni 1649 (Danmarks Adels Aarbog 1927, 26). Hendes broder Peder Lange, jysk landkommissær, var væрге for Margrethe Juel; Peder Juel takker ham siden for værgemålets udførelse i brev 21. juni 1651.
55. Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, udg. ved C. Rise Hansen, I, 1959, 351.
56. Anf.udg. I, 356.
57. Sjællandske Tegnelser 31, 388 f.
58. Aktstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid I, 430.
59. Brev til Jørgen Rosenkrantz 27. juli 1650.
60. Brev til samme 10. august 1650.
61. Brev til Jens Bielke 14. august 1650.
62. Afrejsedatoen fra Stockholm se Ligprædikenen over Peder Juel 41.
63. Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi, udg. af J. A. Fridericia, 1890, 61 f. - Jvf. breve fra P. J. til Jørgen Bielke 18. februar og 26. marts 1651 og til Jens Bielke 4. april s.å. En klædning (nysyet i Stockholm?) og resten af 96 rdlr. sendes bag efter Jørgen Bielke, jvf. brev til samme 4. april s.å.
64. Brev til Erik Juel 1. marts 1653.
65. Brev til Claus Juel 9. juli 1651.
66. Brev til Erik Juel 21. juni 1651 og 9. juli s.å. til Claus Juel, der havde sendt ham brev med skuden.
67. Brev til Erik Juel 1. marts 1651.
68. Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645-1652, udg. ved Poul Rasmussen, 1969-73, 156 (nr. 102 og 103). Om Knude se også brev til Peder Lange 21. juni 1651.

69. Brev til Jørgen Rosenkrantz 29. marts 1651.
70. Brev til samme 12. juli 1651.
71. Brev til Erik Juel 21. juni 1651.
72. Brev til Peder Vibe 21. juni 1651.
73. Erik Juel havde haft Lundenæs len 1646-48. Palle Børgesen Rosenkrantz døde i juni 1651; arvingerne fik 14. juni s.å. tilladelse til at beholde lenet til 1. maj 1652; Peder Reedtz var ældre end Peder Juel; lenet blev givet ham i marts 1652 se Kr. Ersløv: Danmark-Norges len og lensmænd 1596-1660, 1885, 37, og Danmarks Adels Aarbog 1947, 39 f.
74. E. Marquard: anf.arb. 247.
75. Akstykke til rigsrådets hist. i Fr. III's tid, II, 1974-75, 45 ff.
76. Brev til Otte Krag 26. juli 1651.
77. F.eks. breve til Laurids Below 21. juni 1651 bl.a. om rigens hofmesters sag og Hannibal Sehesteds »accommodement« og 26. juli s.å. om rigshofmesterens »undvigelse«.
78. Brev til Peder Vibe 21. juni 1651 om rigens hofmester Hannibal Sehested, jvf. brev 29.s.m. om Dinæ dom, der dog først faldt 3. juli, men hendes tilståelse måske allerede 27. juni, se Akstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid II, 130 ff.
79. Brev til Erik Juel 29. juni 1651, hvor ekstraktprotokollen kun har kort: Om h. Hannibal Sehested.
80. Brev til Peder Vibe 5. juli 1651.
81. En relation fra Dureel i Helsingør om de svenskes visitering i Sundet omtales i breve til den danske konge 24. maj 1651, jvf. af s.d. til kansleren i København, til Peder Vibe, med kopier til Joachim Gersdorff, Jørgen Rosenkrantz, o.a.
82. Omtalt f.eks. i brev til kansler Christian Thomesen 5. juli 1651.
83. Brev til den danske konge 2. august 1651.
84. Akstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid II, 151.
85. Anf.udg. II, 227
86. Anf.udg. II, 269
87. Anf.udg. II, 262
88. Anf.udg. II, 268
89. Anf.udg. II, 263 og (lejdebrevet) 269-71.
90. Anf.udg. II, 263 (note 3). Kongens frygt fremgår af brev fra Peder Vibe til Peder Juel 20. september 1651: trykt Danske Magazin: anf.bd. 373. Om Corfitz Ulfeldts rejse til Stralsund se S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I, 230.
91. Akstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid II, 27 hvor brevet til Niels Tungal aftrykkes efter Peder Juels kopibog (TKUA. Sverige C 194). Juels bemærkning fremgår af hans egenhændige overskrift i kopibogen.
92. Ide Rosenkrantz omtales allerede i brev til Jørgen Rosenkrantz 13. september 1651.
93. Breve til Jørgen Rosenkrantz 4. og 6. oktober 1651.
94. Breve til Jørgen Rosenkrantz og Erik Juel 20. september 1651.
95. 13. november som begravelsesdato har Danmarks Adels Aarbog 1927, 31. - I brev til Jørgen Rosenkrantz 1. november 1651 hedder det: Resolvet om sal.fruens begravelse.
96. Brev til Erik Juel 19. november 1651, E. J.s tjener Jens Mortensen havde været i Stockholm, men var senest 22.s.m. bortrejst med skib, jvf. breve af denne dato til Erik Juel og Jørgen Rosenkrantz.

97. Brev til Jørgen Rosenkrantz og Erik Juel 13. december 1651. - »Sekret« kaldes vekslen i brev til førstnævnte 4. oktober 1651.
98. Brev til Hannibal Sehested 4. oktober 1651.
99. Aktstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid II, 265-67.
100. Anf.udg. II, 571, 577.
101. Anf.udg. II, 571.
102. Danmarks Adels Aarbog 1923, 530, og P. J. til Peder Charisius 24. april 1652, trykt (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 326.
103. Brev til Ivar Krabbe, Otte Krag m.fl. Til Peder Charisius trykt (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 319.
104. Brev til Anders Bille 15. april 1648; måske har Anders Bille anmodet herom.
105. Brev til samme 8. maj 1648.
106. Brev til samme 16. september 1648.
107. Brev til Ove Giedde 18. marts 1648.
108. Brev til samme 8. april 1648.
109. Brev til samme 6. og 8. maj 1648.
110. Et unummereret brev 30. juni 1649 som svar på skrivelse fra Jørgen Reedtz, dat. Haag 24. maj s.å., går forud. De nummererede breve begynder 17. september 1653 og ender med nr. 18 i maj 1654.
111. Brev til Peder Reedtz 26. august 1648.
112. E. Marquard:anf.arb. 247.
113. Om hans sendelse til Regensburg se E. Marquard:anf.arb. 84. - Enkelte breve til Chr. Rantzau 7. april 1649, 20. juli 1650, 15. november 1651 (som svar på 2 breve fra Chr. Rantzau) og 3. januar 1652. De nummererede breve begynder 13. november 1652 og 27.s.m. sender P. J. cifre.
114. Brev til Joachim Gersdorff 13. november 1652, der indleder med gratulation til Gersdorffs »election« til rigshofmester.
115. Sidste unummererede brev til Jens Bielke 14. september 1653; sidste brev til samme i ekstraktprotokollerne 18. oktober 1654.
116. Brev til Gregers Krabbe 28. december 1652. Cifre med brev til samme 12. januar 1653.
117. Brev til samme 4. august 1653.
118. (Dansk) Historisk Tidsskrift V. 306, 330, 334,-36 etc., belyst ved Peder Juels breve til Charisius.
119. Aktstykker til rigsrådets hist. i Fr. III's tid II, 354 f.
120. Anf.udg. II, 356.
121. Anf.udg. II, 1002; J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste dage, 1894, 214.
122. Anf.udg. II, 1003; E. Marquard: anf.arb. 410.
123. Anf.udg. 1008 f.
124. E. Marquard: anf.arb. 410.
125. Brev nr. 39 26. august 1654. Oplysninger om afbrydelsen i brev 17. marts s.å. Om sygdommen se P. J. til Charisius 10. marts s.å, trykt (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 370 f.
126. P. J. til dronningen 12. oktober 1648 og til Ebbe Ulfeldt Christoffersen 14. s.m. - Sidenhen regnedes hr. Ebbe blandt landsforræderne, hvis færden søgtes udspioneret bl.a. gennem at bryde hans breve med eftergøren af hans segl, se J. A. Fridericias foragede bemærkning Danske Magazin: anf.bd. 375 note 5.

127. P. J. til dronningen 30. oktober 1648 om Henrik Podebusks sag.
128. P. J. til Svante Banér, der synes at have begyndt korrespondancen, måske om køb af en af P. J.s vogne, i brev 16. april 1652. P. J. har formentlig ønsket at fortsætte korrespondancen og kondolere i anledning af fru Kirsten Banérs død 21. marts s.å.; han sender 30. april s.å. relationer fra Holland. Sidste brev, der refereres fra P. J. til Svante Banér, er af 11. juni s.å. Der kan muligvis senere være korresponderet, uden at dette er bemærket i protokollerne.
129. Om Maria Eleonora se S. Bergh: Maria Eleonora och Kristinas förmyndarregering, i (Svensk) Historisk Tidskrift 1902, 169-240.
130. Brev til Peder Vibe 5. april 1648.
131. Brev til samme 23. april 1648.
132. Brev til samme 2. september 1648.
133. Brev til samme 14. oktober 1648.
134. Brev til samme 20. januar 1649.
135. Peder Vibe til Peder Juel 1. februar 1649, trykt Danske Magazin:anf.bd. 366 f.
136. Brev til Jørgen Bielke 11. juni 1651.
137. Brev til enkedronningens hofmarskalk 3. august 1654, jvf. tidligere breve til hofmarskalk Stiernsköld 24. januar og 22. maj 1652.
138. Se (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 373 f. (noten).
139. Smst. 373 f. (Brev til Charisius 14. april 1654).
140. Smst. 401 (Brev til Charisius 7. april 1654).
141. Brev til Erik Juel 20. december 1653.
142. E. Marquard: anf. arb. 410.
143. Brev til Charisius 18. november 1654, jvf. også brev 9. september s.å., trykt (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 392, jvf. 389.
144. Brev til Charisius 28. april 1655, trykt (Dansk) Historisk Tidsskrift V, 402.
145. Brev til Erik Krag 8. november 1654 og til fogden på Hundsbæk s.d. - M.h.t. rekreditivet se E. Marquard:anf.arb. 410.
146. Ligprædikenen over Peder Juel 46f.
147. C. O. Bøggild-Andersen finder i Dansk biografisk Leksikon XII, 1937, 131, at det sparsomt bevarede materiale og P. J.s tidlige død ikke tillader et sikkert skøn om hans evner som diplomat, men tilføjer, at han dog efter alt at dømme sikkert i så henseende ikke bør undervurderes. - J. A. Fridericia var derimod mere afvisende i Dansk biografisk Lexikon VIII, 1894, 606 og siger, at P. J. næppe var noget betydeligt talent, og at hans opfarendhed til sine tider kunne bringe ham ydmygelser og nederlag.

Næbbetold eller Nevtollur

Páll J. Nolsøe

Foruden tiende og de sædvanlige skatter og afgifter skulle de færøske bønder svare næbbetold. Denne form for ydelse, som man ikke kender fra andre nordiske lande, stammer fra meget gammel tid. Hvornår den blev vedtaget eller påbudt, ved vi ikke, og de ældste kilder vi har, oplyser kun, at det har været skik fra arilds tid at svare denne told. Den bestod i, at hver mandsperson mellem 15 og 50 år incl. årligt skulle aflevere 1 ravne- eller 2 krage- eller svartbagnæb til sysselmændene inden Olaj eller i mangel deraf 1 skind (fåreskind) eller 4 skilling.

I de færøske lagtingsbøger, som går tilbage til 1615, findes ingen lov eller vedtægt, som foreskriver næbbetolden, men den kan muligvis være indført i ældre tingbøger, som desværre er gået tabt. Vi ved, at der i hvert fald har været én tingbog før 1615, idet der i den ældste nuværende tingbog fra 1615-54 bliver henvist til en dom fra 1557 i »den gamle tingbog«. Denne er imidlertid allerede blevet væk før 1709 efter en oversigt, man har fra dette år over tingbøgerne. Den er måske gået til i den store ildebrand på Tinganes i 1673, da næsten alle handelsbygningerne og lagtingshuset nedbrændte. Ellers må man sige, at lagtings- og vårtingsbøgerne er meget velbevarede. Eftersom lagtinget ikke var lovgivende, men kun havde domsmyndighed, må man slutte, at bønderne selv har vedtaget næbbetolden på det såkaldte Grandestævne (grannastevna), som stadig er det forum, hvor bønder og andre mindre lodsejere i hver bygd og hvert år i februar/marts måned behandler landboforhold og gør vedtægter under forsæde af sysselmændene.

Formålet med næbbetolden var at tilintetgøre rovfuglene, som til tider gjorde stor skade på fårene, især hen på foråret, når lammene kom til verden. Denne gavnlige vedtægt blev desværre ikke overholdt særlig godt, og på lagtinget i 1665 og atter i 1669 pålægger landfogeden »alle sysselmændene, at de alvorligen skal befale almuen, at de ef-

ter gammel skik skal holde dem efter at give den sædvanlige næbbetold og det hvert år til sysselmanden, når han omrejser at føre sager, at levere næbbene og gøre regnskab derfor, og hver mand, som er 15 år, at levere et næb eller et skind derfor og ingen at forskånes under deres faldsmål.«

Efter denne strikte ordre blev vedtægten så nogenlunde overholdt indtil 1691, men siden kom der atter så megen slendrian, at lagmand og landfoged på Olajtinget i 1707 kom med en streng advarsel og »forelagde samtlige laugrettesmænd og indbyggere enhver udi sit syssel, at som sysselmændene ej udi nogle år efter sædvane til lagtinget årlig har fremkommet med næbbetolden, så tilsiges og advares hermed alle og enhver, at de til førstkommende Olaj ting 1708 rigtig angiver for enhver øes sysselmand den resterende næbbetold for de forrige åringer, nemlig ethvert år for sig, dog til bemeldte Olaj 1708, og hvem som udebliver, at betale efter gammel vedtaget vedtægt.«

Denne opfordring synes imidlertid ikke at have hjulpet nævneværdigt, og eftersom rovfuglebestanden nu øges betydeligt, tager bønderne sig selv af sagen, hvilket fremgår af et tingsvidne på lagtinget 1740:

»Den 7de post angående indbyggerne under sig selv havde intet at besvære sig over hinanden uden dette: At siden rovfuglene år efter andet tager meget til, og det må fornemmes, at den befaling, landfogeden årlig til sysselmændene har givet om næbbetold at indkræve, så ganske få og undertiden ingen af syslerne til Olaj lagtings holdelse er indkomne, hvor de efter gammel vedtagen og højfornøden skik er blevet brændt og ruinerede, for nogenledes at hæmme den store skade de gør udi haugen (udmarken) på søjden (lårene) og dens affødning helst om foråret, når skarp vejr indfalder i læmningetiden, altså anholde alle tilstedeværende, at det for høje øvighed måtte andrages og en ordre udbedes, hvorefter sysselmændene strikte kunde blive befalet, enhver udi sit syssel, over mandskabet fra 15 til 50 år inclusive årlig at gøre rigtig mandtal; derefter enhver af dem at være pligtig imod hvert års Olajtider til sysselmændene at levere eet ravnenæb eller i mangel deraf 2 krage- eller 2 bagenæb, som er en slags skadelige måger, under straf af 1 eller 2 skind, og sysselmændene samme bøder fra enhver overhørig og som dermed ej 4 dage før Olajdag indkommer uden videre lovmål at måtte udpante; derunder og forstås, at de mænd, som holder tjenere, bliver pligtige næb for enhver af dem at udgive eller bøde, og om det nådigst måtte behage, at disse ventende bøder til lagtingshusets tid efter anden behøvende reparation at lade anvende. Lagmanden dem dertil måtte indcassere.«

Der var sikkert flere årsager til, at vedtægten om næbbetold ikke blev overholdt, bl.a. 1) at der ikke forelå nogen kgl. lov eller forordning om rovfuglenes udryddelse, 2) at det var forbundet med meget besvær og ulejlighed at fremskaffe næbbene eller i stedet derfor 1 skind eller 4 skilling og for det 3) var gevær (baglader) ikke hver mands eje, ligesom

der ofte var mangel på krudt og bly ved handelen i Torshavn. Nævnes kan således, at landfoged Didrik Marcussen (1715-23) skriver til rentekammeret i 1721, at der i flere år ikke er blevet sendt bly til Færøerne, hvilket har forårsaget, at ingen har været i stand til at skyde rovfugle, og han derfor har ment, at det var rigtigst at undlade at opkræve næbbetolden.

Man må indrømme, at rovfuglene i sin tid havde gode livsbetingelser på Færøerne, for næsten hvert år døde i hundredevis af får på grund af snestorme, elendighed og sult, for ikke at tale om de store dødelighedsår, hvor der omkom får i tusindvis, så der knapt nok var avlsfår tilbage. Fårene gik og går stadig ude hele året rundt, er derfor meget hårdføre, men de fik ikke som nu tilskudsføder om vinteren. Vi har ikke nøjagtige oplysninger om, hvor mange får, der døde i »det store affaldsår« i 1717, men på Olajtinget bliver der oplyst hvor mange kongsfår, der omkom i nogle enkelte bygder: På Trøllanes var der 68 tilbage af 150, i Mikladalur 37 af 190, på Husum 38 af 135, i Svinoy 25 af 115, i Sydrugøtu 24 af 240, i Elduvik 27 af 78, og i Saxun, Tjørnuvik, Haldorsvik og Vestmanna var så at sige alle de gamle kongsfår døde. At det ikke har stået bedre til med odelsbøndernes får, kan man let slutte sig til.

Efter indbyggernes foran nævnte begæring (tingsvidne) i 1740, tager lagmand og landfoged sig alvorligt af sagen og videresender begæringen til stiftamtmand Henrich Oksen sammen med en anbefaling, dateret 19. september s.å., som lyder således:

»I anledning af dette lands almues almindelige for os indkomne anliggende, ved senest holdne Olaj-ting, insinueres underdanigst det derom tagne laugtings vidne, hvorudi den sidste post findes forestillet, den store skade, rovfuglene her tilføje kreaturerne i marken, derved de og tilbede sig Deres Velbårenhed højgunstigst ved Deres høje ordre den gamle vedtægt om næbbetold ville forny og autorisere, hvilken nu i mange år og i det ringeste siden forordningen af 1691, ej er bleven ågtet, så den herefter under mulkt og straf for de overhørige og efterladne måtte blive efterlevet, på det disse skadelige fugle, såvel for søiden og dens affødnings conservation i haugerne og på fjeldene, som landets sæd, både i sæde- og høstetiden, på alle tænkelige måder, og med samlet magt og enighed, kunde vorde eftersatte og ruinerede. Derved vi siden have fundet nødig at erindre efterfølgende poster, for i tiden at forebygge adskillige irringer, som vrangsinde alleerede betjene sig af, og gerne ville opfinde, for at kuld-kaste endog de bedste anstalter for det almindelige vel. Samme bedes, og af Deres Velbårenhed måtte tages i højgunstigst consideration:

1. Ihvorvel lodsejerne i deres udengærdes marker, som kaldes hauger med tilliggen-de fjelde, ej med god vilje tillade skytteri at drives og øves og særdeles på visse tider, så findes dog de, som mene sig ej at kunde nægtes at skyde, når og hvor de ville, både i marken og på fortougene ved strandsiden. Thi var det meget gavnligt, skytteriet ved

ordre måtte indskrænkes, så at ingen i hvem det måtte være skulle være tilladt at skyde i haugerne udi maj måned, da læmningen sker årlig næsten over hele landet, hvad før og efter den tid læmmer, er ej af betyd. Mens i ermeldte tid forårsages derved ofte stor skade, thi det er bekendt, at de unge får og særdeles de, som ej før har fået lam, når de efter at have født lammene, høre skud nær hos sig og af ekko i fjeldene, af frygt løbe bort og forlade lammene, som da enten crepere eller af rovfuglene dræbes. Dernæst og, at den fugl, tjaldet her kaldet, og i Danmark er strandskaderne, ej måtte tillades at skydes i haugerne, når de dér lægge æg og unger, siden samme fugle, hvor de i haugerne bygge, forjage og hindre rovfuglene ej at kunde opholde sig dér, og gøre nogen mærkelig skade. Derimod sålænge og når ermeldte tjaldere, eller strandskader, sidde ved strandbredden, kunde og måtte de vel skydes. - De som bevislig handlede herimod, kunde og burde vel ikke forskånes med ringere end overhørigheds bøder, som henstilles efter godtfindende.

2. Ved næbbetolden, at et ravneunge-næb, i hvorlidet det end er, måtte passere for et fuldkommen næb, i henseende, at de må søges i rederne og sies (nedhejses) til med liner og vanskelighed, og når de dér ej dræbes, blive fuldkomne.

3. At alle, som besidde beneficered gods, måtte for alle deres tjenere levere næbbetold efter mandtallet, og ingen fri herfor at være, uden deres egne personer og deres sønner, sålænge de ere hjemme, item sysselmændene for deres egne personer, og endelig almuen i Thorshavn, som ej haver gårder og grunder at skyldes af. - Ventende Deres Velbårenheds højgunstige resolution herom, leve vi med største respekt.«

Den 23. september s.å. sender landfogeden rentekammeret et ligelydende brev, dog med den tilføjelse, at de mænd, som i særlig grad anstrender sig for at skyde rovfugle, bør få et vederlag.

Der følger nu en brevveksling om næbbetolden, som i korthed er følgende:

Efter at rentekammeret den 25. marts 1741 har anmodet stiftamtmanden om at få fremskaffet grundigere oplysninger om næbbetolden oppe på Færøerne, skriver stiftamtmanden den 29. marts s.å. til lagmand og landfoged og ønsker at få oplyst, »hvorfra den (næbbetolden) i forrige tider har haft sin autorité«, og hvor stort antallet er af mænd mellem 15 og 50 år; desuden mener han, at 2 skind eller 8 skilling, som foreslået er for meget at erlægge i mangel af næb.

Lagmand og landfoged besvarer skrivelsen d. 14. juni s.å., men de kan ingen oplysninger give om næbbetoldens oprindelse, »for det er i vore tanker ej andet end en gammel vedtægt, som indbyggerne selv - tilligemed flere andre nyttige vedtægter - har sluttet under sig selv og samme mand efter mand holdt og fuldbyrdet.« Derefter henviser de til foran nævnte frdg. fra 1691, der fjernede grundlaget for næbbetolden, eftersom den ikke nævner den, og de beklager sig over indbyggerne, som prøver på at sno sig udenom alle gode og praktiske bestemmelser; de kan ikke med nøjagtighed sige, hvor mange toldpligtige, der er,

men regner med, at det er fra 1000 og opefter. De anser 4 skilling for at være en passende told pr. næb, som ikke bliver afleveret, og siger, at det har været skik »og udi min, laugmandens, ungdom altid blev holdt, at hver som på Olaj Laugting fejlede et næb, gav et skind, som sysselmændene og laugretten delede sig imellem.«

Den 26. juli 1741 giver stiftamtmanden rentekammeret de oplysnin-
ger, han har modtaget og vedlægger et lovforslag, som kongen stadfæ-
ster den 21. november s.å. Dette er den første lov, man kender vedrø-
rende næbbetolden, og som i cammercollegii skrivelse af 17. marts
1742 bliver kundgjort landfogeden og lyder:

1. Sysselmændene skal årligen forfatte rigtige mandtaller over mandskabet fra 15 til 50 år inclusive, og fra enhver af den alder ved Olajtider indkræve næbbetolden, dog at derfra exiperes Torshafns indbyggere, som ej har jorder og grunde at skyldte af.

2. Næbbetolden skal bestå af et ørne-, ravne- eller deslige rovfugles næb, eller og i mangel deraf 2de krage- eller bagenæb, og må i særdeleshed næbbet af en ravneunge lige med et andet stort ravnæb regnes, i henseende til den vanskelighed, som er ved at søge dem i deres reder, hvor de, før de bliver større, må dræbes.

3. Næbbetolden skal sysselmændene være pligtige at bringe til laugtinget, at de samlede dér kunde blive brændt (det foregik altid a Krakusteini - på Kragesten).

4. Enhver, som ikke til sysselmændene ved ommeldte tider leverer næbbetolden, skal betale 1 skind, som sysselmændene i mangel af betaling må udpante. Og endelig for det 5te har I fra sysselmændene at annamme berørte næbbetold, som I aparte bag udi Eders regnskab efter mandtallerne ved indtægt har at beregne, såvidt som i mangel af leverede næb i penge indkommer, hvorimod når nogen reparation paa lagtingshuset behøves, kan disse omkostninger, efter rigtig bevis af lagmanden og soren-skriveren attesteret, udbetales og igen til udgift udføres. -

Denne lov bragte atter skik på tingene.

Efter næbbetoldsregnskabet for 1852/53 var antallet af mænd, som skulle svare næbbetold, 1575. Der blev afleveret 1509 1/2 næb, og for de manglende 65 1/2 næb blev der indbetalt 2 rigsdaler og 70 skilling. Fra 1854 blev næbbetoldsregnskabet ikke længere ført ind i jordebøgerne.

Næbbetolden blev ophævet ved lov af 18. marts 1881, og næbbetold-fondens kapital og pengebeholdning skulle tilfalde Fonden for Forulykkedes Efterladte paa Færøerne, som var oprettet ved regulativ af 18. april 1832.

Men lagtinget ville nødig i 1881 helt afskaffe næbbetolden, fremsat-te derfor forslag om foranstaltninger til ødelæggelse af rovfugle og vedtog 1) at der for et tidsrum af 3 år til Olaj 1884 udloves en præmie af amtsrepartitionsfonden, stor 15 øre, for hvert ravnæb og 2) at anmøde amtmanden om at foranstalte det i henseende til næbbenes modta-gelse og tilintetgørelse videre fornødne. Denne lov var gældende til

1958, da landsstyret bemyndigedes til i finansårene 1958/59 til 1962/63 af landskassen at yde 5 kr. for hvert ravenæb og 1 kr. for hvert kragenæb efter hidtil gældende regler. Ved lagtingslov af 9. april 1964 blev præmien forhøjet til henholdsvis 10 og 2 kr., som stadig bliver praktiseret, men der påhviler ingen pligt til at udrydde rovfugle som i hin tid.

Den danske regerings islandske politik 1848-1852

Niels Petersen

Det danske monarki var en af de multinationale statsdannelser, 1800-tallet arvede fra fortiden. Det var en uregelmæssig mosaik af større og mindre landsdele med befolkninger af forskellig nationalitet og social struktur og med forskellige systemer for lov, ret og administration. De holdtes sammen under den danske krone, hvis bærer styrede dem med et fælles byråkrati på basis af adkomster, der varierede en del, men forenedes i den danske kongeslægts i tidens løb erhvervede og anerkendte arveret og suveræniteten i de lande der tilsammen udgjorde det danske monarki.

1800-tallets udvikling i retning af konstitutionelle forfatninger på nationalt grundlag truede derfor ikke blot den kongelige suveræniteten som styrelsesprincip, men også selve statsdannelsen. I Danmarks politiske historie omkring århundredets midte var det et centralt problem at opfinde konstitutionelle former, der var forenelige med bevarelsen af det danske monarki.

Det emne, der her tages op, er den holdning, de danske regeringer i 1848 og de nærmest følgende år indtog i spørgsmålet om Islands rolle i monarkiet. Det var gennem sin tilknytning til Norge, at Island fra Kalmarunionens dage var kommet under den danske krone. Når det ikke automatisk fulgte Norge i 1814, skal årsagen være, at den svenske hovedforhandler ved fredsslutningen i Kiel havde huller i sin historiske viden. Den danske forhandler, Edmund Bourke, som var bedre orienteret, sørgede for, at Færøerne, Island og Grønland udtrykkelig blev undtaget ved afståelsen af Norge, selvom svenskeren vist egentlig mente, at det kunne være lige meget.¹ Afgørende var naturligvis, at disse fjerne atlantiske øer var uden betydning for de strategiske mål, Sverige søgte realiseret ved erhvervelsen af Norge.

Island havde dog aldrig været nogen integrerende del af Norges rige. Det havde et fra såvel Norge som Danmark afvigende rets- og forvaltningssystem. Handelen på Island - ligesom handelen på Færøerne og Grønland - var fra gammel tid underkastet et monopolsystem, der vel tjente som garanti for de nødvendigste forsyninger til øernes befolkninger, men til gengæld fastholdt disse i økonomisk afhængighed. I 1800-tallet kaldtes Island »biland«, en lidt uklar betegnelse, der vel ikke indeholdt meget andet, end at det i visse henseender indtog en særstilling. Danske love var ikke umiddelbart gældende i Island, men Danske kancelli var bemyndiget til under visse betingelser at sætte dem i kraft i landet.²

Derimod var den øverste forvaltning af Island integreret i enevældens almindelige regeringssystem. Justits-, kirke- og skolesager varetoges af Danske kancelli. De materielle anliggender varetoges i Rente-kammeret af et kontor for islandske, færøske og grønlandske sager, der indtil 1841 også beskæftigede sig med bornholmske sager. Island var delt i tre amter. Amtmanden i Sønderamtet var tillige stiftamtmand, hvilket ligesom i Danmark indebar visse overordnede beføjelser, men hans stilling havde ikke karakter af guvernør eller statholder.

Islands stilling blev et problem, da der i 1830erne indførtes rådgivende stænderforsamlinger. Skønt der allerede på de forberedende stadier var røster fremme om at give Island en egen forsamling, blev landet i begyndelsen indlemmet i området for Østifternes stænderforsamling, endda kun med kongevalgte deputerede. Ordningen suppleredes senere med en slags embedsmandskonference i landet selv. Det var dog hele tiden forudsat, at dette skulle være midlertidigt. Stænderforsamlingen i Roskilde fandt det også utilfredsstillende at skulle beskæftige sig med de tildels meget specielle islandske anliggender.³ Enden blev, at Island ved forordning af 8. marts 1843 fik sin egen rådgivende forsamling, der blev kaldt Altinget. Den blev ikke ligestillet med monarkiets øvrige stænderforsamlinger, idet den kun fik forelagt de Island alene vedkommende love og foranstaltninger, medens de fire »rigtige« stænderforsamlinger fik forelagt sager, der vedrørte hele monarkiet, herunder også sådanne islandske sager, der havde betydning for andre landsdele, f.ex. handelen på Island.

For den regering, der trådte til i København efter omvæltningen i marts 1848, blev Island ikke noget problem af betydning, hvad man efter omstændighederne ikke kan undre sig over. I kundgørelsen af 4. april om valg til en grundlovgivende rigsforsamling var der tiltænkt Island fem medlemmer, som alle skulle være kongevalgte, da det ikke

ansås for muligt itide at gennemføre folkevalg af medlemmer i Island. Det islandske problem, regeringen var mest optaget af, drejede sig om indpasningen af de islandske anliggender i det ministerielle system, der var under opbygning. Man fandt en løsning, der viste det nye systems smidighed ved at samle den med islandske forhold kendte administrative ekspertise i ét forvaltningsorgan, Islandske departement, og alligevel bevare den saglige ressortopdeling på ministerplanen. Islandske departement, der oprettedes ved kgl. resolution af 10. november 1848, måtte naturligvis i henseende til personale, organisation, budget m.v. høre under et bestemt ministerium - det blev Indenrigsministeriet, da dette kort efter blev oprettet - men den ministerielle afgørelse i de sager, der behandledes i departementet, blev truffet af den minister, som havde afgørelsen i de tilsvarende danske sager.

Da de første skibe dette år nåede Island i april-maj, medbragte de ikke blot efterretningerne om de revolutionære begivenheder i Europa, opstanden i hertugdømmerne og omvæltningen i København, men også en strøm af tryksager og private breve fra islændinge i København. Både i Island og i København var der unge islandske intellektuelle, der havde annammet de nationalliberale ideer og givet dem en islandsk formulering. Initiativet udgik fra den islandske koloni i København, hvor der var bedre muligheder for at skabe et aktivt politisk miljø, udgive skrifter osv. Herfra stimuleredes den politiske interesse i hjemlandet. Den ledende islandske politiker, Jón Sigurdsson, der levede i København som videnskabsmand og skribent, offentliggjorde i foråret 1848 en afhandling i det i København udkommende islandske tidsskrift *Ný félagsrit*, hvor han fastlagde grundlaget for den islandske selvstændighedsbevægelse: når kongen afgav sin suveræne magt, var dette for Islands vedkommende alene et mellemværende mellem kongen og det islandske folk. Jón Sigurdsson opfordrede til at afholde møder og vedtage petitioner til kongen med krav om en selvstændig islandsk forfatning.⁴ Der kom også en bevægelse igang, der af stiftamtmanden i en indberetning karakteriseredes som »de ikke udeblevne Agitationer til Forberedelse af en mere omfattende Forandring«.

Stiftamtmanden var Mathias Hans Rosenørn, 34 år. Han var ved familiebånd knyttet til kancellipræsident Stemann og havde haft ophold i dennes hus. Som mange yngre embedsmænd i 1840erne havde han en vis uafklaret sympati for liberale anskuelser. Embedet i Reykjavik havde han overtaget i 1847. Senere skriver han meget åbenhjertigt, at han bl.a. søgte dette embede som »en Udvei, ad hvilken jeg kunde

undgaae at berøres af de Omvæltninger i Danmark, der stedse mere truende syntes at nærme sig.«⁵

Men Island blev ikke nogen vej, der førte uden om tidens problemer. Rosenørn synes dog at have klaret situationen med en vis succes. I juli måned fik han i Reykjavik arrangeret en forsamling af »Landets dannede og fædrelandssindede Mænd« - det var især embedsmænd. Rosenørn indberetter, at der hér efter »temmelig udførlige Forhandlinger, hvorunder der blev stillet Forslag, som skulle have gaaet endeel videre«, blev vedtaget en petition til kongen med allerunderdanigst beklagelse over, at Island ikke som Danmark havde fået mulighed for selv at vælge 4/5 af sine deputerede til den grundlovgivende rigsforsamling. Dette var temmelig harmløst, eftersom ingen bestred, at det ville være den rigtige fremgangsmåde, hvis ikke praktiske vanskeligheder havde stillet sig i vejen. Rosenørn fastslår, at petitionen ikke indeholder noget spor af utilbøjelighed imod en repræsentativ tilslutning til kongeriget ved deltagelse i en fælles rigsforsamling.

Dette med den »repræsentative tilslutning til kongeriget« blev fra begyndelsen et centralt punkt i islandsk politik. Fra et møde på Thingvalla udgik en underskriftindsamling på en petition med modsat tendens. Også den beskæftigede sig med det uheldige ved de kongevalgte islandske medlemmer af rigsforsamlingen. Man foreslog dem imidlertid ikke erstattet med folkevalgte repræsentanter. I lige så undersåtlige vendinger, som anvendtes i den af Rosenørn inspirerede petition, bad man kongen om at skænke Island en særskilt nationalforsamling, »der er baseret paa lige frie Grundsætninger og tildeles de samme Rettigheder som den vore danske Brødre tiltænkte Rigsdag«. Forhandlingerne herom skulle foregå i Island på en af islændingene valgt forsamling. Med andre ord: Island og Danmark var i forhold til den fælles konge for to ligestillede nationer at regne.⁶

Juli-petitionen blev refereret i statsrådet den 26. august. Den 22. september oplæste justitsministeren - under hvem dette indtil Indenrigsministeriets oprettelse sorterede - udkast til et kgl. reskript til stiftamtmanden. Det vedtoges uden diskussion og afgik dagen efter. Det indeholdt - næst en forklaring om den tidnød, der havde gjort det umuligt at lade de islandske repræsentanter i rigsforsamlingen fremgå af folkevalg - et tilsagn om, at de grundbestemmelser, der med hensyn til Islands særlige forhold måtte være nødvendige for at ordne denne landsdels forfatningsmæssige stilling i riget, ikke skulle endeligt vedtages, førend islændingene var blevet hørt i en egen forsamling i landet.⁷

Ingen af de islandske petitioner gav anledning til meningsudvexlinger i statsrådet, i hvert fald ikke af en sådan art, at de er blevet refereret. Reskriptet af 23. september blev bekendtgjort i Departementstidende den 22. oktober tillige med en redegørelse for baggrunden. Ved en redaktionel lapsus tryktes under denne redegørelse ikke juli-petitionen, der havde givet anledning til reskriptet, men derimod den senere indgivne mere radikale petition, der er dateret den 11. september og vel knap kan have været kendt i København 11 dage senere. Måske kan dette ligefrem tages som udtryk for, hvor ringe opmærksomhed man på den tid i København skænkede meningsstyringer fra Island.

Et privat brev af 28. september fra justitsminister Bardenfleth til Rosenørn⁸ viser lidt om, hvilke tanker regeringen havde gjort sig om Islands stilling. »Som Sagerne staae«, skriver Bardenfleth, »er det min fuldkomne Overbeviisning at man bør indrømme Islænderne al den Selvstændighed og Raadighed over deres egne Anliggender, som lader sig nogenlunde forene med Øens Stilling som en Provinds; thi som et særegent Rige ville det dog ikke let kunne prætendere at ansees«. Efter at have omtalt, i hvilken Retning Altinget bør omdannes, bemærker han: »Noget skjævt bliver der altid tilbage, som vil foranledige Collisioner mellem den danske Rigsdag og Althinget, men dette er uundgaaeligt, efter at man er gaaet frem paa den constitutionelle Bane i et af saa heterogene Dele bestaaende Land som Danmark. Slesvig staaer omtrent i samme vanskelige Stilling...«

Intet tyder på, at regeringen på dette tidspunkt havde noget bestemt program for en islandske politik, bortset fra den antydede sammenligning med Slesvigs stilling, noget Rosenørn også havde været inde på i sine indberetninger til regeringen.⁹ Analogien med Slesvig kommer igen flere gange i den følgende tid, men i lidt varierende skikkelse. Nu i 1848 optrådte den i en generel hypotese om, hvordan man kunne holde sammen på et heterogent monarki under en konstitutionel statsform. Senere fik den en mere negativ funktion på grund af de præjudicielle virkninger, en sammenligning mellem to så forskellige landsdele kunne få på Danmarks interesser i Slesvig. Det er svært at sige, hvor meget i dette der var realitet og hvor meget der var påskud. Man var i samtiden udmærket klar over, at analogien havde åbenbare mangler. Den harmonerede slet ikke med den opfattelse, man i Danmark havde om disse to landsdele. Slesvig var ingen nation, men en nationalt splittet landsdel, som danske og tyske konkurrerede om at dominere. Den unge nationalliberale generation, som islændingene i København

havde mest kontakt med, lod ingen være i tvivl om, at Slesvig var en dansk landsdel, der ikke skulle have mere særstilling, end den politiske nødvendighed krævede. Sammenligningen med Slesvig var derfor ikke just egnet til at henrykke islændingene. I virkeligheden opfattede heller ingen dansk politiker Island på samme måde som Slesvig. Ingen tænkte på at danisere Island. Der var tværtimod betydelig respekt for islandsk nationalitet og kultur. I den forstand var der intet nationalt aspekt i mellemværendet med Island. Det var et spørgsmål om det danske monarkis statslige integritet. Det eneste lighedspunkt mellem Slesvig og Island var, at de ud fra dette synspunkt begge var »uadskillelige« dele af det danske rige.

Udpegelsen af de fem kongevalgte islandske medlemmer til den grundlovgivende rigsforsamling blev ikke brugt til at give denne repræsentation ensidig politisk farve. En af de kongevalgte var Jón Sigurdsson. En anden var chefen for det nye islandske departement, Brynjólfur Pétursson. Fra ham har vi fra foråret 1849 et udateret notat til indenrigsminister P. G. Bang,¹⁰ der ret godt viser den islandske holdning til grundlovsforhandlingerne og den måde, hvorpå det slesvigske spørgsmål kunne bruges i forbindelse med det islandske. Når i det følgende citat ordet »rigsdag« anvendes, er det rigsforsamlingen der tænkes på.

Pétursson indleder med at understrege, at han med disse bemærkninger ikke optræder i egenskab af departementschef, men som rigsdagsmand, i hvilken egenskab han jo havde lov til at være »politicalus«. Hans bemærkninger lyder således:

Jeg anser det for mindre rigtigt at forhandle Noget med nærværende Rigsdag angaaende Islands forfatningsmæssige Stilling i Riget. Jeg er vel for mig selv aldeles overbevist om, at Island bør have en større provindsiel Selvstændighed end Slesvig, baade fordi dette i og for sig er retfærdigt, da Uligheden mellem Danmark og Island er langt større end mellem Danmark og Slesvig, og fordi man Intet har at befrygte af Islands provindsielle Selvstændighed, da dette Land ikke har, og efter Forholdenes Natur ikke kan faae, et andet [rettet fra »stærkere«] Tilknytningspunkt end Danmark, og desuden Intet formaaer. Men jeg troer, at hvis Slesvigerne nu komme til Kundskab om den paatænkte Ordning af de islandske Forhold, vil det lede til, at hvad enten man giver Islænderne en mindre provindsiel Selvstændighed, end Slesvigerne gjøre Fordring paa, eller en større Selvstændighed, end Danmark vil give Slesvigerne, kan en Erklæring fra Regjeringens Side om Ordningen af de islandske Forhold blive misbrugt til at fremkalde Forviklinger med Hensyn til Forholdet til Slesvig. Det forekommer mig saaledes, at Regjeringen alene bør henholde sig til det Kongelige Tilsagn i Rescriptet af 23. Sept. f.A., at Island vil blive hørt, førend Noget i saa Henseende endelig vedtages, og at Regjeringen ifald den bliver paa Rigsdagen opfordret til at erklære sig om, hvad den i denne Sag er sindet at forelægge Althinget, kan svare undvigende med, at den endnu ikke er færdig med Ordningen.

Skulde De heri være enig med mig, vil jeg søge at gjøre den Anskuelse gjældende i Grundlovscomiteen, at den ikke bør opfordre Regjeringen til at ytre sig om denne Sag.

Bang var enig i, at det var ubetimeligt nu at forelægge en plan til Islands forfatningsmæssige stilling. Péturssons notat må ses som et led i den politik, de islandske medlemmer af rigsforsamlingen var enige om og fik held med: at styre Island uden om den danske grundlov, og til det brug var danskernes slesvigske traume velegnet. Resultatet blev, at grundloven i sin endelige affattelse overhovedet ikke nævnte Island, medens der i præambelen blev taget forbehold med hensyn til dens ikrafttræden for Slesvigs vedkommende.

Det gav senere anledning til diskussion om, hvorvidt junigrundloven herefter kunne anses for gjældende i Island. Det officielle danske synspunkt var, at da Island var en del af det danske rige, måtte også Danmarks riges grundlov omfatte denne landsdel, omend med de indskrænkninger reskriptet af 23. september 1848 medførte. Og selvom grundloven ikke indeholdt noget om Island, så tog dog valgloven til Rigsdagen af 16. juni s.å. forbehold m.h.t. såvel Slesvig som Færøerne og Island, hvilket jo tyder på, at grundloven i hvert fald sigtede mod at omfatte også disse landsdele. For Slesvig gjaldt det særlige, at det på tidspunktet for grundlovens vedtagelse ikke var i dansk besiddelse. Det slesvigske forbehold i grundloven gjaldt udtrykkeligt, indtil freden var sluttet.

I en vis forstand blev grundlovens bestemmelser strax gjort gjældende i islandske anliggender, idet såvel ministrene som de af kongen udnævnte embedsmænd også i islandske anliggender ansås for bundne af grundlovens bestemmelser. Det samme var imidlertid tilfældet for de vestindiske øer. Statsrådet havde umiddelbart efter grundlovens vedtagelse drøftet, om denne eo ipso havde gyldighed på disse øer. Der var ikke enighed, men flertallet fulgte justitsminister Bardenfleths opfattelse, at repræsentationen på Rigsdagen var hovedsagen, da det, der ved grundloven havde den største betydning, var at kongen ophørte at være suveræn.¹¹ Ud fra dette må man give islændingene medhold i, at uanset grundlovens titel og eventuelle intentioner kunne den ikke omfatte Island, eftersom dette land ikke var repræsenteret i den danske rigsdag og heller aldrig blev det. Grundloven blev heller aldrig kundgjort i Island.

Regeringens planer for Island gik foreløbig ud på, at der skulle forelægges det rådgivende Alting, der havde ordinær samling i 1849, et

udkast til en valglov for den forsamling, der var givet løfte om i reskriptet af 23. september 1848. Denne forsamling fik aldrig noget officielt dansk navn, men omtaltes altid i ubestemte vendinger som »den bebudede forsamling« o.l. På islandsk kom den til at hedde Thjóðfundur, der bedst oversættes med »Nationalforsamling«. Det var tanken, at den skulle træde sammen i sommeren 1850.

Imidlertid indtraf der begivenheder, som kom til at forsinke sagen. Oppositionen i Island var endnu i 1848 ikke af den art, at den gav anledning til bekymring for ordenens opretholdelse, men Rosenørn beretter, at dette års ophidselse begyndte at bære frugt det følgende år.¹² Der forekom forskellige episoder, bl.a. tilfælde af skattevægring. Alvorligst var en bondedemonstration mod amtmanden i Nord- og Østlandet, G. Johnsson. Det alvorlige bestod i, at amtmanden, der i forvejen var syg, døde kort efter. Hans konstituerede efterfølger i embedet, landsoverretsassessor Thordur Jónasson, måtte imidlertid konstatere, at den afdøde havde stået i stærkt modsætningsforhold til den lokale befolkning, hvilket skulle hidrøre fra hans »vanskelige Sindsstemning og den deraf følgende ofte mindre humane Adfærd mod dem, som havde noget at afgjøre med ham.« Det måtte af hensyn til den afdødes eftermæle frarådes at indlede undersøgelser i sagen.¹³ På nudansk: manden var gal. Men begivenheden fremkaldte en nervøs stemning blandt de embedsmænd, der følte sig bundet af loyalitet mod konge og regering. De måtte føle sig udsat og isoleret. Island var i vinterhalvåret i realiteten afskåret fra omverdenen, og København lå i det hele taget meget langt borte.

Tilsyneladende formåede Rosenørn at dæmpe de tilløb til uro der forekom, medens han befandt sig i landet. Bl.a. lykkedes det ham med bistand af de sædvanlige besindige mænd at undgå de demonstrationer i forbindelse med Altingets åbning, som der var lagt op til på et forudgående Thingvalla-møde, under hvilket han havde sørget for, at et fransk krigsskib anløb Reykjavik. Altingets samling forløb nogenlunde harmonisk. Valglovsforslaget blev vedtaget i en anden skikkelse end det forelagte udkast, men det blev godkendt af statsrådet.¹⁴

Rosenørn havde i foråret 1849 søgt og fået bevilget tilladelse til at opholde sig i Danmark i vinteren 1849/50 for at konferere med den nye overordnede ledelse af de islandske anliggender.¹⁵ Han forlod Island efter Altingets samling og blev strax efter sin ankomst til København udnævnt til indenrigsminister og dermed ansvarlig for regeringens islandske politik.

Stiftamtmandsembedet var herefter ubesat i vinteren 1849/50, hvor

der forekom nye episoder i Island. Især vakte det opsigt, at disciplene på Reykjaviks lærde skole i januar 1850 gjorde »oprør« mod rektor med det resultat, at denne rejste ned til Danmark og undervisningen på det nærmeste gik i opløsning. At dømme efter den skrivelse af 18. maj 1850,¹⁶ hvori ministeriet tog stilling til sagen, synes episoden at have en baggrund i mangler ved skolens ledelse, men dens kritiske forløb stod uden tvivl i forbindelse med den politiske stemning i landet. Efterretningerne om denne og andre begivenheder kom i foråret 1850 til at påvirke regeringens islandske politik.

Imidlertid var stiftamtmandembedet blevet genbesat. Der var to ansøgere. Den ene var en islænding, John Johnsen, der i otte år havde været assessor i landsoverretten i Reykjavik og to gange havde bestyret stiftamtmandens forretninger i dennes fravær. Han havde desuden en del nationaløkonomisk litterær virksomhed om islandske forhold bag sig og var anbefalet af justitsminister Bardenfleth. Han var i 1848 blevet byfoged i Ålborg.

Den anden ansøger var en dansk embedsmand, grev Jørgen Ditlev Trampe (f. 1807). Han havde gjort karriere som auditor, senere overauditor, ved hæren og havde under felttoget i 1848 haft nært samarbejde med general C. F. Hansen, der nu som krigsminister stærkt støttede hans kandidatur. Det blev fremhævet, at Trampe havde arbejdet ihærdigt på at tilegne sig det islandske sprog og nu forstod det uden vanskelighed, ligesom han også var begyndt at tale det. Det var noget ret nyt, at danske embedsmænd i Island skulle kunne tale islandsk.

Umiddelbart måtte den islandske ansøger være den bedst kvalificerede. Dette erkendtes også i forestillingen til kongen. Når han desuagtet ikke blev udnævnt, skyldtes det, at han under sin embedsperiode i Island havde bragt sig i personligt modsætningsforhold til andre embedsmænd, især justitiarius ved landsoverretten. Man mente ikke, han ville møde den velvilje, der udfordredes til en lykkelig samvirken. Det var i hvert fald begrundelsen for, at man foretrak Trampe. Udnævnelsen kom den 10. februar 1850¹⁷ på et tidspunkt, da man i København ikke vidste, hvad der var passeret i Island i vinterens løb, og eller ikke havde gjort sig klart, hvilke komplikationer den islandske forfatnings-sag rummede.

Den 2. maj 1850 udarbejdede Rosenørn et notat, som han sendte i cirkulation blandt regeringens medlemmer med henblik på en snarlig forhandling i statsrådet.¹⁸ Han påpegede, at der i valgloven af 28. september 1849 for den forsamling i Island, som skulle have grundbestemmelserne for landets forfatningsmæssige stilling forelagt, intet

stod om, at forsamlingen skulle afholdes i 1850. Det forekom ham, at ikke få grunde nu talte for at udsætte sammenkaldelsen. Blandt grundene nævnes, at man endnu ikke kendte valgresultatet (!), og at det ville være vanskeligt »under de endnu svævende statsretlige Forhold i Monarchiet i det Hele« for regeringen at tage et bestemt initiativ m.h.t. Island. Men hovedvægten lagde han på den spændte situation i Island selv, idet han vedlagde ialt sex breve fra fremtrædende islændinge, der bl.a. røbede frygt for optøjer, når forsamlingen trådte sammen. I et af brevene, fra byfoged Christiansson (senere meget aktiv i opposition mod regeringen), anmodes om, at et krigsskib måtte være tilstede, medens forsamlingen holdtes. Af sidste afsnit i Rosenørns notat fremgår, at der på dette tidspunkt, to måneder før forsamlingen skulle begynde, endnu ikke forelå noget færdigt udkast at forelægge den.

Under notatets cirkulation nedfældede justitsminister Bardenfleth nogle principielle betragtninger om Islands forfatningsmæssige stilling i riget. Han betegnede dets organiske sammenknytning med Danmark under én forfatning som et politisk kunststykke, bl.a. på grund af de sammenligninger, der ville blive draget med Danmarks forhold til Slesvig, »uagtet Analogien slet ikke passer«. Bardenfleth mente, at man for formens skyld måtte have en fællesrepræsentation for Danmark og Island. Der burde indrømmes Altinget stor vidde i omfanget af dets område, men man burde være varsom med at give det for stor kompetence til at afgøre sagerne. Det burde såvidt muligt kun være rådgivende og den endelige afgørelse forblive hos kongen. Det var ham imidlertid endnu ganske dunkelt, hvordan dette skulle ordnes, og da et forslag endnu ikke forelå til drøftelse i statsrådet, var det aldeles utilrådeligt at forelægge sagen for forsamlingen i år. Han troede dog ikke, at stemningen i Island ville blive bedre, fordi man ventede til næste år men det betød heller ikke så meget, når der blot blev givet stiftamtmanden (»der heldigvis er en determineret Mand«) den behørig assistance.

Den 6. maj 1850 var første gang, statsrådet beskæftigede sig mere indgående med det islandske spørgsmål, i hvert fald så indgående, at det gav anledning til et detaljeret referat.¹⁹ Indenrigsminister Rosenørn ønskede statsrådets afgørelse om forsamlingens udsættelse. Ifølge referatet drejede forhandlingerne sig mest om, hvilke forholdsregler der burde træffes mod den øjeblikkelige uro i Island. Rosenørn anbefalede at sende en troppestyrke derop, hvad Bardenfleth, der selv havde været stiftamtmand i Island, på det bestemteste frarådede. Det ville vække »den høieste Grad af Forbittrelse uden at kunne være til den

allerringeste Gavn udenfor Byen Reykjavig«. Derimod var der stemning for at sende et krigsskib derop. Madvig erklærede det for »det allersikkreste Middel til at imponere, uden at det i nogen Maade kunde vække Misfornøielse, da det ofte havde været omtalt, at det var et Savn, at et dansk Krigsskib aldrig viste sig ved Island, medens der jevnlig laae fremmede Krigsskibe«.

Det besluttedes at sende korvetten »Diana« til Island udrustet med så stor en »soldatesque«, som lod sig forene med det udseende, at den hørte til skibets besætning, at stiftamtmand Trampe fik ekstraordinær fuldmagt til bl.a. at »nedsende Rolighedsforstyrre«, og at den bebudede forsamling udsattes et år, men således at der allerede nu udstedtes patent om dens sammenkaldelse i 1851 for at undgå indtrykket af, at sagen var udsat på ubestemt tid.

Der blev herefter udfærdiget to forestillinger til kongen, der begge fik resolution den 16. maj. Den ene drejede sig om forsamlingens indkaldelse til juli 1851. Den anden om midlertidig overdragelse af en udvidet embedsmyndighed til grev Trampe.

Den første forestilling²⁰ fulgte i sin begrundelse kun delvis de synspunkter, der iøvrigt ret sparsomt findes i statsrådsreferatet. Den lægger hovedvægten på den herskende uvished om Slesvigs fremtidige stilling, hvad referatet intet indeholder om. Det gøres gældende, at regeringen måtte undgå at foreslå bestemmelser om Islands stilling, der kunne anvendes til præjudice for afgørelsen af Slesvigs forhold. Det ville derfor være fordelagtigere for Island, at sagen udsattes et år. Derefter nævnes som en anden sidestillet grund til udsættelsen, at der var for kort tid til den endelige udarbejdelse af udkastet til grundbestemmelser, så udsættelsen også af den grund var nødvendig.

Sidestillingen af disse to forklaringer er i og for sig ejendommelig, idet de jo hver for sig er tilstrækkelige til at overflødiggøre den anden. Hvis hensynet til Slesvig var så afgørende, som det blev fremstillet, var det lige meget, om udkastet var færdigt. Hvis på den anden side udkastet umuligt kunne færdigbehandles og nå Island til juli 1850, behøvede man jo ikke at indlade sig på den sammenligning mellem Slesvig og Island, som islændingene ikke yndede. Forestillingen var ikke noget offentligt aktstykke, men blev dog i hovedtræk refereret i Departementstidende. Den måske ikke helt bevidste tanke har vel været, at to alibier var bedre end ét, når den vigtigste bevæggrund skulle skjules: at Island måtte »pacificeres«, inden der skulle snakkes forfatning.

Dette var emnet for den anden forestilling. Den henviser til de forefaldne episoder, som »vidne om, hvormeget Agtelse for Autoriteten er

svækket der i Landet«. Derfor udrustedes stiftamtmanden med særlige beføjelser. Man tog udgangspunkt i instruxen for den regeringskommisær, der i september 1848 sendtes til de vestindiske øer efter negere-mancipationen. Trampe fik beføjelse til at fjerne »enkelte farlige individer« fra et givet sted eller fra landet i det hele og til at suspendere og konstituere embedsmænd. Han kunne disponere over de militære kræfter, der opsendtes til landet.

Denne forestilling expederedes ikke gennem Islandske departement og er ikke optaget i dets forestillingsprotokol. Den er egenhændigt konciperet af Rosenørn og ligger nu med original kgl. resolution som løst aktstykke i departementets dossier om den islandske forfatnings-sag, men den blev expederet gennem Indenrigsministeriets sekretariat, hvis fungerende chef har parafere forestillingen. Den kan således være blevet til, uden at Islandske departements embedsmænd kendte noget til den. Departementet skal jo nok have haft utætheder i retning af den islandske koloni i København. Det mente Trampe i hvert fald, som vi senere skal se. Man har formentlig ønsket, at den ekstraordinære be-myndigelse ikke blev kendt i videre omfang, end det blev nødvendigt at bruge den. Måske har man også villet sikre sig, at nyheden om den ikke nåede Island inden »Diana«s ankomst. Det var dengang helt afhængig af vinds og vejrs omskiftelighed, om det tog et par uger eller et par måneder at komme til Island. »Diana« afsejlede den 26. maj og nåede Reykjavik den 15. juni.

I sommerens løb berettede grev Trampe både officielt og i private breve til Rosenørn om, hvordan han klarede sig. Han syntes selv, det gik rigtig godt. Allerede den 15. maj²¹ fortæller han, hvordan han fik genoprettet disciplinen i latinskolen, bl.a. ved at true med at aflyse examen eller ligefrem ophæve skolen. I en senere skrivelse²² takker han for den ham meddelte udvidede myndighed. Han havde »til Dels« været så heldig ikke at behøve at gøre brug af den og ville kun bruge den, hvis nødvendigheden absolut byder det, »men for saadant Tilfælde er det meget godt at have den«. Den 23. august er det ham en glæde at kunne sige, at det endelig var lykkedes ham at tilvejebringe en bedre stemning. Den havde været temmelig exalteret, da han ankom. Tidligere på måneden havde der været afholdt et folkemøde på Thingvalla, hvor der oprettedes en slags politisk organisation med en centralstyrelse, der skulle modtage og drøfte de forslag, som måtte indkomme fra syslerne. Det var forløbet meget idyllisk. Trampe blev indvalgt i styrelsen og havde som formand for den allerede »bevirket Afhandlinger fra Comiteens øvrige Medlemmer sigtende til at opklare

de feilagtige Anskuelser, Enkelte hidtil har søgt at bibringe Befolkningen«. Bønderne havde også på Thingvalla-mødet erklæret, at stiftamtmanden bedre end de andre forstod, hvad der i virkeligheden var dem tjenligt.

Den politiske bevægelse i Island var åbenbart endnu ikke stærkere end at den danske stiftamtmands tilstedeværelse var nok til at skabe en »bedre stemning«. Men dog stærk nok til, at Trampe meget understreger, hvilken udmærket virkning korvettens tilstedeværelse har frembragt. På et tidspunkt havde det set så slemt ud, at han havde tænkt sig at beholde den vinteren over, men det havde lidt efter lidt forandret sig, så han nu troede aldeles roligt at kunne se vinteren imøde. Han fandt det dog nødvendigt, at der også kom et krigsskib op næste år, da indtrykket af korvettens tilstedeværelse ellers ville være udslettet, »og det kunde virke meget skadeligt paa en Tid, hvor Rolighed er saa nødvendig«.

Med spørgsmålet om »Diana«s forbliven vinteren over forholder det sig vist ikke helt, som Trampe fremstiller det. Skibets chef, kaptajn-løjtnant Holm, havde instrux fra Marineministeriet, om at han skulle udføre stiftamtmandens ordrer, »forsaauidt Ordreerne efter Deres Skjøn og Sømandskundskab ere udførlige uden at Skib og Mandskab udsættes for Ødelæggelse«. Hjemrejsen skulle tiltrædes senest 1. september. I en indberetning af 8. august til ministeriet meddeler Holm, at stiftamtmanden var af den mening, at han i kraft af sine ekstraordinære fuldmagt kunne beordre korvetten til at blive vinteren over ved Island. Dette afviste Holm under henvisning til sin instrux og sit ansvar for skibets og mandskabets sikkerhed. »Diana« var et 27 år gammelt skib.

Af en anden rapport, afgivet 1. september ved »Diana«s hjemkomst fremgår, at Trampe, da han kom tilbage fra Thingvalla-idyllen, påny rejste krav om skibets forbliven vinteren over og truede Holm med at fratage ham kommandoen og give den til næstkommanderende. Overfor Holms kategoriske afvisning frafaldt han dog kravet. »Diana« begyndte hjemrejsen den 23. august.²³

Udarbejdelsen af det islandske forfatningsudkast skred meget langsomt frem. I foråret 1850 havde departementschef Brynjólfur Pétursson lavet et første udkast.²⁴ Splittet som han vel har været mellem rollerne som islandsk patriot og dansk embedsmand blev resultatet hverken tilfredsstillende for islændingene eller den danske regering. Det gav danskerne den indrømmelse, at grundloven skulle træde i kraft i Island »i alle dens Bestemmelser, hvori ingen Forandring er gjort ved denne Lov«, og det indeholdt bestemmelser om Islands repræsentation

på Rigsdagen i fællessager. Disse fællessager opregnedes i en særskilt paragraf, og de var ikke mange, stort set kun sådanne, som efter tidens opfattelse var en direkte følge af kongefællesskabet, f.ex. forholdet til udlandet. I alle andre Island vedkommende sager skulle Altinget »deltage« med kongen i lovgivningen.

Indenrigsminister Rosenørn har muligvis fra begyndelsen været ret velvilligt indstillet til udkastet. Han synes at have tænkt sig muligheden af at sende Pétursson til Reykjavik som kgl. kommissarius ved forsamlingen,²⁵ hvad denne kun ville, hvis regeringens forslag nogenlunde fulgte hans tanker. I maj kom imidlertid som omtalt forsamlingens udsættelse, og senere på året blev Pétursson syg og kom ikke til at tage del i sagen mere. Han døde i 1851.

Med Rosenørns notat af 2. maj 1850 fulgte to af Pétursson udarbejdede aktstykker. Det ene var en udførlig fremstilling sluttende sig til lovudkast, som han dog ikke ønskede fremmet i den foreliggende redaktion. Det andet var en skrivelse indeholdende hans »minimum af Begjeringer for Island«. Endvidere erklærede Rosenørn at have et af ham selv udarbejdet meget kort forslag til de fornødne forfatningsmæssige bestemmelser færdigt i et foreløbigt udkast.

Muligvis er det dette, Rosenørn inden vinteren 1850/51 sendte Trampe til udtalelse. På dette svarer Trampe i en skrivelse af 4. marts 1851,²⁶ at han intet væsentligt havde at bemærke til det. Ved dets modtagelse havde han antaget, at »ingen her paa Island, idetmindste nogen af dem, som henregnes til de mere dannede og oplyste, skulle kunne have noget at indvende imod det«. Han havde fortroligt meddelt det til enkelte, »hvis Anskuelse forud var mig bekjendt«. Stor var derfor hans forundring, da han af de forslag, der indløb fra de lokale sysselkomitéer, så, at man ingenlunde delte denne hans anskuelse, men tværtimod gik ind for total adskillelse mellem Danmark og Island (bortset fra kongefællesskabet). Og hvad værre var: »Uagtet disse Forslag saaledes ere temmelig ufornuftige og gaae langt videre end det for Regjeringen er muligt at indrømme, deles de i dem anførte Anskuelse dog af den største Deel af dem, som skulle være Landets Repræsentanter i Mødet, der aabnes den 4. Juli d.A.,« Der var således ikke flertal for regeringens forslag, »medmindre andre Forholdsregler tages«, selvom han troede, at befolkningen i det hele ikke delte altingsflertallets anskuelse.

Trampe foreslog, at man uden forhandling med forsamlingen strax erklærede grundloven trådt i kraft i Island, således at forsamlingen kun skulle behandle de modifikationer, der var nødvendige af hensyn

til landets beskaffenhed. Desuden mente han, at alle i Island ønskede større beføjelser til de lokale myndigheder. Det ville derfor være ønskeligt, om stiftamtet fik den ministerielle afgørelse i sager om indre islandske forhold, der ikke bebyrdede statskassen. Senere kunne man nedlægge amtmandsembederne og istedet oprette to departementschefstillinger under stiftamtet. Det var noget i retning af en stilling som vicekonge, Trampe lagde op til.

Sluttelig bemærkede han, at han havde forhindret trykningen af de fra systemerne indkomne forslag, ikke ligefrem ved et forbud, der kunne gøre spændingen større, men derved, at trykkeriet (der var kun ét i landet) på grund af forslagernes mængde og vidtløftighed ikke kunne klare trykningen. Nu blev de sendt ned til Jon Sigurdsson for at blive trykt i København. Han måtte henstille til ministeriets bedømmelse, om ikke det var rigtigst, at også trykningen dér forhindredes! Desværre for Trampe *var* grundloven jo trådt i kraft i Danmark.

I Islandske departements dossier om forfatningssagen ligger adskillige udkast til en forfatningslov for Island, tildels forsynet med rettelser. Det har ikke været muligt ved denne undersøgelse at foretage en tilstrækkelig analyse af dette materiale, men det synes klart, at sagen først i februar 1851 er kommet til realitetsforhandling i regeringen. Det startede med et notat af Rosenørn af 20. februar, der sattes i cirkulation blandt ministrene.²⁷ Det indeholdt ikke noget konkret forslag, men påpegede de problemer, statsrådet skulle tage stilling til. Enkelte af ministrene afgav skriftlige vota, nemlig kultusminister Madvig (24. februar), finansminister Spønneck (26. februar), krigsminister Hansen (27. februar) og justitsminister Bardenfleth (26. marts).

Der var divergerende meninger om, hvordan sagen skulle gribes an, men der var enighed om det overordnede mål at bevare Island som en del af det danske rige. Madvig søgte at give en begrundelse for dette mål. Han skriver: »Opgive Island kan og tør Danmark ikke, hvorvel den materielle Tilvæxt til Danmarks Kraft, det yder, neppe er betydelig, og den aandelige Betydning af dets Fortid ikke vilde gaae tabt for os med det politiske Baands Løsning, fordi Danmark efter den Skjebne, det har havt i dette Aarhundrede, ikke kan taale det Indtryk som Fraskillelsen af en saa gammel og interessant Pertinents vilde frembringe«.

Det fremgår også ret klart af ministrenes udtalelser, at Islands forbliven som en del af det danske rige var det eneste absolutte krav, der måtte stilles til en ordning af dette lands forhold. Inden for denne ramme var flere løsninger mulige, og der var almindelig enighed om,

at Islands repræsentation i den danske rigsdag, omend den var politisk nødvendig, ikke havde større praktisk betydning, og at Rigsdagens beskæftigelse med islandske anliggender som regel ville blive formel. Når der blandt ministrene var overvejende tilbøjelighed til kun at give Altinget rådgivende beføjelser, skyldtes det en (aldeles berettiget) frygt for, at islændingene ville benytte beslutningsretten til forholdsregler, der gradvis kunne undergrave den danske højhedsret.

Da sagen den 8. april kom under forhandling i statsrådet,²⁸ var det Madvig, der mest rammende formulerede den danske regerings islandske politik. Hans tanke var den, at man på ingen måde skulle indrømme Island nogen politisk selvstændighed, men vel derimod en stor faktisk. På den ene side måtte Rigsdagen så meget som muligt skille sig af med de islandske sager, men således at Danmarks højhedsret over Island bliver aldeles utvivlsom. Ved siden heraf håbede han, at skønt Island fik ret til at sende repræsentanter til Rigsdagen, der dog i praxis ingen kom. På den anden side mente han ikke der burde være nogen særlig islandsk lovgivende myndighed, men at der, ved siden af at det i teorien blev kongen, der udøvede den virkelige regeringsmyndighed i Island, skulle i praxis indrømmes Islands rådgivende myndighed stor indflydelse. I det hele måtte han være af den mening, at Island så meget som muligt burde stilles som koloni.

Her har vi det bevidste udtryk for den tvetydighed, der kom til at præge regeringens islandske politik. Der er ingen tvivl om, at tanken var at give Island et ret udstrakt selvstyre, men på en sådan måde, at rigsmyndighederne på næsten ethvert punkt fik mulighed for at skride ind. Det var især Bardenfleth, der påpegede risikoen ved at give Altinget en kompetence i landets indre anliggender svarende til den grundloven gav den danske rigsdag, og det lykkedes ham at overbevise Madvig, som vel var den af ministrene, som var indstillet på at gå videst i retning af islandsk selvstyre. Bemærkningen om koloni lyder stygt i nutidens sprog, men dengang betød det noget andet. Ved koloni og kolonister forstod man europæere, der havde slået sig ned fjernt fra moderlandet, hvis indre forhold de ikke kunne have indflydelse på, hvorimod de kunne få lokalt selvstyre under bibeholdelse af moderlandets overhøjhed. Nu passer dette jo ikke ligefrem på Islands forhold til Danmark. Madvig bruger det også kun som en analogi eller snarere som en sofistisk udlægning af en politik, der i nogle henseender anerkendte Island som selvstændig nation og i andre henseender ikke gjorde det.

Regeringen var nu omsider nået frem til et standpunkt i den island-

ske forfatningssag og havde udarbejdet to lovudkast, et om Islands forhold til det danske rige og et om Islands indre anliggender og Altingets ordening (foruden et lovforslag om skibsfart og handel).²⁹ Det er bemærkelsesværdigt, at medens Brynjólfur Péturssons oprindelige udkast opregnede, hvilke sager der skulle være fælles for de to lande, går det første af de nævnte regeringsforslag den modsatte vej og opregner, hvilke sager der skulle være islandske særanliggender. Den lovgivende magt i disse anliggender skulle udøves af kongen »under saadan Medvirken af Altinget, som nu er eller fremdeles maatte blive tillagt dette«. Man undgik udtrykket »rådgivende« og fik ligesom antydet, at omfanget af denne medvirken afhang af, hvor pænt man opførte sig. Tvivl om, hvilke sager der var rigsanliggender og hvilke der var særlige islandske anliggender skulle afgøres af »Rigets lovgivende Magt«, altså Danmark. Det eneste kongen ikke kunne gennemføre uden Altingets samtykke var nye og forøgede udgifter af den islandske landskasse og nye eller forøgede afgifter til denne.

Statsrådet havde vedtaget, at Islands realunions-forhold til Danmark bestemt skulle fastholdes. Det måtte ikke tilstedes forsamlingen at sætte dette under debat. Den kgl. kommissarius skulle bemyndiges til at opløse forsamlingen, hvis den alligevel gjorde det. Det var vistnok en skarpere holdning end Rosenørn selv havde ønsket. Af den instrux, han herefter lod udarbejde til Trampe,³⁰ der skulle være kgl. kommissarius ved forsamlingen, får man i hvert fald det indtryk, at han mente en hård konfrontation burde og kunne undgås. Han erklærer det for regeringens ønske at det må lykkes at føre forhandlingerne i en ånd og tone, der svarer til det loyale sindelag mod kongen og hans regering, som det islandske folk ikke hidtil nogensinde i officielle forhandlinger har fornægtet. Vel er regeringens hensigter på beklagelig måde blevet misforstået i Island, men man håbede, det ville lykkes Trampe at føre forhandlingerne ind på det rette udgangspunkt for sagens betragtning. Skulle det mislykkes, havde han i en særlig kgl. ordre bemyndigelse til at hæve forsamlingen, men hvis der ikke opstod nogen absolut nødvendighed for at bruge den, skulle denne bemyndigelse ikke bekendtgøres.

Trampe blev også sat ind i den tvetydige tankegang bag regeringens politik: når den bestående statsret blev iagttaget, kunne der indrømmes Island en selvstændig udvikling i dets indre forhold. Der kunne ikke være tvivl om, at en sådan friere udvikling faktisk ville indtræde i et meget vidt omfang, »om det end til legal Gjennemførelse af den statsretlige Grundtanke for Forholdet har maattet ansees fornødent at

hjemle Adgangen til at see eventuelle Tvistigheder afgjorte... ved Rige-
gets fælleds lovgivende Magt. «

Rent bortset fra, at islændingene aldeles ikke ville akceptere den »statsretlige grundtanke«, stillede det betydelige krav til deres velvilje at opdage de »faktiske« perspektiver i regeringens udkast, som ingen gjorde sig den ulejlighed at orientere dem om. Ifølge statsrådsreferatet mente Rosenørn, at man inden sagen kom til endelig behandling i statsrådet skulle lade begge Rigsdagens formænd samt professor A. F. Krieger træde sammen med de til forsamlingen valgte islændinge i København for at ytre sig over udkastene. Dette synes ikke at være sket. Selvom det måske ikke havde ændret resultatet, var det en utvivlsom svaghed ved regeringens udspil, at man helt havde undladt at give en forhåndsorientering om intentionerne bag lovudkastene. Høringen af Trampe var i så henseende ikke til megen nytte.

Inden forslagene var færdige fra statsrådet, var barkskibet »Saga« afsejlet til Island medførende et detachement på 25 soldater, der skulle sikre ro og orden. I Island havde man varmet op ved et nyt Thingvalla-møde i slutningen af juni, som gennemførtes, skønt Trampe søgte at forhindre det.³¹ Han var ikke længere medlem af den politiske centralstyrelse. Mødet lagde op til en kompromisløs linje på den forestående forsamling. Denne var ikke i egentligste forstand repræsentativ for den islandske befolkning. Af 37 folkevalgte medlemmer var 25 verdslige eller gejstlige embedsmænd, læger, studenter o.l., nogle med bopæl i København. Men de blev bakket op af den politisk bevidste del af den islandske befolkning, som nok har været et mindretal. Trampe har sikkert ret i, at oppositionen ikke havde befolkningens flertal bag sig, men den havde det heller ikke imod sig.

Nationalforsamlingen begyndte lidt mat, da hverken Trampes beskikkelse som kgl. kommissarius eller regeringens lovudkast var nået frem til tiden. De kunne først forelægges den 12. juli. Men tonen blev snart skarpere. En skærpende omstændighed var det, at der i 1851 skulle have været ordinært Alting. Forsåvidt kunne Nationalforsamlingen være optrådt i denne egenskab, selvom den var valgt på en anden måde, men det afviste Trampe. Forsamlingen måtte kun beskæftige sig med det den var indkaldt til at forhandle om. Der blev simpelthen ikke holdt ordinært Alting i 1851.

Regeringens forfatningsudkast blev genstand for en grundig udvalgsbehandling. Trampe vidste jo i forvejen, at der var flertal imod det. Han var imidlertid af den ikke usædvanlige opfattelse, at politisk opposition anstiftes af nogle få indflydelsesrige opviglere, der vildfører

mindre oplyste men ellers fornuftige medborgere. Han påtog sig derfor, bistået af forsamlingens formand, den regeringstro amtmand Páll Melsted, personligt at påvirke de enkelte medlemmer, men det fik han ikke meget ud af. I en indberetning af 21. juli beskriver han de triste udsigter. »Flere af Thingmændene gaae, naar man taler med dem under 4 Øjne, ret fornuftigen ind paa Regjeringens Anskuelser, men i Møderne følge de trolig deres Anførere«. ³² Der skal ikke megen fantasi, men dog mere end Trampe var i besiddelse af, til at forstå, at de islandske deputerede ikke indlod sig i privat diskussion med den ggl. kommissarius om kontroversielle spørgsmål.

Den 4. august var udvalget færdig med sin betænkning om forfatningsforslaget, ³³ der må anses for et centralt dokument i Islands politiske historie. 8 af udvalgets 9 medlemmer sluttede op om en fuldstændig afvisning af regeringens udkast på grundlag af en gennemgang af såvel den historiske som den aktuelle baggrund for mellemværendet mellem de to lande. Der opstilledes et alternativt forslag, hvis første paragraf lød: »Island har konge og arvefølge tilfælles med Danmark. Hvilke andre sager der skal være fælles for Island og Danmark eller andre rigets dele beror på overenskomst.«

Udvalget havde hermed klart placeret sig udenfor den af regeringen fastlagte ramme for forsamlingens virksomhed. Trampe søgte forgæves at få udvalgets medlemmer til at trække betænkningen tilbage. Da dette ikke lykkedes, reagerede han på en måde, der gav situationen al den moralske effekt, islændingene kunne ønske sig. Forsamlingens møde den 9. august indledtes med, at han tog ordet og i en kort tale bebrejdede medlemmerne deres manglende flid. De havde arbejdet i fem uger uden nævneværdigt resultat, og nu var bevillingen opbrugt. Desuden havde udvalget ved den nu afgivne betænkning fuldstændig tilsidesat de skranker, der var sat for dens virksomhed. Hvorefter han i kongens navn hævdede forsamlingen. Inden Trampe havde udtalt de sidste ord, bad Jón Sigurdsson om ordet for at forsvare forsamlingen og udvalget, men blev afvist af formanden. Jón Sigurdsson protesterede, og medens den ggl. kommissarius og formanden forlod salen, rejste flertallet af tingmændene sig. (Trampe siger i en indberetning: »De heftigste...huggede i bordene og udstrakte knyttede Hænder imod mig«.) Derefter råbte de i kor: Vi protesterer alle (*Vér mótmælum allir*). Endelig udbrød de, hvad formanden under den dramatiske sortie ikke fik gjort, et længe leve »konungur vor, Fridrekur hinn sjöundi«, en finale, der virkningsfuldt manifesterede, hvad der var islændingenes »statsretlige grundtanke«. ³⁴

Den kgl. kommissarius havde inviteret medlemmerne til afskedsdiner. Der kom kun fem. Flertallet havde travlt med ude i byen 'at affatte adresse til kongen med klage over Trampes adfærd samt en mistillids-erklæring til forsamlingsens formand, Páll Melsted.

Jørgen Steining har sammenlignet denne begivenhed med Mira-beaus berømte svar i den franske nationalforsamling.³⁵ Det skal ikke opfattes som en nedvurdering, at der her skal sammenlignes med en mindre verdensberømt, men mere nærliggende begivenhed, nemlig P. Hiort Lorenzens provokation i den tysksprogede slesvigske stænderforsamling 1842, da han begyndte at tale dansk og »vedblev at tale dansk«. I begge tilfælde var formålet at demonstrere den svagere stillede nationalitets ligeret i en psykologisk virkningsfuld iscenesættelse. Det er næppe for dristigt at tolke den holdning, den islandske nationalforsamlings flertal indtog, som en vel tilrettelagt provokation, der takket være Trampes overilede reaktion lykkedes over forventning.

Det formelle grundlag for Trampes opløsning af forsamlingen var ikke helt i orden. Ganske vist havde han i forvejen berammet forsamlingens afslutning til den 9. august. Man kunne derfor sige, at han ikke ligefrem opløste den, men nægtede at prolongere den. Men faktisk afskar han forsamlingen fra enhver forhandling den nævnte dag. Selvfølgelig havde Trampe ret i, at forsamlingens flertal ville bifalde udvalgets betænkning, men faktisk hindrede han, at dette blev officielt konstateret. Man kan ikke frigøre sig fra en mistanke om, at Trampe gerne ville undgå at tage kampen op i åben debat med de islandske politikere anført af Jón Sigurdsson. Den loyale Th. Jonasson bemærker i et brev til Rosenørn, at »Sproget har lagt Greven væsentlige Hindringer i Vejen.«³⁶ En middelmådig dansk embedsmand med begrænset kendskab til det islandske sprog overfor en af de største begavelser, den islandske nation har frembragt, var bestemt ikke noget jævnyrdigt parti.

Der opstod hurtigt rygter om, at begivenhederne ledsagedes af truende opræden af det danske krigskib og soldaterne. Det synes ikke at have været tilfældet. Da forlydender herom kom frem i den danske presse, dementerede »Saga«s chef det med henvisning til skibsjournalen, der heller ikke indeholder noget usædvanligt.³⁷ Trampe forsikrede, at soldaterne blev holdt i kasernen den dag, forsamlingen blev opløst, men at deres tilstedeværelse sikkert har afholdt nogen fra at udføre, hvad de ellers havde i sinde.³⁸ Det er naturligvis muligt. De 25 soldater, som var alt hvad Danmark i så henseende ofrede på den statsretlige grundtanke, synes ikke at have været benyttet til repressive

forholdsregler, selvom de forblev vinteren over i Reykjavik og først blev trukket hjem i sommeren 1852. Deres opgave var at beskytte de regeringstro embedsmænd mod eventuelle trusler. Det er påstået, at deres betydeligste indsats blev de efterkommere, de skænkede Island.

I den nærmeste tid efter Nationalforsamlingens opløsning sendte Trampe fire indberetninger til København. Den første med et skib, som afgik dagen efter. Den næste, som var den udførligste, afgik den 17. august. Hertil sluttede sig supplerende indberetninger af 1. og 12. september³⁹ Trampe fastslår, at den negative stemning først og fremmest er udgået fra embedsmændene. Skal en bedre stemning tilvejebringes, må regeringen med bestemthed vise, at den ikke vil tåle sådanne mænd i embederne, men til gengæld også anerkende de mænds fortjeneste, som har vist sig regeringen hengivne. Han udpeger fem embedsmænd, som i særlig grad har optrådt som fjender af regeringen, idet de andre mere har optrådt af svaghed end af ond vilje. Det var to verdslige og tre gejstlige embedsmænd. Særlig ubehageligt for Trampe var det, at den ene af dem var politimesteren i Reykjavik, Christian Christiansson, af hvem han ingen underretning kunne få om, hvad der foregik i byen. Samtidig nævner Trampe fem andre personer, der havde udmærket sig ved loyalitet og troskab mod regeringen. Det var Nationalforsamlingens formand, Páll Melsted, justitiarius i overretten, biskoppen, forstanderen for pastoralseminariet og den tidligere omtalte Thordur Jonasson. Hvis de første fem blev afskediget og de fem sidste dekoreret, følte Trampe sig forvisset om, at stemningen lidt efter lidt ville bedre sig.

Trampe gjorde sig også tanker om, hvilken linje man herefter skulle følge i Island. Det var til dels en gentagelse af, hvad han havde givet udtryk for i indberetningen af 4. marts s.å. For at erfare, om de var stemmende med den fornuftige del af islændingenes tanker, havde han sammenkaldt de fem til dekoration indstillede herrer til en konference, hvor de blev opfordret til at fremkomme med modbemærkninger. Det viste sig, at de i ét og alt var enig med Trampe. Han foreslog, at grundloven strax blev sat i kraft i Island, og at man i forbindelse med en lov om større kommunale enheder i kongeriget (grundlovens §44) gjorde Altinget til en overkommunalbestyrelse for Island. Han gentog forslaget om at give stiftamtet ministeriel myndighed og mente, at Islandske departement i København så ville blive overflødigt. Han havde et godt øje til dette departement. Han mistænkte det (sikkert med rette) for at lade indberetninger fra Island sive ud, så deres indhold i breve vendte tilbage til Island og fremkaldte misfornøjelse mod

de embedsmænd, som havde skrevet dem. »Det maa derfor vistnok ansees ønskeligt, at Foranstaltning træffes, hvorved dette for Fremtiden forebygges.«

I en kortere indberetning af 1. september beklager Trampe sig over, at alt for tiden holdes hemmeligt for ham. Han ved, at en tremandsdeputation skal sendes til København for at foredrage kongen et forslag, men at han selv først vil få det tilstillet, når efterårets sidste skib var afgået. Da han den 12.s.m. med den fra deputationens skib tilbagevendende lods modtog en afskrift af dokumentet, lykkedes det ham at få den sendt med et skib til England i håb om, at den ville komme ministeriet ihænde inden deputationens ankomst. Han troede ikke, at deputationens anskuelser deltes af pluraliteten af Islands indvånere. Det var endnu kun en partisag, men »vist er det, at dette Parti er virksomt, og da det har sine Tilhængere spredte omkring i Landet, har det langt lettere at virke paa den mindre oplyste Deel af Befolkningen, end det er muligt for mig at modvirke dette her i dette vidtudstrakte Land, hvor alle Communications-Midler saa at sige savnes«.

Opløsningen af den islandske nationalforsamling nævnes første gang i statsrådet den 30. august, hvor indenrigsministeren, nu Tillisch, foredrog indberetningen af 10. august, uden at nogen kommentarer er refereret.⁴⁰ Den 5. september var ministeren i besiddelse af mere fyldigt materiale, herunder indberetningen af 17. august, hvorefter en forhandling fandt sted.⁴¹ Referatet giver indtryk af en vis usikkerhed blandt regeringens medlemmer, som tydeligt nok mente, at dette kunne man godt have undværet. Det besluttedes at sende en overordentlig regeringskommissær til Island for at indhente pålidelig kundskab om forholdene i det hele. Med hensyn til embedsmændene havde man foreløbig kun stiftamtmandens blotte fremstilling. Der syntes ikke (bortset fra et par mindre forhold) at foreligge noget »justitielt«, der kunne give anledning til tiltale, men muligvis til at gøre brug af regeringens ret til at afskedige embedsmænd af politiske grunde. Det vedtoges at opfordre Rosenørn til at påtage sig hvervet som regeringskommissær. Rosenørn afslog imidlertid omgående med den begrundelse, at det ville være en mistillidserklæring til Trampe.⁴² Tanken om en regeringskommissær blev herefter droppet.

Regeringen kunne ikke hjemkalde eller desavouere Trampe, uden at det ville blive opfattet som en indrømmelse til islændingene. Man var tvunget til at give ham en vis opbakning, men man var langtfra indstillet på så vidtgående forholdsregler, som han havde foreslået. Tillisch, der ellers havde erfaring fra Slesvig om afskedigelse af gen-

stridige embedsmænd, fandt det nødvendigt at afæske sin kollega, justitsminister A. W. Scheel, en erklæring om de to verdslige embedsmænd, der af Trampe var indstillet til afsked, nemlig byfoged Christiánsson og kst. sysselmand Jón Gudmundsson. Sidstnævnte havde gjort sig skyldig i det lovstridige forhold, at han mod stiftamtmandens ordre havde forladt sit embede for at rejse til Danmark som medlem af tremandsdeputationen.

Justitsminister Scheel var en anerkendt jurist, men har ikke efterladt sig indtrykket af en stærk politisk profil. Hans svar til Tillisch rummede imidlertid en politisk vurdering, idet han klart lod forstå, at der burde gøres mindst muligt ud af den sag. Han påpegede, at Gudmundsson vel kunne sættes under tiltale, men at der ikke derved ville opnås andet end at han idømtes bøder, hvorimod man kunne lade hans adfærd resultere i, at han herefter ikke kunne få noget embede. Om Christiansson erklærede Scheel, at så længe det ikke var nærmere oplyst, hvori hans agitation og modstand mod regeringen har bestået, forekom det betænkeligt at drage ham til ansvar for det, »og det saa meget mere, som der synes mig at være Grund til at befrygte, at Stiftamtmand Trampe er gaaet noget for vidt i sin Iver for at forebygge Discussion i en vis Retning«. ⁴³ Det var vistnok den almindelige opfattelse i regeringen, at Trampe især havde blameret sig ved at påberåbe sig ulovligheden af en diskussion, der ikke havde fundet sted.

Tillisch frafaldt tiltale mod Gudmundsson, men fastholdt, at Christiansson måtte afskediges, og fik heri medhold i statsrådet, da sagen kom til forhandling den 23. september. ⁴⁴ Begrundelsen var, at Trampe, »naar han indtil videre skal souteneres«, må have krav på idetmindste på hovedstedet i Island at have en politimester, han kunne stole på, hvorfor regeringen kunne benytte den ved grundlovens § 22 hjemlede ret til af rent politiske grunde at afskedige en embedsmand med pension.

De gejstlige embedsmænds skæbne afgang af kultusminister Madvig, men han foretog sig overhovedet intet.

En tilsvarende moderat kurs fulgtes med hensyn til dem, der trofast havde støttet Trampe. De fik ikke meget for deres ulejlighed. Af de fem, der indstilledes til dekorering, fik kun Melsted det ridderkors, han allerede havde, beriget med dannebrogsmændenes hæderstegn. De andre måtte nøjes med kongelig tak og snak (hans majestæts allerhøjeste tilfredshed med udvist troskab og nidkærhed). Trampes forslag om en udbygning af stiftamtmandsembedet medførte slet ingen reaktion.

I en skrivelse af 27. september 1851⁴⁵ fra Indenrigsministeriet fik Trampe svar på sine indberetninger og indstillinger til og med 1. september. Den må have været en uhyre skuffelse for ham. Den var ikke langt fra at være en »næse«. Dens generelle afsnit lyder således:

»Ihvorvel Ministeriet efter Omstændighederne i det Hele taget ikke vil misbillige⁴⁶ den af Hr. Stiftamtmanden brugte Fremgangsmaade i den heromhandlede Sag, og skjøndt man maa erkjende Nødvendigheden af, at De paa Regjeringens Vegne optræder med Alvor og Bestemthed under de forhaandenværende Omstændigheder, maa man dog paa den anden Side ogsaa ansee det for tjenligst, at dette skeer med den størst mulige Sindighed, og at alt undgaaes, som uden Nødvendighed kan bidrage til at saare og forurolige Gemytterne«.

Trampes påstand om indiskretioner i Islandske departement blev afvist i en let fornærmet tone. Der forelå aldeles ingen anledning til at antage, at noget sådant havde fundet sted, og der ville i den henseende intet blive foretaget, før nærmere oplysning og bestemte data blev meddelt ministeriet.

Adressen fra Nationalforsamlingens flertal og andre henvendelser fra Island fik ingen indflydelse på regeringens holdning. Den var iøvrigt længe om at komme med en officiel reaktion. Først den 3. maj 1852 indgav indenrigsministeren, som nu var P. G. Bang, en meget udførlig forestilling til kongen om »de Foranstaltninger, som vilde være fornødne i Anledning af de fra Island indgivne adresser og Petitioner om Ordningen af Islands forfatningsmæssige Stilling i Riget«.⁴⁷ I forestillingen gennemgås alle de faser, sagen havde gennemløbet, og Bang giver denne vurdering af Trampe:

»Hvad angik det af Stitamtmand Trampe brugte Forhold, da har Deres Majestæts Regiering vel ikke fundet ligefrem at burde billige denne, og kan jeg for mit Vedkommende ei tilbageholde den allerunderdanigste Ytring, at jeg ganske maa tiltræde hvad Justitsministeren i en Skrivelse til Indenrigsministeriet af 19. Sept. f.A. har bemærket, at han er gaaet noget for vidt i sin Iver, navnlig forsaavidt han har bebrejdet Forsamlingen Mangel paa Arbejdsomhed og Flid ved Forfatningssagens Behandling. Men paa den anden Side kunde Deres Majestæts Regiering ei desavouere ham ligeoverfor den ulovlige og ophidsende Adfærd, som Flertallet af Forsamlingens Medlemmer havde tilladt sig«.

Det var ikke helt det samme, Scheel og Bang slog ned på, men tilsammen viser det, hvor lavt Trampes aktier stod hos hans foresatte i København. I forestillingen omtales den mulighed at sætte en anden i hans sted, men dette ansås ikke for muligt i øjeblikket som følge af regeringens tidligere beslutning om at opretholde Trampes autoritet. Ministeren kendte heller ikke nogen dansk mand, som for tiden kunne

overtage denne vanskelige stilling, der forudsatte kendskab til det islandske sprog, »og om der end maaskee er en fuldkommen dygtig og aldeles loyal Mand paa Landet selv, som kunde *constitueres* til Stiftamtmand, saa er det vist nok i flere Henseender betænkeligt, som det er stridende imod, hvad der hidtil er iagttaget af Regieringen, at sætte en Islænder til Stiftamtmand over Øen.«

Forestillingen munder ud i en indstilling om, at det ved en kgl. kundgørelse tilkendegives, at kongen ikke for tiden finder det tilrådeligt at forelægge udkast til en lov om Islands stilling i monarkiet, men at det bestående Alting skal fortsætte som hidtil. Ligeledes indstilledes, at de embedsmænd, der var medunderskrivere på adressen til kongen efter Nationalforsamlingens opløsning, med hjemmel i § 37 i frd. af 1843 om Altinget nægtes tilladelse til at modtage valg til dette.

I en anden forestilling foreslås nogle forholdsregler mod bestemte kompromitterede islændinge. Jón Sigurdsson blev nægtet en understøttelse til en videnskabelig opgave, hvortil han var anbefalet af Den arnamagnæanske kommission, med udtrykkelig henvisning til hans mangeårige politiske virksomhed imod regeringen. Jón Gudmundsson skulle fremdeles være udelukket fra kongeligt embede i Island. Ejendommeligt og ikke helt gennemskuelige er de skridt, der blev taget mod Christián Christiánsson. Han var en kort tid blevet konstitueret i det embede, han var blevet afskediget fra. Nu foreslås det for en tid at konstituere ham som fuldmægtig i Islandske departement i København. Det siges næsten rent ud, at han er blevet temmelig hårdt behandlet, og at han nu var »dybt nedbøjet«. Han ville sikkert for fremtiden afholde sig fra politiske demonstrationer. Han karakteriseres som en meget dygtig embedsmand, og dygtige islandske embedsmænd var en mangelvare. Man havde åbenbart svært ved at undvære Christiansson, men det var sikkert meget rart at holde ham væk fra Island i nogen tid. Han blev senere påny embedsmand i sit hjemland og endte som amtmand.⁴⁸

For at sige det populært: Man kunne i København ikke følge Trampes opfattelse af de islandske ledere som politiske vindbøjtler, der bare skulle dukkes. Vel blev der taget skridt imod dem, men hvis en regering skal forfølge sine politiske modstandere, kunne det ikke være meget mindre. Det alvorligste skridt var forbudet mod, at embedsmændene af Nationalforsamlingens flertal kunne vælges til Altinget.

Den 12.maj godkendte gehejmestatsrådet med enkelte ændringer den kgl. kundgørelse, der udgik samme dag.⁴⁹ Den fastslog, at de fra islandsk side fremsatte påstande var aldeles uhjemlede i det bestående

retsforhold. De ville kun blive til Islands fordærv⁵⁰ og gå ud på en sønderlemmelse af det danske rige, som kongen aldrig kunne tilstede. Under den herskende forvirring i begreberne om Islands rette og naturlige stilling fandt kongen det ikke tilrådeligt for tiden at forelægge udkast om landets forfatningsmæssige stilling. Også statsrådet drøftede muligheden af at hjemkalde Trampe. Bang fastholdt, at det ikke kunne lade sig gøre, men forsikrede, at Trampe under ingen omstændigheder ville blive kgl. kommissarius ved det Alting, der skulle samles i 1853.⁵¹

Ordningen af Islands forfatningsmæssige forhold blev herefter stillet i bero. For regeringen var det ikke tvingende nødvendigt, at denne sag blev ordnet. Den statsretlige grundtanke var opretholdt. Det var Island, ikke Danmark, der behøvede en forfatning. Opretholdelsen på ubestemt tid af et forældet politisk system var prisen, Island måtte betale for at demonstrere sin ligeret. I den følgende tid appellerede Altinget gang på gang til kongen om et initiativ i forfatningssagen, men fik henholdende svar. Først 20 år senere gennemførtes lov af 2. januar 1871 om Islands forfatningsmæssige stilling i riget (»landsstillingsloven«). Den respekterede ikke det islandske krav om, at den danske rigsdag ikke kunne lovgive for Island, hvorfor Altinget erklærede, at denne lov ikke var bindende for Island.

Hovedindtrykket af den danske regerings islandske politik i årene 1848-52 er, at dette spørgsmål var placeret forholdvis lavt på den politiske prioritetsskala. Overgangen til et konstitutionelt system medførte logisk, at der også måtte gøres noget i Island, men sagen havde for den danske regering ikke noget presserende ved sig. Det er vel rimeligt, at usikkerheden om Slesvig kan have motiveret en henholdende politik og forsigtighed med indrømmelser til islændingene, men det slesvigske spørgsmål var i det hele taget i de år noget, der altid kunne bruges til at vise, at andre sager var mindre vigtige. Efter kundgørelsen af 28. januar 1852 var Slesvigs forhold til kongeriget koblet sammen med de tyske hertugdømmers forhold på en sådan måde, at det ikke spillede nogensomhelst rolle, hvad der skete i Island. Men netop da blev der slet intet gjort.

Den grundlæggende danske holdning var, at begivenhederne i 1848 intet havde ændret ved Islands gennem kongeloven fastlagte stilling som en uadskillelig del af det danske rige. Islændingene var også af den mening, at 1848 intet havde ændret, men deres grundholdning var, at Island aldrig havde været en del af det danske rige, men blot havde haft den danske konge som statsoverhoved. På dette punkt ville ingen af parterne give. Derfor strandede den islandske forfatningssag.

Hvad betød det for Danmark at bevare Island som en del af det danske rige? Der var ingen sikkerhedspolitiske interesser forbundet med det. Ej heller økonomiske interesser af betydning. Selvom spørgsmålet om handelen på Island endnu ikke var bragt til en løsning, var det klart, at det i denne den økonomiske liberalismes grotid drev i retning af fri handel uden hensyn til politiske grænser. Der var ikke i Island nogen dansk befolkningsdel, der kunne påkalde en dansk regerings bevågenhed.

Forklaringen på den danske politik må søges andre steder. Som udgangspunkt kan vi tage den kgl. kundgørelse af 12. maj 1852, der danner afslutningen på den her omhandlede fase af forholdet mellem de to lande. Her fremhæves tre fænomener: det bestående retsforhold, Islands fordærv og sønderlemmelsen af det danske rige.

Lad os først se på »Islands fordærv«. Der er vel ingen tvivl om, at man i Danmark dengang havde svært ved at forestille sig Island i rollen som selvstændig stat. Trampe gjorde meget ud af at påvise, hvor urealistiske mange af de forslag, der indkom fra syslerne, var, og heri havde han ganske ret. Han vidste godt, at hans egne drømme om at blive vicekonge forudsatte en udvikling af landets vej- og postvæsen. Der var bedre kommunikation mellem København og de forskellige dele af Island end mellem Reykjavik og disse. De praktiske muligheder for at indrette et effektivt centralstyre i Islands hovedstad var endnu ikke tilstede. Denne opfattelse deltes af mange islændinge, også blandt oppositionens ledere. Udvalgsforslagets passus om, at hvad der skulle være af fællesskab udover konge og arvefølge måtte bero på overenskomst, røber en erkendelse af fællesskabets nødvendighed indtil videre. I modsat fald havde den været overflødig. Men efter islandsk opfattelse skulle fællesskabet ikke gå videre og ikke bestå længere, end parterne kunne enes om, dvs. end Island behøvede det. Trods kundgørelsens ord om Islands fordærv blev det dog aldrig noget hovedpunkt i den danske argumentation, at Danmarks overhøjhed over Island skulle bevares af hensyn til det islandske folks velfærd.

Langt vigtigere var »det bestående retsforhold« og »det danske riges sønderlemmelse«. Retsforholdet vedblev at være et kontroversielt punkt i det dansk-islandske forhold helt frem til 1918, hvor det spillede en rolle for den form, hvorunder Island skulle gøres til en selvstændig stat.⁵² Spørgsmålet var ikke, om det var en politisk uret, at Island var underlagt Danmark, men om forholdet var i strid med gældende statsret. Denne problemstilling var helt i tidens stil. Man kunne ikke dengang deltage i en seriøs diskussion om det danske monarkis fremtid uden indgående kendskab til traktater, privilegier og andre adkom-

ster fra fortiden helt tilbage til middelalderen og uden fantasi og skarpsindighed til at fortolke dem juridisk til gunst for egne interesser. Metoden anvendtes med samme energi om hertugdømmernes stilling som om Islands. Nutiden, der er tilbøjelig til at opfatte ret som et af magthavere tilvejebragt normsystem, kan have svært ved at kapere denne quasividenskabelige tankegang.⁵³ Den danske regering opfattede sig som retmæssig forvalter af den danske kronens gennem tiden erhvervede adkomster. For islændingene var aftalen med den norske konge i 1262 det aldrig lovligt tilsidesatte grundlag for nationens existens. Om dette kan man vel sige, at danskerne havde den etablerede ret på sin side og kunne afvise den islandske doktrin som et postulat uden hjemmel i de bestående retsforhold. Med al agtelse for den moralske styrke, den islandske doktrin har tilført landets selvstændighedskamp, vil sikkert også islændinge indrømme, at selvom det havde været plat umuligt at finde holdepunkter for den i fortidens dokumenter - og det krævede faktisk en del juridisk akrobatik at gøre det - så havde de vel ikke af den grund anerkendt en ret for Danmark til at regere Island.

»Sønderlemmelse af det danske rige« er stærke ord at bruge om Islands selvstændiggørelse. Der er imidlertid et irrationelt moment i opfattelsen af en stat, der udløser negative reaktioner, hvis dens område frivilligt eller ufrivilligt gøres mindre. For 1850ernes danskere var »tabet« af Norge en smertelig erindring, selvom ingen regnede med, at det nogensinde kunne gøres om. Og selvom en politisk retning i Danmark var villig til at kvitte de tyske hertugdømmer, fordi de ansås for en del af Tyskland, var flertallet af dem, der dengang sad i de danske regeringer, voxet op i bevidstheden om et dansk monarki, der for enhver pris skulle holdes samlet. De akcepterede en helstatsordning, selvom det blev et rent monstrum af en statsdannelse, fordi den betød, at det danske monarki kunne vedblive at bestå. Endnu i dette århundrede har introduktionen af først et islandsk og senere et færøsk flag givet anledning til ballade, fordi man her rørte ved et af højhedsrettens vigtigste symboler. Det er en metafysisk opfattelse af staten (riget) som et overordnet væsen, som det er fyrstens og borgernes pligt at forsvare mod sønderlemmelse. Som regel er den slags forestillinger redskab for mere bastante interesser, men sådanne er vanskelige at finde i Danmarks forhold til Island. Da det parlamentariske demokrati sejrede i Danmark, kom en opfattelse af riget som identisk med de borgere, der vedkender sig at høre til det, i forgrunden, og så var vejen banet for det islandske krav fra 1851: fællesskab skal bero på overenskomst.

Den danske Islandspolitik i 1848-1852 og endnu langt frem i tiden hvilede på det axiom, at Island retmæssigt var en uadskillelig del af det danske riges højhedsområde. Kun en løsning, der respekterede dette axiom, var akceptabel for Danmark. Kun indenfor denne ramme kunne der tilbydes islændingene et selvstyre, som de kunne sige ja eller nej til. For Danmark var det af mindre betydning, hvad svaret blev.

Det gamle dansk-islandske mellemværende er nu historie, men en historie med mange ubesvarede spørgsmål. Disse linjer er et forsøg på at besvare et par af spørgsmålene, men de er især tænkt som en opfordring til nu at gøre Islands udvikling fra en brik i det multinationale danske monarki til en selvstændig stat til genstand for forskning. Freden i Kiel skaffede eftertidens Danmark et færøsk, et islandsk og et grønlandsk problem - og den historiske forskning et spørgsmål om Danmarks rolle i disse landes udvikling.

Arkivet fra Islandske departement (senere Ministeriet for Island) befinder sig for størstedelen i Islands nationalarkiv. Kun forestillinger og kopibøger findes i det danske rigsarkiv. Islands nationalarkiv har til brug ved denne undersøgelse med stor beredvillighed leveret fotokopier og udlånt arkivalier. Alligevel er det et problem at sikre sig et fyldestgørende kildegrundlag. Dette problem bør løses ved, at Rigsarkivet som led i fotograferingen af danica i udlandet skaffer sig mikrofilm først og fremmest af Islandsk journal, men også efterhånden af de vigtigste akter fra departementet og ministeriet (så længe dette befandt sig i København), så en forhåbentlig livligere interesse for studiet af forholdet til Island ikke resulterer i altfor hyppig transport af arkivalier over Atlanterhavet.

Noter

1. Georg Nørregård, *Freden i Kiel 1814*, Kbh. 1954, s. 170 f. Betydningen af Bourkes indsats betvivles dog af Axel Linvald (*Dansk biografisk Leksikon*).
2. Kgl. resol. af 6.6.1821.
3. Hans Jensen, *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, II, Kbh. 1934, s. 604. F.ex. forelagdes udkast til bestemmelser vedr. fredningen af edderfugle og anden fuglevarp samt sælhundefangsten.
4. Páll Eggert Ólason, Jón Sigurdsson, Kbh. 1940, s. 229 ff.
5. M. H. Rosenørns arkiv (RA privatarkivnr. 6225), »Momenter til Autobiographie (samlede til det Levnedsløb, som skal afgives til Ordenscapitulet).« Koncept angiveligt nedskrevet 1853.
6. P. E. Olason s. 233 f.
7. Justitsministeriet, 2. dept.s forestillinger 1848 nr. 100 med bilag: den originale petition af 9.7.1848 vedføjet en dansk oversættelse. Sagen er journaliseret i rigsdagsjournalen (St. J.) 1848-66 som nr. 14 og noteret som afgivet til Islandske departement. I departementets arkiv pk »Forfatningssagen« ligger et løst konceptark med

- flg. udaterede, men efter skriften nogenlunde samtidige, blyantpåtegning: »Aakterne til Reskr. 23 9 1848 have ikke kunnet findes i Kancelli-Arkivet, men det væsentlige deraf findes trykt i Dept.Tid. fra 1848 S. 689 ff.«
8. M. H. Rosenørns arkiv.
 9. Departementstidende 1848 s. 693.
 10. Dokument i Islandske departements dossier »Forfatningssagen« (Islands nationalarkiv). Denne sag udgør en meget stor pakke bestående af talrige journaliserede og ujournaliserede aktstykker, udkast, notater, private breve, tryksager, oversættelser af islandske tekster m.v., alt i temmelig kaotisk rækkefølge. Det er derfor ikke muligt at give en mere præcis henvisning til aktstykker i denne sag.
 11. Statsrådets forhandlinger II s. 179 f.
 12. M. H. Rosenørns arkiv, »Momenter til Autobiographie«.
 13. Brev af 18.7.1849 i M. H. Rosenørns arkiv.
 14. Statsrådets forhandlinger II s. 257.
 15. Islandske dept.s forestillinger 1849 nr. 9, bilagt: Rosenørns ansøgning.
 16. Islandsk kopibog.
 17. Islandske dept.s forestillinger 1850 nr. 2.
 18. Premierministerens journal 1850 nr. 44.
 19. Statsrådets forhandlinger II s. 469-72.
 20. Islandske dept.s forestillinger 1850 nr. 23, bilag: indkaldelsespatentet.
 21. Brev i M.H. Rosenørns arkiv.
 22. Denne udaterede skrivelse samt skrivelse af 23.8.s.å. ligger i Forfatningssagen.
 23. Holms rapporter findes i Marineministeriet, sekretariats- og kommandokontoret (M) 1850 I nr. 1111 og 1185. Instruxen sammesteds 1850 U nr. 848 og 849. Sammenl. hermed instrux flg. år til chefen for barkskibet »Saga« 1851 U. nr. 899.
 24. Adalgeir Kristjánsson, Brynjólfur Pétursson, Reykjavik 1972, s. 309-26.
 25. Adalgeir Kristjánsson s. 289.
 26. Brev i Islandske dept. Forfatningssagen.
 27. Premierministerens journal 1851 nr. 22.
 28. Statsrådets forhandlinger III s. 238.
 29. Departementstidende 1851 s. 716-43, 745-54, 761-68.
 30. Koncept i Islandske dept. Forfatningssagen.
 31. P. E. Ólason s. 255.
 32. Indberetning af 21. juli 1851.
 33. Tíðindi frá Thjóðfundum Íslendinga árið 1851 s. 496-525. Dansk oversættelse i Islandske dept. Forfatningssagen.
 34. Sammesteds s. 412 ff.
 35. Den danske Rigsdag 1849-1949 VI s. 327.
 36. Brev af 17.8.1851 fra Jónasson til Rosenørn som bilag til dennes skrivelse af 5.9.s.å. til indenrigsminister Tillisch. (Islandske dept. Forfatningssagen). Jonasson indrømmer i dette brev, at Trampe var »vel streng i sin Dom«.
 37. Kjøbenhavnsposten 1.10.1851.
 38. Indberetning af 12.9.1851.
 39. De to første indberetninger ligger i Forfatningssagen. De to sidste i Islandsk journal 2 nr. 618.
 40. Statsrådets forhandlinger III s. 416.
 41. Statsrådets forhandlinger III s. 419.

42. I Forfatningssagen ligger to breve fra Rosenørn til Tillisch af henh. 5. og 7.9.1851. I hvert af disse ligger et brev fra Island. Det ene er omtalt foran (note 36). Det andet er en ekstrakt af et brev fra en unavngiven person. Begge brevskrivere støtter loyalt Trampe, men ikke ukritisk.
43. Islandsk journal 2 nr. 618. Som følge af den særlige forretningsgang ved behandlingen af islandske anliggender ligger både Tillisch' skrivelse af 14.9.1851 og Scheels svar af 19.s.m. i denne sag.
44. Statsrådets forhandlinger III s. 449 f.
45. Islandsk journal 2 nr. 618.
46. De tre sidste ord er indsat i koncepten ved en rettelse. Oprindelig stod der »bifalder«.
47. De to forestillinger, der omtales i det følgende, expederedes ikke gennem Islandske departement, men som i et tidligere omtalt tilfælde gennem Indenrigsministeriets sekretariat. De findes i ministeriets almindelige række af forestillinger som nr. 149 b og c i 1852.
48. P. E. Ólason s. 270 f.
49. Statsrådets forhandlinger IV s. 137ff. Departementstidende 1852 s. 458.
50. En af de i statsrådet gennemførte ændringer af kundgørelsens ordlyd gik ud på efter »Islands Fordærv« at slette følgende sætning: »som savner alle fornødne Midler til at danne en egen Stat«. Det skete næppe, fordi man fandt denne vurdering ukorrekt, men snarere fordi man ville undgå formuleringer, der kunne virke stødende.
51. Trampe forblev som stiftamtmand i Island indtil 1860, da han blev amtmand i Ringkøbing. Han var en kort tid konservativt medlem af såvel Rigsrådets som Rigsdagens folketing. Han døde 1867.
52. Jørgen Steining i Den danske Rigsdag 1849-1949 VI s. 351 f.
53. Et udmærket eksempel på de historisk-juridiske tvekampe, man dengang lagde så stor vægt på, findes i to skrifter fra 1855. I indbydelsesskrift til Københavns universitets fest i anledning af kongens fødselsdag skrev den danske statsretslærer J. E. Larsen en afhandling »Om Islands hidtilværende statsretlige Stilling«. Samme år udsendte Jón Sigurdsson et modskrift »Om Islands statsretlige Forhold«. Begge herrer tager hele turen tilbage fra foreningsakten i 1262, da Island gav sig under den norske konge, og nåede naturligvis til stik modsatte resultater.

Harald Jørgensens forfatterskab

en bibliografi ved Grethe Ilsøe

I bibliografien er ikke medtaget flg.: *a.* H.J.s flere hundrede anmeldelser i Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, udg. af Letterstedtska Föreningen, Stockholm 1941-76; *b.* H.J.s bidrag til Raunkjærs Konversationsleksikon I-XII, Kbhvn. 1948-54, hvor specialartiklerne om danske aviser kan fremhæves; *c.* H.J.s bidrag til J. P. Trap, Danmark, 5. udg. I-XV, Kbhvn. 1953-72 (jfr. dog nedenfor nr. 109).

1. »Jødeulighederne i København 1830«. Historiske Meddelelser om København 2. rk. IV, 1930, s. 241-48.
2. »Finansforvaltningens Omdannelse i 1816. Bidrag til Centraladministrationens Historie under Frederik VI«. Historisk Tidsskrift 10. rk. I, 1930-31, s. 191-209.
3. Anmeldelse af Harold Temperley: The Victorian Age in Politics, War and Diplomacy. Cambridge 1928. Historisk Tidsskrift 10. rk. I, 1930-31, s. 495-96.
4. Anmeldelse af Denis Gwynn: Daniel O'Connell. The Irish Liberator. London 1929. Historisk Tidsskrift 10. rk. I, 1930-31, s. 496-97.
5. Anmeldelse af Carless Davis: The Age of Grey and Peel. Ed. by G. M. Trevelyan. Cambridge 1929. Historisk Tidsskrift 10. rk. I, 1930-31, s. 497-98.
6. »Chauvinisme og Historieundervisning«. Kronik i Politiken 1. juli 1932.
7. »Den 13. Samling« (Folkeforbundets). Kronik i Politiken 18. oktober 1932.
8. »Lytton«. Kronik i Politiken 21. november 1932.
9. »Fransk Revolutionshistorie efter Verdenskrigen 1918-30«. Historisk Tidsskrift 10. rk. II, 1932-34, s. 293-34, s. 293-322.
10. »Historieundervisningens Reform«. Historisk Tidsskrift 10. rk. II, 1932-34, s. 619-49.
11. Artikler i Dansk Biografisk Leksikon III-XXXVI, Kbhvn. 1933-44. (Hvor artiklerne er ændrede udgaver af artikler i Dansk Biografisk Leksikon I-XIX, Kbhvn. 1887-1905, er dette bemærket i parantes

med angivelse af den oprindelige artikels forfatter og forkortelsen: m.æ. = meget ændret, eller forkortelsen: l.æ. = lidt ændret):

1. »Birch, Christian, 1760-1829, Finansdeputeret«. III, 1933, s. 108. (G. Kringelbach m.æ.).
2. »Carl, 1744-1836, Landgreve af Hessen-Kassel, Generalfeltmarskal«. IV, 1934, s. 501-05.
3. »Caroline Amalie, 1796-1801, Dronning«. IV, 1934, s. 536-40.
4. »Cederfeld de Simonsen, Hans Vilhelm, 1777-1836, Stiftamtmand«. IV, 1934, s. 600-01. (G. L. Wad m.æ.).
5. »Christian August, 1768-1810, Prins af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, General og norsk Statholder, fra 1809 Kronprins af Sverige under Navnet Karl August«. V, 1934, s. 179-82.
6. »Collin, Jonas, 1776-1861, Finansdeputeret«. V, 1934, s. 389-95.
7. »Frederik Carl Emil, 1767-1841, Prins af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg«. VI, 1935, s. 320-21. (A. D. Jørgensen m.æ.).
8. »Erichsen, Erich, 1752-1837, Storkøbmand«. VI, 1935, s. 356-57.
9. »Fabricius, Christian Albrecht, 1734-1815, Embedsmand og landøkonomisk Forfatter«. VI, 1935, s. 525. (A. D. Jørgensen m.æ.).
10. »Fabritius, Michael, 1697-1746, Handelsmand«. VI, 1935, s. 552-53.
11. »Fabritius de Tengnagel, Conrad Alexander, 1731-1805, Handelsmand«. VI, 1935, s. 553-54.
12. »Faye, Gerhard (Gert), 1760-1845, Amtmand, Forfatter«. VI, 1935, s. 600-01.
13. »Feddersen, Peter, 1750-1822, Justitiarius i Højesteret«. VI, 1935, s. 607-08. (G. Kringelbach m.æ.).
14. »Fenger, Peter, 1719-74, Handelsmand«. VI, 1935, s. 646-47. (G. L. Grove m.æ.).
15. »Frederik Ferdinand, 1792-1863, Arveprins«. VI, 1935, s. 649-51.
16. »Fleischer, Esaias, 1732-1804, Amtmand, Forfatter«. VII, 1935, s. 99-102. (E. Holm m.æ.).
17. »Frederik, 1753-1805, Arveprins«. VII, 1935, s. 280-81.
18. »Frederik (Friedrich) Vilhelm Georg Adolf, 1820-84, Landgreve af Hessen-Kassel«. VII, 1935, s. 305-07.
19. »From, Thøger Dyssel, 1744-1831, Handelsmand«. VII, 1935, s. 480. (E. Meyer m.æ.).
20. »v. Gartenberg, Peter Nicolaus, Baron, f. ca. 1714. Sachsisk Gehejmerraad«. VII, 1935, s. 623. (G. L. Wad l.æ.).
21. »Gedalia, Gottlieb Hartvig Abrahamson, Baron, 1816-92, Bankier«. VII, 1935, s. 631-33.
22. »v. Geltingen, Seneca Ingwersen (i Holland: Ingersen), Baron, 1715-86, Godsejer«. VIII, 1936, s. 16-17.
23. »Georg I (Christian Vilhelm Ferdinand Adolph G.), 1845-1913, Konge i Grækenland«. VIII, 1936, s. 22-24.
24. »Gersdorff, Niels, Baron, 1688-1748, Stiftamtmand«. VIII, 1936, s. 57-58. (G. L. Wad m.æ.).
25. »Gersdorff, Rudolph, Baron, 1660-1729, Stiftamtmand«. VIII, 1936, s. 58. (F. J. Meier l.æ.).
26. »Geuss, Joachim Michael, 1745-86, Professor«. VIII, 1936, s. 73-74. (C. Nyrop l.æ.).

27. »Gierlew, Andreas Christian, 1774-1845, Generalkonsul, Forfatter«. VIII, 1936, s. 87-88.
28. »Gleichen, Carl Heinrich, Baron, 1733-1807, Diplomat«. VIII, 1936, s. 166-67. (P. Vedel l.æ.).
29. »v. Gram(m), Friedrich, 1664-1741, Gehejmeraad«. VIII, 1936, s. 254-55.
30. »Green, Ulrik, 1719-73, Folkelærer«. VIII, 1936, s. 298.
31. »Grove, Emanuel Rasmus, 1756-1847, Generalkonsul«. VIII, 1936, s. 332-33. (G. L. Grove m.æ.).
32. »Grundtvig, Johan Diderik Nicolai Blicher, 1922-1907, Arkivmand, Historiker«. VIII, 1936, s. 352-54.
33. »Gude, Jacob, 1754-1810, Embedsmand«. VIII, 1936, s. 423-24.
34. »Gustmeyer, Carl Hieronimus, 1701-56, Handelsmand«. VIII, 1936, s. 455-56. (G. L. Grove l.æ.).
35. »Hambro, Joseph, 1780-1848, Handelsmand, Bankier«. IX, 1936, s. 13-15.
36. »Hammeleff, Nis, 1735-1801, Kommitteret i Rentekammeret og Stempelpapirtorvalter«. IX, 1936, s. 19-20. (G. Kringelbach l.æ.).
37. »Hansen, Hans Peter, 1797-1861, Bankdirektør og Politiker«. IX, 1936, s. 182-86.
38. »Hansen, Michael, 1762-1844, Kancellideputeret«. IX, 1936, s. 259. (G. Kringelbach l.æ.).
39. »Hansen, Stephen, 1701-70, Embedsmand, Fabrikejer«. IX, 1936, s. 295-96. (C. Nyrop m.æ.).
40. »Hauch, Adam Wilhelm, 1755-1838, Overhofmarskal og Fysiker«. IX, 1936, s. 440-43.
41. »Haxthausen, Gregers Christian, Greve, 1733-1802, Statsminister«. IX, 1936, s. 483-85.
42. »van Hemert, Joost, 1696-1775, Handelsmand«. X, 1936, s. 49-50.
43. »van Hemert, Peter, 1734-1810, Handelsmand«. X, 1936, s. 50-51.
44. »Hincheldey, Christian, 1729-93, Handelsmand«. X, 1936, s. 233-34.
45. »Hoe, Josias, 1739-1816, Rentekammerdeputeret«. X, 1936, s. 286-87. (G. Kringelbach l.æ.).
46. »de Hofman, Niels, 1717-85, Amtmand«. X, 1936, s. 312. (G. Kringelbach l.æ.).
47. »Holck, Frederik Vilhelm Conrad, Greve, 1745-1800, Hofmarskal, Amtmand«. X, 1936, s. 382-84.
48. »Holck-Winterfeldt, Gustav Frederik, Greve, 1733-76, Amtmand«. X, 1936, s. 394. (G. L. Wad l.æ.).
49. »Holtén, Carl Henrik, 1775-1862, Gehejmekabinetssarkivar«. X, 1936, s. 559-60. (A. Thorsøe m.æ.).
50. »Holtén, Nicolai (Niels) Abraham, 1775-1850, Statsgældsdirektør og Direktør for Øresunds Toldkammer«. X, 1936, s. 562-64.
51. »Hoppe, Johan Hinrich Christian, 1775-1835, Generalkonsul«. X, 1936, s. 574-75. (C. Zypthen-Adeler l.æ.).
52. »Huitfeldt, Matthias Vilhelm, 1725-1803, Stiftamtmand«. X, 1936, s. 657-58.
53. »van Hurk, Peter, ca. 1697-1775, Handelsmand«. XI, 1937, s. 9. (G. L. Grove l.æ.).
54. »Hvidt, Lauritz Nicolai, 1777-1856, Finansmand, Minister«. XI, 1937, s. 40-44.

55. »Høegh-Guldberg, Ove, 1731-1808, Statsmand, historisk og teologisk Forfatter«. XI, 1937, s. 76-86.
56. »Iselin, Reinhard, Baron, 1714-81, Handelsmand«. XI, 1937, s. 246-48.
57. »Jespersen, Christian, 1766-1837, Amtmand«. XI, 1937, s. 579-80.
58. »Jessen, Nicolai Jacob, 1718-1800, Kæmmerer«. XI, 1937, s. 619-20.
59. »v. Jessen, Matthias Reinhold, 1780-1853, Officer og Stiftamtmand«. XI, 1937, s. 624-26. (G. Kringelbach m.æ.).
60. »v. Johnn, Christian August, 1688-1764, Diplomat«. XII, 1937, s. 56-57. (P. Vedel m.æ.).
61. »Jonas, Emil Jacob, 1824-1912, Litterat«. XII, 1937, s. 66-67.
62. »Juel, Carl, 1706-67, Hofembedsmand, Stiftamtmand«. XII, 1937, s. 94-95.
63. »Juel, Gregers Christian, 1738-76, Rentekammerdeputeret«. XII, 1937, s. 99-100.
64. »Kaas, Frederik Julius, 1758-1827, Statsminister«. XII, 1937, s. 285-89.
65. »Kirketerp, Ditlev, 1734-92, Handelsmand«. XII, 1937, s. 467. (G. L. Grove l.æ.).
66. »Kirstein, Ernst Philip, 1759-1834, Deputeret«. XII, 1937, s. 469-70.
67. »Kløcker, Abraham, 1673-1730, Handelsmand«. XII, 1937, s. 554-55. (O. Nielsen m.æ.).
68. »Knuth, Hans Schack, Greve, 1787-1861, Amtmand«. XIII, 1938, s. 17-18. (G. Kringelbach m.æ.).
69. »Koës, Georg Ditlev (Ditlef) Frederik, 1731-1804, Finansraad«. XIII, 1938, s. 81.
70. »Krück, Frederik Carl, 1745-1816, Kansler«. XIII, 1938, s. 416-17.
71. »Ladiges, Hinrich, 1731-1805, Sukkerraffinadør«. XIII, 1938, s. 520-21. (C. Nyrop m.æ.).
72. »Lange, Jens, 1707-90, Godsejer«. XIII, 1938, s. 564-65. (G. L. Wad m.æ.).
73. »Langeland, Rasmus, 1712-80, Handelsmand«. XIII, 1938, s. 611-12. (G. L. Grove l.æ.).
74. »Larsen, Johannes Ephraim, 1799-1856, Retslærd, Politiker«. J. E. L.s politiske indsats. XIV, 1938, s. 30-32.
75. »Larsen, Lars, 1758-1844, Skibsreder og Værfitsejer«. XIV, 1938, s. 55-56.
76. »Lassen, Christian Ludvig, 1766-1839, Kancellideputeret«. XIV, 1938, s. 97. (G. Kringelbach m.æ.).
77. »Lawaetz (Lawätz), Johan Daniel, 1750-1826, Handelsmand og Fabrikant«. XIV, 1938, s. 175. (E. Meyer m.æ.).
78. »Lehmann, Martin Christian Gottlieb, 1775-1856, Kollegiedeputeret«. XIV, 1938, s. 207-08. (C. Nyrop m.æ.).
79. »Lehn, Abraham, 1702-57, Godsejer«. XIV, 1938, s. 220-21. (G. L. Wad m.æ.).
80. »Lerche, Christian Cornelius, Lensgreve, 1770-1852, Amtmand«. XIV, 1938, s. 267-68.
81. »Lewetzau, Joachim Godsche, 1782-1859, Overhofmarskal«. XIV, 1938, s. 292-94.
82. »Lichtenberg, Gerhard (Gerdt) Hansen, 1697-1764, Handelsmand og Godsejer«. XIV, 1938, s. 324-25.
83. »Lindencrone, Christen (Christian) Jensen, 1703-72, Godsejer«. XIV, 1938, s. 381-82. (C. E. A. Schøller m.æ.).

84. »Ljungberg, Jens Mathias, 1748-1812, Professor og Kollegiedeputeret«. XIV, 1938, s. 424-25. (C. Nyrop m.æ.).
85. »Louise, 1724-51, Dronning«. XIV, 1938, s. 489-91.
86. »Louise, 1750-1831, Landgrevinde af Hessen«. XIV, 1938, s. 494-95.
87. »Louise, 1726-56, Hertuginde af Sachsen-Hildburghausen«. XIV, 1938, s. 495-96. (E. Holm m.æ.).
88. »Lund, Niels Tønder, 1749-1809, Generaltoldkammerdeputeret og Forfatter«. XIV, 1938, s. 545. (G. Kringelbach m.æ.).
89. »v. d. Lühe, Frederik Carl Emil, 1751-1801, Embedsmand, Forfatter«. XIV, 1938, s. 622-23.
90. »v. d. Lühe, Volrad August, 1705-78, Overpræsident«. XIV, 1938, s. 623-24.
91. »Lütken, Johannes Christian, 1791-1856, politisk Forfatter, Lektor«. XV, 1938, s. 45. (Emil Elberling l.æ.).
92. »Løvenskjold, Michael Herman, Baron, 1751-1807, Amtmand og Godsejer«. XV, 1938, s. 113-14. (G. Kringelbach m.æ.).
93. »Løvenskjold, Severin (Søren) Leopoldus, Baron, 1719-76, Godsejer«. XV, 1938, s. 114-15.
94. »Malling, Ove, 1747-1829, Historiker og Gehejmestatsminister«. XV, 1938, s. 256-61.
95. »Manthey, Johan David Timotheus, 1771-1831, Embedsmand«. XV, 1938, s. 293-94.
96. »Marie Sophie Frederikke, 1767-1852, Dronning«. XV, 1938, s. 325-28.
97. »Meinert, Nicolai Jonathan, 1791-1877, Grosserer og Politiker«. XV, 1938, s. 448-49.
98. »Meyer, David Arnsel, 1755-1813, Handels- og Finansmand«. XV, 1938, s. 514-17. (Marcus Rubin l.æ.).
99. »Meyer, Johann Heinrich Elias, 1766-1839, Rentekammerdeputeret, Matematiker«. XV, 1938, s. 552-33. (Sofus Elvius l.æ.).
100. »Moldenhauer, Peter Wilhelm, 1800-64, Købmand, Legatstifter«. XVI, 1939, s. 13. (G. St. Bricka l.æ.).
101. »Moltke, Adam Gottlob Detlef, Greve, 1765-1843, Godsejer og Forfatter. XVI, 1939, s. 46-47. (C. A. Nissen m.æ.).
102. »Moltke, Carl, Greve, 1798-1866, Statsmand«. XVI, 1939, s. 53-57.
103. »Moltke, Frederik, 1754-1836, Statsminister«. XVI, 1939, s. 65-68.
104. »Moltke, Frederik Ludvig, Greve, 1745-1824, Gehejmekonferensraad«. XVI, 1939, s. 76-77.
105. »Moltke, Otto Joachim, Greve, 1770-1853, Statsmand«. XVI, 1939, s. 82-84.
106. »Moltke-Hvidfeldt, Gebhard, Greve, 1764-1851, Gehejmekonfrewensraad«. XVI, 1939, s. 84-85.
107. »v. Moltzahn (Maltzahn), Johan Lotharius Fridrich, 1719-56, Diplomat«. XVI, 1939, s. 87-88.
108. »Monrad, Peter Johan, 1758-1834, Kancellideputeret«. XVI, 1939, s. 120-21. (G. Kringelbach m.æ.).
109. »Moth, Johan, 1639-1705, Arkivar«. XVI, 1939, s. 157-58. (L. Laursen m.æ.).
110. »v. Munthe af Morgenstjerne, Bredo, 1701-57, Kollegieembedsmand«. XVI, 1939, s. 233-34. (V. A. Secher m.æ.).
111. »v. Munthe af Morgenstjerne, Caspar Wilhelm, 1744-1811, Officer og Stiftamtmand«. XVI, 1939, s. 234-35.

112. »(à) Møinichen, Christian, 1683-1749, Oversekretær i Danske Kancelli, Stiftamtmand«. XVI, 1939, s. 353-55.
113. »Møller, Peder, 1767-1841, Højesteretsassessor og Bankdirektør«. XVI, 1939, s. 436-37. (G. Kringelbach m.æ.).
114. »v. Møsting, Johan Sigismund, 1759-1843, Gehejmestatsminister«. XVI, 1939, s. 494-98.
115. »Nathansen, Mendel Levin, 1780-1868, Købmand, nationaløkonomisk Forfatter, Bladredaktør«. XVI, 1939, s. 525-28.
116. »Neckelmann, Ludvig Conrad, 1784-1865, Borgmester, historisk Forfatter«. XVI, 1939, s. 540-42. (Chr. Villads Christensen m.æ.).
117. »Neergaard, Peter Johansen (de), 1769-1835, Godsejer«. XVI, 1939, s. 563-64. (G. L. Wad m.æ.).
118. »Neve, Johan, ca. 1648-1718, Kollegiedeputeret«. XVI, 1939, s. 600-01.
119. »Niebuhr, Barthold Georg, 1776-1831, Historiker, preussisk Statsmand«. XVI, 1939, s. 606-08.
120. »Nielsen, Henrik Christian, 1805-85, Stiftamtmand«. XVII, 1939, s. 70-71.
121. »Nielsen, Hans, 1771-1842, opvakt Lægmand«. XVII, 1939, s. 75-76. (L. Koch l.æ.).
122. »Nissen, Nis, 1771-1848, Proprietær, Legatstifter«. XVII, 1939, s. 217. (Chr. Villads Christensen l.æ.).
123. »Nobel, Hans Hansen, 1657-1732, Amtmand, Godsejer«. XVII, 1939, s. 226-27.
124. »Nocross, John Nicholas, 1688-1758, Fribytter og Statsfange«. XVII, 1939, s. 240-41. (F. I. Meier m.æ.).
125. »Nordberg, Charles Axel, 1740-1812, Fabrikant«. XVII, 1939, s. 241.
126. »Numsen, Christian Frederik, 1741-1811, Officer, Diplomat, Hofmand«. XVII, 1939, s. 266-67.
127. »Nyholm, Samuel Frederik Carl, 1810-69, Overrettsprokurator, Bankdirektør«. XVII, 1939, s. 302-03. (C. Christensen m.æ.).
128. »Oldenburg, Frederik (Friedrich), 1767-1848, Kollegiedeputeret«. XVII, 1939, s. 377-78. (G. Kringelbach m.æ.).
129. »v. Oppen-Schilden, Adolf Rudolf, Wilhelm, 1824-96, Godsejer«. XVII, 1939, s. 469-70.
130. »v. der Osten, Adolph Siegfried, Greve, 1726-97, Statsmand«. XVII, 1939, s. 485-89.
131. »Osten, Hans Hansen, 1617-72, Provianskriver«. XVII, 1939, s. 490.
132. »v. der Osten, Jacob Frants, 1664-1739, Amtmand«. XVII, 1939, s. 490-91.
133. »v. der Osten, Wilhelm August, 1697-1764, Direktør for Finanserne og Øresunds Toldkammer«. XVII, 1939, s. 491-92.
134. »Pelt, Abraham, 1695-1783, Legatstifter«. XVIII, 1940, s. 150. (G. L. Grove m.æ.).
135. »Peschier, Pierre, 1739-1812, Handelsmand«. XVIII, 1940, s. 156-57. (Marcus Rubin m.æ.).
136. »Petersen, Albrecht, 1706-61, Klosterstifter«. XVIII, 1940, s. 166.
137. »Plesner, Christian Ulrik Adolph, 1826-82, Arkivembedsmand«. XVIII, 1940, s. 385-86. (Johs. Steenstrup m.æ.).
138. »v. Plessen, Carl Adolph, 1678-1758, Statsmand, Godsejer«. XVIII, 1940, s. 391-93.

139. »v. Plessen, Christian Ludvig Scheel, 1676-1752, Statsmand, Godsejer«. XVIII, 1940, s. 393-95.
140. »v. Plessen, Louise, 1725-99, Overhofmesterinde«. XVIII, 1940, s. 401-02. (G. L. Wad m.æ.).
141. »Pontoppidan, Carl, 1748-1822, Handelsdirektør og nationaløkonomisk Forfatter«. XVIII, 1940, s. 451-52. (G. L. Grove m.æ.).
142. »Potter, Thomas, 1746-1811, Industridrivende, Handlende«. XVIII, 1940, s. 494-95. (C. Nyrop m.æ.).
143. »Prætorius, Jeppe, 1745-1823, Handelsmand«. XVIII, 1940, s. 618-19.
144. »Prætorius, Lorenz, 1708-81, Toldkammer- og Finansdeputeret«. XVIII, 1940, s. 619-20. (G. Kringelbach m.æ.).
145. »Puggaard, Hans, 1788-1866, Handelsmand«. XVIII, 1940, s. 622-25. (E. Meyer m.æ.).
146. »Qvistgaard, Morten Iversen, 1732-98, Godsejer«. XIX, 1940, s. 14-15.
147. »Raben-Levetzau, Carl Vilhelm, 1789-1870, Legatsifter«. XIX, 1940, s. 40-41.
148. »Ramshart, Peter, 1696-1750, Gehejmekabinetsekretær«. XIX, 1940, s. 89. (L. Laursen m.æ.).
149. »Rantzau, Andreas Conrad Peter, Rigs greve, 1773-1845, Statsminister«. XIX, 1940, s. 117-18.
150. »Rantzau, Otto Manderup, Greve, 1719-68, Gehejmerraad«. XIX, 1940, s. 163-64.
151. »Rantzau, Schack Carl, Rigs greve, 1717-89, Statsmand«. XIX, 1940, s. 165-70.
152. »Rasmussen, Otto Frederik Christian, 1814-88, Godsforvalter«. XIX, 1940, s. 242-43.
153. »v. Reizenstein, Wolf Veit Christoph, 1710-81, Gehejmerraad«. XIX, 1940, s. 381-82.
154. »Reuss, Heinrich VI, Greve, 1707-83, Amtmand«. XIX, 1940, s. 414-15.
155. »Reventlow, Cay Friedrich, Greve, 1753-1834, Statsminister«. XIX, 1940, s. 420-22.
156. »Reventlow, Christian Ditlev, Lens greve, 1710-75, Gehejmerraad«. XIX, 1940, s. 428-29.
157. »Reventlow, Friedrich (Fritz), Greve, 1755-1828, Diplomat«. XIX, 1940, s. 453-54.
158. »Reventlow, Friederikke Juliane (Julie), Grevinde, 1753-1816«. XIX, 1940, s. 456-57.
159. »Rodsteen, Peter, Baron, 1662-1714, Gehejmerraad«. XIX, 1940, s. 605-06. (C. E. A. Schøller m.æ.).
160. »Rosenkrone, Marcus Gerhard, Greve, 1738-1811, Statsminister«. XX, 1941, s. 28-31.
161. »Rosenkrantz, Holger, Baron, 1702-85, Gehejmerraad«. XX, 1941, s. 92.
162. »Rosenkrantz, Niels, 1757-1824, Diplomat, Udenrigsminister«. XX, 1941, s. 109-12. (P. Vedel m.æ.).
163. »Rosenørn, Carl Gustav, 1784-1858, Stiftamtmand«. XX, 1941, s. 161-62.
164. »Rosset, Claudi, 1687-1767, Legatsifter«. XX, 1941, s. 189. (Sofus Elvius m.æ.).
165. »Rothe, Christian, 1770-1852, Rentekammerkommitteret«. XX, 1941, s. 224-25. (C. E. O. Schøller m.æ.).

166. »Ryan, George, 1783-1861, Handelsmand«. XX, 1941, s. 332. XX, 1941, s. 332. (E. Meyer l.æ.).
167. »Ræder, Nicolai Ditlev Ammon, 1790-1867, Borgmester«. XX, 1941, s. 371. (Emil Elberling m.æ.).
168. »v. Saldern, Caspar, 1710-86, gottorpsk-russisk Statsmand«. XX, 1941, s. 500-04.
169. »Scavenius, Jacob Brønnum, 1749-1820, Godsejer«. XX, 1941, s. 619-20. (G. L. Wad m.æ.).
170. »Schack, Engel Carl Ernst, 1750-1811, Overhofmarskal«. XXI, 1941, s. 5-6.
171. »v. Schilden-Huitfeldt, Hans Heinrich Friccius, 1745-1816, Kammerdeputeret, Godsejer«. XXI, 1941, s. 127-28.
172. »Schimmelmann, Magdalene, Charlotte, Hedevig, Grevinde, 1757-1816. XXI, 1941, s. 130-31.
173. »Schimmelmann, Henrich Ernst, Greve, 1747-1831, Minister«. XXI, 1941, s. 131-38.
174. »Schimmelmann, Heinrich Carl, Greve, 1724-82, Handelsmand og Statsmand«. XXI, 1941, s. 138-44.
175. »Schlanbusch, Theodor Georg, 1756-1829, Amtmand«. XXI, 1941, s. 181-82.
176. »Schleiden, Christian, 1777-1833, Godsejer«. XXI, 1941, s. 197. (H. R. Hiort-Lorenzen m.æ.).
177. »Smeerfeldt, Baltzar Wilhelm, 1784 el. 85-1834, svensk Kornet«. XXI, 1941, s. 213-14. (A. Thorsøe m.æ.).
178. »Schmettow (oprindeligt Smettau), Woldemar Frederik, Rigsgreve, 1749-94, Diplomat, Litterat«. XXI, 1941, s. 219-20.
179. »Schouw, Joachim Frederik (Friderich), 1789-1852, Botaniker, Politiker«. J. F. S.s. politiske indsats. XXI, 1941, s. 339-43.
180. »Schubart, Herman, Baron, 1756-1832, Diplomat«. XXI, 1941, s. 387-90.
181. »Schumacher, Andreas, 1726-90, Diplomat, Kabinetssekretær, Amtmand«. XXI, 1941, s. 425-27.
182. »Schumacher, Jens Reimert, 1742-74, Regeringsraad«. XXI, 1941, s. 435-36.
183. »Schumacher, Peter Christian, 1743-1817, Diplomat, Amtmand«. XXI, 1941, s. 436-38.
184. »Schütz, Christian Ludvig, 1736-1812, Kancellideputeret«. XXI, 1941, s. 474-75. (L. Laursen m.æ.).
185. »Schønheyder, Johan Franciscus Gottlieb, 1773-1850, Rentekammerdirektør«. XXI, 1941, s. 501-02.
186. »Sehested, Ove Ramel (Rammel), 1757-1838, Statsminister«. XXI, 1941, s. 581-82.
187. »Skeel, Christen, Greve, 1743-71, Diplomat«. XXII, 1942, s. 89-90.
188. »Skeel, Frederik (Fritz) Christian, 1735-98, Gehejmerraad. XXII, 1942, s. 93-94. (C. E. A. Schøller m.æ.).
189. »Skeel, Holger, 1699-1764, Stiftamtmand«. XXII, 1942, s. 95. (L. Laursen m.æ.).
190. »Skeel, Jørgen Erik, 1757-95, Statsminister«. XXII, 1942, s. 100-01. (G. Krin-gelbach m.æ.).
191. »Sophie Caroline, 1707-64, Fyrstinde af Ostfriesland«. XXII, 1942, s. 306.
192. »Sophie Frederikke, 1758-94, Arveprinsesse«. XXII, 1942, s. 307-09.
193. »Sophie Magdalene, 1746-1813, Dronning af Sverige«. XXII, 1942, s. 314-15. (L. Laursen m.æ.).

194. »Sponneck, Marcus Sabinus Wilhelm. Rigs greve, 1787-1874, Stiftamtmand«. XXII, 1942, s. 364-65. (G. Kringelbach m.æ.).
195. »Stolberg, Christian, Greve, 1748-1821, Digter, Oversætter«. XXIII, 1942, s. 4-5.
196. »Stolberg, Christian Günther, Greve, 1714-65, Overhofmester«. XXIII, 1942, s. 5-6.
197. »Stolberg, Frederik (Friedrich), Leopold, Greve, 1750-1819, Digter, Diplomat«. XXIII, 1942, s. 6-9.
198. »Stolberg, Frederikke Louise, Grevinde, 1746-1824«. XXIII, 1942, s. 9-11.
199. »Stürz, Helferich Peter, 1736-79, Generalpostdirektør, Forfatter«. XXIII, 1942, s. 86-88.
200. »Suhr, Johan Peter, 1712-85, Handelsmand«. XXIII, 1942, s. 129-30.
201. »Suhr, Johannes Theodor(us), 1792-1858, Handelsmand«. XXIII, 1942, s. 132-35.
202. »v. Söhlenthal (Soehlenthal), Georg Wilhelm, Rigsfriherre, 1698-1768, Gehejmerraad«. XXIII, 1942, s. 233-34.
203. »v. Söhlenthal (Soehlenthal), Henrik Frederik, Rigsfriherre, 1685-1752, Diplomat«. XXIII, 1942, s. 254. (L. Laursen m.æ.).
204. »Thaarup, Frederik (Friderich), 1766-1845, Statistiker og Historiker«. XXIII, 1942, s. 447-49.
205. »Thott, Otto, 1703-85, Statsmand, Bogsamler«. XXIV, 1943, s. 55-59.
206. »Thygesen (Tygesen), Emanuel, 1703-64, Handelsmand, Godsejer«. XXIV, 1943, s. 102-03. (C. E. A. Schøller m.æ.).
207. »de Thygesen, Niels Emanuel, 1772-1860, Stiftamtmand«. XXIV, 1943, s. 106-07.
208. »de Thygesen, Thyge Jesper, 1738-1822, Godsejer«. XXIV, 1943, s. 107-08. (C. E. A. Schøller m.æ.).
209. »Tillisch, Christian Ludvig, 1797-1824, Kabinetssekretær«. XXIV, 1943, s. 141-42.
210. »Torm, Erik Jensen, 1684-1764, Borgmester«. XXIV, 1943, s. 202-03. (Chr. Villads Christensen m.æ.).
211. »Trant, Frederik (Friedrich) Carl, 1738-98, Kollegiedeputeret«. XXIV, 1943, s. 226-27.
212. »Treschow, Willum Frederik, 1786-1869, Højesteretsadvokat og Politiker«. XXIV, 1943, s. 251-54.
213. »Treschow, Michael, 1741-1816, Højesteretsassessor, Amtmand«. XXIV, 1943, s. 258-59.
214. »Tutein, Johan Friederich, 1757-1853, Industridrivende, Handelsmand«. XXIV, 1943, s. 365-66.
215. »Tutein, Peter, 1726-99, Handelsmand, Fabrikant«. XXIV, 1943, s. 369.
216. »Uldall, Peter, 1743-98, Generalfiskal«. XXIV, 1943, s. 453-55.
217. »Urne, Johan Christian, 1705-87, Amtmand«. XXIV, 1943, s. 543-44.
218. »Waagepetersen, Christian, 1787-1840, Købmand«. XXIV, 1943, s. 608-09.
219. »Wadum, Jens, 1746-1804, Rentekammerdeputeret«. XXIV, 1943, s. 622-23. (Gerh. Hornemann m.æ.).
220. »Valeur, Johannes, 1701-74, Borgmester«. XXV, 1943, s. 56-57.
221. »Walterstorff, Ernst Frederik, Greve, 1755-1820, Generalguvernør og Diplomat«. XXV, 1943, s. 90-91.

222. »Vargas-Bedemar, Edouard Romeo, Greve, 1768-1847, Mineralog, Museumschef«. XXV, 1943, s. 128-30. (J. Bloch m.æ.).
223. »Wasserschlebe, Joachim, 1709-87, Deputeret«. XXV, 1943, s. 156-57.
224. »Wedel Jarlsberg, Frederik Wilhelm, Baron, 1724-90, Deputeret, Forfatter«. XXV, 1943, s. 228-29.
225. »Wendt, Carl, 1731-1815, Gehejmekonferensraad«. XXV, 1943, s. 315-17.
226. »Wewer (Wever), Johan(n) Friederich (Frederik), 1699-1759, Købmand«. XXV, 1943, s. 447.
227. »Wilder, Carl, ca. 1698-1765, Mægler, Skibsværftsejer og Handelsmand«. XXV, 1943, s. 583-84. (G. L. Grove l.æ.).
228. »Vilhelmine (Wilhelmine) Caroline, 1747-1820, Prinsesse«. XXV, 1943, s. 595-96.
229. »Wormskiold, Peder Worm, 1750-1824, Rentekammerdeputeret«. XXVI, 1944, s. 302-03.
230. »Voss, Christian Eberhard, 1706-91, Gehejmearkivar«. XXVI, 1944, s. 313-14.
231. »Zeuthen, Christian Frederik, Baron, 1794-1850, Godsejer«. XXVI, 1944, s. 447-48. (Emil Elberling m.æ.).
232. »Ærebo, Andreas, 1723-1813, Konsul«. XXVI, 1944, s. 510-11.
12. »Sprogstriden i Finland«. Kronik i Politiken 27. oktober 1934.
13. J. A. Fridericia: Fra Wienerkongressen til Februarrevolutionen. 4. udgave ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1935.
14. »Den civile Centraladministration 1914-35«. Rigsarkivet. Kbhvn. 1936.
15. »Aktstykker til den danske Stænderforfatnings Forhistorie 1830-31«. Danske Magazin 7. rk. II, 1936, s. 1-166.
16. »De store Revolutioners Tidsalder 1770-1830«. Gyldendals Verdenshistorie: Verden igår og Verden idag. Red. William Norvin og Albert Olsen. III. Kbhvn. 1937, s. 417-604.
17. J. A. Fridericia: Revolutionen og Napoleon I, 1789-1815. 4. udgave ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1937.
18. »Dansk Ungdom Syd for Grænsen«. Kronik i Politiken 4. juni 1937.
19. Anmeldelse af H. G. A. Jørgensen: Sognepræst og Præstegaard. Dansk Præstegaardsliv gennem 1000 Aar. Kbhvn. 1937. Politiken 23. september 1937.
20. Anmeldelse af J. H. S. Birch: Denmark in History. London 1938. Baltic and Scandinavian Countries, IV, 1938, pag. 259.
21. »Rigsarkivar A. D. Jørgensens Breve. Udgiven af Den danske historiske Forening i Hundredeaaret for dens Stiftelse«. Ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1939.
22. »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i

- Danmark i det 19. Aarhundrede«. Institutet for Historie og Samfundsøkonomi. Kbhvn. 1940. Reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbhvn. 1975.
23. »Kollegiestyre og Ministervælde i Frederik VI.s Tid«. Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr. phil. Aage Friis paa Halvfjerdsdaarsdagen 16. August 1940. Red. Povl Bagge og Harald Jørgensen. Kbhvn. 1940, s. 221-35.
 24. »Domstol contra Centraladministration. Det retslige Efterspil til Orla Lehmanns Ridehustale 1845«. Historisk Tidsskrift 10. rk. V, 1940, s. 445-57.
 25. »Fattiggården i Ringe 1864-90.« Fynske Aarbøger, 1941, s. 399-422.
 26. »En sønderjysk Historiker« (A. D. Jørgensen). Kronik i Flensborg Avis 8. oktober 1941 og 9. oktober 1941.
 27. Redaktør af Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie. Udg. af Letterstedtska Föreningen, Stockholm. 1941-.
 28. »To Bøger om Sverige« (Ingvar Andersson: Sveriges Historie gennem Tiderne, og Hakon Stangerup: Det moderne Sverige). Kronik i Hejmdal 16. januar 1942.
 29. »Schultz' Danmarkshistorie«. Kronik i Hejmdal 6. marts 1942.
 30. »En Milepæl i dansk Sociallovgivning. 50-Aarsdagen for den første Sygekasselov«. Kronik i Hejmdal 11. april 1942.
 31. »Nordisk Tidsskrift«. Kronik i Hejmdal 28. maj 1942.
 32. »Landsarkiver eller Centralarkiver«. Kronik i Hejmdal 25. september 1942.
 33. »Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar«. (Sammen med Fridlev Skrubbeltrang). Det Classenske Fideicommis. Kbhvn. 1942.
 34. »Elias Lønrot. Kalevala-Sangenens Fader«. Ad Fortids Veje, 1942, s. 51-62.
 35. »Jens Baggesen og F. J. Kaas i 1814«. Personalhistorisk Tidsskrift 11. rk. III, 1942, s. 1-11.
 36. »Danske Breve gennem 400 Aar«. Ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1943.
 37. »Det folkelige Oplysningsarbejde i Danmark siden April 1940«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1943, s. 25-40.
 38. »Axel Linvald: Christian VIII«. Kronik i Politiken 4. januar 1944.
 39. »Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848. Et Bidrag til

- en Karakteristik af den danske Enevælde i Frederik VI.s og Christian VIII.s Tid«. (Disputats). Kbhvn. 1944.
40. Doctorvita i Acta Jutlantica, Aarsskrift for Aarhus Universitet, Aarberetning 1943-44, XVI, 4, 1944, s. 101-02.
 41. »A. S. Ørsted og Trykkefrihedsspørgsmaalet«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1944, s. 257-71.
 42. »Christian VIII«. Danmarks Konger. Red. Knud Fabricius. Kbhvn. 1944, s. 419-48.
 43. »Pehr Evind Svinhufvud. Et finsk Levnedsløb«. Ad Fortids Veje, 1944, s. 52-63.
 44. »Dansk Biografisk Leksikon«. Kronik i Politiken 18. oktober 1944.
 45. »Kancelliets Brevbøger«. Kronik i Berlingske Aftenavis 13. januar 1945.
 46. »Danske Taler gennem 100 Aar«. Ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1945.
 47. »Kancelliet og Pressen. Et Bidrag til en Karakteristik af den danske Enevælde i Perioden 1799-1848«. Nordisk administrativt Tidskrift, 1945, s. 44-60.
 48. »Sprogfred i Finland«. Kronik i Berlingske Aftenavis 2. maj 1945.
 49. »Danske Kulturudsendinge«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1945, s. 182-91.
 50. »Universitetet og Jøderne. Om Fortolkningen af Universitetsfundatsen af 7. Maj 1788, Kap. I § 15«. Til Knud Fabricius 13. August 1945. Red. Hans H. Fusing. Kbhvn. 1945, s. 212-23.
 51. »Den norske Presse under Besættelsen«. Kronik i Berlingske Aftenavis 28. september 1945.
 52. »Aktuelle finske politiske Problemer«. Kronik i Berlingske Aftenavis 25. januar 1946.
 53. »En journalistisk Banebryder« (Rudolf Wall). Kronik i Berlingske Aftenavis 15. marts 1946.
 54. »UNESCO lægger ud«. Kronik i Berlingske Aftenavis 18. juni 1946.
 55. »Aktuelle danske Grænseproblemer«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1946, s. 113-24.
 56. »Studiet af dansk Pressehistorie«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1946, s. 512-24.
 57. »De første Hejmdal-Studentere«. Hejmdal 1896-1946. Festskrift i Anledning af Studentereforeningen Hejmdals 50-Aars Jubilæum. 1946, s. 14-25.

58. »Nordslesvigske Skoleproblemer«. Hejmdal 1896-1946. Festskrift i Anledning af Studenterforeningen Hejmdals 50-Aars Jubilæum. 1946, s. 105-16.
59. »Kamp om Finlands Jord«. Kronik i Berlingske Aftenavis 3. august 1946.
60. »Det svenske Sprogs Stilling i Finland idag«. Kronik i Berlingske Aftenavis 8. august 1946.
61. »Nøglen til Avisbjerget«. Kronik i Berlingske Aftenavis 7. december 1946.
62. »Tyske Krav til Sverige April-Juni 1940«. Dansk Udsyn, 1947, s. 3-6.
63. »Anders Sandøe Ørsted, Arbejder om Trykkefriheden«. Bestyrelsen for Det A. S. Ørstedeske Prisedaille-Selskab ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1947.
64. »De norske og svenske Hvidbøger. En Oversigt«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1947, s. 233-44.
65. »Finland betaler«. Kronik i Jyllandsposten 25. september 1947.
66. Anmeldelse af Øyvind Davidsen: Pressen fra Griffenfeldt til Struensee i dens Forhold til Norges Næringsliv. Oslo 1943. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947-49, s. 201-02.
67. Anmeldelse af Olof Jägerskiöld: Hovet och Författningsfrågan 1760-66. Uppsala 1943. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947-49, s. 205-06.
68. »Klassicismens By«. København fra Boplads til Storby. Red. Harald Jørgensen. Kbhvn. 1948, s. 349-444.
69. »Det diplomatiske forspil til det tyske angreb på Norge og Danmark«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1948, s. 85-94.
70. »29. August (1943). Foredrag holdt i radioen på femårsdagen for 29. aug. 1943«. Dansk Udsyn, 1948, s. 225-38.
71. »Oversigt over Ministerialsystemets Indførelse og Udvikling i Danmark gennem 100 Aar«. Central Administrationen 1848-1948. Ministerialforeningen. Red. Povl Bagge, W. Wedell-Wedellsborg og Jørgen Elkjær Larsen. Kbhvn. 1948, s. 10-31.
72. »Nordiske arkivundersøgelser i Tyskland«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1949, s. 345-51.
73. »C. N. David. En biografi«. I-II. Kbhvn. 1950.
74. »Det danske rigsdagsjubilæum i bøger«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1950, s. 48-50.
75. »Det første nordiske erhvervsarkiv i Danmark«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1950, s. 95-98.

76. Anmeldelse af Documents on German foreign policy 1918-1945, Serie D. From Neurath to Ribbentrop. Germany and Czechoslovakia, vol. 1-2. Ed. by R. J. Sontag, John W. Wheeler-Bennett and Maurice Baumont. Department of State. Washington 1948. Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950-52, s. 342-44.
77. Anmeldelse af Nazi-Soviet Relations 1939-1941, documents from the archives of the German foreign office. Ed. by R. J. Sontag and J. S. Beddie. Department of State. Washington 1948. Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950-52, s. 344.
78. »Historikerstrid blusser op igen«. Kronik i Politiken 9. februar 1951.
79. »Vedr. forholdene ved Danmarks besættelse 9. april 1940. Tyske dokumenter«. Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. Oktober 1950 nedsatte Kommission i Henhold til Grundlovens § 45. XII. Kbhvn. 1951.
80. »Træk af Sygdomsbekæmpelsen og Sygekassernes Historie i Perioden 1850-1890«. Syg og rask gennem 100 Aar. Udgivet i Anledning af 50-Aarsdagen for Stiftelsen af De samvirkende Centralforeninger af Sygekasser i Danmark. Red. H. C. Hansen. De danske Sygekasser. Kbhvn. 1951, s. 9-64.
81. »Det moderne Finland. Med et historisk Tilbageblik«. Kbhvn. 1952.
82. »Finska Laplands genopbygning«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1952, s. 59-67.
83. »Fællesnordiske tidsskrifter«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1952, s. 338-56.
84. »Fra tiggerstav til aldersrente«. Ledetråd ved Folkelig Universitetsundervisning nr. 296. Kbhvn. 1952.
85. Artikler i Håndbog for lokalhistorikere. Dansk Historisk Fællesforening. Red. Johan Hvidtfeldt. 1952-56. Vedrørende: brandstød, censur, fattigblok, fattiges kasse, fattigfoged, fattigforstandere, fattiggård, fattighus, fattigkommissioner, fattigvæsen, forsørgelsessted, frie fattigvæsen, herredskasser, hjemsendelse, husarme, licitation af fattige, omgangsfolk, tiggere, tiggertegn, tvangsarbejde.
86. »Det kommunale fattigvæsens 150-års jubilæum«. Socialt Tidsskrift, 1953 nr. 9, s. 262-70.
87. »Arkiverne og historieundervisningen i skolerne«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1954, s. 81-87.
88. »Rigsarkivets tjenestemænd 1889-1953«. Rigsarkivet. Kbhvn. 1954.

- 89.»Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, 1863-1864, 1864-1866, 1866-1872, 1872-1912«. I-XII. Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. Kbhvn. 1954-76.
- 90.»Det moderne Norge. Med et historisk Tilbageblik«. Kbhvn. 1955.
91. Redaktør af fagbladet Pressen. 1955-60.
- 92.»Åbenråresolutionens tilblivelse. En kildekritisk undersøgelse«. Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren rigsarkivar dr. phil. Axel Linvald på halvfjerdsårsdagen 28. januar 1956. Red. Johan Hvidtfeldt og Harald Jørgensen. Kbhvn. 1956, s. 187-201.
93. Redaktør af Nordisk Arkivnyt. 1956-.
- 94.»Det nordslesvigske spørgsmåls rejsning i 1918«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1956, s. 222-33.
- 95.»25 år« (fagbladet Pressen). Pressen, 1957, s. 55.
- 96.»Pressen 1932-57«. Pressen, 1957, s. 56-57.
- 97.»Træk af udviklingen i Humlebæk gennem 50 år. Udgivet af Grundejerforeningen for Humlebæk Kyst i anledning af halvtredsårsdagen 24. august 1957«. Humlebæk 1957.
- 98.»Oktoberadressen«. Sønderjyske Årbøger, 1957, s. 99-236.
- 99.»Hemmelige papirer. Omkring P. Munchs privatarkiv«. Verdens Gang, 1958 nr. 12, s. 98-101.
- 100.»Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921-55«. Rigsarkivet. Kbhvn. 1958.
- 101.»Danmarks Kirker«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1958, s. 281-88.
- 102.»Det nordslesvigske spørgsmåls rejsning i 1918«. Jyske Samlinger, Ny række IV, 1958, s. 129-40.
- 103.»Les registres parccissiaux et d'etat civil au Danemark«. Archivum, Revue Internationale des Archives publiée sous les auspices de l'UNESCO et du Conseil International des Archives. Paris 1958, s. 37-41.
- 104.»De islandske håndskrifter«. Verdens Gang, 1959 nr. 4, s. 97-101.
- 105.»Vejen imellem« (de islandske håndskrifter). Verdens Gang, 1959 nr. 5, s. 156-57.
- 106.»Les musées d'Archives et les expositions documentaires«. »Mélanges offerts par ses confreres étrangers à Charles Braibant, Directeur Général des Archives de France, Président d'honneur du Conseil International des Archives. Comite des Mélanges Braibant. Bruxelles 1959, s. 199-206.
- 107.»Nogle bøger om Færøerne«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1959, s. 251-52.

108. Redaktør af J. P. Trap: Danmark, 5. udg. II, tilligemed Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft. 1959-60.
109. »Københavns historie«. J. P. Trap: Danmark, 5. udg. Red. Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft og Harald Jørgensen. II, 2, 1960, s. 823-919.
110. »Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921-55«. (Sammen med Ole Karup Pedersen og Vello Helk). Rigsarkivet. Kbhvn. 1960.
111. »Kresten Refslund Thomsen 1884-1960«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1960, s. 158-63.
112. »Resen-Pontoppidan-Trap, grundlæggerne af studiet af dansk topografi«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1960, s. 334-48.
113. »Tidsskriftspresen i Danmark indtil 1848«. Berlingske Presse-Bibliotek nr. 18. Kbhvn. 1961.
114. »Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956-60«. (Sammen med Ole Karup Pedersen, Vello Helk og Sune Dalgård). Rigsarkivet. Kbhvn. 1961.
115. »Øresund, landevejen mellem Sjælland og Skåne«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1961, s. 200-16.
116. »Tre Venstremænd. En Brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard«. Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie ved Harald Jørgensen, under tilsyn af Hans Lund og Erik Rasmussen. Kbhvn. 1962.
117. »To Ungdomsvenner. H. P. Hanssen. H. V. Clausen. En Brevveksling«. Ved Harald Jørgensen. Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 26. 1962.
118. »Et museum bliver til« (Pressemuseet). Dansk Pressemuseum og Arkiv. Skrifter udg. af Dansk pressehistorisk Selskab, 1, 1962, s. 29-47.
119. »H. P. Hanssens overtagelse af Hejmdal i 1893«. Pressehistoriske Afhandlinger, 1963, s. 32-49.
120. »1864 i litteraturen«. Bibliotekscentralen. Kbhvn. 1964.
121. »1864, et historisk mindeår«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1964, s. 302-10.
122. »Krigen 1864 og pressen. Hvorledes dækkede avisen krigsbegivenhederne?«. Pressehistoriske Afhandlinger, 1964, s. 28-41.
123. »Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger«. Sønderjyske Årbøger, 1964, s. 11-26.
124. »Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856«. Afhand-

- linger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum. Rigsarkivet. Kbhvn. 1964, s. 204-21.
125. Medlem af redaktionsudvalget for *Archivum*, *Revue Internationale des Archives* publiée sous les auspices de l'UNESCO et du Conseil International des Archives, 1964-.
126. »Lov om pressens brug af 3. januar 1851«. *Pressehistoriske Afhandlinger*, 1965, s. 28-44.
127. »Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt«. *Landsarkivet for Sjælland*. Kbhvn. 1966.
128. »Bør man tilstræbe en nærmere analyse af de forskellige arkivfonds' enkelte bestanddele?«. *Registrering af arkivalier*. Arkivarforeningens seminar I, Løgumkloster 27.-29. oktober 1966. Kbhvn. 1967, s. 33-34.
129. »Fra enkeltmandseje til selskabsdrift. Et blad af Nordslesvigs danske pressehistorie«. *Pressehistorisk Årbog*, 1966, s. 77-90.
130. »Små bemærkninger om ny presselitteratur«. *Pressehistorisk Årbog*, 1966, s. 175-80.
131. »J. P. Trap: Fra Fire Kongers Tid«. I-III. *Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Harald Jørgensen*. Kbhvn. 1966-67.
132. »Da Chr. IX besøgte Island«. *Pressehistorisk Årbog*, 1967, s. 17-28.
133. »Danmark 1963-66. En oversigt«. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie*, 1967, s. 119-46.
134. »Skolehistorisk materiale i de offentlige arkiver. En oversigt«. *Årbog for dansk Skolehistorie*, 1968, s. 16-26.
135. »Udstilling af skolehistorisk materiale«. *Udstillingskatalog (stencileret)*. *Landsarkivet for Sjælland*. Kbhvn. 1968.
136. »Det svenske arkivjubilæum«. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie*, 1968, s. 382-90.
137. »Nordiske arkiver«. *Arkivarforeningen*. Kbhvn. 1968.
138. »Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem. Udg. i anledning af 200-årsdagen for grundlæggelsen af Almindelig Hospital 9/4 1769«. *Københavns Kommunes Socialdirektorat*. Kbhvn. 1969.
139. »Danmark 1967-68«. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie*, 1969, s. 165-91.
140. »Nøglen til det svenske papirbjerg« (Anmeldelse af: *Meddelanden från svenska riksarkivet för åren 1962-66*, Stockholm 1968). *Fortid og Nutid XXIV*, 1969-71, s. 290-91.
141. »The present organization and working conditions of Scandina-

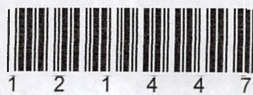
- vian archives«. *Journal of the Society of Archivists*, ed. by Society of Archivists and Contributors (Great Britain and Commonwealth), vol. IV, 1970, s. 23-30.
- 142.»Kassation af justits- og politidokumenter, herunder specielt straffeakter«. *Kassation af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III, Søhus højskole 9.-11. maj 1969. Kbhvn. 1970, s. 33-36.*
- 143.»Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser«. *Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 43, 1970.*
- 144.»Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. En samling kronikker«. *Sprogforeningen. 1970.*
- 145.»Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. En mindeudstilling af originale dokumenter og billeder, arrangeret af det danske arkivvæsen«. *Udstillingskatalog. Kbhvn. 1970.*
- 146.»1970, Danmarks store mindeår«. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1970, s. 165-76.*
- 147.»Danmark 1969«. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1970, s. 394-412.*
- 148.»Omsorgen for børn og unge i København gennem 250 år. Udg. i anledning af 25-årsdagen for oprettelsen af Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner«. *Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner. Kbhvn. 1970.*
- 149.»Da censuren blev opgivet. Udg. i anledning af tohundredåret for Trykkefrihedsreskriptet af 14. sept. 1770«. *Det Berlingske Bogtrykkeri. Kbhvn. 1970.*
- 150.»Die skandinavischen Archive« 1. Teil. *Archivalische Zeitschrift, herausgegeben von den Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns, 66. Band, Köln-Wien 1970, s. 54-115.*
- 151.»Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848-1970. Med en oversigt over de nye amter og amtskommuner samt kommunesammenlægningerne 1958-70«. *Embedsetater udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m. Kbhvn. 1970.*
- 152.»Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-1969. Udarbejdet i 50-året for Retsplejelovens gennemførelse«. *Embedsetater udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m. Kbhvn. 1970.*
- 153.»De private birkers endeligt. En oversigt«. *Arkiv III, 1970-71, s. 92-110.*

- 154.»Fra tiggerstav til alderdomsunderstøttelse. Det offentlige fattigvæsens udvikling i by og på land indtil 1891. Arkivudstilling arrangeret af det sjællandske landsarkiv i samarbejde med Københavns stadsarkiv«. Udstillingskatalog (stencileret). Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1971.
155. Anmeldelse af Poul Møller: Københavns bystyre gennem 300 år. II. 1858-1940. Kbhvn. 1967. Historisk Tidsskrift 12. rk. V, 1971, s. 267-68.
- 156.»Det nordiske arkivalske samarbejde«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1971, s. 109-18.
- 157.»Danmark i 1970«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1971, s. 440-57.
- 158.»Da censuren blev opgivet«. Berlingske Presse-Bibliotek nr. 29. Kbhvn. 1971.
- 159.»Nordiske arkiver. En arkivudstilling om arkiver, arrangeret i det sjællandske landsarkiv i anledning af den 10. nordiske arkivdag«. Udstillingskatalog. Kbhvn. 1971.
- 160.»Die skandinavischen Archive« 2. Teil. Archivalische Zeitschrift, herausgegeben von den Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns, 67. Band, Köln-Wien 1971, s. 159-94.
- 161.»Aufbewahrung und Verzeichnung von älteren Karten und Plänen in Seeländischen Landesarchiv in Kopenhagen«. Der Archivar, Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, herausgegeben vom Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, 1971, s. 389-96.
162. Redaktør af Nordisk Arkivkundskab. 1972-.
- 163.»Konservering og restaurering af arkivmateriale«. Nordisk Arkivkundskab nr. 1. Kbhvn. 1972.
- 164.»Den nordslesvigiska frågan aktualiseres hösten 1918«. Problem i modern historia. Studentlitteratur. Danmark. Lund 1972, s. 61-76.
- 165.»Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-72«. Embedsetater udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m. Kbhvn. 1972.
- 166.»Hvad er et landsarkiv? Træk af landsarkivets virksomhed 1962-72«. Udstillingskatalog (stencileret). Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1972.
- 167.»Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år. Udg. i anledning af 150-årsdagen for oprettelsen af Ladegården 1. oktober 1822«. Københavns Kommunes Socialdirektorat. Kbhvn. 1972.

168. »Vanføreforsorgen i Danmark gennem 100 år. Udg. i anledning af 100-års jubilæet 21. oktober 1972.« Samfundet og Hjemmet for Vanføre. Kbhvn. 1972.
169. »Vanføreforsorgen i Danmark gennem 100 år. 1872 - 21. okt. 1972. En historisk udstilling arrangeret af Landsarkivet for Sjælland m.m. i anledning af 100-årsdagen for grundlæggelsen af Samfundet og Hjemmet for Vanføre 21. oktober 1872«. Udstillingskatalog. Kbhvn. 1972.
170. »Danmark 1971«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1972, s. 282-302.
171. »Baggrunden for oprettelsen af Nationaløkonomisk Tidsskrift«. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1972, s. 226-34.
172. »Die Ausbildung des Archivpersonals in den skandinavischen Ländern«. Der Archivar, Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, herausgegeben vom Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, 1973, s. 199-206.
173. »Die Öffentlichkeitsarbeit der Archive. Dargelegt am Beispiel dänischer Archive«. Der Archivar, Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, herausgegeben vom Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, 1973, s. 431-40.
174. »Report on the cost of archive service«. UNESCO and the International Council on Archives. Copenhagen 1973 (stencileret).
175. »Arkivvæsenets krav til arkivarenes uddannelse«. Uddannelse i arkivvæsenet. Arkivarforeningens seminar V, Sostrup Slot 12.-14. april 1973. Kbhvn. 1973, s. 33-35.
176. »Arkiverne og den almene offentlighed«. Nordisk Arkivkundskab nr. 2. Kbhvn. 1973.
177. »Kirkebøger gennem 350 år«. Udstillingskatalog (stencileret). Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1974.
178. »Ny dansk historisk litteratur«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1974, s. 180-82.
179. »Historikerkredsen af 1929«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, Ny Serie, 1974, s. 215-26.
180. »Bibliographie zum Archivwesen für die Jahre 1969 und 1970. Dänemark«. Der Archivar, Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, herausgegeben vom Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, 1974, s. 143-45.
181. »Der Neubau des Landesarchivs in Apenrade«. Der Archivar, Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, herausgegeben vom Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, 1974, s. 395-96.

182. »Moderne vesttysk arkivbyggeri«. Arkiv V, 1974, s. 49-59.
183. »Preliminary Report on the Proceeds of Archive Service«, The International Council on Archives. Copenhagen 1974 (stencileret).
184. »Københavns ældst bevarede retsprotokol«. Historiske Meddelelser om København, 1975, s. 7-21.
185. »Moderne nordisk arkivbyggeri«. Nordisk Arkivkundskab nr. 4. Kbhvn. 1975.
186. »Politiretten i København (1776) 1793-1845«. Københavnske politi- og domsmyndigheder I. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1975, s. 1-9.
187. »Kriminal- og politiretten 1845-1919«. Københavnske politi- og domsmyndigheder I. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1975, s. 25-35.
188. »Københavns politi«. Københavnske politi- og domsmyndigheder I. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1975, s. 75-92.
189. »Hof- og Stadsretten 1771-1805«. Københavnske politi- og domsmyndigheder II. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1976, s. 27-38.
190. »Landsover- samt Hof- og Stadsretten i København 1805-1919«. Københavnske politi- og domsmyndigheder II. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. Kbhvn. 1976, s. 43-51.
191. »Selskabet for Historie, Litteratur og Kunst 1876-1976«. (Sammen med Axel Petri). Kbhvn. 1976.
192. »Landsarkiverne og de kommunale arkiver. En statusopgørelse«. Arkiv VI, 1976, s. 65-85.
193. »Et svar på foranstående« [Jens Engberg og Torben Wanscher: Kassationer i Landsarkivet for Sjælland af materiale til arbejderbevægelsens historie.] Arkiv VI, 1976, s. 99-107.

DIS-Danmark

1 2 1 4 4 7